

De Nederlanden in de late middeleeuwen

Onder redactie van
D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje

Aula-boeken worden voor Nederland in de
handel gebracht door:
Uitgeverij Het Spectrum BV
Postbus 2073
3500 GB Utrecht
en voor België door:
Uitgeverij Het Spectrum NV
Bijkhoevelaan 12
B-2110 Wijnegem

Eerste druk 1987
Zetwerk: Graphique '84, Amsterdam
Druk: Casparie, Heerhugowaard

This edition © 1987 by Het Spectrum BV
No part of this book may be reproduced in
any form, by print, photoprint, microfilm
or any other means without written per-
mission from the publisher.
Niets uit deze uitgave mag worden ver-
veelvoudigd en/of openbaar gemaakt door
middel van druk, fotocopie, microfilm of
op welke andere wijze ook zonder vooraf-
gaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek,
Den Haag

Nederlanden

De Nederlanden in de late middeleeuwen /
onder red. van D.E.H. de Boer en J.W.
Marsilje. — Utrecht [etc.]: Het Spectrum. —
(Aula paperback; 145)
ISBN 90-274-1748-2
SISO 934.3 UDC 949.2 "04/14" NUGI 641
Trefw.: Nederland; geschiedenis;
Middeleeuwen.

19-0145.01

Inhoud

Ter inleiding 7

D.E.H. de Boer / Hubertus Petrus Henricus Jansen,
J.W. Marsilje een levensschets 9

Deel I Religieuze en culturele ontwikkelingen

- F.W.N. Hugenholtz* Melis Stoke en Jacob van Maerlant 17
A.E. Cohen Grimbergen en Woerenc 24
J. van Herwaarden Middeleeuwse aflat en Nederlandse
devotie 31
J.M. van Winter Johanniters in Nederland
en het Heilige Land 69
C.C. de Bruin De bakermat van de moderne devotie:
Deventer of Praag? 80
A.H. Bredero De Delftse begijn Gertrui van Oosten
(ca. 1320-1358) en haar niet-erkende
heiligheid 83
F.P. van Oostrom Literatuur en levensloop: de succes-
moraal van Dirc Potter, ambtenaar-
auteur aan het Hollandse hof
(ca. 1400) 98
J.P. Gumbert Dirk Bormans over de rampen van
1466 113
B. Ebels-Hoving Desiderius Erasmus en Jacobus
Canter 125
M.E.H.N. Mout De humanist Gerard Geldenhouwer als
raadgever van vorsten 142

Deel II Sociale en institutionele ontwikkelingen in de stedelijke samenleving

- P.H.D. Leupen* Schepenbank en gemeente
te Nijmegen 157

- J.C. Kort* De grafelijke hofstede huur in
Haarlem 168
- J.W. Marsilje* Het Haarlemse klerkambt in de
15e eeuw 182
- P.C.M. Hoppenbrouwers* De broederschap van Onze-Lieve-
Vrouw te Heusden 199
- W.P. Blockmans* Mobiliteit in stadsbesturen
1400-1550 236
- J.J. Woltjer* Een Hollands stadsbestuur in het
midden van de 16e eeuw: brouwers en
bestuurders te Delft 261

Deel III Sociale en institutionele ontwikkelingen op landelijk niveau

- D.E.H. de Boer* Een vorst trekt noordwaarts. De komst
van Albrecht van Beieren naar de
Nederlanden (1358) in het licht van de
ontwikkelingen in het Duitse Rijk 283
- D.J. Faber* Het land Twente in de 14e eeuw 310
- C.A.A. Linssen* Keizer Sigismund, opperleenheer in de
Nederlanden (1410-1437) 326
- H. Enno van Gelder* Nieuwe guldens, Arnhemse guldens,
Rijnse guldens enzovoort 354
- J. Scheurkogel* Opstand in Holland 363
- A.G. Jongkees* Holland in Erasmus' tijd 379
- P. Bange /
A.G. Weiler* De problematiek van het clandestiene
huwelijk in het middeleeuwse
bisdom Utrecht 393
- W. Prevenier* Vrouwenroof als middel tot sociale
mobiliteit in het 15e-eeuwse
Zeeland 410
- J.M. van Marrewijk* Bibliografie prof. dr. H.P.H. Jansen
425
- Over de auteurs 442

Ter inleiding

Snel na het overlijden van Huub Jansen, op zondag 9 juni 1985, rees bij zijn Leidse collegae het plan om zijn nagedachtenis te eren met een In Memoriam-bundel. Het stemde dankbaar dat de Uitgeverij Het Spectrum, waarmee Jansen veel contacten had onderhouden, bereid bleek de uitgave van de bundel te verzorgen.

Wie konden wij om een bijdrage aan de bundel vragen? Huubs kring van collegae en vrienden was zo groot, dat van meet af aan duidelijk was dat beperking onvermijdelijk was. In overleg met Thera Jansen is toen besloten om een invitatie tot medewerking te laten uitgaan aan zijn collegae-hoogleraren, medewerkers, naaste vrienden en promoti.

De onderwerpen dienden zich op de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen te richten. Dat waren immers gebied én periode bij uitstek waarop Huub Jansen zelf gewerkt had. Uit de contacten met de medewerkers bleek zich een drietal aandachtsvelden af te tekenen. Een van de thema's handelt over institutioneel-maatschappelijke ontwikkelingen in stedelijke samenlevingen. De beide andere richten zich landelijk op enerzijds religieuze en culturele aspecten, anderzijds op maatschappelijk-politieke en institutionele ontwikkelingen. Uiteindelijk zijn we op vierentwintig bijdragen uitgekomen. Wij zijn de auteurs hiervan zeer erkentelijk. Een woord van dank past zeker ook mevrouw Anneke van Marrewijk, die de taak op zich nam de bibliografie van Huub samen te stellen.

Wij vertrouwen dat deze bundel een waardige blijk van dank en erkenning is voor het vele dat Huub Jansen voor de middeleeuwse geschiedenis verricht heeft. En we menen ook dat de voorliggende artikelen het inzicht in de betreffende thema's verdiept, iets waar het Huub immers vooral om ging.

D.E.H. DE BOER
J.W. MARSILJE

Prof. Dr. H.P.H. Jansen.

Hubertus Petrus Henricus Jansen, een levensschets

(Amsterdam 4 juli 1928 – Leiden 9 juni 1985)

D.E.H. de Boer/J.W. Marsilje

Op 29 maart 1955 promoveerde de nog geen zevenentwintig jaar oude Huub Jansen bij Niermeyer op de dissertatie *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*. Daarin onderzocht hij de vormen van pacht in de Brabantse Kempen. De studie was in hoge mate gebaseerd op de weerbarstige Bossche schepenprotocollen, een bron waarmee hij bijna dertig jaar later – toen als promotor – nogmaals geconfronteerd zou worden. Nog in hetzelfde jaar verscheen zijn bijdrage in het tiende deel van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* over de geschiedenis van het katholicisme in het 19e-eeuwse Nederland. Zo liet Jansen van meet af aan zijn brede belangstelling voor het historisch gebeuren blijken. Zijn aandacht ging voor alles uit naar de middeleeuwen; daarnaast had en hield hij een open oog voor wat zich in de andere tijdvakken afgespeeld had. Deze veelzijdigheid kreeg vanaf toen alle ruimte tot verdere ontplooiing; eerst als leraar bij het middelbaar onderwijs en nadien zou hij, werkzaam aan de universiteit, veel niet op de middeleeuwen betrekking hebbende boeken en artikelen bespreken of kort samenvatten in vaktijdschriften. Zelf zou hij meer dan eens aan die ruime belangstelling uitdrukking geven in zijn publikaties. We denken dan aan zijn *Kalendarium, geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen* (1971) en vooral aan *Levend Verleden, de Nederlandse samenleving van de prehistorie tot in onze tijd*.

Huub Jansen werd in 1928 in Amsterdam geboren. Hij groeide er op, volgde daar het lager en middelbaar onderwijs, dat afgerond werd met een gymnasium alpha-diploma aan het Ignatiuscollege. Vervolgens ging hij in 1946 geschiedenis studeren aan de Gemeentelijke Universiteit. Van het drietal gerenommeerde hoogleeraren – Romein, Presser en Niermeyer – boeide het onderricht van de laatste hem het meest. Onder Niermeyer bekwaamde Huub zich tot mediaevist; hij was gedurende enkele jaren zijn assistent. Drie jaar na zijn afstuderen volgde de promotie. Zoals in die jaren veelal gebruikelijk was, werd het leraarschap als maatschappelijke carrière gekozen. Eerst in Amsterdam, vervolgens in Veendam en tenslotte in Amstelveen kregen zijn didactische talenten alle gelegenheid om zich te ontwikkelen. Daar leerde hij de historische stof vorm te geven op een manier die zijn leerlingen

van het begin tot het einde geboeid hield. Huub was de man van het verhaal, van het woord. Welbespraakt en met overtuigingskracht zette hij zijn toehoorders de ontwikkelingsgang in grote lijnen uiteen. Hij ondersteunde zijn voordracht door een breed handgebaar en wist als geen ander op geëigende momenten aansprekende details in zijn voordracht te vlechten. Aan het Amstelveense Casimirlyceum werd Huub tevens corrector, waardoor niet geringe bestuurlijke en organisatorische taken op hem afkwamen. Maar iemand met een hart voor het besturen is Huub nooit geworden. 'Ik ben geen bestuurder, ik ben een doener,' merkte hij later wel op. Wie hem aan de universiteit van nabij hebben meegemaakt, weten dat hij een afkeer had van bureaucratische rompslomp en hebben meer dan eens zijn cynische reactie meegemaakt op de inhoud van de vele bruine universiteitsenveloppen die in toenemende hoeveelheid in zijn postvak belandden. Anderzijds onttrok hij zich beslist niet aan bestuurswerk dat voortvloeide uit of in relatie stond tot zijn functie. Zo was hij eerst lid en later voorzitter van de staatscommissie voor de MO-examens in de geschiedenis. Huub heeft zich ingezet voor handhaving van de kwaliteit van deze opleiding. De door hogerhand opgelegde herstructurering ervan betreurde hij, al werkte hij aan de uitvoering loyaal mee. In 1981 nam hij het voorzitterschap van de historische vereniging 'Holland' op zich. Het was, vond hij, zijn plicht om aan de activiteiten van 'Holland' bij te dragen en deze vereniging te stimuleren tot nieuwe initiatieven. Zo was hij mede-oprichter van de Stichting Hollandse Historische Reeks.

Het spreekt vanzelf dat in de eerste periode van zijn leraarschap Huub Jansen zijn tijd en energie vooral moest spenderen aan zijn dagtaak. Toch zag hij kans om in die jaren ook met de middeleeuwen bezig te blijven. In 1957 vatte hij in *Scientia. Handboek voor wetenschap, kunst en religie* de middeleeuwse geschiedenis in een twintigtal, vlot lezende, pagina's samen. Intensief ging hij ook aan de slag met de rekeningen van de Hollandse graven uit het Beierse huis. In '57 werd hem namelijk door de Rijkscommissie de opdracht verleend een selectie uit de Beierse rekeningen voor te bereiden als RGP-publikatie. Dit werk moest een vervolg worden op de integrale uitgave van de Henegouwse rekeningen door H.J. Smit. Huub Jansen heeft zich bij die taak niet tot de zuiver financiële administratie van de grafelijkheid beperkt. Memorialen, registers en ander materiaal haalde hij erbij om de informatie uit de rekeningen in een brede context te kunnen plaatsen. Dat het toen niet tot publikatie gekomen is, lag niet aan de bewerker, maar, achteraf bezien, aan de onmogelijke opdracht om bevredigende selectiecriteria uit te werken. Het positieve resultaat van het werk op het Algemeen Rijksarchief was Jansens grote, op de bronnen

gebaseerde kennis van het Beierse tijdvak. In latere geschriften zou hij hierop kunnen teruggrijpen; zijn onderwijs aan de universiteit zou er de vruchten van plukken.

Zijn werkkring en de arbeid aan de rekeningen beletten Huub Jansen niet om boeken te recenseren en zich verder te verdiepen in het vak. Van dit laatste gaf hij een sprekend voorbeeld met zijn artikel *Nieuw licht op de investituurstrijd* uit 1961. De studies over de vele aspecten die bij dit conflict betrokken waren, analyseerde hij kritisch en hij gaf daarvan een helder en evenwichtig verslag. Generaties studenten, universitair en MO, hebben hun kennis over de investituurstrijd vooral te danken aan dit artikel, dat jarenlang een 'must' was op de boekenlijsten. Zijn brede greep op de stof en vermogen tot synthese toonde Huub in de Prisma-compendia *Algemene geschiedenis der middeleeuwen* (1964), *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden* (1965) en in het met W. Jappe Alberts (met gebruik van enkele hoofdstukken van Niermeyer) geschreven *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen*. (1964). Met *Welvaart in wording* bewoog Huub zich weer op een van zijn favoriete arbeidsvelden: de sociaal-economische geschiedenis. Later zou hij nog andere bijdragen op dit gebied leveren, bijvoorbeeld in *Kernproblemen der economische geschiedenis* (1978), in deel II van de nieuwe *A.G.N.* (1982) en met zijn artikel *Een economisch contrast in de Nederlanden. Noord en Zuid in de twaalfde eeuw* (1983). De beide compendia waren bedoeld als naslagwerken. Die over de algemene geschiedenis fungeerde bij de studenten al gauw als handboek naast of in plaats van de toen algemeen voorgeschreven Angelsaksische handboeken; de vaderlandse verdrong vrijwel overal Gosses-Post als verplicht onderdeel van de literatuurlijst.

De geschiedenis van het vorstendom Holland in de late middeleeuwen bleef Huub Jansen boeien. Mede op basis van zijn jarenlang onderzoek in het grafelijkheidsarchief kon hij een overzicht van de partijstrijd in het vorstendom samenstellen: *Hoekse en Kabeljauwse twisten* (1966). Dit werk gaf op heldere en overzichtelijke wijze de toenmalige inzichten over de strijd weer. Ook vandaag de dag kan het nog dienen als nuttige samenvatting van het gebeurde, al heeft recent onderzoek hier en daar de inzichten genuanceerd. Een jaar later verscheen zijn *Jacoba van Beieren*. Huub schetste hierin het grillige en trieste leven van de gravin en meende voor haar doen en laten verklaringen te kunnen vinden in Jacoba's niet zo gelukkige jeugd. Direct vanuit de bronnen, in het bijzonder de rentmeestersrekening van Noordholland uit 1451, is zijn bijdrage in de herdenkingsbundel van Niermeyer geschreven. Huub wilde hierin voor de eerste maanden van het jaar 1451 'en-

kele vage contouren wat scherper trekken', zoals hij dat zelf uitdrukte.

De boekbesprekingen en weldra ook de korte aankondigingen begonnen in aantal toe te nemen. De redacties hadden aan hem een toegewijde recensent: Huub vatte het bespreken van boeken als een wezenlijk onderdeel van zijn werk op. Een blik in zijn bibliografie geeft blijk van zijn ook in dit opzicht enorme werkracht. Meer dan een recensie is het uit 1975 daterende, met Jongkees geschreven artikel *Een nieuwe Barante*. Deze sympathieke beoordeling van Vaughans biografieën over de vier Bourgondische hertogen is van blijvende waarde voor wie zich deskundig begeleid wil informeren over deze studies.

Vanaf 1972 was Huub Jansen enkele dagen per week in Leiden werkzaam; 'als gastarbeider', zoals hij dat zelf met een vleugje ironie graag noemde. Drie jaar later volgde hij prof. dr. A.E. Cohen op als ordinarius op de leerstoel middeleeuwse geschiedenis. In zijn inaugurele rede *Hollands voorsprong* dong hij een en ander af op het gangbare, door S. Muller Fz. geschetste beeld, dat Utrecht als centrum stelde van de Noordelijke Nederlanden. Bovendien gaf hij een schets van hoe de vakgroep de studie van Holland in de late middeleeuwen zou kunnen bedrijven. Het zou in feite het onderzoekprogramma worden van de vakgroep waarvan hij de leiding op zich genomen had.

In die tijd had het eertijds afgebroken project: publikatie van een selectie van de Beierse rekeningen, mede door Jansens toedoen een nieuwe kans gekregen. Leden van de enkele jaren eerder opgerichte 'Werkgroep Holland 1300-1500' hadden de taak op zich genomen om rekeningen van enkele aaneensluitende jaren – kruisjaren – uit te geven. De Rijkscommissie droeg de verantwoordelijkheid voor de uitgave aan Jansen en zijn beide Leidse collega's De Boer en Faber op. Van twee RGP-delen met respectievelijk de rekeningen van baljuwen en rentmeesters over de jaren 1393-'96 heeft hij het eindprodukt gezien. Aan de werkzaamheden van dat van de trossiers heeft Huub nog het begin meege maakt. Mede op zijn initiatief is de periode 1358-'62 als nieuw kruisjaar gekozen.

Jansens onderzoek ging zich in deze jaren, in overeenstemming met de door hemzelf uitgestippelde richting en met het werk van zijn collegae van de vakgroep, meer en meer richten op politiek-institutionele aspecten van Holland in de late middeleeuwen. Met Hoppenbrouwers schreef hij *Heervvaart in Holland* (1979) en alleen tekende hij voor *Modernization of the government: the advent of Philip the Good in Holland* (1980). In de nieuwe A.G.N. schreef Huub o.a. de hoofdstukken over de staatkundige ontwikkeling van middeleeuws Holland en Zeeland. Met Van Caenegem

was hij redacteur van de delen II en III. Huub vatte die taak zeer conscientieus op. Wie hem vrijwel dagelijks meemaakten, beseften dat dit redactiewerk hem veel tijd heeft gekost, meer dan het schrijven van zijn hoofdstukken. De eerder verschenen *Aula Geschiedenis van de middeleeuwen* (1978) werd meer nog dan zijn vroegere algemene overzichten, hét handboek voor universiteit en MO, al was ook dit als naslagwerk opgezet.

In die tijd vatte Huub bovendien ander onderzoek op dat een tijd gesluimerd had. In Groningen had hij college gegeven over Emo en diens kroniek van Wittewierum; in Leiden ging hij hiermee verder. Het was zijn plan om tot een nieuwe uitgave van de abtenkroniek te komen, rijk becommentarieerd en met vertaling. Huub voelde zich zeer bij Emo betrokken. Diens kijk op de wereld, zijn vreugden en angsten fascineerden hem. Hij sprak en publiceerde over Emo. In 1983 verscheen *Emo's emoties. De dertiende-eeuwse kroniek van Wittewierum als ego-document* en het volgende jaar zag een op het grote publiek afgestemd boekje het licht: *Emo, tussen angst en ambitie*. Het grote werk heeft Huub niet kunnen afmaken. De vakgroep beschouwt het als een ereplicht om deze uitgave te voltooien. Nog een ander project hield Huub toen bezig. Met enkele vrienden had hij zich al wat jaren in Dante verdiept. Naar zijn mening hadden de maatschappelijk-politieke tegenstellingen in Florence een veel grotere rol gespeeld in het leven en denken van Dante, dus ook in diens geschriften, dan tot dan toe werd aangenomen. Hij ging een maand naar Florence, studeerde er hard en bracht schriften vol aantekeningen mee naar huis. Helaas, voor de geplande biografie van Dante, geplaatst in het woelige Florence van toen, was hem de tijd niet gegeven.

Wie kennis neemt van Huub Jansens bibliografie, kan slechts diepe bewondering hebben voor het vele dat hij tot stand gebracht heeft. Bij Huub was zijn werk tevens zijn hobby. Al verklaart dit veel, het grote aantal publikaties zou wellicht niet tot stand gekomen zijn zonder de sfeer die zijn vrouw Thera thuis wist te scheppen én zonder haar toewijding en hulp. Huub leefde voor zijn vak. Maar dat maakte van hem geen van de wereld afgekeerd man. Hij stelde bezoek van vrienden en vakgenoten op hoge prijs. Het gesprek kon over veel zaken gaan, maar stevast kwamen ook de middeleeuwen aan bod. Zijn colleges, voor een groot gezelschap of een kleine groep, waren inspirerend. De geboren docent kon zich dan uitleven. Zo af en toe ging de vakgroep op excursie. Ook dan was Huub op zijn best. Naast zaken van het vak was er ruimte voor het sociale aspect. Menigeen zal ook aan dat laatste goede herinneringen bewaren.

Kort na zijn thuiskomst uit Florence openbaarde zich zijn ziekte. Ziekenhuisopname en operatie volgden in januari 1984. Toen

nog leek herstel niet onmogelijk. Al snel na zijn ontslag uit het ziekenhuis toog Huub Jansen weer aan de arbeid. Nog veel recensies en 'Kroniek-stukjes' verschenen van zijn hand. Een tijdlang nog kon hij blijven hopen dat zijn ingaande september 1984 gepland studieverblijf in het NIAS werkelijkheid zou kunnen worden. Het is helaas anders gegaan. De ziekte woekerde voort. Zijn vrienden die hem regelmatig bezochten zagen hoe Huub erdoor gesloopt werd. En tegelijk waren ze met bewondering vervuld voor de kracht die zijn geest nog bezat én voor de strijd om te blijven leven, voor zijn gezin, voor zijn werk. In die maanden is Thera hem een enorme steun en troost geweest. Wij allen hebben dit met ontroering en bewondering gadeslagen.

Op 9 juni 1985 kwam het onafwendbare einde. Met het verscheiden van Huub Jansen verloor historisch Nederland een van zijn markantste en produktiefste vertegenwoordigers van de laatste decennia. De Leidse universiteit werd beroofd van een begenadigd docent en inspirerend onderzoeker. Maar niemand uit zijn kennissenkring zal Huub vergeten. De herinnering aan hem blijft ons dierbaar. Collega's, vrienden en zijn leerlingen kunnen dat getuigen.

Deel I

Religieuze en culturele ontwikkelingen

Melis Stoke en Jacob van Maerlant

F.W.N. Hugenholtz

In 1985 had er een korte briefwisseling plaats tussen Huub Jansen en mij. Mij werd gevraagd kort te formuleren wat mijn gedachten waren over de datering van de verschillende Stoke-versies. Ik antwoordde en formuleerde zo ongeveer wat in het onderstaande uitvoeriger wordt uiteengezet en acht dit stuk daarom een gepast onderwerp voor deze bundel: Huub stond aan de wieg ervan.

De vraag naar de verhouding tussen de Middelnederlandse rijmkronieken van Holland (Melis Stoke) en die van Jacob van Maerlant, de *Spiegel Historiae*, heeft al een stroom van geschriften opgeleverd, lopend vanaf de Maerlant-editie van De Vries en Verwijs¹ tot en met de dissertatie van H. Peeters² in 1966, inclusief de daarop gevolgde recensies en discussie.³ De vraag komt in grote hoofdzaak neer op het volgende: gegeven het feit dat in de twee rijmkronieken volstrekt gelijklopende passages voorkomen ligt het voor de hand te concluderen dat de één die van de ander moet hebben overgeschreven. Wie nu wie heeft overgeschreven, daarover verschillen de meningen. Om de zaak niet nodeloos ingewikkeld te maken, hier alleen de meest recente meningen. Peeters betoogt dat Stoke Maerlant heeft geplunderd, Bruch gaat ervan uit dat het omgekeerde het geval geweest is. Beiden hebben daarvoor min of meer overtuigende argumenten.

Beide kronieken zijn voortgekomen uit opdrachten gegeven door of namens Floris V. Wat Jacob van Maerlant betreft zijn we redelijk goed ingelicht, weliswaar niet over het moment van de opdracht, wel over de tijd van schrijven, 1283/1284 tot 1288; twijfels daarover bestaan feitelijk niet. De opdracht zal daaraan vermoedelijk niet lang vooraf gegaan zijn. Die opdracht moet geluid hebben: maak een vertaling en/of bewerking van de wereldkroniek van Vincentius van Beauvais. Het Hollandse grafelijke hof had daaraan kennelijk behoefte, getuige de literaire belangstelling die daar heerste.⁴

Veel moeilijker ligt het met de opdracht voor het schrijven van de Hollandse rijmkroniek. Zoals ieder weet, worden er in de uiteindelijke versie van die kroniek twee vorsten als mecenas toesproken, Floris V aan het begin en Willem III aan het einde. Dit heeft vrijwel alle interpretatoren ertoe geleid te concluderen dat er eerst een, kortere, kroniek geweest moet zijn voor Floris V en

dat er later een vervolg of een bewerking is geschreven ten behoeve van Willem III; de continuator kan ook het geheel weer redactioneel hebben bewerkt, al kan men de mogelijkheid niet uitsluiten dat er ten slotte nog een derde, een redacteur, over het geheel zijn oog heeft laten gaan. Dat laatste probleem kan hier geheel buiten beschouwing blijven. De enige moderne auteur die een principieel ander standpunt inneemt is Peeters; hij beweert dat er één auteur is geweest van de versie die we naar de handschriften BC noemen, de oudste versie. Die auteur zou, toen hij gekomen was tot ongeveer 1288-1289 de pen een tijd hebben laten rusten. Het onvoltooide werk lag jaren 'in de kast'⁵ om daar pas in het eerste decennium van de 14e eeuw weer uitgehaald te worden om te worden voltooid. Daarna zou er dan een bewerker aan de gang gegaan zijn om het geheel voltooide werk aan een nieuwe politieke situatie aan te passen. Dat laatste is voor ons weer niet van belang. Waar het op aankomt is dit: Peeters wil aannemelijk maken – bewijzen zegt hij – dat het eerste onvoltooide deel van de rijmkroniek nooit is gepubliceerd, zodat Jacob van Maerlant dat nooit kan hebben gezien of gebruikt. Volgens Peeters moet Stoke Maerlant hebben gebruikt. Dit betoog is, voorzover mij bekend, door niemand aanvaard en bijvoorbeeld door Bruch met kracht van argumenten absoluut weerlegd. Ik ga er in het vervolg dan ook zonder meer van uit dat er ingevolge een opdracht van Floris V of van een van zijn opvoeders een eerste Hollandse rijmkroniek geweest is en dat die door de auteur niet in een la gelegd is, maar wel degelijk opgeleverd.

Wanneer is die opdracht dan verleend en hoe kan zij geluid hebben? De zeer nauwe band die er bestaat tussen de rijmkroniek en het *Chronicon Egmundani* leidt allereerst tot de veronderstelling dat Floris V gewent heeft dat de enige tot die tijd bestaande kroniek over Holland werd vertaald, opdat hijzelf en andere niet-latinisten aan zijn hof de Hollandse geschiedenis en die van het gravenhuis konden leren kennen. Uit die *Chronicon*-vertaling zou Floris kunnen leren 'waen dat ghi sijt gheboren, ende bi wat redenen ghi in hant hebbet Zeelant ende Holland'.⁶ Het tot 1205 lopende *Chronicon* kon op deze twee vragen best antwoord geven.

Nu volgt er, zoals bekend, op de geciteerde verzen nog iets: 'ende bi wat redenen dat ghi soect Vrieslant, dat u so sere vloect'. Op die vraag kon het *Chronicon* nauwelijks antwoord geven. Dat leidt dan tot de vrij logische veronderstelling dat Floris niet alleen heeft gevraagd om een vertaling van het *Chronicon*, maar ook om een voortzetting, zodanig dat ook de Friese kwestie kon worden behandeld. De vraag is natuurlijk wanneer die opdracht dan moet zijn verstrekt. Stokes woorden tot de graaf moeten geplaatst worden in een situatie waarin de graaf de Friezen nog lang niet heeft

klein gekregen, ja een waarin de Friezen nog zeer vijandig en opstandig zijn. Geeft men zich rekenschap van de feitelijke gang van zaken in de Friese kwestie, dan moet dit geschreven zijn vóór 1282, want vanaf dat jaar is het acute Friezengevaar wel afgelopen. Het stuk is uiteraard geschreven na 1256, de ramp van Willem II bij Hoogwoud, en zeker een aantal jaren daarna, al wekt de toespraak als geheel de indruk te zijn geschreven voor een nog jonge man die over zijn herkomst en zijn rechten moet worden ingelicht. Ik stel voor – te bewijzen valt er op dit punt niets – de opdracht tot het schrijven van een Nederlandse rijmkroniek te stellen tussen 1266, het einde van het regentschap, als Floris 12 jaar is, en het jaar 1272, als de nederlaag van Floris' leger tegen de Friezen plaatsvindt en Friesland hem dus 'sere vloect'.

Tot hoever liep nu die eerste rijmkroniek zoals die aan Floris V is aangeboden? Daarvoor moet eerst een andere vraag gesteld en zo mogelijk ook beantwoord worden: wanneer heeft de eerste rijmkroniek-auteur geschreven? Daar zijn ook al weer veel meningen over geventileerd. Het is overbodig alle opvattingen vanaf het begin van de wetenschappelijke belangstelling voor de rijmkroniek de revue te laten passeren. Te Winkel⁷ oppert ergens heel voorzichtig dat Stoke in 1283 met het eerste deel kan zijn klaar gekomen, maar hij vindt dat zelf erg hypothetisch, want op dezelfde bladzijde zegt hij dat zulks ergens tussen 1283 en 1291 moet zijn gebeurd. Sindsdien deed Romein⁸ een poging de marge wat te verkleinen: 'tussen kort vóór 1289 en 1291'. Als motief gaf hij op dat voor 1289 de Friese kwestie weer opspeelde en dat anderzijds niet wordt gerept van de val van Akko. Bij die datering sluit Peeters zich aan, maar hij trekt er andere conclusies uit: in die jaren liet de auteur een tijdlang de pen rusten om die pas veel later weer op te pakken. Bruch wijst wel terloops op een passus die een datering tussen 1278 en 1282 zou wettigen⁹, maar elders sluit hij zich toch weer enigszins aarzelend aan bij Peeters: 'Het jaartal (1289) wordt door Romein vermoed, en het kan wel juist zijn'.¹⁰ Het kan hem in zijn betoog ook niet zoveel schelen; wel verwerpt hij krachtig de gevolgtrekkingen die Peeters maakt. De grote moeilijkheid is dat er in die eerste kroniek later weer gewerkt is, aangevuld en veranderd, en dat er alleen gegevens te vinden zijn wanneer en voorzover de bewerker dingen over het hoofd heeft gezien, die in een bewerking eigenlijk hadden moeten worden aangepast. De bewerker geeft zelf ook aanwijzingen die zijn eigen activiteit laten dateren. In boek II 1313-1330 is er sprake van een reeks Engelse koningen te beginnen met Richard I en eindigend met Eduard I. Die reeks stond ten dele al in de oudste versie. Van Eduard I wordt gezegd dat die 'noch crone draghet'. Dat kan in elk geval niet later geschreven zijn dan 1307, hetgeen enig houvast geeft

voor de datering van de bewerking. De bewerking bestaat hier uit de toevoeging van de verzen 1327-1330, waarin Eduard ten tonele gevoerd wordt, kennelijk met de bedoeling de Engelse dynastie up to date te brengen.

Als men nu zoekt naar plaatsen die de oudste auteur kunnen dateren moet men naar vergelijkbare teksten zoeken. Zeker onbewerkt is een passage in boek II 1243-1252 waarin gesproken wordt over de drie dochters van Filips van Zwaben. Eentje trouwde er met de latere koning van Bohemen, een met de koning van 'Spanje' en de derde met de hertog van Brabant. Het gaat hier allereerst om de tweede dochter die moeder werd van een zoon die 'nu de Spaensche crone draghet'. Die zoon was Alfons de Wijze. Zijn sterfjaar, aan de auteur uiteraard onbekend, was 1284. Hier heeft men dus een duidelijke grens: de auteur schreef vóór 4 april 1284, Alfons' sterfdag in Sevilla. Maar ook de eerste dochter geeft belangrijke informatie. Zij was getrouwd met koning Ottokar II van Bohemen, 'den de coninc Roedolf sloech'. Rooms-koning Rudolf van Habsburg versloeg zijn Boheemse tegenstander op het Marchfeld ten oosten van Wenen op 26 augustus 1278. Zo kan men komen tot de grenzen 1278 en 1284. Ik zou die grens nog iets willen vernauwen. Als in het jaar 1256 de dood en de geheime begrafenis van Willem II in Hoogwoud wordt beschreven, volgt op vers III 1580 een stel verzen (1581-1589) die men moeilijk anders dan als een inlas kan beschouwen, een inlas die vrijwel letterlijk terugkeert in IV 428-432. In het derde boek waar over de dood van Willem II werd gehandeld kon – dacht de bewerker – de veel latere vondst van het lijk niet achterwege blijven en daarom gaf hij een vooruitblik naar het jaar van de vondst 1282 en hij deed dat met zijn eigen woorden. Ik geef toe dat men dit argument ook zou kunnen omdraaien en zeggen dat de bewerker/voortzetter deze – in dat geval oorspronkelijke – verzen zo mooi vond dat hij ze op het jaar 1282 herhaalde. Mede gezien wat ik eerder gezegd heb, houd ik het erop dat de verzen in boek III een inlas zijn en dat de oorspronkelijke auteur de vondst van Willem II in 1282 niet heeft gekend. Vandaar dat ik het voltooiën van de eerste rijmkroniek het liefst dateer op tussen 1278 en 1282.

Het einde van die eerste rijmkroniek is, gegeven het voorafgaande, niet zo erg moeilijk te vinden. Op de plaats waar de auteur de rampzalig geëindigde eerste tocht van Floris V tegen de Friezen heeft beschreven, de vlucht van de Hollanders tot Heilo toe, de begrafenis van de gesneuvelden en de precieze datering, 20 augustus 1272¹¹, zit een duidelijke cesuur. Tot die tijd geeft de auteur blijk van grote precisie, aandacht voor de details en voor een goede datering, daarna volgt in IV 243-247 een passus van een merkwaardige vaagheid: 'Menighe dinc gheschiede aldaer, die mi

te telne waer te zwaer; maer sommige dinc mach men tellen, de den grave Florens ghevelen, als van den meesten ende best bekent.' Dat zijn verzen die jaren later geschreven moeten zijn door iemand die een voor hem al lang geleden historie weer oppakte en een beetje moeizaam op gang ging komen.

Vatten we samen. Zonder dat ik ervoor waterdichte bewijzen kan aanvoeren, beweer ik dat Floris V of zijn opvoeders een opdracht gegeven hebben tot het vertalen en vervolgen van het *Chronicon Egmundandum* en dat die opdracht gegeven is tussen 1266 en 1272. Voorts dat de auteur van het werk dat voltooid heeft tussen 1278 en 1282. Zijn werk eindigde in 1272 met de grote nederlaag bij vers 242 van boek IV. In dat geval heeft Maerlant er kennis van kunnen nemen en het is zelfs hoogstwaarschijnlijk dat Floris V die rijmkroniek aan Maerlant ter beschikking stelde toen hij de opdracht gaf tot het bewerken van een wereldgeschiedenis.

Is dit kroniekje van ruim 4.500 verzen in een lade van de schrijftafel van de auteur blijven liggen? Peeters beweert het: het werk zou voorlopig voltooid zijn in 1289 en pas in de 14e eeuw zijn voortgezet. Men vraagt zich dan af waarom de auteur er een opdracht aan Floris V in zou hebben geschreven. Peeters kan niet toegeven dat het werk eerder, in of kort na 1282, is afgeleverd, want volgens hem kan het niet aan Maerlant bekend zijn geweest; Stoke heeft immers van Maerlant alles overgenomen!

Wat doet men nu met de woordelijke overeenkomsten tussen de kronieken van Maerlant en van Stoke? Gezien de door mij voorgestane dateringen moet Maerlant Stoke hebben gebruikt want de eerste rijmkroniek was klaar toen Maerlant nog moest beginnen; andersom kan dus niet. Ik kan niet nalaten op te merken dat de discussie Peeters-Bruch een wat schimmig karakter heeft op dit punt. Bruch immers toont aan dat Maerlant Stoke op diverse plaatsen gebruikt moet hebben; ik hoef die overtuigende redenering hier niet te herhalen. Aan de andere kant acht Bruch het jaar van de voltooiing van de eerste rijmkroniek, met Jan Romein, 1289, best aannemelijk. De combinatie van die twee stellingen lijkt me een onmogelijkheid. Ofwel de eerste rijmkroniek was klaar in 1289 en dan kan Maerlant die nooit gezien hebben, ofwel Maerlant heeft de rijmkroniek wel gezien en gebruikt, maar dan moet die rijmkroniek dateren van een moment voordat Maerlant begon te schrijven aan zijn *Spiegel*. Het lijkt me daarom zinvol Bruch te volgen op het punt van de ontleningen, want daar is hij onweerlegbaar, en de dateringen te accepteren zoals ik die hierboven heb uiteengezet.

Wat de schuld van Maerlant jegens Stoke betreft wil ik toch ook nog een enkele eigen opmerking maken. Te Winkel heeft een aantal plaatsen bij Maerlant opgegeven die volgens hem bewijzen dat

Maerlant daar Stoke heeft afgeschreven.¹² Al die plaatsen nagaan zou te veel onnodige plaatsruimte innemen. Ik beperk mij tot een enkel geval, in de eerste plaats tot een dat op zichzelf al afdoende moet zijn, het ontstaan van het Duitse college van keurvorsten. Er zijn overeenkomsten tussen Maerlant IV 40²c40, 13-50 en Stoke I 961-996. Te Winkel meent dat zij beiden onafhankelijk van elkaar teruggaan op een gemeenschappelijke bron. De overeenkomst is globaal, zeker niet letterlijk, maar wel frappant. De geschiedenis van het ontstaan van het keurvorstencollege plaatst Maerlant ten onrechte na de dood van keizer Hendrik II (1024). Stoke schrijft het verhaal na de dood van Otto III, evenmin historisch erg juist, maar zo precies had hij het gevonden in zijn bron Martinus Polonus¹³, die hij vrij letterlijk vertaalt. Als er op dit punt sprake is van overneming tussen Maerlant en Stoke, dan kan Stoke dit verhaal nooit van Maerlant hebben overgenomen: Stoke is hier de bron voor Maerlant, Maerlant nam de passage over, maar gaf die een andere plaats in zijn verhaal.

Zeker even overtuigend is de vergelijking van Stoke I 511-516 met *Spiegel Historiael* IV 1c46, 64-66 over het niet bekende jaartal van de dood van graaf Dirk I. Bruch¹⁴ toont zeer overtuigend aan dat Stoke hier klaagt over een nalatigheid van zijn Latijnse bron, het *Chronicon Egmundandum*, terwijl Maerlant zich beperkt tot twee verzen waarin hij zegt dat hij nooit heeft gezien hoe lang graaf Dirk had geleefd. Het kan niet anders dan dat de rijmkroniek hier een originele eigen tekst heeft, dat die tekst alleen geschreven kan zijn door de bewerker van het *Chronicon* en dat Maerlant vervolgens zes verzen van Stoke heeft samengevat tot twee. Hierbij wil ik het laten; het werk van Bruch hoeft ik niet over te doen.

Nu maakt Peeters groot gebruik van een paar vrijwel identieke passages waarmee echt te bewijzen valt dat Stoke (toch?) Maerlant heeft gebruikt. Is dat nu strijdig met het bovenstaande? Mijns inziens in het geheel niet, indien men uitgaat van de volgende voor de hand liggende gang van zaken. Maerlant gebruikt de eerste versie van de Hollandse rijmkroniek. Zijn *Spiegel Historiael* is voor zover het Maerlant betreft voltooid in 1288. Dit ook aan Floris V opgedragen geschiedwerk is door de continuator of de continuator/redacteur van de rijmkroniek op zijn beurt gebruikt, toen die de eerste versie ging oppoetsen.

Uit dit bewerken ontstond de versie BC van de rijmkroniek, die, zoals Peeters goed heeft duidelijk gemaakt, ouder is dan de versie A die door Brill is uitgegeven. Dat de continuator van de rijmkroniek goed in Maerlant heeft gelezen blijkt uit het noemen van namen als Alexander, Priamus, David en 'distorie van Meerline'. Dat de bewerker van de eerste versie bij zijn activiteit ook

Maerlant gebruikte blijkt uit het feit dat er in het eerste gedeelte van de rijmkroniek stukjes van Vincentius van Beauvais ingewerkt zijn en daar moet Maerlant de tussenpersoon zijn geweest. Frappant is de toevoeging over Willebrord¹⁵ die zeker uit Maerlant afkomstig is en niet in het *Chronicon Egmundandum* was te vinden. Er is met andere woorden een interessante wisselwerking Stoke - Maerlant aan de hand geweest. Reeds eerder heeft men op die mogelijkheid gewezen. Het bleef echter bij een interessante en ingewikkelde hypothese, die, hoop ik, nu aan waarschijnlijkheid heeft gewonnen doordat de diverse data niet meer een ontwikkeling als geschetst schijnen te blokkeren.

Noten

1. Jacob van Maerlant, *Spiegel Historiael I en III*. M. de Vries en E. Verwijs (red.), Leiden 1863.
2. H.C. Peeters, *De rijmkroniek van Holland; haar auteur en Melis Stoke*, Antwerpen 1966.
3. H. Bruch, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 81 (1968), p. 373-379. H. Bruch, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 84 (1968), p. 232-240. F.W.N. Hugenholtz, *De Nieuwe Taalgids* 63 (1970), p. 148-150.
4. W.P. Gerritsen, 'Wat voor boeken zou Floris V gelezen hebben?', in: *Floris V. Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw*, Den Haag 1979, p. 71-86.
5. Peeters, p. 133.
6. Melis Stoke, *Rijmkroniek I en II*. W.G. Brill (red.), Utrecht 1885, bk I vs 27-34.
7. J. te Winkel, *Maerlant's werken als spiegel van de dertiende eeuw*, 's-Gravenhage 1892², p. 376.
8. J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen*, Haarlem 1932, p. 52.
9. Bruch, *TNTL*, p. 234.
10. Bruch, *TvG*, p. 375.
11. Stoke, bk IV 242.
12. Te Winkel, p. 375-376 noot 4.
13. Martinus Polonus, *Chronicon summorum pontificum ac imperatorum*. L. Weiland (red.) (Mon. Germ. Hist. SS XXII 1872) p. 466.
14. Bruch, *TNTL*, p. 233-234.
15. Stoke, bk I 127-132.

Gedurende de eerste weken van het jaar 1940 hield ik mij, veel langer dan ik had voorzien, bezig met de ruim vierhonderd beginverzen van het gedicht over de Grimbergse oorlog. Ik was kandidaat in de geschiedenis en had de middeleeuwse periode als hoofdvak gekozen; voor mijn bijvak sociologie had ik het tentamen al afgelegd. Voor het bijvak Nederlandse taal- en letterkunde was meer vereist; dat was een uitgebreid bijvak waarvoor ik onderwijsbevoegdheid wilde verwerven. Zonder die wens had ik kunnen volstaan met een overzichttentamen en een kleine scriptie, maar mijn streven bracht ook het schrijven van een grote scriptie mee. Daartoe had ik gekozen voor een vergelijkende bestudering van het gedicht over de slag bij Woeringen¹ en dat over de zogenaamde Grimbergse oorlog. Ik vond dat het mij als aankomend historicus paste, eens te kijken naar deze rijmkroniektachtige werken waaraan, voor zover ik kon nagaan, geen aandacht meer was besteed sedert ze in de vorige eeuw waren gepubliceerd, afgezien althans van de handboeken waarin ze als onvrijwillige tweelingbroers vermelding hadden gevonden. Enige mogelijke onderlinge relatie was tevoren wel oppervlakkig verondersteld maar niet onderzocht.

Toen halverwege het jaar de scriptie voltooid was en de bespreking ervan tijdens het examen geen bezwaar was gebleken voor de uitreiking van mijn doctoraalbul, deden zich in de volgende jaren telkens opnieuw situaties voor die mij van voortzetting van deze studie afhielden. Wel was ik gefascineerd geraakt door de omvangrijke inleidende passages die de kronkelige weg van de afstamming van de Brabantse hertogen van de door de Grieken uit Troje verdreven vorsten beschreven. Aanpak van deze materie in een ruimer verband werd het onderwerp van het proefschrift dat ik een jaar later verdedigde. Uit drie daarbij gevoegde stellingen kon blijken dat ik met *De Grimbergse oorlog* bezig was geweest, maar een hypothese waartoe de lectuur van beide gedichten naast elkaar mij gebracht had, liet ik weg. Wel ben ik na ruim vier en een half decennium niet zo heel veel zekerder van mijn zaak dan toentertijd, maar nu ik niet meer de eerste ben die de mogelijke verborgen held van *De Grimbergse oorlog* aanwijs, kom ik erop terug.

Het is met dat 12.293 verzen lange gedicht een raadselachtig geval. Uit de tekst blijkt niet wanneer, door wie, voor wie en om welke reden het geschreven is; een opdracht ontbreekt. Bovendien kent men de oorspronkelijke tekst niet. Afgezien van talrijke samenvattingen in proza konden de uitgevers, C.P. Serrure en Ph. Blommaert, voor de in 1852 en 1854 verschenen gedrukte tekst² slechts beschikken over twee pas na het einde van de middeleeuwen vervaardigde papieren afschriften die onderling nogal verschillen. Het werk handelt over de hevige strijd die de onafhankelijke heren van Grimbergen uit het geslacht Berthout, dat ook Mechelen beheerste, verloren van de Brabantse hertogen. Dat zou in de loop van de 12e eeuw geschied zijn met als bijzonderheid dat de fungerende hertog Godfried III nog een jong kind was, welke aanblik – hij was in zijn wieg op het slagveld aanwezig – zijn partij in de finale slag krachtig zou hebben aangemoedigd.

Voor bijzonderheden aangaande de feitelijke inhoud verwijs ik naar de beste en zorgvuldigste beschrijving en beoordeling, die in het handboek van Te Winkel.³ Natuurlijk hebben ook anderen hun mening erover gegeven. Bilderdijk kende het werk uit één van de afschriften; hij gewaagde van de 'geweldige oorlogen' en de 'ondergang van dit moedig geslacht... waarvan de schoone roman van den Grimbergschen oorlog de Ilias is'.⁴ Kalff bracht het werk onder bij de ridderpoëzie in verval en laakte twee onfinje vergelijkingen⁵, nota bene op twaalfduizend regels. Van Mierlo schreef te zijn getroffen door 'nogal platte vergelijkingen'; de toon van het gedicht vond hij 'burgerlijker' dan die van Van Heelu's werk.⁶ Burgerlijk? Mogelijk bedoelde hij minder uitgesproken ridderlijk dan het andere gedicht en zeker niet geestelijk, maar burgers komen in het hele verhaal niet voor. Prinsen en Knuvelder lieten het, waarschijnlijk ongelezen, bij een simpele vermelding.⁷

Maar daarbij is het niet gebleven. Jongere generaties neerlandici hebben *De Grimbergse oorlog* ook gelezen en de daarbij opgedane inzichten gebruikt bij de vorming van hun visie op het geheel van de Middelnederlandse literatuur.⁸ Een korte monografie erover verscheen van de hand van Vincent Krah, getiteld 'De "Grimbergse oorlog", een curieuze tekst', in het tijdschrift *Literatuur*.⁹ Niettegenstaande deze tekst al lang in gedrukte vorm beschikbaar is, 'heeft toch nooit iemand er nadere studie van gemaakt', schrijft hij. Dat klopt niet wat mijn activiteit betreft, maar wie niet publiceert, blijft terecht onbekend.

Krah gaat heel kort in op de ouderdom van het gedicht; hij stelt de vervaardiging ervan op het midden van de 14e eeuw. Dat was ook de opinie van Te Winkel en ik heb geen reden mij hiertegen te verzetten. Indertijd bevond ik dat de uitvoerige historisch-genea-

logische inleiding (I 81-424) berust op de Corte cornike ... van den princen van Brabant¹⁰, die zelf teruggaat op de Brabantsche Yees-ten en de Genealogia ducum Brabantiae ampliata.¹¹ Dat betekent dat het gedicht in elk geval jonger is dan de Corte cornike, die van 1322 dateert. Het is evenwel mogelijk dat die inleiding een invoegsel is; ze biedt immers een verheerlijking van het Brabantse huis die niet geheel overeenstemt met de gematigd geuite waardering welke de in het hoofddeel van *De Grimbergse oorlog* optredende Brabanders, evenals trouwens de Grimbergers, genieten.

Met die beperkte waardering voor de wederzijdse tegenstanders bevindt men zich dan meteen midden in de problematiek: wat was de motiverende reden voor het samenstellen van dit gro- tendeels verdichte verhaal? En: wie gaf daartoe de opdracht? Ver- dacht: de zorgvuldige onderzoeker Pinchart bewees al in de vorige eeuw dat er ternauwernood gegevens waren om tweehonderd jaar later veronderstelde of gewenste feiten vast te stellen.¹² Krah at- tendeert op de inderdaad treffende omstandigheid dat degenen die tot de 14e-eeuwse Brabantse adel behoorden, trots en tevreden dit epos konden aanhoren. Ofschoon een vroegere hertog in een bittere strijd werd voorgesteld met een in hoog aanzien geble- ven geslacht en de krijg als langdurig en hevig werd beschreven, werden toch geen gegevens aangevoerd die de veronderstelde hoorders pijnlijk konden treffen.

Het gedicht mist – zo stelt Krah – een held, een hoofdpersoon. Toch daarnaar op zoek gegaan, noteert hij: 'Er is wel een ridder die veel roem oogst, opvallend veel, iemand aan de Grimbergse kant, uiteraard, zou ik haast zeggen: (Aernout) van Oyenbrugge ... Niemand wordt meer geprezen. ... Het is dan ook verleidelijk de opdrachtgever in deze kring te zoeken, ook al zijn hiervoor geen harde bewijzen te leveren.'

Dat er een opdrachtgever is geweest, staat vast. *De Grimbergse oorlog* is het produkt van twee dichters. De eerste overleed voor de voltooiing: '... Die gemaect heeft deze historien, Ende te dich- ten begonste; Want eer hise voleynden conste, Brachten God van live ter doot' (II 6587-6590). 'Veertien hondert verse omtrent Ontbleven hem; diese volent Ende volbracht heeft ende bescre- ven, God gestercken in enen goeden leven' (II 6594-6597) en die wens geldt ook 'Die dese geste maken dede' (II 6601). Hij moet waarde hebben gehecht aan de voltooiing. Wie kan hij zijn ge- weest?

Bij mijn onderzoek naar de gedichten over de Grimbergse oor- log en de slag bij Woeringen heb ik mij rekenschap gegeven van de mogelijkheid van onderlinge samenhang in die zin dat de inspira- tie tot het schrijven van het jongere werk zou zijn uitgegaan of zijn afgeleid van de kennisneming van het oudere. Hij is niet gebleken

dat er duidelijke ontleningen zijn, noch dat de latere dichter uit- drukkingen of zinswendingen die de eerdere kenmerken, van hem had overgenomen. Wat mij in dit verband wel trof, waren de te- gengestelde posities die de respectieve 12e- en 13e-eeuwse hoofden van de geslachten Berthout en Wesemael in de beide ge- dichten ten opzichte van elkaar innemen.

In het oudste gedicht ontvangt Wouter Berthout, die het ge- slacht vertegenwoordigt dat in de strijd om Grimbergen de neder- laag heeft geleden, maar zich nadien met de als leenheer erkende hertog heeft verzoend, een gunstig oordeel. Hij komt naar voren als de trouwe voogd in de jaren dat de jonge kinderen van de over- leden Hendrik III buiten staat waren het land te besturen (3362-3367). Wouter is het prototype van de edele ridder, regent voor Jan I als deze voor een expeditie naar Aragon zijn land verlaat; bij zijn dood wordt hij als 'vromeghe standaerd' diep betreurd (2573-2595, 3368). Prijzende vermelding vindt ook een drietal leden van het geslacht Wesemael; het zijn Gerard, heer van Bergen op Zoom, en Arnout, beiden uit jongere takken, alsmede de bas- taard Frank¹³, maar al die lof voor hun dappere optreden in de slag bij Woeringen heeft niet de herinnering weggevaagd aan de aperte ontrouw van de oudere Arnout die, nota bene als erfmaarschalk van het hertogdom tot trouw aan zijn heer verplicht, na het overlijden van Hendrik III gewapenderhand was opgetreden te- gen de regering door de hertogin-weduwe en de voogden van de kinderen, onder wie Wouter Berthout.¹⁴ Hij had zich naderhand onderworpen, maar vergeten was zijn falend bestuurlijk optreden niet.

In het jongere gedicht, dat zich bezighoudt met een verder ver- wijderd verleden, treden eveneens heren uit deze beide geslach- ten op. Het zijn Arnout van Grimbergen en Gerard van Wese- mael, maar dan de Berthout als rebel en de Wesemael als hoofd van het regentschap voor de onmondige hertog Godfried III. Deze Berthout en deze Wesemael zijn nauwelijks historische figu- ren; de dichter kan hoogstens uit beknopte kronieken en uit mon- delinge overlevering iets over hen vernomen hebben. Gegeven deze situatie ligt de veronderstelling voor de hand dat één van de 14e-eeuwse Wesemaels met de eerste van de beide dichters van *De Grimbergse oorlog* dit scenario heeft ontwikkeld: uitwerking van een omvangrijk gedicht dat voor de kenners van dat van Jan van Heelu interessant zou zijn en waarin het geslacht Berthout zou worden vernederd zonder daarop al te moedwillige nadruk te leggen. Een gedicht voorts waarin de zegevierende hertogelijke familie op de achtergrond bleef – te gemakkelijker te verwezenlij- ken omdat de uitzonderlijke positie van de overwinnaar in zijn wieg een sterk accent zou krijgen – maar waarin wel, zij het zonder

overdrijving, lofprijzing zou uitgaan naar de maarschalk wegens de leiding die hij aan de Brabanders en hun bondgenoten had gegeven (zie II 544-553). Aldus is er toch een held aanwezig en dat moet ook wel, want waarom zou anders na de dood van de oorspronkelijke dichter een voltooiër zijn aangeworven? Die voltooiing moet een als essentieel beschouwd belang hebben gediend.

Er valt over deze hypothese nog iets meer te zeggen. Opvallend is de relatieve welwillendheid waarmee de verliezer Berthout wordt getekend; hij heet 'onberaden' en 'vermeten' (I 641 en 1448, II 329-330), en dat zijn heel wat beleefder kwalificaties dan die welke Jan van Heelu voor de graaf van Gelre en zijn bondgenoten over had. Over Gerard van Wesemael citeer ik een paar plaatsen: 'Die here van Wesemale, met sinen maghen, die ongelet Den last woude helpen draghen, Ende sijn lijf met eren waghen' (I 4610-4613), 'Oec reet jegen hem daer weder Van Wesemale mijn heer Geraert, Een stout ridder ende vermaert, Jeghen heer Arnoude met gewelt Dapperlyc over 't felt' (I 4681-4685) en 'Daer quam voirt met groter eren Die here gereden van Wesemale, Die maerscalc was altemale Van den here van Brabant' (II 1377-1380). Gaat men na hoeveel malen vooraanstaande edelen uit beide kampen vermeld zijn, dan komt de *citation index* van Gerard van Wesemael uit op 33 tegen 42 maal voor Hendrik van Diest, een verwant van de hertog, 29 maal voor Arnout van Craynhem, ook een partijganger van Godfried, en 49 maal voor Arnout van Oyenbrugge, 31 voor zijn zoon Hendrik, bondgenoten van de Berthouts. Van alle anderen, afgezien van de Berthouts zelf, die ik ongeteld heb gelaten, ligt de score lager. Geen slecht resultaat voor de Brabantse maarschalk.

Er is nog een gegeven waaraan men enige waarde zou kunnen toekennen. Ik vermeldde al dat de beide, naar verhouding jonge afschriften waarnaar de gedrukte uitgave is gemaakt, onderling nogal wat verschillen vertonen. Er is dus reden om niet alleen de grote letters te lezen maar tevens de afgedrukte varianten onderaan de bladzijden te raadplegen. Daarin trof ik enige malen het woord 'mijn' aan vóór de woorden die de heer van Wesemael aanduiden, juist op plaatsen waarin dat in het andere afschrift niet het geval was (I 5206, II 59). Dit gegeven zegt echter niet zoveel als men elders in het zelfde afschrift ook de heren van Diest, Rotse-laer en Craynhem ook met dit pronomen vermeld vindt (I 4726 e.v.). Maar uitzonderlijk is de passage van de eerste dichter in de variant in regel I 4687: 'By den heere die my gheboot' in relatie tot de vijf verzen eerder genoemde 'Van Wesemale mijn heer Geraert'.

Ga ik er nu even van uit dat een heer van Wesemael geruime tijd na de met moeite bevochten overwinning bij Woeringen en

het veertien jaar later smadelijk verloren treffen bij Kortrijk geïnteresseerd was in het ontwerpen van een goed voorleesbaar, rijk-mend verhaal dat in een ver verwijderde historische riddertijd speelde, dat noch de hertogelijke familie te zeer zou roemen noch de Berthouts zou behoeven te ergeren, maar waarin wel de hele adel van Brabant zich op gunstige wijze kon herkennen, dan rijst de vraag wie die Wesemael was. Het moment van de totstandkoming van het gedicht staat niet vast; aan het gegeven van allicht na 1322 en ruim voor 1400 heb ik onvoldoende houvast voor een stellig antwoord op de vraag naar de identiteit van de opdrachtgever. Wie op het idee moge zijn gekomen, Jan van Heelu's ridderepos van een in tijd terugliggend flankerend vervolg te voorzien, laat zich niet vaststellen. Wel zij het sponsorschap toegeschreven aan Willem I of Willem II van Wesemael, zoon en kleinzoon van de Arnout die bij Woeringen lof verwierf en bij Kortrijk sneuvelde¹⁵ en die zelf de door Jan van Heelu gelaakte Arnout, van wiens broer Godfried hij de zoon was, was opgevolgd. Naar zijn dappere oom Gerard kan de verborgen held van *De Grimbergse oorlog* zijn vernoemd.

Noten

1. *Rijmkronijk van Jan van Heelu betreffende den Slag van Woeringen* (ed. J.F. Willems), Brussel 1836. De aanduiding van de plaatsnaam als Woeronc in vers 4265.
2. *De Grimbergse oorlog; ridderdicht uit de XIVe eeuw*; Gent I 1852, II 1854. De indeling in twee delen (I telt 5671 verzen, II 6621) is van de uitgevers. De nummering is in de war gelopen bij vers I 1810, dat dubbel is geteld; deel I telt dus in feite 5672 dichtregels. Ik verwijs naar de regelnummers van de gedrukte tekst.
3. J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, Haarlem 1922², I, p. 505-508.
4. Geciteerd als motto voor de inleiding van de uitgevers, p. I.
5. G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, Groningen 1906, I, p. 341, ook p. 295-296.
6. J. van Mierlo, *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche letterkunde*, Antwerpen 1928, p. 174; *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, 's-Hertogenbosch z.j.², I, p. 327.
7. J. Prinsen J.L. zn., *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis*, 's-Gravenhage 1928³, p. 51. G.P.M. Knuvelde, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, Den Bosch z.j.⁶⁻⁷, I, p. 233.
8. F.P. van Oostrom, die mij op het artikel van Krah attent maakte, noemt het gedicht een 'Brabantse variant op de Karelroman van het rebelse type' (*Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij* (ed. J.D. Janssens), Brussel 1982, p. 34).
9. Aflevering 85/4, het juli-augustusnummer van de tweede jaargang, p.

213-220.

10. *Les gestes des ducs de Brabant* III (ed. J.H. Bormans), Bruxelles 1869, p. CXLIII-CLV; zie Te Winkel, *Ontwikkelingsgang Ned. letterkunde*, II, p. 7.

11. *Monumenta Germaniae, Scriptores* XXV (ed. J. Heller), Hannover 1880, p. 392-398.

12. A. Pinchart, 'Un document contemporain de la guerre de Grimberghe', in: *Messenger des sciences historiques et archives des arts de Belgique* 1850, Gand 1850, p. 484; H. Pirenne, *Bibliographie de l'histoire de Belgique*, Bruxelles 1931³, p. 268: 'aucune valeur historique'.

13. Gerard: 7947-8049; Arnout, 'syns brueder sone', maarschalk van Brabant: 2252-2262, 8050-8076; zij zijn 'si twee van Wesemale' (4545). Frank: 8368-8379. Over hun familieverhouding: F.L. Ganshof, *Etude sur les ministeriales en Flandre et en Lotharingie*, Bruxelles 1927, p. 94-95.

14. Verzen 215-276 en 610-615. Op het eind van zijn leven werd hij templier (2258). Zie Ganshof, *Les ministeriales*, p. 93-94.

15. Ganshof, *Les ministeriales*, p. 95.

Middeleeuwse aflaten en Nederlandse devotie

J. van Herwaarden

Het werk van Huub Jansen draagt geen sporen van bijzondere aandacht voor het middeleeuwse aflaatstelsel. Toch zou aan de hand daarvan duidelijk kunnen worden gedemonstreerd, hoe contrasterend, maar ook hoe verweven met elkaar, het verhevene en banale konden zijn. Zo'n tweeslachtigheid boeide hem hogelijk en stelde hem in staat om op zijn onnavolgbaar lapidaire manier ogenschijnlijke tegenstellingen met elkaar te confronteren. Huub staat mij vaak voor ogen als de bevlogen docent, de vertolker die, met open oog voor de brede context, het liefst de feitelijkheden van het verleden zelf liet spreken. Huubs voorbeeld probeer ik hierna te volgen door voor wat betreft Nederland een aantal in het laat-middeleeuwse geloofsleven populaire aflaten in hun context te plaatsen en dusdoende zowel het beleven van het aflaatstelsel als de waardering daarvan te belichten.

Aflaten in de Nederlandse historiografie

'Wij meenen wel niet, dat de eigenlijke oorzaak der Kerk-hervorming in den Aflaat-handel moet opgezocht worden. (...) De onbeschaamdheid met welke de handel in Aflaten... gedreven werd, was er geheel toe geschikt, om... een gevoel van diepe verontwaardiging op te wekken. Nu openden zij (nl. de Nederlandse gelovigen) hunne oogen geheel voor het licht, en met schrik bemerkten zij den nacht, in welke zij tot hertoe hadden voortgeleefd. De Aflaat-handel werd dus, wel is waar niet de oorzaak, maar toch de naaste aanleiding tot de hervorming der Kerk.'¹

Dit schreef de Leidse hoogleraar N.C. Kist in 1829 in de inleiding tot zijn studie over 'De pauselijke Aflaathandel, ook in deszelfs invloed op de kerkhervorming in Nederland'. Kist toonde aan dat, in weerwil van de toen gangbare opinie, ook in Nederland de aflaatkramerij welig had getierd en dat vele goedgegelovigen daardoor om de tuin waren geleid. Er waren echter in Nederland ook stemmen te horen, die zich keerden tegen die afschuwelijke misstand. Kon Duitsland bogen op Luther en zijn 95 stellingen, Nederlandse rechtgelovigen konden zich beroemen op Wessel Gansfort (1419-1489), die ruim dertig jaar eerder Luther was

voorgegaan in de strijd tegen aflaten: Gansfort was volgens Kist de eerste geweest, 'die opzettelijk en openlijk de geheele pauselijke aflaatkraam aanviel'.²

Zoals zoveel kerkelijke of religieuze verschijnselen werden ook aflaten in de protestantse Nederlandse historiografie gezien in het licht van de Reformatie. De polemieken uit de periode rond de Reformatie hebben een doorslaggevende uitwerking gehad op de waardering van aflaten en aflaatpraktijken. Luthers stellingen hebben daarbij onmiskenbaar de toon gezet. Het gaat daarbij om twee duidelijk te onderscheiden zaken: de aflaat op zichzelf en de aflaathandel.

In het eerste geval speelt de essentiële vraag of de aflaat theologisch gesproken een legitiem middel is dat, zo die vraag bevestigend wordt beantwoord, diensgevolge inderdaad een positieve bijdrage levert aan de redding van de ziel van de zondige gelovige. Daarover bestonden ook binnen de kerk twijfels, zoals hierna zal blijken. Die discussies speelden zich vooral af in de kringen van theologen en kerkelijke rechtsgeleerden.

De aflaathandel was een onderwerp dat in veel breder kring ter discussie stond, omdat vrijwel iedereen ermee werd geconfronteerd. De hele aflaatpraktijk bood mogelijkheden te over om kerkelijke inkomsten te vergroten. Aflaatbullen en aflaatbrieven konden slechts tegen betaling worden verworven en om de omzet te vergroten, werden speciale gemachtigden de boer op gestuurd om de gelovigen zo ongeveer aan huis de mogelijkheid te bieden, aflaten te verwerven. Het meest kwamen de aflaatkramers – de *questiers* (vgl. *questa* = inzameling van aalmoezen) – in kwaad daglicht te staan, omdat zij op alle mogelijke manieren hun zaken trachtten te slijten.

Daarmee was een sluis voor wantoestanden en oplichterij opengezet, die noch door kerkrechtelijke bepalingen noch door strenge toelatingsvoorwaarden afdoende kon worden gesloten. Het is op zijn zachtst gezegd ironisch, dat Chaucer in zijn *Canterbury Tales* de preek van de aflaatkramer in het teken laat staan van het bekende woord van Paulus over de geldzucht als wortel van alle kwaad. De *pardoner* zegt dan ook tegen het einde van zijn proloog: 'Het is alleen uit geldzucht dat ik preke / Maar hiervan wil ik verder niet meer spreken'.³

Het valt op dat er, afgezien van regionale en plaatselijke studies die veelal voornamelijk waren gericht op de publikaties van vondsten in archieven en bibliotheken, na Kists opmerkelijke bijdrage betrekkelijk weinig afzonderlijke aandacht is besteed aan het verschijnsel aflaten.⁴ Het is even opmerkelijk dat men voor een rooms-katholieke visie op middeleeuwse aflaten naar het buitenland en dan vooral naar Duitsland moet kijken⁵ en dat men voor

wat betreft de Nederlanden voor nieuwe breder opgezette studies veel te danken heeft aan het werk van de Gentse hoogleraar Paul Fredericq⁶. Hierna zal in de aantekeningen overduidelijk blijken hoe sterk die afhankelijkheid nog steeds is. Pas tachtig jaar na Kists bijdrage verscheen in 1909 weer een wat uitgebreidere en oorspronkelijke studie van Nederlandse hand, waarin A. Eekhof de aflaatkramerij in het bisdom Utrecht duidelijk in het licht heeft gesteld.⁷

De betrekkelijk geringe oogst aan speciaal op aflaten gerichte studies betekent niet dat dat verschijnsel werd genegeerd, maar het gaat dan toch vooral om min of meer uitgebreide opmerkingen die terloops worden gemaakt of om de behandeling van aflaten binnen een breder kader, zoals die van Moll in zijn *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, waarin middeleeuwse aflaten herhaaldelijk worden aangestipt en het verschijnsel in zijn laat-middeleeuwse Nederlandse gedaante apart in het laatste deel wordt behandeld.⁸

Hierop maken Nederlandse historici van rooms-katholieke huize geen uitzondering. Afgezien van Gisbert Broms in 1911 gepubliceerde artikel over de dijkafaat van 1515⁹, zijn het her en der verspreide gegevens die worden gepresenteerd en wat meer samenhangende beschouwingen in algemene werken, waarvan die van Post en Bredero hierna nader zullen worden aangestipt. In de ook meteen in het Nederlands gepubliceerde tiendelige *Geschiedenis van de kerk* worden aflaten in de beide delen over de kerk in de middeleeuwen door de Engelse historicus David Knowles slechts zeer oppervlakkig aangeroerd.¹⁰ Pas in het kader van Luthers optreden wordt uitgebreider ingegaan op het verschijnsel,¹¹ zodat het wellicht gerechtvaardigd is te concluderen, dat voor rooms-katholieke historici de middeleeuwse aflaatpraktijk pas als probleem wordt gezien, wanneer de kritiek erop een belangrijke voedingsbodem voor de scheuring in de kerk blijkt te zijn.

Hoe bekritiseerd ook, de misstanden in de aflaathandel noch de aflatinflatie waren op zichzelf oorzaak van of reden tot ondermijning van het systeem. Pas toen de rol van de kerk als bemiddelende institutie tussen zondigheid, rechtvaardiging en verlossing in twijfel werd getrokken, werd de bijl niet zozeer aan de wortel van het aflaatsysteem, als wel van de kerk als zodanig gelegd. Aflaten zijn per slot van rekening een uitvloeisel van een veel diepergaande theologische conceptie en op zichzelf niet wezenlijk. De rooms-katholieke Kerk heeft dan ook het aflaatsysteem behouden, zij het wel ontdaan van allengs te ver binnengeslopen misstanden zoals de handel en oncontroleerbare omvang.

Nadat Post in zijn boek over de Nederlandse kerkelijke situatie in de 16e eeuw heeft vermeld, hoe de roemruchte aflaat van 1514

ten gunste van de Sint-Pieterskerk te Rome door toedoen van Karel (V) voor diens Nederlandse gewesten in 1515 grotendeels was omgezet in een dijkaflaat omdat die landen kort tevoren door stormvloedden waren geteisterd, komt hij met de opmerking dat het hem 'onbegrijpelijk' is, 'waarom dergelijke zaken in de zestiende eeuw zoveel reacties hebben gewekt. Alleen de geldkwestie gaf er een bijzondere kleur aan. De volmachten werden door de Paus uitgebuit om geld bijeen te brengen voor het bouwen van kerken of voor de aanleg van dijken. Tenslotte altijd doeleinden te algemenen nutte.'¹² Het moge inderdaad zo zijn dat er geen bijzondere of laakbare praktijken werden gelegitimeerd, maar Post gaat geheel en al voorbij aan de ook binnen de kerk zelf gevoelde twijfels over de grondslag van de in aflaten voor ogen gestelde kwijtschelding van straffen en de duidelijk hoorbare kritiek binnen de kerkelijke gelederen op de wijze waarop dat kerkelijk genademiddel werd geëxploiteerd.

In zijn bijdrage over het godsdienstig leven tussen ca. 1050 en 1384 in de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* stipt Bredero even het aflaatstelsel aan: 'De invloed van het aflaatstelsel op het godsdienstig leven is ten dele positief geweest. Soms werden zij (nl. aflaten) verleend aan wie een prediking bijwoonde. Aan aflaten die tevens verleend werden om caritatieve of culturele doeleinden te stimuleren, zodat de geldelijke bijdrage daaraan verbonden belangrijk werd, was duidelijk een negatief aspect verbonden. Het inzamelen van deze bijdragen leidde tot het aflaatkramen.'¹³

Waaruit nu het heilzaam aspect – behalve uit het bijwonen van preken – blijkt, laat Bredero in het ongewisse, maar mogelijk stonden hem passages uit het grote standaardwerk over aflaten van Nikolaus Paulus bij, die aan het einde van het tweede deel van zijn monumentale studie een beknopt hoofdstuk wijdde aan de 'Religiös-sittliche Folgen des Ablasses'. Na een korte uiteenzetting over kritiek op en de ook in zijn ogen schadelijke werking van aflaten, komt Paulus tot de gunstige aspecten. Aflaten waren heilzaam voor de ziel, omdat zij de gelovigen tot afkeer van zonde aanzetten en het doen van goede werken bevorderden. Gelovigen bezochten vaker en in groter getale predikingen en erediensten en schonken aanzienlijke bedragen voor de bouw en het onderhoud van kerken, gasthuizen en andere werken van dien aard. De zondaars werden tot boete en inkeer gebracht, als zij hoorden dat zij op zo'n eenvoudige wijze gedeeltelijke of zelfs volledige strafkwijtschelding konden krijgen, als zij maar berouw hadden en biechtten.¹⁴

Het voorgaande maakt duidelijk dat middeleeuwse aflaten wel degelijk in de belangstelling hebben gestaan en dat de Reformatie

de visie op aflaten en wat daarmee verband houdt in hoge mate bepaalt. In deze bijdrage wil ik proberen de nacht waarover Kist het had een beetje op te helderen. Daartoe belicht ik eerst de aard en betekenis van aflaten in historisch perspectief. Dan ga ik in op de meer praktische toepassingen van aflaten in het algemeen om ten slotte terecht te komen bij een aantal aspecten van de aflaatpraktijk in de Nederlanden.

Aard en betekenis van aflaten

Binnen de Latijns-christelijke Kerk was geleidelijk een theologie ontwikkeld, waarin de opvatting dat de ziel van de zondige gelovige dank zij de genademiddelen van de kerk kon worden verlost, de overhand had gekregen. Die verlossingstheologie was gebaseerd op de interpretatie van de kruisdood van Christus als offer tot redding van de ziel van alle stervelingen, die door het kruisoffer de mogelijkheid hadden gekregen de doem van de erfzonde – waardoor ieders eigen zondigheid was bepaald – uit te wissen. De kerk bood door de vruchtbare werking van haar genademiddelen de gelovigen het richtsnoer om inderdaad die verlossing te bewerken. Alleen gedoopten is de mogelijkheid tot verlossing beschoren: 'buiten de Kerk bestaat geen enkel Heil'. Centraal staat daarbij het sacrament van de boete dat dank zij de werking van de priesterlijke macht tot delging van de gevolgen van gebiechte zonden leidt. Naast het leerstuk over de betekenis van Christus' kruisoffer vormden vooral enkele evangelieteksten de basis voor de zondenvergevingsmacht van de kerk, belichaamd in de sleutelmacht van de paus (Mt. 18:18: sleutelmacht; Joh. 20:23: kwijtschelding van zonden door de apostelen dank zij de Heilige Geest) en leverden twee opmerkingen van de apostel Paulus in zijn brieven aan de Korinthiërs een legitimatie voor kwijtschelding van opgelegde straf (1 Kor. 5:5; 2 Kor. 2:6-10).

Langzamerhand ontwikkelde zich een boetesysteem, dat een amalgaam van mogelijkheden tot boetedoening omvatte, waardoor de zonden konden worden uitgeboet, mits die zonden waren gebiecht en de gelovige in staat van berouw verkeerde. De priesterlijke absolutie (vergeving) heeft slechts dan haar vruchtbare werking als de gelovige inderdaad berouw heeft, oprecht belooft niet weer in zonde te vervallen en de opgelegde boetedoening zal volbrengen. Al in een vroeg stadium van deze ontwikkeling konden canonieke boetedoeningen, zoals bijvoorbeeld het gedurende een bepaalde periode vasten, worden vervangen door het verrichten van andere werken, die strekten tot eer van God, tot voordeel van de kerk of tot heil van de naaste. Het verrichten van zulke

'goede werken' en dan vooral het geven van aalmoezen werd als alternatief van canonieke boetedoeningen aanvaard. Deze mogelijkheid tot *redemptio* kon alleen via de priester worden verkregen. Het was een individuele beslissing die verband hield met de opvatting over de particuliere boete en de verzoening van de boeteling met de kerkelijke gemeenschap.¹⁵

Het aanvaarden van deze mogelijkheid heeft voor aflaten de weg geplaveid. Aflaten zijn wel wat anders dan *redemptio*: de aflaat (*indulgentia*) betekent een (al dan niet gedeeltelijke) kwijtschelding van straf, *redemptio* betekent vervanging van boete.¹⁶ Het accepteren van goede werken als vervanging van boetedoening maakte het verrichten van goede werken bij uitstek geschikt als basis voor kwijtschelding van straffen en dus voor aflaten. Daarbij moet steeds in het oog worden gehouden, dat aflaten in beginsel alleen gelden wanneer de zonden zijn vergeven, dus wanneer er is gebiecht, berouw wordt getoond en de absolutie is verkregen en de ontvanger daardoor in staat van berouw verkeert. Een aflaat is een door de kerk buiten de biecht verleende kwijtschelding van nog resterende tijdelijke straffen voor in de biecht beleden zonden. Het verwerven van aflaten is geen verplichte geloofsdaad. Gelovigen konden en kunnen dus zelf vrijelijk beslissen of zij al dan niet aflaten wilden of willen verzamelen. Dat neemt overigens niet weg dat het merendeel van de gelovigen zich waarschijnlijk nauwelijks kon onttrekken aan de zuigkracht van het aflaatsysteem, dat zich over steeds meer en steeds nieuwe devotionele handelingen uitstreckte.

Vanaf de 11e eeuw heeft het aflaatsysteem een hoge vlucht genomen. Naast de langzamerhand gegroeide aalmoesafaat – waaronder men aflaten op grond van goede werken van allerlei aard (dus bijvoorbeeld ook financiële bijdragen aan een kerkfabriek) kan verstaan –, ontstond in de loop van de 11e eeuw de zogenaamde kruistochtaflaat, die in tegenstelling tot de tot dan toe geldende praktijk een volledige kwijtschelding van straffen inhield (*indulgentia plenaria*).¹⁷ Op den duur werden naast de kruistochtaflaat ook andere volle aflaten door pausen verleend, zowel collectief – zoals bijvoorbeeld vanaf 1300 de jubelaflaten van Rome – als aan privé-personen, waarbij de gelovige de mogelijkheid kreeg in zijn stervensuur (*in articulo mortis*) een volle aflaat te verwerven na zijn zonden te hebben gebiecht aan een zelf gekozen biechtvader, mits deze uiteraard priester was.

De gedachte dat de zondige mens door het verrichten van goede werken zijn kans op het verkrijgen van de goddelijke genade vergrootte, had door het aflaatsysteem een concrete uitwerking gekregen. Deze werd versterkt door de opvatting dat een louteringsproces ook na de lichamelijke dood de berouwvolle zondaar dank

zij het vagevuur van verdoeming kon redden. Zoals hiervoor al is aangestipt, was dit alles gebaseerd op de betekenis van Christus' kruisoffer, dat was gebracht tot verlossing van de mensheid. In de loop van de 13e eeuw werd deze opvatting nader uitgewerkt tot de gedachte dat de kerk de beschikking had over een schatkamer aan genademiddelen dank zij het kruisoffer, het bloed der martelaren en de werken van Maria en alle heiligen. De omvang van de inhoud van die schatkamer was even onbekend als de tijdsduur van de loutering. Deze rond 1230 door de vanaf 1231 franciscaan zijnde theoloog Alexander van Hales (1170/80-1245) ontwikkelde gedachte werd door paus Clemens VI in 1343 in volledig uitgewerkte vorm opgenomen in zijn bul ter aankondiging van het Romeinse jubeljaar in 1350.¹⁸

Herhaaldelijk werd beklemtoond dat aflaten alleen betrekking hadden op zondestraffen van *levende* gelovigen. Het oordeel over de *schuld* bleef aan God voorbehouden en het zieleheil van gestorvenen kon alleen door gebeden zielmissen en goede werken worden bevorderd. In de voorstellingswereld der gelovigen werd echter ook de schuld (*culpa*) in de aflaatverlening betrokken en werd de gedachte ontwikkeld dat men ook aflaten ten behoeve van gestorvenen kon verwerven. De *questierders* speelden daarop in door hun aflaten als *a pena et culpa* te betitelen en ook voor gestorvenen verkrijgbaar te stellen. Op het concilie van Vienne in 1312 werden beide opvattingen veroordeeld¹⁹, maar dat nam niet weg dat de noties bleven bestaan en dat is niet zo onbegrijpelijk.

In de geleerdenliteratuur werd de bevrijding van schuld met de kruistochtaflaat geassocieerd. Zo schreef Thomas van Cantimpré rond 1250 dat degenen die waarlijk boetvaardig waren, hun zonden hadden beleden en voor het geloof wilden sterven, door de kruistochtaflaat van alle zondestraffen en -schuld geheel en al zouden worden bevrijd.²⁰ Naast de kruistochtaflaten bleven aflaten *a pena et culpa* – ondanks dat zij canoniek gesproken nimmer zijn erkend – verkrijgbaar in Rome, het Heilig Land en elders.²¹

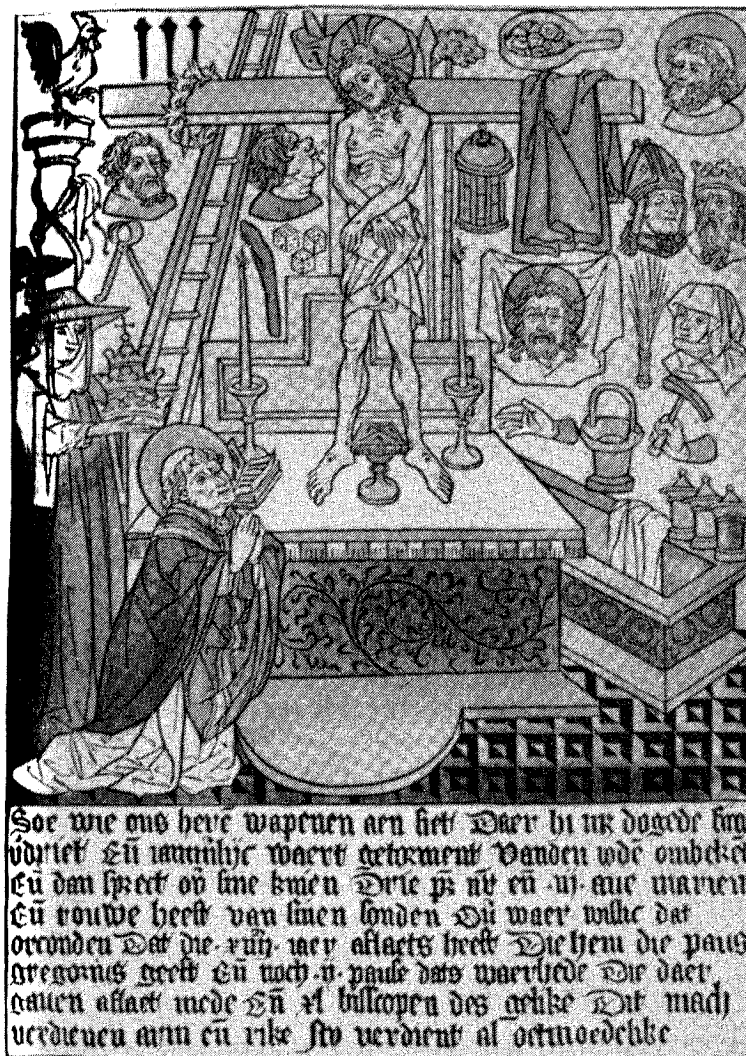
Vanaf het midden van de 13e eeuw beweerden nogal wat theologen dat de kerk in principe bij machte was, ook voor gestorvenen aflaten te verlenen. Ongeveer terzelfder tijd werden aflaten verleend voor gebeden tot heil van gestorvenen, dat wil dus zeggen voor de levenden die dat soort gebeden baden. Dan bestond er de volle aflaat *in articulo mortis*, die bijvoorbeeld door paus Clemens VI in zijn bul *Unigenitus* van 1343 ter aankondiging van het Heilig Jaar in 1350 nog eens werd bevestigd voor pelgrims die onderweg stierven: na berouwvol te hebben gebiecht mocht hun een volle aflaat worden verleend.²² Rond dat jubeljaar 1350 deed een valse bul van diezelfde paus Clemens de ronde. Daarin zou

worden gesuggereerd dat de jubelaflaat een ziel uit het vagevuur verlost. De tekst luidt echter dat de paus de engelen opdroeg, de zielen van onderweg gestorven pelgrims die hadden gebiecht met voorbijgaan aan het vagevuur naar de hemelse zaligheid te voeren.²³ Deze vanaf de tweede helft van de 14e eeuw wijd en zijd verspreide valse bul zette als het ware een kroon op voorstellingen die weliswaar niet op canonieke regels waren gebaseerd, maar daardoor wel waren geïnspireerd. Het was ook deze valse bul, die Wycliffe de woorden *manifesta blasphemia* in de pen gaf, omdat daardoor Christus' oordeel in wezen werd ontkracht.²⁴

Pas in 1457 formuleerde paus Calixtus III een volle kruistocht-aflaat voor deelnemers aan de strijd tegen de Moren in Spanje die ook tot het zieleheil van gestorvenen kon bijdragen. In 1476 stond paus Sixtus IV hun die bijdroegen tot de herbouw van de kathedraal van Saintes gedurende 10 jaar een *remissio plenaria* toe, waarin uitdrukkelijk een volle aflaat voor gestorvenen was opgenomen.²⁵ Daarbij stelde de paus duidelijk vast dat dat geenszins inhield, dat de gangbare gebeden en andere goede werken voor het zieleheil van gestorvenen voortaan overbodig zouden zijn. In de propaganda voor deze aflaat hanteerde de pauselijke gemachtigde ten onrechte de door hem als echt beschouwde valse bul van Clemens VI als argument voor de aflaat voor gestorvenen.

Op die manier toegelicht werd de aflaat van Saintes ook in de Nederlanden met succes aan de man gebracht, tot grote ergernis van Wessel Gansfort (ca. 1419-1489), die daarin een pauselijke exploitatie van het vagevuur zag en vooral daarop de scherpste pijlen van zijn bittere kritiek richtte.²⁶ Evenals Wycliffe richtte Gansfort zich dus eigenlijk op valse of verkeerd begrepen aflaatbullen, wat echter de essentie van hun kritiek – namelijk de ontkenning van de priesterlijke macht ten aanzien van de rechtvaardiging van de gelovigen – niet aantast. Het blijft evenwel opmerkelijk dat het in wezen de niet-gecanoniseerde voorstellingen van gelovigen zijn, die vooral het mikpunt waren van critici en verwerpers van de aflaat.

Er bestond een duidelijk spanningsveld tussen de voorstellingswereld van de gelovigen en de inhoud van de canonieke regels op dit punt. De abstracte leer werd door de gelovigen met concrete waarden ingevuld. De geestelijken die het meest contact hadden met de wereld van alledag sloten aan bij die voorstellingswereld en inspireerden deze. De aloude opvatting over de vruchten van gebeden voor het zieleheil van gestorvenen – die op zichzelf al konden leiden tot concrete voorstellingen van uit het vagevuur ten hemel varende zielen²⁷ – werd getalsmatig geconcretiseerd. In de samenleving was het getal op velerlei vlak een steeds belangrijker rol gaan spelen. Geldboeten en andere straffen binnen het getari-

De Gregoriusmis met Nederlandse aflaattekst (houtsnede, ca. 1470). De gelovige die in staat van berouw de martelwerktuigen van Christus aanschouwt, ontvangt 14 000 jaar aflaat, als hij op zijn knieën drie Onze Vaders en drie Wees Gegroettes bidt. (Afgebeeld naar T.O. Weigel en A. Zes-termann, *Die Anfänge der Druckerkunst in Bild und Schrift*, I, Leipzig 1886, nr. 113.)

fieerde boetesysteem werden getalsmatig bepaald. Het opstellen van verlies- en winstrekeningen en het bijhouden van uitgaven en inkomsten waren duidelijk op het hanteren van getallen gebaseerde handelingen. Die configuratie maakt het begrijpelijk, dat de tijdelijkheid van straffen en de hoeveelheid goddelijke genade uit de schatkamer eveneens zeer concreet in getallen werden uitgedrukt. Daarbij komt dat in de perceptie van de eeuwigheid elk getal, hoe groot ook, in het niet verzinkt. Hoe hoger de aantallen oplopen, des te meer wordt enerzijds beklemtoond hoe ernstig de zondige mens faalt, maar wordt anderzijds aangegeven dat de genade Gods onmetelijk is.

Deze in wezen niet canonieke opvattingen werden door de kerkelijke autoriteiten niet intensief tegengegaan. Die passiviteit kan worden verklaard uit het feit dat de effecten van die conceptie gunstig waren voor menige kerkfabriek. Volgens mij komt nog iets daarbij: deze voorstelling van de gelovigen deed niets toe of af aan de kerkelijke opvattingen over de goddelijke genade. Essentieel waren en bleven de biecht en de staat van berouw. Juist de onbekendheid met de tijdsduur van de loutering relativeerde elke bepaling van de duur van tijdelijke straffen tijdens of na het aardse leven. Het deed er met andere woorden weinig toe of er werd gesproken over tien of duizend jaar aflaat.²⁸

Anders ligt het met de opvatting over de schuld, want als de aflaat ook daarop betrekking zou hebben, zou de noodzaak van de biecht en daardoor de waarde van dat sacrament worden ondergraven. Daarom hebben pausen en theologen op dat punt altijd staande gehouden dat aflaten alleen op straffen betrekking hadden en niet op het wegnemen van de zondeschuld. Desalniettemin hebben ook kerkelijke autoriteiten daarover onzekerheid gezaaid, waardoor het niet zo onbegrijpelijk is dat ongeletterde of nauwelijks geletterde gelovigen in aflaten een paspoort tot hemelse zaligheid hebben gezien.²⁹

De aflaatpraktijk: reglementen en tarieven

Als onderdeel van het centralisatieproces dat de kerk vooral vanaf het midden van de 11e eeuw onderging (de uitbouw van de 'pauselijke monarchie'), maar ook om wildgroei en misstanden te beteugelen dan wel te voorkomen, werd op het vierde concilie van Lateranen in 1215 een aantal richtlijnen over de aflaatverlening geformuleerd. Daarmee werd beoogd paal en perk te stellen aan het ongebreideld verlenen van aflaten. In wezen berustte de macht tot verlenen van aflaten alleen bij de paus, maar afgeleid van dat pauselijk monopolie kregen bisschoppen het recht op eigen gezag tot

een vastgesteld maximum aflaten te verlenen. Daarmee werd een almaar groeiende praktijk gereguleerd: voortaan was het bishoppen toegestaan bij kerkwijdingen een aflaat van hoogstens 100 dagen en bij de jaarlijkse herdenking van die wijding en andere bijzondere gelegenheden een aflaat van maximaal 40 dagen te verlenen.³⁰ Alle andersoortige aflaten werden aan de paus of diens gemachtigden voorbehouden. Bij de beperkte aflaten werd in aflaten voor een of meer jaren boete behalve die tijdsbepaling vaak ook de kwijschelding van *carinen* (een bijzondere boetedoening voor doodzonden) vermeld: 'Een carine is alsoe veel als eenen iaer te gaen wollen ende beruoets ende alle vridaghe te vasten te water ende te broet ende dese penitencie is van rechte gheordineert voir een doitsonde.'³¹

Zoals zo vaak het geval was bij kerkrechtelijke bepalingen, werd ook met dit herhaaldelijk bevestigde voorschrift de hand gelicht. Zo dicht de schrijver van de *Reinaert* de parochiepaap Lamfroit wel een erg grote bevoegdheid toe, als hij de beloning aanroert voor hulp aan 's papen vrouwe Julocke, die door toedoen van Bruun de Beer te water was geraakt:

*'Nu toe die haer helpen mach
Ic (nl. Lamfroit) gheve hen iaer ende dach
Veel pardoen ende aflaat
Van alre sundeliker daet.'*³²

Een dorpspastoor mocht zeker niet op eigen gezag welke aflaat dan ook verlenen, maar uit deze woorden, zo kort na dat grote concilie geschreven, blijkt dat het aflaatsysteem onderwerp was van spotlust.

Meer kerkrechtelijk gesproken waren er echter wel betere, legale, mogelijkheden om de bepalingen van het concilie te ontlopen. Een eenvoudige en overal toegepaste ontwijking was een door een aantal bishoppen gezamenlijk verleende aflaat, waarbij elke bisschop binnen de gestelde limiet bleef, maar toch een veelvoud van die limiet als aflaat gold.³³ Vanaf de 14e eeuw waren ook kardinalen bevoegd aflaten tot een maximum van 100 dagen te verlenen, waarbij ook weer door gezamenlijk optreden een cumulatief kon worden bereikt.³⁴ De maxima werden intussen vaak genoeg genegeerd, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de aflaatbrief van de Utrechtse bisschop Jan van Nassau, die (net als andere collegae in hun diocees hadden gedaan) in 1288 subsidiënten van de kerkfabriek van de Dom 1 jaar en 40 dagen aflaat en een *carine* voor ogen stelde.³⁵ Daarenboven werden op verschillende momenten en bij diverse gelegenheden verleende bisschoppelijke dan wel pauselijke aflaten aan eenzelfde kerk bij elkaar opgeteld. Dat was

bij eeuwigdurende aflaten (*indulgentiae perpetuae*) uiteraard gerechtvaardigd, maar dat gebeurde ook met aflaatverleningen waarbij was bepaald dat een aflaat slechts gedurende een beperkte periode mocht worden verleend. Die tijdsduur kon op verzoek (en tegen betaling) worden verlengd, maar het kwam nogal eens voor dat stilzwijgend ervan werd uitgegaan, dat de tijdsduur onbeperkt was. Zo konden kerken lijsten opstellen van soms indrukwekkende omvang met aldaar te winnen aflaten.³⁶

Het hoeft geen betoog dat in dat opzicht het Heilig Land en Rome de kroon spanden, maar ook andere plaatsen hadden kerken binnen hun muren met aanzienlijke aflaattotalen. Dergelijke opsommingen hadden zeker ook een propagandistisch effect en het is begrijpelijk dat de aflaatlijsten van het Heilig Land en Rome al spoedig na de uitvinding van de boekdrukkunst in druk verschenen. Keulen had zo'n lijst van in de Keulse kerken te winnen aflaten, die eveneens als vademecum en wervende gids in druk werd uitgegeven.³⁷ Ook de Utrechtse Dom kende zo'n lijst met de totalisatie van ooit verleende aflaten, die in het begin van de 16e eeuw het bescheiden totaal van zeven jaar, 1.380 dagen en 12 *carinen* aangaf.³⁸

In de praktische toepassing van het aflaatstelsel was het van belang hoe zonden en straffen konden worden bemeaten. Ook op dat vlak werd een concretisering bereikt. Het vagevuur was op zichzelf al een blijk van die concretisering en wel van de mogelijkheid tot nog noodzakelijke boetedoening waaraan tijdens het aardse leven niet had kunnen worden voldaan.³⁹ Het onderscheid tussen dood- of hoofdzonden en dagelijkse zonden met de daaraan verbonden tarifiëring van 7 jaar boete voor een doodzonde (7 jaar 'branden' in het vagevuur dus) en door de biechtvader te hanteren tarieven voor dagelijkse zonden droegen ook bij tot de uitwerking van het aflaatstelsel.⁴⁰ Meer nog: soms werden binnen een bepaalde aflaat twee verschillende waarden genoemd, de ene voor dagelijkse zonden en de andere voor hoofdzonden.⁴¹ Daarnaast bestonden er al vanaf ca. 1200 aflaten voor een derde of vierde (later ook: een zevende) deel van uitstaande boetedoeningen en werd een deel, meestal een derde, van vergeten zonden bij de aflaten inbegrepen.⁴²

De kerk heeft in het hanteren van het aflaatstelsel op tal van maatschappelijke omstandigheden ingespeeld, al was het alleen maar door de ruime en ook op maatschappelijke behoeften gerichte definitie die aan goede werken werd gegeven, zoals aflaten voor infrastructurele werken als wegeaanleg en bruggenbouw of in de Nederlanden de dijk aanleg na 1515 demonstreren. Ook de met aflaten beloofde voorbeden voor vorsten kunnen in dit licht worden gezien.⁴³ Daarnaast kan de manipulatie met specifieke op

een plaats gerichte aflaten als voorbeeld van tegemoetkomen aan maatschappelijke behoeften worden beschouwd. Enerzijds kan men daarin juist een misstand signaleren door de nadruk te leggen op de exploitatie van de betrokken aflaten ten gunste van kerkelijke kassen, anderzijds kan het frequenter en geografisch gesproken op den duur wijd en zijd verkrijgbaar stellen van bijvoorbeeld de Romeinse aflaten of de aflaten van het Heilig Land worden gezien als gerechtvaardigde concessie aan diegenen, die buiten hun toedoen niet in staat waren naar het Heilig Land of Rome te reizen. Trouwens, ook voor de pelgrims zelf werd al de hoeveelheid aflaat in praktische zin bepaald.

Zo was rond 1200 de hoogste, eigenlijk echt geldige aflaat voor pelgrims naar Rome getarifieerd op 3 jaar, wanneer zij 'van overzee' kwamen en op 1 jaar indien zij afkomstig waren uit streken benoorden de Alpen.⁴⁴ Die bedragen werden, zoals onder anderen Thomas van Aquino schreef, 5 jaar voor pelgrims 'van overzee', 3 jaar voor pelgrims van benoorden de Alpen en 1 jaar voor de overigen.⁴⁵ In de Sint-Pieter van Rome drong een dergelijke tarifiëring op den duur door bij de beloning van het aanwezig zijn bij de tooning van de Veronica-doek (met de beeltenis van het aangezicht van Christus): 3.000 jaar en evenveel 'carinen' voor Romeinen, 9.000 jaar en evenveel 'carinen' voor Italianen en 12.000 jaar en evenveel 'carinen' voor pelgrims uit de rest van Europa.⁴⁶ Met deze laatste getallen zijn we wel weer bij de apocriefe aflaten beland.

Aflaathandel

Wie vol bewondering voor bouw en kunst middeleeuwse kerken bezoekt, moet steeds bedenken dat gebouw en inventaris voor een aanzienlijk deel konden worden bekostigd dank zij de opbrengsten van aflaten, die aan schenkers van geldbedragen aan de betrokken kerkfabriek werden verleend en die tot het algemeen verbod op de aflaathandel en -handelaars op het concilie van Trente in 1563 vooral door de zo hartgrondig verfoeide aflaatkramers – questiers – aan de man werden gebracht. Als onderdeel van het kerkelijk financieel wezen nam de aflaatverlening en -handel vanaf de 13e eeuw een steeds belangrijker plaats in. In het dagelijks leven werd de aflaatkramer een vertrouwde, maar zeker niet alom positief gewaardeerde verschijning. Wat oorspronkelijk een logische uitwerking van het boete- en zondevergevingssysteem van de kerk was, verwerd allengs tot een onaanvaardbare exploitatie van een kerkelijk genademiddel. Wat bijvoorbeeld te denken van de aankondiging in december 1518 van het Utrechtse stadsbe-

stuur 'dat bynnen der stadt van Bergen opten Zoom tot der heiligher kerken behoef wesen sal eene loterye, daer niet allene veel oflaten, maer oock veel costelycke prijzen te winnen sallen wesen'? Het was kennelijk, gezien de gebezigde woorden, niet ongebruikelijk, aflaten te verloten en het geeft te denken dat tot in Utrecht toe een loterij in Bergen op Zoom werd geafficheerd.⁴⁷

In polemieken voor en tijdens de Reformatie zijn al voldoende aanknopingspunten te vinden voor een genuanceerde beschouwingwijze van aflaten en wat daarmee in verband staat. Vanaf zo ongeveer de 12e eeuw zijn er kritische stemmen te horen over aflaten als zodanig, maar vooral over praktijken die zich rond het aflaatwezen ontwikkelden.⁴⁸ Wat Luther in 1517 vooral aanleiding tot zijn woedeuitbarsting gaf – de aflaatkramery van Tetzl – was vanaf het moment dat de aflaatkramers of questierders hun intrede deden al velen een doorn in het oog, niet het minst door hun opdringerigheid, de twijfelachtige waarde van de door hen aan de man gebrachte aflaten en de vaak uiterst dubieuze herkomst van de door hen getoonde relieken.

Rond het midden van de 13e eeuw noemde de franciscaanse prediker Berthold van Regensburg (ca. 1220-1272) valse aflaatpredikers dienaren van satan die ter helle moesten worden geworpen. Toch prees hij de religiositeit van vrouwen, die vaker dan mannen ter kerke gingen, beter naar preken luisterden en ijveriger aflaten wonnen en zette hij weduwen aan ten behoeve van hun gestorven echtgenoten aflaten te werven. Per slot van rekening was deze Berthold in opdracht van paus Urbanus IV als kruistocht- en aflaatprediker werkzaam geweest.⁴⁹ Op onnavolgbare wijze heeft Boccaccio in zijn verhaal over broeder Ui de relieken-sjoemel aan de kaak gesteld – overigens beroemde de Dom van Utrecht zich evenzeer als broeder Ui op het bezit van enkele kolen die het rooster van Sint-Laurentius zouden hebben verhit. Minstens even treffend heeft Chaucer ons de werkzaamheid van questierders geschilderd in zijn beschrijving van de *pardonier*. Het wekt geen verbazing dat de scherpe pen van Erasmus trefzeker aflaten en kramers behandelt, zonder de basis van het aflaatstelsel wezenlijk aan te tasten of aflaten als zodanig te veroordelen.⁵⁰

Wereldlijke en kerkelijke overheden hadden de gemeenschappelijke zorg, de aflaathandel binnen de perken te houden en vooral de vele en veelsoortige misstanden het hoofd te bieden. Kerkelijke goedkeuring en wereldlijke instemming vormden het op papier duidelijk kader, waarbinnen de aflaathandel was geregeld. Ook de veiligheid van de aflaatkramer – vreemdeling vaak en dus alleen daarom al gewantrouwd – was met die reglementering gediend. Niet voor niets laat Chaucer de *pardonier* zeggen: 'Het zegel van de vorst op mijn patent / Vertoon ik 't eerst,

zodat je veilig bent.'⁵¹

Dank zij de voortreffelijke dissertatie van W.H. Vroom⁵² kan men zich een voorstelling maken, hoe belangrijk die aflaatkramery is geweest voor de Utrechtse Dom. Voor andere dan bisschoppelijke kerken leverden aflaten een veel geringere bijdrage in de kosten van bouw en onderhoud, zoals bijvoorbeeld blijkt uit gegevens daaromtrent van de Oude Kerk te Delft of de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen.⁵³ Parochiekerken kregen dan wel bisschoppelijke of pauselijke aflaten, maar die 'vormden niet meer dan een extra stimulans tot vrijgevigheid'.⁵⁴ Een uitzondering was in Antwerpen de waarschijnlijk volle aflaat, die paus Julius II in 1509 toestond. Vanaf 1512 bracht die aflaat heel wat geld in het laatje van de kerkfabriek van de genoemde kerk.⁵⁵

Een ander voorbeeld is de lucratieve aflaat die paus Eugenius IV had verleend ten behoeve van de herbouw van het klooster Groenendaal bij Brussel, dat op 30 april 1435 door brand was geteisterd. De onderpastoor van 's-Hertogenbosch had als questierder van die aflaat veel succes, want niet minder dan 5.576 mensen hadden in het eerste jaar de aflaat gekocht tot groot profijt van het klooster.⁵⁶ Een staaltje van verlakkerij biedt het klooster Egmond, dat van paus Sixtus IV in 1473 een volle aflaat verkreeg voor ieder die op Sacramentsdag (de tweede donderdag na Pinksteren) en gedurende de octaaf daarvan aan de Egmondse kerk aalmoezen zou schenken: de abdij had eigenlijk helemaal geen geld nodig voor herstel van gebouwen. Dat neemt echter niet weg dat de Zierikzeese magistraat lieden tot bedevaarten naar Egmond veroordeelde met in het vonnis de uitdrukkelijke toevoeging 'ten aflate ende perdoene'.⁵⁷

In Utrecht probeerden de bisschoppen duidelijk hun eigen kerk te bevoordelen, waarbij zij zich toch niet onttrokken aan de ondersteuning van andere kerken, die ook hun deel van de aflaatopbrengsten kregen. Bisschoppen en sedert ca. 1320 het domkapittel trachtten zoveel mogelijk te voorkomen dat aflaatkramers ten behoeve van in andere diocesen gelegen kerken de eigen activiteiten benadeelden, maar dikwijls werden contracten gesloten waarin werd vastgelegd dat tegen betaling van een som gelds aan het domkapittel de betreffende aflaat gedurende een bepaalde periode binnen het bisdom mocht worden gekraamd.⁵⁸

Ook wereldlijke overheden (vorst en steden) wensten te voorkomen dat ongebreidelde aflaathandel veel geld zou doen wegvloeien. Grote aflaten waarvan een deel van de opbrengsten ten eigen profijte kon worden gebruikt werden bevorderd (de Romeinse jubel- en de Turkenaflaten), maar het toelaten van andere aflaten was een kwestie van materiële afweging. Vorsten en steden, zo heeft Jongkees terecht opgemerkt, volgden een gelijk-

soortige politiek in dezen: 'zoo min mogelijk vreemde aflaten, zoo veel mogelijk rijke indulgenties voor de eigen kerken en liefst een aandeel in de winst... Aflaten die geld aan de (...) samenleving onttrokken, waren uit den booze; aflaten, die geld inbrachten, uitermate welkom.'⁵⁹

De uit de literatuur bekende kritische en bespottende uitlatingen over de aflaathandel en de questierders mogen niet verhelen dat er heel wat betrouwbare aflaatkramers op weg waren, die hun taak ernstig opvatten. Hun komst betekende dan inderdaad een soort ethisch reveil dat zich vooral manifesteerde in talloze berouwvolle biechten, waartoe speciaal opgetrommelde gekwalificeerde biechtvaders (vooral uit de kringen van de bedelorden) de gelegenheid moesten bieden. In Vrooms dissertatie zijn voldoende aanwijzingen te vinden, dat aflaten en hun kramers populariteit genoten.

Romeinse aflaten en de Nederlanden

Uit de literatuur is genoegzaam bekend hoe sterk ook vanuit de Nederlanden de gelovigen door Rome werden aangetrokken. De pelgrimage van Reinaert de Vos mag dan wel een grof verzinsel zijn, het verhaal illustreert toch duidelijk de in de werkelijkheid bestaande sterke neiging naar Rome te willen gaan. Daarbij kan meteen worden aangetekend dat zulke Romereizen – evenals andere bedevaarten – aan spot en kritiek onderhevig waren. Dat neemt niet weg dat in de Nederlanden het Romeinse jubeljaar de aantrekkingskracht van Rome danig heeft versterkt en dat de op den duur ook dichterbij huis verkrijgbare jubelaflaten, ondanks de kritische geluiden daarover, in de Nederlanden grote populariteit hebben genoten.

De grote nadruk op die jubelaflaat mag niet de aandacht afleiden voor de enorme hoeveelheid aflaten die steeds in Rome kon worden verkregen. Zoals hiervoor al is aangestipt, waren vele in de literatuur veelvuldig genoemde aflaten canoniek gesproken onwettig, maar werden zij toch verleend. Dat geldt zeker de talrijke aflaten van Romeinse kerken die gezamenlijk een duizelingwekkende hoogte bereiken. In het standaardwerk van Paulus is te lezen hoe die aflaathandeling langzamerhand tot die astronomische hoogten is gestegen.⁶⁰ In Nederland heeft Kist in 1835 een opsomming van Romeinse aflaten gepubliceerd, die is gebaseerd op aflaatsopsummingen die vanaf de tweede helft van de 14e eeuw gangbaar werden.⁶¹ Het door Kist genoemde jaartal 1374 geldt zeker niet voor de door hem gepresenteerde versie, die veeleer uit 1474 stamt. Toch moet worden vastgesteld dat al rond 1350 de

overtuiging had postgevat, dat er in Rome ontelbare aflaten te krijgen waren of, zoals Birgitta van Zweden het formuleerde, dat de aflaten van de Romeinse kerken 'groter (zijn) dan de mensen kunnen geloven'.⁶² Naast de door Kist uitgegeven lijst zijn er nog enkele opgaven van dien aard in handschriften uit de 15e eeuw.⁶³ De vele (soms woordelijke) overeenkomsten tussen bekende aflaatsopsummingen wettigen de veronderstelling dat deze een gezamenlijke bron hebben, een vaste aflaatsgids zoals die ook voor het Heilig Land bestond. In de loop der tijd zijn veranderingen te constateren: de aflaatsgidsen werden voortdurend bijgesteld. In 1491 werd in Rome een *Liber indulgentiarum* gedrukt, waarin zo ongeveer onder de neus van de paus zelf alle niet-canonieke aflaten waren opgenomen en van de St.-Jan van Lateranen werd opgemerkt dat men in die kerk een alleen aan God bekend aantal aflaten kon winnen.⁶⁴

De volle jubelaflaat werd voor het eerst in 1300 door paus Bonifatius VIII verkrijgbaar gesteld. De aflaat was duidelijk bedoeld als pendant en in zekere zin zelfs vervanging van de kruistochtaflaat, omdat het Heilig Land na de val van Akko in 1291 definitief verloren was gegaan. Bonifatius dacht aan een cyclus van 100 jaar, maar paus Clemens VI besloot in 1343 om al in 1350 het tweede jubeljaar te houden en de cyclus op 50 jaar te stellen. Na het uitbreken van het Westers Schisma in 1378 waren er twee pausen, waarvan de Romeinse paus Urbanus VI de cyclus op 33 jaar stelde – de levenstijd van Christus op aarde – en mede om financiële redenen het jaar 1390 tot jubeljaar uitriep. De Avignon-paus hield vast aan de 50 jaar, zodat voor de Avignon-getrouwe gelovigen 1400 een jubeljaar was, dat echter niet officieel werd afgekondigd. De 33-jaarcyclus leverde een jubeljaar in 1423, dat weliswaar niet door de toenmalige paus Martinus V werd bevestigd, maar wel feitelijk door vele pelgrims als zodanig werd ervaren. Het jubeljaar 1450 werd weer helemaal officieel en regelmatig gehouden, waarna paus Paulus II in 1470 bepaalde dat de cyclus voortaan 25 jaar zou zijn, zodat er in 1475 weer een jubeljaar was. Sedertdien is deze regelmaat gehandhaafd.⁶⁵

Vanaf het optreden van de Romeinse paus Urbanus VI werd de grote jubelaflaat na afloop van het Heilig Jaar in Rome zelf ook in andere streken verkrijgbaar gesteld. Dat geschiedde op verzoek (en tegen betaling) in een bepaalde plaats waar de gelovigen, net als in Rome zelf, gedurende een beperkte periode op grond van voorgeschreven devotieactiviteiten en tegen betaling van een aan de kosten van een echte *Roemsche vaert* gerelateerde som gelds de jubelaflaat konden verwerven. Na het jubeljaar 1390 werd op die manier de grote aflaat in Luik (1391) en Gent (1392) verkrijgbaar gesteld.⁶⁶ Deze gewoonte kwam tot volle wasdom naar aanleiding

van de jubel van 1450, die vele pelgrims, ook uit de Nederlanden, naar Rome lokte en waarvan na afloop van het Heilig Jaar op verzoek van Filips de Goede in Mechelen de grote aflaat verkrijgbaar was gesteld.⁶⁷

Deze mogelijkheid stond in principe slechts open voor hen die om plausibele redenen niet in staat waren geweest, naar Rome te reizen. De opbrengsten zouden voor de helft aan kerkherstel ten goede komen.⁶⁸ De aflaat kon worden verworven door bezoek aan zeven Mechelse kerken naar analogie van het in Rome verplicht bezoeken van de St.-Pieter, de St.-Paulus buiten de Muren, de St.-Jan van Lateranen (sedert 1350 in de jubelaflaat opgenomen) en de Santa Maria Maggiore (in 1390 toegevoegd). Hoewel in de Romeinse opsommingen van aflaten ook de Santa Croce in Gerusalemme, de St.-Laurentius buiten de Muren en de St.-Sebastiaanskerk langs de Via Appia speciaal worden genoemd, worden in de pauselijke bullen van de jubelaflaat alleen de vier eerstgenoemde basilieken vermeld, zodat de zeven Mechelse kerken niet zonder meer als tegenhanger van de zeven Romeinse hoofdkerken kunnen worden gezien. Die analogie kan alleen worden ontleend aan de al enige keren aangehaalde valse bul van Clemens VI, waarin de Santa Croce-, de St.-Laurentius- en de St.-Sebastiaanskerk worden genoemd, maar de St.-Pauluskerk buiten de Muren is weggelaten.⁶⁹

Hoewel de beroemde reis van kardinaal Nicolaas van Kues (Cusanus) als pauselijk legaat door de Nederlanden in 1451 in het teken van hervorming en vermaning stond, zijn vooral zijn bemoeienissen met betrekking tot de jubelaflaat bekend gebleven.⁷⁰ De kardinaal was gemachtigd ook andere steden in de Nederlanden na afloop van de Mechelse termijn – na verlenging daarvan tot en met 31 oktober 1451 – het voorrecht van die aflaatverlening te bieden, waarbij opviel dat heel wat stedelijke magistraten zich beijerden dat voorrecht te verwerven. Uiteindelijk kregen in de Noordelijke Nederlanden de vier hoofdsteden van de Gelderse kwartieren – Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen –, de drie grote steden in het Oversticht – Deventer, Kampen en Zwolle – en vijf van de zes 'hoofdsteden' van Holland – Amsterdam, Delft, Dordrecht, Haarlem en Leiden (de uitzondering was Gouda) – en Utrecht gedurende enige tijd in 1451-1452 het voorrecht van de jubelaflaat.

Dit optreden en deze en andere aflaatverleningen door de kardinaal ondervonden veel weerklank bij contemporaine schrijvers, waarbij ook kritische geluiden kunnen worden gehoord. Vooral geschriften van Frederik van Heilo en can met name zijn *Tractatus de peregrinantibus sive contra peregrinantes* verdienen grote aandacht, vanwege zijn onverbloemde kritiek op bedevaarten en zijn

twijfels over de waarde van aflaten, waarbij hij duidelijk laat doorschemeren dat biecht en berouw van veel groter belang zijn.⁷¹

Mechelen beleefde tussen 1455 en 1465 wederom een jubelaflaatverlening, die in 1455 duurde van 1 oktober tot en met 24 december en die in de jaren daarna telkens 40 dagen vanaf Goede Vrijdag mocht worden verleend na bezoek van de zeven Mechelse kerken.⁷² Twee derde deel van de opbrengst zou worden besteed aan de kruistocht tegen de Turken die Filips de Goede inderdaad voornemens was te ondernemen; de rest bleef in Mechelen voor kerkonderhoud.⁷³ Deze Mechelse aflaat werd in 1467-1468 ook in Gent verkrijgbaar gesteld.⁷⁴

In de bul die paus Calixtus III op 24 augustus 1455 uit liet gaan in verband met de Mechelse aflaat – een hernieuwing van die van 1451, maar met een andere bestemming van de inkomsten – staat een in dit verband nieuwe bepaling, die voor hen die het om welke redenen dan ook niet mogelijk was naar Mechelen te reizen, toch de mogelijkheid openstelde, de aflaat te verwerven. Een paar maanden later, op 30 december 1455, vaardigde Calixtus III een kruistochtaflaatbul uit, waarbij – volgens de precisering in een andere bul van dezelfde dag – een ieder die een honderdste van zijn inkomsten of bezit voor dat goede doel zou afstaan de volle kruistochtaflaat kon verwerven. Bovendien kon men worden ontslagen van allerlei geloften, inclusief die van bedevaarten naar Jeruzalem, Rome of Santiago de Compostela, die tevoren van een gelijksoortige kwijtschelding waren uitgesloten.⁷⁵

Rond dezelfde tijd dat Mechelen de hernieuwde jubelaflaat verwierf, was een gezant uit het koninkrijk Cyprus door paus Nicolaas V gemachtigd, volle aflaten te verlenen in ruil voor bijdragen aan de verdediging van dat eiland, waar zich op dat moment overigens meer interne christelijke strubbelingen dan reële Turkse dreigingen voordeden.⁷⁶ Die Turkse dreiging komt na 1480 herhaaldelijk in aflaatbullen ter sprake⁷⁷, waardoor in zekere zin de relatie tussen de oude kruistochtaflaat en de oorspronkelijke jubelaflaat weer duidelijk wordt, zoals ook blijkt uit de in 1502 door de pauselijke commissaris voor de jubelaflaat van 1500 in de Nederlanden gebezigde woorden *de publicatione vero jubilei et cruciate*.⁷⁸

Die grote aflaten werden ook door de wereldlijke overheid begunstigd. Zo verbood Filips de Schone in 1501 elke aflaathandel in Vlaanderen, behalve de pauselijke jubelaflaat voor de duur daarvan, een verbod dat na verlenging van die aflaat in 1502 werd herhaald.⁷⁹ Filips handelde in dezen conform pauselijke beschikkingen, die inhielden dat tijdens een jubelaflaat alle andere aflaatverleningen moesten worden opgeschort.⁸⁰ Evenals dat in 1451 het geval was geweest, waren ook na 1500 stedelijke overheden tuk op

de voordelen die de jubelaflaat bood. Zo lieten bijvoorbeeld de stadsbestuurders van 's-Hertogenbosch in 1501 merken, hoezeer zij de jubelaflaat koesterden toen zij de suffragaan van Kamerijk als aflaatcommissaris 100 Rijnse guldens gaven opdat hij langer in die stad zou blijven.⁸¹

Zoals bekend lanceerde paus Leo X in 1514 de grote aflaat ten behoeve van de St.-Pieterskerk te Rome. Voor Brabant, Vlaanderen, Holland, Zeeland en West-Friesland en de andere Nederduitse gebieden onder heerschappij van aartshertog Karel van Oostenrijk – de latere Karel V – werd die Sint-Pietersaflaat een dijkafllaat, nadat de paus een verzoek daartoe had ingewilligd: twee derde deel van de opbrengst van de aflaat zou aan dijkherstel worden besteed.⁸² Ondanks dat goede doel wekte deze aflaat toch kritiek blijkens contemporaine bronnen zoals de *Divisiekronek*, waarvan de schrijver de jubelaflaat van 1500 ook al enigszins had bekritiseerd.⁸³ Karel V begunstigde de nieuwe aflaat uiteraard, al verbood hij de verkoop van andere aflaten in Holland, Zeeland en West-Friesland niet⁸⁴, daarentegen in Vlaanderen wel, omdat die aflaathandel bracht 'groten lasten, schaden ende interesten van onse ondersaten ende heymelic huere distructie wesen zoude'.⁸⁵ Het waren vooral de Turkenaflaten en die grote St.-Pieterskerk- en dijkafllaat van 1515 en volgende jaren, die Erasmus tot hekelende kritiek aanspoorden, waarbij hij zich afvroeg waar die opbrengsten toch bleven – in ieder geval kwamen zij het dijkherstel niet ten goede – en jegens zijn goede vriend John Colet in 1518 verzuchtte: 'Want wat is er schaamtelozer dan alsmaar die aflaatverleningen?'⁸⁶

Een volle aflaat die eerst in het bijzonder aan een bepaalde plaats was gebonden, maar die op den duur naar analogie van de Romeinse jubelaflaat elders verkrijgbaar werd gesteld, is de Portiuncula-aflaat, zo genoemd naar de plaats in de laagvlakte vlakbij Assisi, waar de begunstigde kerk staat. Volgens de overlevering zou deze aflaat door Christus zelf in het bijzijn van Maria aan Franciscus van Assisi zijn opgedragen. Vervolgens zou zij na een onderhoud van Franciscus met paus Honorius III in 1216 te Perugia of in 1223 te Rome door laatstgenoemde zijn afgekondigd. Voortaan zou zij ieder jaar op de dag van de kerkwijding, 2 augustus, in de Santa Maria degli Angeli verkrijgbaar zijn gesteld. Het zou hier gaan over een aflaat van boete en schuld, die bovendien voor gestorvenen zou kunnen worden verworven. Het is waarschijnlijk dat de aflaat vanaf rond 1270 gangbaar, maar blijkens herhaaldelijk gevoerde polemieken zeker niet onomstreden was. Hoe dat ook zij, vanaf het einde van de 13e eeuw kon men in Assisi een volle aflaat verwerven, waardoor ook zielen uit het vagevuur konden worden verlost: elke keer dat de gelovige op de af-

laatsdag de kerk betrad, werd een ziel gered. In 1397 gaf de Romeinse paus Bonifatius IX de St.-Bavokerk te Haarlem op verzoek van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren het recht, de Portiuncula-aflaat jaarlijks op de eerste zondag na Pinksteren verkrijgbaar te stellen.⁸⁷

Heel wat andere kerken pretenderen dat hun net als Rome een jubelaflaat is verleend. Het hoeft geen betoog dat met het verlenen van die volle jubelaflaten niet alleen het heil der gelovigen werd gediend, maar ook het welzijn van plaatselijke neringen, van kerkfabriek en de handel in devotionalia tot en met allerhande wereldse negotie, de prostitutie inclusief. De genoemde voorbeelden kunnen worden aangevuld met heel wat andere, waartoe kan worden verwezen naar het rijke boek van Boeren over de *Heilighdomsvaart Maastricht*, waarin ook de diverse wijzen van cyclische aflaatverleningen en de verschillende aard van die aflaten worden belicht.⁸⁸

Aflaatbroedersschappen en devotieaflaten

Naast deze spectaculaire aflaatverleningen waren er ook aan kloosterorden verleende aflaatmachtigingen. Vooral de bedelorden konden heel wat aflaten vergeven. Zo bestaan er lijsten en kalenders van in kerken van die orden verkrijgbare aflaten, zoals de kalender van de dominicanen (met name in Bologna, Toulouse en Parijs) en een daaraan gekoppelde lijst van de franciscanen, waarin ook de broederschapsgedachte – in dit geval ter ere van de Heilige Maagd – te constateren valt.⁸⁹ Die broedersschappen stonden open voor leken: door zogenaamde fraterniteitsbrieven lieten religieuzen leken delen in hun goede werken.

Op grond van aflaatverleningen konden op die manier wijd verspreide broedersschappen ontstaan. In Utrecht wordt al in de eerste aflaatbrief van Jan van Nassau gezinspeeld op een Sint-Maartensbroederschap, die in 1327 inderdaad door het domkapittel werd ingesteld en voor vrouwen en mannen toegankelijk was. De leden konden niet alleen 'alle goeds van de kerk deelachtig' worden, maar verwierpen ook het voorrecht, tijdens een interdict kerkelijk te worden begraven, tenzij zij persoonlijk waren geëxcommuniceerd.⁹⁰ Vanaf 1461 bestond in het Utrechtse diocees de mogelijkheid van de St.-Hubertusbroederschap lid te worden met het recht de insignes te dragen, die echter meteen na overlijden naar het heiligdom van St.-Hubertus in de Ardennen moesten worden teruggezonden.⁹¹

Wat wordt bedoeld met 'alle goeds van de kerk' wordt duidelijk uit gegevens over de St.-Antoniusbroederschap, waarvan het aan

aalmoezen gekoppelde lidmaatschap vanaf 1465 binnen het bisdom Utrecht werd opgesteld. Alle door pausen aan de St.-Antoniusorde verleende aflaten konden ook door de broeders en zusters worden verworven. Daarnaast gold ook bij dat lidmaatschap het voorrecht van de kerkelijke begrafenis tijdens een interdict.⁹² De gedurende een korte periode na 1494 ook binnen het bisdom Utrecht verkrijgbare aflaat als beloning voor bijdragen aan het werk van de in heel Latijns-christelijk Europa actieve orde der trinitariërs (die eerst geheel was gericht op het loskopen van door ongelovigen gevangengenomen christenen, maar die vanaf de 14e eeuw ook gasthuizen exploiteerde), ging gepaard met de mogelijkheid tot toetreding tot de voor mannen en vrouwen toegankelijke aan die orde gekoppelde *confraternitas*. Bij intrede moest men dan 30 en verder jaarlijks 5 *denarii* Tours betalen, waarbij 3 jaar en 40 dagen aflaat werd verleend en men het recht kreeg ook in tijden van interdict kerkelijk te worden begraven.⁹³

Een fraai voorbeeld van wat ik zou noemen een aflaatbroederschap is de broederschap, die met de grote aflaat ter beloning van steun aan de herbouw van het door brand verwoeste grote gasthuis in Santiago de Compostela gepaard ging. De brieven daarvan zijn in de Nederlanden gedrukt⁹⁴, maar er is mij geen 'quest' voor die aflaat binnen het bisdom Utrecht bekend. Na een brand besloten de 'Katholieke Koningen' Isabella van Castilië en Ferdinand van Aragón voor een nieuw hospitium te zorgen. De koninklijke fondsen waren bij lange na niet toereikend en paus Innocentius VIII (1484-1492) werd gevraagd toestemming voor een grootse aflaatonderneming te verlenen. Dat resulteerde in een pauselijke beschikking, waarin paus Innocentius VIII een voor mannen en vrouwen toegankelijke *confraternitas* in het leven riep, die aan het grote pelgrimshospitaal werd verbonden en waarvan de leden belangrijke kerkelijke gunsten werden verleend.

Deze concessies van Innocentius VIII werden later door paus Alexander VI (1492-1503) bevestigd en in een over heel Europa verspreide aflaatverkoop opgenomen. Daarvoor kwam dan in 1497 Alfonso de Losa naar de Nederlanden, waar hij in Aalst de beroemde drukker Dirk Martensz. – wiens standbeeld thans de markt van Aalst siert – de opdracht gaf, de aflaatbrieven te drukken. Een gelijksoortige opdracht verstrekke De Losa ook in Engeland aan de drukker Wynkyn de Worde in Westminster.

Door het betalen van een in de aflaatbrief niet aangeduide som gelds droeg men niet alleen bij aan de bouw van wat het *Hostal de los Reyes Católicos* zou worden, maar kocht men zich ook in de door Innocentius VIII van een charter voorziene broeder- en zusterschap ten behoeve van dat hospitaal in. Daardoor bevorderde men niet alleen het eigen zieleheil met de aankoop van de aflaat,

maar ook nog eens door de gebeden van die broeder- en zusterschap.⁹⁵

Ook in andere aflaatverleningen worden broederschappen met gelijksoortige voorrechten genoemd. Daarnaast werden de zelf gekozen biechtvader en de daaraan gekoppelde aflaatmogelijkheden niet alleen in de 'Turken aflaten' en de St.-Pieterskerkaflaat, maar ook in de grote aflaat van Saintes⁹⁶ en later dank zij paus Clemens VII (1523-1534) in de bepalingen van de St.-Antoniusbroederschap opgenomen.⁹⁷ De Romeinse aflaten die in de Santiago-gasthuisbroederschap verkrijgbaar werden gesteld, werden op die manier vaker gebruikt.

Deze aflaatverleningen en broederschappen zijn een spectaculair bijverschijnsel van uitwendige geloofsbeleving, waarbij op bijna tastbare wijze het boeteleven ook na de dood werd begeleid. Paulus noemt daarnaast nog een aantal godsdienstige handelingen die met aflaatverleningen gepaard konden gaan.⁹⁸ Paus Innocentius III machtigde in 1213 kruistochtpredikers hun toehoorders 'een zekere aflaat' te verlenen.⁹⁹ Door latere pausen werd het bijwonen van bepaalde erediensten – zoals sedert 1264 die ter ere van het H. Sacrament op Sacramentsdag (de tweede donderdag na Pinksteren) – of bijzondere missen – zoals die van paus Clemens VI naar aanleiding van de Zwarte Dood – met aflaten beloond.¹⁰⁰ Vooral echter werd het bijwonen van preken door daartoe door paus of bisschop gemachtigde rondreizende predikers met aflaten beloond, met name als zij in aanwezigheid van vorstelijke personen optraden. Naar analogie daarvan werd het bijwonen van de *Sermo generalis*, de openbare zitting waar een inquisiteur zijn uitspraak deed en zijn beschikkingen gaf, met een aflaat van 20 tot 40 dagen voor de aanwezigen beloond (helpers van de inquisitie kregen een aflaat van drie jaar).¹⁰¹ Ook bisschoppen konden dat soort aflaten verlenen: het bijwonen van preken van questierders kon op zichzelf al aflaten opleveren en het bijwonen van de mis die Erasmus in 1523 speciaal ter ere van Onze-Lieve-Vrouwe van Loreto had geschreven werd door de aartsbisschop van Besançon met een aflaat van 40 dagen beloond.¹⁰²

Terwijl die uitwendige geloofsbeleving zich in tal van vormen tot soms uitbundige devoties ontwikkelde, was steeds de onderstroom van verinnerlijking aanwezig. Meer nog: in tal van devoties zijn zowel de externe op het concrete gerichte geloofshouding als de tendentie tot verinnerlijking tegelijkertijd aanwezig. Elders heb ik uiteengezet, hoe op den duur de bedevaart naar Jeruzalem in spirituele zin kon worden afgelegd als meditatie-oefening met de mogelijkheid door gebeden ook aflaten te verwerven naar analogie van de echte bedevaart. Datzelfde gold ook de andere grote bedevaarten als Rome en Santiago de Compostela. Er is zelfs een

meditatie-oefening bewaard gebleven, waarin een combinatie van die drie grote bedevaarten plus nog een bedevaart naar Loreto is opgenomen.¹⁰³ Hoe verinnerlijkt ook bedoeld, toch werden aan die oefeningen aflaten gekoppeld, waarbij de dan mogelijke cumulatieve van volle en beperkte aflaten waarschijnlijk meer een rekensom was voor de individuele gelovige dan dat zij daadwerkelijk in aflaatbrieven werd vastgelegd. De gelovige wist dan voor zichzelf dat er een bepaalde hoeveelheid aflaten was verdiend, die zijn verblijf in het vagevuur zouden verkorten of misschien zelfs geheel zouden wegnemen.

Zo werden ook aan andere op zichzelf strikt persoonlijke en besloten geloofshandelingen aflaten verbonden. De devoties voor de naam van Christus, voor zijn wonden, voor zijn ziel of zijn hart, voor de lijdenswerktuigen, alle mogelijke Mariadevoties, zoals de rozenkrans, het rozenhoedje, de smarten of weeën en vreugden of 'bliscappen', en noem al die specifieke devoties maar op, werden met tal van aflaten opgeluisterd. In zijn *Tafel van den kersten ghelove* schreef Dirc van Delf rond 1404 dat er 'veel oflaets... van heiligen paeusen is gheset' op de devotie voor de zeven vreugden van Maria.¹⁰⁴

De devoties gaven aanleiding tot uitbeeldingen, die op zichzelf weer een voertuig werden voor aflaatverlening, zoals blijkt uit de vele en dank zij de boekdrukkunst ook wijd en zijd verspreide afbeeldingen (vooral houtsneden), waarop het aflaatbedrag werd vermeld.¹⁰⁵ Een in de jaren '70 van de 15e eeuw betrekkelijk nieuwe vorm van devotioneel handelen als de rozenkrans kon mede, maar misschien wel vooral dank zij, een exorbitante aflaatverlening door paus Sixtus IV (1471-1484) met succes worden gepropageerd.¹⁰⁶ Ook de devotie voor de lijdenswerktuigen van Christus, gebaseerd op het visioen dat volgens een waarschijnlijk 14e-eeuwse overlevering paus Gregorius de Grote (590-604) tijdens de consecratie zou hebben gehad (vandaar de term 'Gregoriusmis') en in gebedsvorm waarschijnlijk zeer populair gezien de frequente vermeldingen, vormde een belangrijke impuls tot afbeeldingen van allerlei soort.¹⁰⁷

Op die wijze werden gebeds- en meditatielevens door aflaten overspoeld: elke vorm van door de kerk gepropageerd en vanuit de samenleving gestimuleerd geloofsleven werd in het beloningsstelsel opgenomen, een gevolg van verdelende rechtvaardigheid: alle geloofshandelingen kwamen voor beloning in aanmerking. Dank zij het werk van zuster Maria (Imelda) Meertens kan een inzicht worden verworven in dat aspect van het aflaatstelsel, dat daardoor wellicht veel meer dan door de aan spectaculaire werken gerelateerde aflaten binnen de persoonlijke levenssfeer doordrong.¹⁰⁸

Het zou de moeite waard zijn deze vorm van aflaatverlening, waarbij heel wat niet gecanoniseerde aflaten opgeld deden, nader te bestuderen. Daarbij zou ook de vraag kunnen worden gesteld of ook in deze sector van geloofsbeleving het aandeel van vrouwen overwegend is geweest. Bij mij bestaat de indruk dat het merendeel van in dezen relevante bewaard gebleven gebeden- en passieboeken afkomstig is van met name genoemde vrouwen of uit vrouwenconventen.

Daarbij moet worden aangetekend dat het zeer de vraag is, of de handschriften en gedrukte boeken met die gebeden en aflaten voor individuele leken waren bestemd. De herkomst van de handschriften wijst toch wel in een andere richting en wat betreft de boeken kan worden verondersteld, dat die ook waren bestemd voor devoten in conventen of kloosters. Dan zou de veronderstelling kunnen worden geopperd dat leken vooral dank zij questen en activiteiten als bedevaarten aflaten konden verwerven en dat de religieuzen en devoten – die in principe geen bezit mochten hebben en plaatsgebonden waren – hun gebedsleven van aflaten konden voorzien. Daarin zou men dan het onderscheid tussen *vita activa* en *vita contemplativa* kunnen zien weerspiegeld¹⁰⁹ (maar ook weer de verdelende rechtvaardigheid: alle categorieën gelovigen konden aflaten verwerven), terwijl de gebeds- of aflaatbroedersschappen de leken als het ware een middenweg tussen beide levensvormen boden.

Uit de betrekkelijk overvloedige hoeveelheid gegevens over dit soort aflaten kan in ieder geval worden geconcludeerd, dat ook zij die het geloofsleven vooral zagen als een innerlijk proces van vereniging met God niet ongevoelig waren voor deze externe, concrete tekenen. Evenals andere vormen van op het concrete gerichte en door die iconiciteit gestimuleerde geloofsuitingen werden de aflaten wellicht gezien als een steun voor die gelovigen voor wie een intensieve, maar verinnerlijkte geloofsbeleving te abstract was. Immers, wanneer allerlei vormen van uitwendige geloofsbeleving zo duidelijk door de zichtbare kerk in hun vruchten werden gewaardeerd, kan het bijna niet anders dan dat de nadruk op verinnerlijking van het persoonlijk geloofsleven pas voor velen aanvaardbaar was, als de vruchten daarvan op diezelfde wijze werden gewaardeerd. Slechts weinigen was het gegeven, voldoende vertrouwen te hebben op de persoonlijke relatie tot God en alleen daarin de weg tot rechtvaardiging te zoeken.

In de kringen van de moderne devotie werd zeker de persoonlijke, verinnerlijkte geloofsbeleving aangemoedigd zonder nochtans de kerkelijke sacramenten te verwerpen. De vruchtbare werking van uitwendige vormen van geloofsbeleving werd dan ook sterk gerelativeerd, zoals bijvoorbeeld blijkt uit opmerkingen van Tho-

mas à Kempis en Hendrik Mande over bedevaarten¹¹⁰ of het re-laas over Salome Sticke, een omstreeks twintigjarige vrouw, die in 1390 omwille van de aflaat naar Rome wilde gaan.¹¹¹ Zij was de jongste dochter van de aanzienlijke Grolse burger Herman Sticken, die na een preek van Geert Groote te hebben gehoord zich tot een leven van strenge boetvaardigheid had bekeerd en met lede ogen de wereldse levenswijze van zijn opgroeiende dochter aanzag. Wilde zij naar Rome gaan om tot inkeer te komen en door aflaten de straf voor haar zondige levenswijze te delgen of was het een wereldse, avontuurlijke impuls die haar dreef? Alvorens te vertrekken riep zij de raad in van Johannes Wael, prior van het klooster van reguliere kanunniken Bethlehem in Zwolle, die nauwe contacten onderhield met de toen recente stichtingen van Geert Groote. 'Des en segede sie hoer begeerte dat aflaet te halen. Doe hy hoer begeerte gehoert hadde, segede hy hoer onder andere worden: volghet my ende gy sult ene Roemsche vaert doen. Ende sy volgede hem ende hy brachte sie toe Deventer totten susteren van meyster Geryts huys.' Leven als een godsvruchtig devote was nu eenmaal een betere weg dan her- en derwaarts om aflaten te lopen. Hiervoor is al een opmerking van Berthold van Regensburg over vrouwendevotie aangehaald. Was dat in prijzende zin, de religiositeit van vrouwen kon ook worden gehekeld. Zo legde Willem van Hildegarsberch in zijn *Reyer die Vos* de vos de woorden in de mond 'Dat veel vrouwen veel after lande lopen / Sy gaen om oflaet, maer sy vercopen / Dicwyl eer ende salicheit.'¹¹²

De nadruk op de persoonlijke verstandhouding met God nam niet weg dat binnen de diverse vanuit de moderne devotie geïnspireerde geloofsgemeenschappen de aandacht voor elkanders geloofsbeleving zeer groot was en dat deze leidde tot een regime van geloofshandelingen, waardoor een man als Erasmus grotelijks werd verstoord.¹¹³ Het is niet zo verbazingwekkend dat dezelfde sfeer waarbinnen Gansfort werd geïnspireerd tot zijn kritische houding tegenover bijvoorbeeld de aflaten, ook ruimte bood aan vreugdevolle aanvaarding van het pauselijk geschenk, voortaan aflaten van Romeinse kerken binnen eigen kring beschikbaar te mogen stellen, dat de Windesheimer Congregatie dank zij paus Eugenius IV in 1440 ten deel viel.¹¹⁴ Dat voorrecht bleef niet tot Windesheim beperkt: ook de congregatie van Sion was gemachtigd, Romeinse aflaten te verlenen, terwijl Moll in dit verband ook het Amsterdamse begijnhof en een broederschap van de St.-Walburgskerk met name noemt en vermoedt dat dergelijke faciliteiten aan vele andere stichtingen en corporaties waren verleend.¹¹⁵ De Windesheimer Congregatie mocht in 1451 trouwens voor al haar zusters en broeders uit handen van Nicolaas van Kues het recht

ontvangen, de volle aflaat van het Romeinse jubeljaar te verlenen.¹¹⁶ De opmerkingen van Frederik van Heilo over de strenge afwijzing van bedevaarten naar Rome door de prior van Sion en het kapittel van Windesheim¹¹⁷ kunnen dan ook worden gezien als complement van die faciliteiten: de vruchten van die pelgrimages konden in eigen omgeving worden geplukt. Het is helemaal niet onmogelijk dat de opgaven van de Romeinse aflaten in diverse handschriften niet zozeer als vademecum waren bestemd voor echte pelgrims, maar als opgave voor de religieuzen of devoten thuis.

Op grond van het geringe aantal verzoekschriften aan de paus tussen 1342 en 1366 waarin vanuit de Nederlanden om aflaten werd gevraagd, komt Bredero tot de conclusie 'dat de gangbare verhalen omtrent middeleeuwse aflaathandel voor het einde van deze periode (nl. tot 1384) slechts ten dele opgaan'.¹¹⁸ Slaakt de schrijver hier een zucht van verlichting? Uit het voorgaande blijkt onmiskenbaar dat aflaten ook in de Nederlanden grote populariteit hebben genoten.

Vanaf de 14e eeuw namen het aantal aflaten en de omvang daarvan spectaculair toe, zodat men in de latere 15e eeuw best van aflaatinflatie kan spreken. Ook de meer inwendige geloofsbeleving werd in het aflaatsysteem betrokken. Bij de behandeling van aflaatsverleningen door Gozewijn Comhaer – een IJslandse bisschop van Nederlandse herkomst die in 1446 weer in zijn vaderland verbleef – ontlokken juist dat soort aflaten aan Moll een positief commentaar, omdat zij ernstige en persoonlijke devotie bevorderden.¹¹⁹

De aflaathandel groeide navenant en er is geen reden te veronderstellen dat die handel in de Nederlanden minder floreerde dan elders, integendeel. Het bekende rijmpje 'Als een penning in het offerblok klinkt, / Een zieltje uit het vagevuur springt' moge dan niet van Nederlandse herkomst zijn – het is waarschijnlijk van Tetzels zelf –, het zal toch best in Nederlandse gewesten hebben kunnen geklonken.¹²⁰

De aflaathandel kwam ook in de Nederlanden in kwaad gerucht te staan en de geloofwaardigheid van aflaten werd steeds sterker betwijfeld. De financiële gevolgen – gelden vloeiden naar het buitenland weg – waren voor bijvoorbeeld de schrijver van de *Divisie-kroniek* en Erasmus een belangrijk argument tegen de handel. Zeker, Erasmus ging verder en stelde het vertrouwen in aflaten aan de kaak, de lichtgelovigheid van diegenen, die dachten dat die stukjes papier meer garantie boden dan inkeer en berouw.

Eind 1520 werd een (vrije) Nederlandse vertaling van Luthers *Sermon vom Ablass und Gnade* (1517) in Antwerpen gedrukt, waarin aflaten uiteraard helemaal werden verworpen.¹²¹ Tegen-

gas bleef niet uit: in 1521 verscheen in Delft *Een devoot boexken voor alle personen die gaerne sonder vegevier ten hemel soudén kunnen* van de franciscaan Maarten van Gouda met als proloog een verhandeling over aflaten waarin het aflattotaal voor de in het boekje opgenomen aflaten op 224.000 jaar wordt geschat.¹²² Weer een jaar later werden door de Utrechtse questierders 500 boekjes verspreid, waarin tegen de Lutherse leer gerichte wonderen werden opgesomd.¹²³

Officieel bleven aflaten onlosmakelijk gebonden aan het boetesacrament, maar in de praktijk werd daarmee de hand gelicht. Dat leidde dan ook binnen de Rooms-katholieke Kerk tot kritiek en op het concilie van Trente in 1563 tot herijking en zuivering van het aflaatstelsel. De fundamenteel andere opvattingen over de rechtvaardiging en de daarmee gepaard gaande verwerping van de pauselijke en priesterlijke middelaarsrol hebben de reformatoren onder andere het boetesacrament doen verwerpen. Daarmee waren ook aflaten uit den boze. Die nieuwe opvattingen vonden gehoor bij een minderheid. De gebleken populariteit van het aflaatstelsel binnen het laat-middeleeuwse Nederlandse geloofsleven biedt in dat licht voldoende stof tot overpeinzing over de tegenstellingen die dat geloofsleven in zich borg en geeft mede reliëf aan een religiositeit die door de Reformatie zeker niet zonder meer werd verstoord.

BIJLAGE 1: DIRC VAN DELF OVER DE SCHATKAMER VAN DE KERK

Eerstwerf dat hi (nl. de paus) mach mede deylen ende verlenen den scat der heiligher kercken, diemen noemt pardoén ende oflaet. Want al ons liefs Heren leven, sijn werken ende ghecrusten doot mitten gaven des Gheests ende alle der martelaren bloit, gestort voir den naem Gods ende die rechtverdiecht, is een scat der heiligher kercken, dair Salomon of scrijft aldus: Een onendich scat is den mensche gegheven; wien dien ghebruuct, sijn deelachtich ghemaect der vrienſcip Gods (vgl. Wijsheid van Salomo (Vulgaat), 7:14).

Desen scat is den paeus sonderlinghe ende gheheel bevolen mit volre macht ende wat hi dair uut gheeft is also wairlic gegheven, als Cristus sijn water ende bloit liet vlieten uut sijnre borsten, ende also veel alst luut mit woorden, also goet is ander waerheit des dings.

Dit aflaat is een quitinge onser penitencien, die ons boirt te doen voir onsen sonden ende een leschinge des vegheviars ende cortinghe alre pinen ende plaghe, die wi plichtich ende kennich sijn voor onse sonden. Over dese saken heeft die paeuwes macht,

als Paulus seit: Wat ic u verleent heb, dat heb ic u inder persoén Gods verleent (vgl. 2 Kor. 2:10).

Ontleend aan: Dirc van Delf, *Tafel van den kersten ghelove*, red. L.M.Fr. Daniëls (3 dln., Nijmegen 1937/38) III, p. 321, p. 322 (omstreeks 1404 geschreven voor de Hollandse graaf Albrecht van Beieren).

BIJLAGE 2: OMSCHRIJVING VAN WAT EEN AFLAAT IS

(vgl. p. 35-40):

Van den oflaet

Dattet noet is dat een mensche sijn biecht spreket dat mogen wij prouen bi reden, want die passien ende pinen die onse lieue here heeft gheleden is oflaet ende vergiffenis der sonden. Ende dese pine is ghedrucket in den seuen sacramenten der heiligher kercken.

Hierom ist noet of wij willen oflaet ende verghiffenisse onser sonden hebben, dat wy die heilige sacramenten ontfanghen dair die pine ons heren in ghedrucket ende besloten is. Ende want penitencie is een van den seuen sacramenten ende die biechte der penitencien toe behoert.

Hierom ist noet dat een mensche sijn biechte spreket; wanneer een mensche sijn biechte heeft ghedaen als hy sculdich is te doen, soe sel hy die penitencie willichlike doen die hem gheset is ende selse niet achterlaten om dat oflaet dat hy winnen mach. Ende dat oflaet sal hij houden nae sijnre doet als een ofscortinghe sijnre pinen die hy inder vegheuer soude liden voir sijn sonden.

Voert soe is te weten dat die paeus alleen macht heeft een mensche van sijn sonden die waer biechte heeft ghesproken ende meer wil houden van grouen sonden oflaet te gheuen van alle sonden ende pine die hi sculdich waer daer of te lijden hier mettertijt of in den vegheuer.

Ende dit oflaet neemt den paeus wt der scat der heiligher kercken daer God Sinte Pieter den eersten slotel of gaf ende machtich of maecte te ontbinden ende te binden doe hy waerdich kende te wesen ghenade te ontfanghen. Die macht die Sinte Pieter hadde die hebben alle paeusen die nae hem comen.

Desen scat dair die paeusen die slotel of hebben zullen wy bi verstaen die passie ende die pine ons heren die hy leet voir ons ende dat liden der heilighen welcke pine oec gheleit is in den scat der heilighen kercken tot onser behoef, alsoe dat wij overmits die passie ons heren ende mitten verdienten der heilighen wanneer wij rechte te berouwe hebben van onsen sonden ende biechte heb-

ben ghesproken mit enen volcome wille nimmer soude te doen daermede verlost sullen worden van alle sonden ende van alle pine die wij daer voer sculdich waren te liden.

Voert soe zyn alle priesteren in die ure des doets als een mensche berouwe heeft ende biecht spreket zyn sonden en mogen soe groet ende menichfoudich niet wesen een priester en mach enen mensche daer of absolueren ende ontbinden in die ure des doets.

Ontleend aan: *Mirabilia Romae*, Brussel, KB Hs IV 455, 49-51r (laatste kwart 15e eeuw).

Noten

1. N.C. Kist, 'De pauselijke aflaathandel, ook in deszelfs invloed op de kerkhervorming in Nederland', in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland I* (1829), p. 148-149.
2. *Ibidem*, p. 194-195, vgl. p. 199.
3. *Radix malorum est cupiditas*, 1 Tim. 6:10; Geoffrey Chaucer, *De vertellingen van de pelgrims naar Kantelberg*, vert. door J. Barnouw, Utrecht-Antwerpen 1968, p. 379.
4. Bijvoorbeeld W.C. Ackersdyck, 'Bijdragen tot de geschiedenis van den pauselijken aflaathandel in Nederland', met 'Nalezing' van N.C. Kist, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland. III* (1831), p. 413-469; F. Pijper, 'Waar bleef de winst van den aflaathandel?', in: *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, nieuwe serie III (1905), p. 1-10; K.O. Meinsma 'De aflaten van de Sint-Walburgskerk te Zutphen', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht XXX* (1905), p. 226-257 (I); XXXI (1906), p. 68-140 (II); p. 423-458 (III); A.G. Jongkees, 'De jubileumaflaat van het jaar 1450 in Holland', in: *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis XXXIV* (1944/45), p. 73-106.
5. Bijvoorbeeld J.H. Schoofs, *Die Lehre vom kirchlichen Ablass in geschichtlicher Darstellung, dogmatischer Rechtfertigung und praktischer Anwendung für das religiös-sittliche Leben der Gläubigen*, Münster 1857; V. Gröne, *Der Ablass, seine Geschichte und seine Bedeutung in der Heilsökonomie*, Regensburg 1863; F. Beringer, *Die Ablässe. Ihr Wesen und Gebrauch*, bearb. von P.A. Steinen, 2 dln., Paderborn 1921/22, en vooral het uiterst belangrijke standaardwerk van N. Paulus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*, 3 dln., Paderborn 1922/23.
6. Fundamenteel is P. Fredericq, *Codex documentorum sacratissimarum indulgentiarum Neerlandicarum*. RGP, kleine serie 21, 's-Gravenhage 1922; verder van Fredericq: 'Les comptes des indulgences en 1488 et en 1517-1519 dans le diocèse d'Utrecht', in: *Mémoires de l'Académie Royale de Belgique LIX* (1899), p. 1-80; *Rekeningen en andere stukken van den pauselijken aflaat te Mechelen in 't midden der 15e eeuw, 1443-1472*, Brussel 1909, ook: *Verhandelingen van de Koninklijke Akademie van België Klasse der Letteren*, Tweede reeks V (1909), p. 1-175; *La question des*

indulgences dans les Pays-Bas au commencement du XVIe siècle, Brussel 1899.

7. A. Eekhof, *De questierders van den aflaat in de Noordelijke Nederlanden*, 's-Gravenhage 1909.
8. W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, 5 dln. + register, Utrecht 1864-1871, zie Register s.v. aflaat (met verwijzing aldaar naar andere trefwoorden) en in het bijzonder II. iv, Utrecht 1869, p. 184-204.
9. G. Brom, 'De dijkafaat van Karel V in 1515-1518', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht XXXII* (1911), p. 407-459.
10. L.J. Rogier, R. Aubert en M.D. Knowles (red.), *Geschiedenis van de Kerk in tien delen*, Hilversum 1968, III, IV: M.D. Knowles, *De kerk in de middeleeuwen I*, p. 164, p. 167-168, p. 238, p. 280; II, p. 47, p. 287, p. 290.
11. *Ibidem*, V: H. Tüchle, *Reformatie*, p. 67-75, vgl. ook de in het register genoemde 13 andere plaatsen.
12. R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland voor de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*, Utrecht-Antwerpen 1954, p. 484.
13. A.H. Bredero, 'Het godsdienstig leven circa 1050-1385', in: (Nieuwe) *Algemene geschiedenis der Nederlanden, III*, Haarlem 1982, p. 235, vgl. ook Bredero, *Christenheid en christendom in de middeleeuwen*, Kampen-Kapellen, 1986, p. 305.
14. Paulus, *Geschichte II*, p. 355, p. 358, p. 359.
15. Zie voor een beknopt overzicht: J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, Assen-Amsterdam 1978, p. 29-43, p. 449-457 (noten met literatuuropgaven).
16. *Ibidem*, p. 41.
17. Zie nog steeds ook A. Gottlob, *Kreuzablass und Almosenablass. Eine Studie über die Frühzeit des Ablasswesens*, Amsterdam 1965=Stuttgart 1906; de suggestie van Bredero ('Godsdienstig leven', *AGN III*, p. 235, vgl. *Christenheid*, p. 303) dat kruisvaartaflaten voorafgingen aan de aalmoesaflaten is onjuist.
18. Paulus, *Geschichte II*, p. 184-206. Voor de Nederlandse omschrijving van de schatkamer van Dirc van Delf: zie Bijlage I.
19. *Dictionnaire de Théologie Catholique VII*, p. 1613-1614; zie ook Paulus, *Geschichte II*, p. 144, p. 182, p. 284, p. 322.
20. Geciteerd door Paulus, *Geschichte II*, p. 139 noot 5.
21. Vgl. J. van Herwaarden, 'Geloof en geloofsuitingen in de late middeleeuwen in de Nederlanden. Jerusalembedevaarten, lijdensdevotie en kruiswegverering', in: *Bijdragen betreffende de geschiedenis der Nederlanden XCVIII* (1983), p. 417-421.
22. Tekst: Fredericq, *Codex*, p. 5-7, nr. 9: Avignon, 27 I 1343.
23. Tekst: *Ibidem*, p. 8-10, nr. 10: Avignon 27 VI 1346, zie p. 8: 'Item concedimus, si verus confessus in via moriatur, quod ab omnibus peccatis suis penitus sit absolutus; et nihilominus prorsus mandamus angelis paradisi, quatenus animam illius, a purgatorio penitus absolutam, in paradisi gloriam introducant.'
24. Paulus, *Geschichte II*, p. 115-117 (valse bul en Wycliffe); vgl. p. 160-183: 'Der Ablass für die Verstorbenen' en p. 303 noot 1: bul *Unigenitus*

van Clemens VI aangehaald.

25. *Dict. Théol. Cath. VII*, p. 1616: Calixtus III, Sixtus IV; tekst bul Sixtus IV: Fredericq, *Codex*, p. 262-267, nr.188 (3 VIII 1476), over de gestorvenen: 'Volumus ipsam plenariam remissionem per modum suffragii ipsis animabus purgatorii', p. 265.

26. Paulus, *Geschiede II*, p. 117-119. Over Wessel Gansfort en de aflaten: A. van Rhijn, *Wessel Gansfort*, 's-Gravenhage 1917, p. 222-228; vgl. ook Fredericq, *Codex*, p. 350-386, nrs. 250-253: gedeelten uit Gansforts *Opera Omnia* ed. Amsterdam 1617, anast. herdr. Nieuwkoop 1966, p. 827, p. 865-871, p. 871-876, p. 876-912.

27. Zo na 1470 de verschijning van een gestorven zuster aan Dayken Dyerkens: W.J. Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, tweede druk Leiden 1914, p. 276-277. Men denke ook aan de toespelingen van bijv. Geert Groote, *Epistolae*, ed. W. Mulder, Antwerpen 1933, p. 240; Jan Brugman, *Onuitgegeven sermoenen*, ed. P. Grootens, Tielt 1948, p. 191, en in *Het Cancellierboek*, ed. A.H.M.C. Kes- sen, Leiden 1931, p. 187-189.

28. Zo ook in J. van Herwaarden, 'Geloof', p. 416-417.

29. Knowles, *De kerk in de middeleeuwen I*, p. 168.

30. Paulus, *Geschiede I*, Paderborn 1922, p. 176-177; II p. 61.

31. Brussel, KB, Hs. IV 455 ('Mirabilia Romae') 49^r; vgl. N.C. Kist, 'De aflaten der zeven kerken van Rome', in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland VI* (1835), p. 317.

32. W. Gs. Hellinga, *Van den Vos Reynaerde I: Teksten*, Zwolle 1952, p. 52: vs. 833-836, vgl. P.H. van Moerkerken, *De satire in de Nederlandsche kunst der middeleeuwen*, Amsterdam 1904, p. 43.

33. W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de Nederlanden*, Maarssen 1981, p. 131 e.v., vgl. Paulus, *Geschiede II*, p. 61-72.

34. Paulus, *Geschiede II*, p. 219: 'erst gegen Ende des 14. Jahrhunderts', vgl. echter Kist, 'Nalezing', p. 450 e.v.: aflaatbul dd. 8 IV 1336 van 15 kardinalen, en R.K. Driessen, *Monumenta Groningana veteris aevi inedita*, 4 dln., Groningen 1822-1829, II, p. 925 e.v.: aflaatbul dd. 20 VI 1360 van 15 kardinalen (t.b.v. verering van armrelik van Johannes de Doper in de Martinikerk van Groningen).

35. Vertaalde tekst in: C.A. Rutgers, *De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen*, Den Haag 1978, p. 149-153 (daar, p. 152 sub 10 en 13 het Latijnse *et carenam* niet vertaald, maar gezien als een nadere uitleg van de *quadragena* - (de 'vastentijd'), vgl. Vroom, *Financiering*, p. 501-505: bijlage drie). Bredero vermeldt ten onrechte en met geheel onjuiste verwijzing naar Eekhof een aflaat van 180 dagen (A.H. Bredero, 'Het godsdienstig leven circa 1050-1384', in: (Nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden III*, Haarlem 1982, p. 235); vgl. ook de suppliek (26 V 1359) aan de paus, waarin bisschop Jan van Arkel wederom pauselijke toestemming vraagt voor een aflaat van 1 jaar en 40 dagen voor hen die de bouw van de Domkerk steunden: C.A. Rutgers, *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht*, Groningen 1970, p. 178.

36. P.C. Boeren, *Heiligdomsvaart Maastricht. Schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten*, Maastricht 1962, p. 87-90; Vroom, *Financiering*, p. 131-135 en aldaar aangehaalde literatuur.

37. Keulen: Vroom, *Financiering*, p. 136, p. 137, vgl. p. 140, p. 141: gedrukte gidsen van Keulen en Würzburg uit resp. 1492 en 1493, zie ook p. 568-570, toelichting bij afbeeldingen 9-12. Vgl. F. Falk, *Die Druckkunst im Dienste der Kirche zunächst in Deutschland bis zum Jahre 1520*, Keulen 1879.

38. Vroom, *Financiering*, p. 227, vgl. p. 181, Delft: 9 jaar, 1550 dagen, 12 *carinen* en een ontelbaar aantal missen; vgl. ook Fredericq, *Codex*, p. 393, p. 394, nr.258 (1 X 1492): de kerkfabriek van de Utrechtse Dom bevestigt de echtheid van de lijst pauselijke aflaten t.b.v. de kerkbouw, waarvan een in het Nederlands geschreven lijst in het Domkoor hangt. Vgl. Meinsma, 'Aflaten' I, p. 231-234: Zutphen 1398: 8 jaar (4 vastenjaren), 1.210 dagen en 20 *carinen*; 1420: 12 jaar (4 vastenjaren), 1.010 dagen en 20 *carinen*; III, p. 69-71: tussen 1492 en 1537: 48 jaar (4 vastenjaren), 2.250 dagen en 60 *carinen*; dubbel t.t.v. Zutphense kermis en de 3 hoogtijdagen van St.-Walburg; bovendien de predikherenaflaten.

39. J. le Goff, *La naissance du purgatoire*, Parijs 1981; zie daarover echter ook: A.H. Bredero, 'Le moyen âge et le purgatoire', in: *Revue d'histoire ecclésiastique LXXVIII* (1983), p. 429-452.

40. *Het Cancellierboek*, p. 187; F. Dandulo, *Compendium pro catholice fidei constructione*, Antwerpen 1486/7, rubr.21: 'De indulgentiis accipiendis', geciteerd door A. Troelstra, *Stof en methode der catechese in Nederland vóór de reformatie*, Groningen 1903, p. 238.

41. Bijv. M. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden VI (IV): Beschrijvende catalogus der handschriften*, Utrecht-Antwerpen 1934, p. 154: gebed tijdens H. mis, 10.000 dagen voor doodzonden of 20.000 dagen voor dagelijkse zonden (16e eeuw); p. 184: gebed *Anima Christi*, 1.000 jaar voor dagelijkse of 100 jaar voor doodzonden (16e eeuw).

42. Paulus, *Geschiede II*, p. 295, p. 301, p. 302; één zevende: Kist 'Aflaten', p. 309, vgl. Eekhof, *Questierders*, p. 5.

43. Paulus, *Geschiede II*, p. 247-264: infrastructuur; p. 232: voorbede vorstelijke personen. Vgl. Thomas van Aquino, *Summa theologica*, III suppl. XXV.iii.2: 'sicut quicumque orat pro rege Franciae, habet decem dies de indulgentia a papa Innocentio IV' (ed. Rome 1887: band 5, p. 136). Voorbede voor de Hollandse graaf Floris V, diens echtgenote en hun kinderen en voor het zieleheil van wijlen 's graven vader en moeder evenzo met 40 dagen aflaat beloond: J. van Herwaarden, 'Graaf Floris V en het reizen in zijn dagen', in: *Handel en wandel in de dertiende eeuw*, Muiderberg 1986, p. 19.

44. Paulus, *Geschiede II*, p. 295.

45. Thomas van Aquino, *Summa* (als n. 43) XXV.ii.ad quartum, ed. cit., p. 135.

46. Paulus, *Geschiede II*, 301: lijst van Leopold van Wenen, ca. 1377; Boeren, *Heiligdomsvaart*, p. 86; vgl. J. Sumption, *Pilgrimage. An image of mediaeval religion*, Londen 1975, p. 242-244; Kist, 'Aflaten', p. 310, daar: resp. 5.000, 9.000 en 14.000 jaar; Brussel, KB Hs. IV 455, 57^r.

47. Fredericq, *Codex*, p. 577, nr.389 (13 XII 1518).

48. Een overzicht van die kritiek: Paulus, *Geschiede II*, p. 265 e.v.: kritiek op de questierders; p. 339 e.v.: 'Gegnerische Stimmen'; III, p. 516 e.v.

49. Berthold von Regensburg, *Predigten*, ed. F. Pfeiffer I, Wenen 1862, p. 102, p. 332, p. 393, p. 414; vgl. Paulus, *Geschichte II*, p. 277, p. 278.

50. G. Boccaccio, *Decamerone* VI.10, zie bijv.: G. Boccaccio, *The Decameron*, translated...by G.H. McWilliam, Harmondsworth 1972, p. 513; Rijksarchief Utrecht, Archief Domkapittel 419 (twee relieken- en aflatenlijsten): 'Item partes de ossibus, de vestimentis et de carbonibus beati Laurencii martyris (oudste lijst, 14e eeuw?); 'Secundus (nl. de tweede priester in de processie van de reliekentoning) cum parua cista bene ornata et excisa in qua sunt carbones Sancti Laurentij' (tweede lijst, 16e eeuw); vgl. Erasmus over Laurentius' kolen: *De ratione concionandi II*, in *Opera Omnia*, ed. LB V, Leiden p. 1704, col. 885, in vertaling geciteerd: J. van Herwaarden, 'Erasmus over bedevaarten en heiligenverering', *Spiegel historiael* IX (1974) p. 68. Erasmus heeft in zijn Brieven, Lof der Zotheid, Samenspraken en bijv. in zijn verhandeling over de Turkenoorlogen herhaaldelijk aflaatkramers en -handel aan de kaak gesteld en aflaten bekritiseerd (vooral het vertrouwen daarop).

51. Chaucer, *Vertellingen*, p. 377.

52. Zie noot 33.

53. D.P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de middeleeuwen*, Den Haag 1973, p. 361-364; vgl. ook Vroom, *Financiering*, p. 348 en noot 30 aldaar: verwijzing naar S. Muller Fzn., 'Het inkomen eener middeleeuwsche kerkvoogdij', in zijn *Schetsen uit de middeleeuwen*, Amsterdam 1900, p. 257, zie aldaar ook p. 247: voor de Buurkerk inkomsten uit aflaten van weinig belang, vgl. de door bisschop Rudolf van Diepholt in 1434 verleende aflaat van 40 dagen: *Archief voor de kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland X* (1840) p. 308, p. 309. Antwerpen: W.H. Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de beeldenstorm*, Antwerpen-Amsterdam 1983, p. 48, p. 53-56.

54. *Ibidem*, p. 53.

55. *Ibidem*, p. 55. Het oudste archiefdocument van de parochiale St.-Maartenskerk te Tiel is een aflaatbul van paus Johannes XXII uit 1327, *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht XXIX* (1903) p. 323; vgl. ook bijv. Rotterdam: H. ten Boom, *De reformatie in Rotterdam, 1530-1585*, z. pl. 1987, p. 29: aflaten St. Laurenskerk, 1519/20; Jacobusaltaar, 1524; dominicanenklooster; keizerlijk vrijgeleide voor reizigers naar Rotterdam: Fredericq, *Codex*, p. 603, nr.402 (I III 1521).

56. Fredericq, *Codex*, p. 31, nr.41.

57. Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, p. 295, p. 556, vgl. Eekhof, *Questierders*, p. 8, p. 101 e.v.

58. Vroom, *Financiering*, p. 214-222; p. 284: tussen 1310 en 1322 Domkapittel betrokken bij admissiebeleid, vgl. p. 301; p. 309-317. Eekhof, *Questierders*, p. 45 e.v. (St.-Hubert); p. 61 e.v. (St.-Antonius); p. 66 e.v. (St.-Cornelis); p. 72 (OLV en 12 apostelen); p. 73 (Meerssen); p. 73, p. 74 (Medemblik); p. 74 (H. Sacrament van Amersfoort); p. 74 e.v. (trinitariërs).

59. A.G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen, 1425-1477*, Groningen-Batavia 1942, p. 160, p. 167; vgl. Vroom, *Financiering*, p. 308-309; Eekhof, *Questierders*, p. 25 e.v.

60. Paulus, *Geschichte II*, p. 292-305.

61. Kist, 'Aflaten', p. 305-317; vgl. Paulus, *Geschichte II*, p. 301-303.

62. Geciteerd door Paulus, *Geschichte II*, p. 301 noot 1.

63. Bijv. Brussel, KB Hs. IV 455: 'Mirabilia Romae', waarvan een door mij verzorgde uitgave in voorbereiding is; Amsterdam, UB Hs. I F 25: 'Dat oflaet van Romen', f.2-9; I G 23: 'De stacien ende aflaten van Romen', f.1-18', aflaten voor de regulieren van het Windesheimer kapittel, geciteerd door W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming II.iv*, Utrecht 1869, p. 196 noot 2, vgl. J.G.R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed II*, Amsterdam 1968=Utrecht 1875, p. 76 noot 5, doorlopend op p. 77; Hs. Rijsenburg, Groot Seminarie 54 (sign. R): lijst statie-aflaten Rome, f.338'-346', zie: Hendrik Herp, *Spiegel der Volcomenheit*, uitg. door L. Verschuere, I, Antwerpen 1931, p. 64, p. 69.

64. Vaste gids: Paulus, *Geschichte II*, p. 303-304; vgl. voor Jerusalem: Van Herwaarden, 'Geloof', p. 404-405, p. 412-413.

65. Zie voor een overzicht: P. Brezzi, *Storia degli anni santi da Bonifacio VIII ai giorni nostri*, Milaan 1975; P. Declerck, 'Heilig jaar. Oorsprong en ontwikkeling', in: *Collationes. Vlaams tijdschrift voor theologie en pastoraat XX* (1974), p. 292-310. 1390-1400-1423: Sumption, *Pilgrimage*, p. 245-250; tekst bul *Ineffabilis providentia*: Fredericq, *Codex*, p. 253-257, nr.183 (19 IV 1470); vgl. aldaar, p. 258-260, nr.185 (29 VIII 1473): paus Sixtus IV bevestigt de bul van Paulus II en kondigt het jubeljaar van 1475 aan.

66. F. Remy, *Les grandes indulgences pontificales aux Pays-Bas à la fin du moyen âge, 1300-1531*, Leuven 1928, p. 36-37.

67. Fredericq, *Codex*, p. 80-82, nr.76: bul Nicolaas V (9 XII 1450); vgl. ook p. 119-121, nr.91: bul Nicolaas V (1 II 1451).

68. Fredericq, *Codex*, p. 80-82, nr.76: bul paus Nicolaas V (9 XII 1450).

69. Vgl. *Ibidem*, p. 119-121, nr.91: bul Nicolaas V (1 II 1451); p. 9, p. 10, nr.10: valse Clemens-bul.

70. Hervorming: G. Brom, 'Nicolaas van Cusa en de kerkelijke tucht in het bisdom Utrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht XXXII* (1907) p. 241-260, vgl. E. van Steenberghe, *Le cardinal Nicolas de Cues (1401-1464). L'action-la pensée*, Rijsel 1920, p. 98-99, p. 478, p. 487. Aflaten: Jongkees, 'Jubileumaflaat', passim; Fredericq, *Rekeningen*; Meinsma, 'Aflaten' II. In Dordrecht werd op 1 II 1452 door de stedelijke magistraat een ordonnantie uitgevaardigd ter regeling van de openbare orde gedurende de aflaatperiode: 'Gracie en Roomsche Offlaet', in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland IX* (1838), p. 503-507, vgl. Meinsma, 'Aflaten' II, p. 141-144.

71. J.C. Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, Amsterdam 1866, p. 116-129: tekst van het traktaat *De peregrinantibus*; p. 133-167: *Liber de fundatione domus regularium prope Haerlem*; vgl. ook Fredericq, *Codex*, p. 181-191: nrs.116-120: aanhalingen uit beide werken.

72. Fredericq, *Codex*, p. 209-213, nr.137: bul van Calixtus III (21 VIII 1455).

73. *Ibidem*, p. 221-223, nr.138: bul Calixtus III (30 XII 1455).

74. *Ibidem*, p. 246-253, nrs.164-181 (1465-1470); Remy, *Indulgences*, p.

75. Fredericq, *Codex*, p. 213-220, nrs. 138, 139: bullen Calixtus III (30 XII 1455); vgl. ook *Codex*, p. 225-227, nr. 144 (14 VII 1456): bul Calixtus III over de verlenging van de Mechelse aflaat.
76. *Ibidem*, p. 206-208, nrs. 133-135 (april-mei 1454): Paulinus Cappe of Chappe, vgl. Paulus, *Geschichte III*, p. 198 vlg.; over de toestand op Cyprus: K.M. Setton (red.), *A history of the crusades III*: H.W. Hazard (red.), *The fourteenth and fifteenth centuries*, Madison 1975, p. 377, p. 378 (H. Luke, 'The kingdom of Cyprus, 1369-1489').
77. Fredericq, *Codex*, p. 297, nr. 223 (1483); p. 304, p. 305, nr. 228 (1484); p. 312, nr. 231 (1487); p. 316, nr. 235 (1487). Voorts: p. 410, nr. 280 (30 IX 1501): verlenging jubelaflaat 1500 in de Nederlanden, opbrengst voor Turkenoorlogen; p. 417-421, nr. 290 (16 VIII 1502): klacht over Utrechts Domkapittel, dat de jubelaflaat t.b.v. Turkenoorlogen (p. 418) niet toelaat, vgl. p. 421, p. 422, nr. 291: aflaatbrief 17 VIII 1502; p. 425, nr. 293 (21 XII 1502): de aflaatcommissaris Peraudi meldt bestemming aflaatgelden voor Turkenoorlog; p. 437-442, nr. 307 (1 I 1504): Peraudi aan de vijf Utrechtse kapittels, o.a. (p. 440) over de opbrengsten van de aflaten t.b.v. de strijd tegen de Turken; p. 548-552, nr. 376 (23 V 1517): kruis-tochtbul Leo X.
78. Fredericq, *Codex*, p. 418, nr. 290 (16 VIII 1502): brief van aflaatcommissaris Peraudi aan het Utrechtse Domkapittel.
79. *Ibidem*, p. 406, nr. 270 (8 IV 1501); p. 413, nr. 286 (16 III 1502); verlenging aflaat: p. 410, nr. 280 (30 IX 1501).
80. Zie bijv. *Ibidem*, p. 258-260, nr. 185 (29 VIII 1473): bul Sixtus IV; p. 454-462, nr. 324 (11 I 1510): bul Julius II (t.b.v. St.-Pieter, p. 460); p. 470-477, nr. 332 (2 XII 1514): bul Leo X (t.b.v. St.-Pieter, p. 475).
81. *Ibidem*, p. 410, nr. 281.
82. *Ibidem*, p. 470-478, nr. 332 (2 XII 1514: St.-Pieter); p. 498-508, nr. 343 (7 IX 1515: de dijkafilaat); vgl. G. Brom, 'De dijkafilaat voor Karel V in 1515-1518', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht XXXII* (1911), p. 407-459; vgl. ook Eekhof, *Questiërs*, p. 27-32. Thans ook F.E. de Vroome, 'De aflaat. Een mentaliteits-historische studie', Subfaculteit Maatschappijgeschiedenis, Rotterdam 1985.
83. Fredericq, *Codex*, p. 411, nr. 283; p. 539, p. 540, nr. 368: passages over resp. 1501 en 1515/6 uit de *Divisiechroniek* van Cornelius Aurelius (ed. 1517, 412^v); vgl. p. 538, p. 539, nr. 367: monnik van Mariëngaarde (Fr.) maakt pauselijke aflaat belachelijk.
84. Fredericq, *Codex*, p. 493-495, nr. 338 (20 VI 1515), herhaald: p. 523, p. 524, nr. 353 (16 II 1516).
85. *Ibidem*, p. 495, nr. 339 (24 VI 1515).
86. Zie *Consultatio de bello Turcis inferendo*, Erasmus, *Opera Omnia* ed. LB V, Leiden 1704, col. 359; vgl. in het algemeen ook F. Pijper, 'Waar bleef de winst van den aflaathandel?', in: *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, Nieuwe serie III (1905), p. 1-10. Citaat: Erasmus, *Opus epistolarum*, ed. P.S. en H.M. Allen, III, 241, nr. 786 (ca. 5 VIII 1518).
87. Paulus, *Geschichte II*, p. 312-322; A. Fierens, *De geschiedkundige oorsprong van den aflaat van Portiunkula met een aanhangsel over de we-*

- reldbrieven van Sint Franciscus*, Gent 1910: daar Franciscus als initiator, maar (p. 181, 182, 215, 219, 225, 226, 234) geen argumenten voor het bestaan van de aflaat vóór ca. 1260. Haarlem: Moll, *Kerkgeschiedenis II*, iv, p. 197, p. 198; vgl. Jongkees, *Staat en kerk*, p. 167 en noot 3.
88. Zie noot 36.
89. G.G. Meerseman (in coll. con G.P. Pacini), *Ordo fraternitatis. Confraternitate e pietà dei laici neij medioevo*. Itala sacra 24-26, 3 dln. doorgepagineerd, Rome 1977, p. 979-988; p. 1098-1111 (nr. 81).
90. Vroom, *Financiering*, p. 503 sub 10; Eekhof, *Questiërs*, p. 86.
91. Eekhof, *Questiërs*, p. 86-88.
92. *Ibidem*, p. 88, p. 89.
93. *Ibidem*, p. 75, p. 89.
94. M.E. Kronenberg, 'Aflaatbrieven, in 1497 door Martinus te Antwerpen gedrukt', in: *Het boek XXIII* (1935/36), p. 337-343.
95. J. van Herwaarden (red.), *Pelgrims door de eeuwen heen. Santiago de Compostela in woord en beeld*, Turnhout-Utrecht 1985, p. 248-250.
96. Zie noten 77, 82, 25.
97. Eekhof, *Questiërs*, p. 89.
98. Paulus, *Geschichte II*, p. 226-264; III, passim; vgl. ook Eekhof, *Questiërs*, p. 11-12.
99. Paulus, *Geschichte II*, p. 44.
100. *Ibidem*, p. 227-229.
101. *Ibidem II*, p. 96, p. 229, p. 230.
102. Mis Erasmus: Van Herwaarden, 'Erasmus', p. 70.
103. Van Herwaarden, 'Geloof', p. 421-426.
104. Dirc van Delf, *Tafel III*, p. 187.
105. Paulus, *Geschichte II*, p. 227-236. Vgl. S. Ringbom, *Icon to narrative*. Åbo 1965; id., 'Devotional images and imaginative devotion', in: *Gazette des beaux arts LXXIII* (1969), p. 159-170; R. Suckale, 'Arma Christi. Überlegungen zur Zeichenhaftlichkeit im mittelalterlicher Andachtsbilder', *Städte Jahrbuch VI* (1977), p. 177-208. Zie ook T.O. Weigel en A. Zestermann, *Die Anfänge der Druckerkunst in Bild und Schrift I*, Leipzig 1866, p. 108-111, nr. 62: Rozenkrans (1485), vgl. p. 334-336, nr. 207; p. 138-141, nr. 80: Arma Christi; p. 195, p. 196, nr. 113: Gregoriusmis (ca. 1460), vgl. p. 154-156, nr. 92; p. 297, p. 298, nr. 189: Rozenkrans (1470/80); p. 301-302, nr. 191: Christus aan het kruis.
106. J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland, III*, Amsterdam 1905, p. 282-381, de aflaten als katalysator: p. 327, p. 328; vgl. ook F.M. Willam, *Geschichte und Gebetsschule des Rosenkranzes*, Wenen 1948.
107. U. Westfelling, *Die Messe Gregors des Grossen. Vision-Kunst-Realität*, Keulen 1982. In 15 van de door zuster Meertens (*Godsvrucht VI*) behandelde ruim 40 hss. komen de Gregoriusgebeden voor, die daarmee de meest geciteerde van aflaten voorziene gebedshandelingen zijn.
108. Zie noot 41; vgl. ook Van Herwaarden, 'Geloof', p. 423-424 en noten 102-104.
109. Vgl. ook de opmerking van Frederik van Heilo: 'Porro secularibus hominibus alia ratio est, qui ob inopiam boni interioris exterioris funduntur, qui cultui mentis non insistent, qui apparentia bona potius quam vera

sequuntur, qui non tam in virtute animi quam in quibusdam observantiis corporalibus, in quibus est sanctum seculare, vite meritum constituunt, qui difficultate morandi apud semetipsos discurrunt, visitant ecclesias et peregrinantur', Pool, *Frederik van Heilo*, p. 138/9.

110. Zie bijv. J. van Herwaarden, *Pelgrimstochten*, Bussum 1974, p. 150, p. 152.

111. W.J. Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, Leiden 1914, p. 202-208; id., 'De prediking van Geert Groote', in: *Teyler's theologisch tijdschrift V* (1907), p. 73-80.

112. W. Bisschop en E. Verwijs (red.), *Gedichten van Willem van Hildegaersberch*, Utrecht 1981 = 's-Gravenhage 1871, p. 21, vs. 33-35; vgl. Van Moerkerken, *Satire*, p. 83-84.

113. J. Huizinga, 'Erasmus', in: *Verzamelde werken VI*, Haarlem 1950, p. 84, p. 96, p. 97; vgl. Huizinga, 'Herfsttij der middeleeuwen', in: *Verzamelde werken III*, Haarlem 1949, p. 131-134.

114. Acquoy, *Windesheim III*, p. 291: 1 IX 1440, vgl. II, p. 76 noot 5, doorlopend op p. 77.

115. Moll, *Kerkgeschiedenis II*.iv, p. 196.

116. Fredericq, *Codex*, p. 196, nr. 124: uittreksel uit de kroniek van Pieter van Bethlehem (bij Leuven).

117. Pool, *Frederik van Heilo*, p. 116, p. 136.

118. Bredero, 'Godsdienstig leven', p. 236, vgl. *Christenheid*, p. 307.

119. Moll, *Kerkgeschiedenis II*.iv, p. 203-204; vgl. ook W. Moll, 'Gozewijn Comhaer, een Nederlander aan het hoofd der kerk van IJsland', W. Moll en J.G. de Hoop Scheffer, *Studiën op 't gebied der historische theologie IV*, Amsterdam 1880, p. 145-206, i.h.b. p. 181-185 en de 3 bijlagen, p. 187-206, in bijlage III: 57 geloofshandelingen, elk met 40 dagen aflat be loond.

120. Eekhof, *Questierders*, p. 7.

121. Fredericq, *Codex*, p. 595-602, nr. 400 (21 XI 1520).

122. Post, *Kerkelijke verhoudingen*, p. 481.

123. Eekhof, *Questierders*, p. 89-90.

Johannieters in Nederland en het Heilige Land

J.M. van Winter

Sinds een jaar of tien is het Catharijneconvent in Utrecht een bekend begrip bij een groot publiek, zij het ook in een andere betekenis dan lang geleden het geval was. Tegenwoordig is daar het Rijksmuseum voor religieuze kunst gevestigd, gelegen tussen de Nieuwe Gracht en de Lange Nieuwstraat en aanleunend tegen de kathedraal van het aartsbisdom Utrecht. Maar het zal iedereen duidelijk zijn dat dit niet de bestemming is waarvoor dat fraaie pand met zijn vleugels en binnenplaatsen oorspronkelijk is gebouwd.

Op een andere plaats in Utrecht komt men tegenwoordig de naam Catharijne ook tegen, en ook dat is bij een breed publiek bekend: Hoog-Catharijne is het winkelcentrum boven het station van de Nederlandse Spoorwegen met traversen over het gedempte stuk van de Catharijnesingel. Ogenscheinlijk hebben ze niets met elkaar te maken, dat museum aan de Nieuwe Gracht en het winkelhart van Nederland boven het station; maar duikt men de geschiedenis in, dan blijkt er wel degelijk samenhang te zijn.

Zowel het Catharijneconvent als de Catharijnesingel en afgeleid daarvan Hoog-Catharijne heten naar Catharina van Alexandrië, volgens de legende een geleerde vrouw uit het Egypte van omstreeks 300 na Christus, die zich tot het christendom had bekeerd en met heidense filosofen over haar nieuwe geloof disputeerde. Daarom stierf ze de marteldood. Naar die patroonheilige noemde zich in Utrecht een orde die relaties onderhield met de wereld van het Oosten en beter bekend staat onder de naam Johannieter Orde of Hospitaalorde van Sint-Jan van Jeruzalem. Johannes de Doper was de voornaamste beschermheilige van deze geestelijke ridderorde, die in Jeruzalem ontstond en zich vanaf de 12e eeuw over een groot deel van Europa verbreidde. De afzonderlijke vestigingen noemden zich altijd naar Sint-Jan, maar mochten er een tweede patroon bijkiezen; en dat was dus in Utrecht Sint-Catharijne. Waarom deze naam op twee verschillende plaatsen in de stad opduikt, zullen we straks zien.

We hebben nu dus te maken met Jeruzalem in het Heilige Land, waar de oorsprong van de orde lag, en met zijn verschillende huizen in Europa, waaronder Nederland en Utrecht. Om met het eerste te beginnen: Jeruzalem. De orde der johannieters werd niet

als ridderorde gesticht, maar ontstond uit een hospitaalbroederschap van benedictijnenmonniken, die in het midden van de 11e eeuw op initiatief van Italiaanse kooplieden uit Amalfi werd gevormd om in Jeruzalem de verzorging op zich te nemen van arme en zieke pelgrims.¹ Jeruzalem en de andere plaatsen in Israël waar Christus had geleefd en gepredikt en waar hij was gestorven, bevonden zich al sinds de 7e eeuw niet meer in handen van joden of christenen, maar van Mohammedanen: volgelingen van de profeet Mohammed, die de islamitische godsdienst aanhingen. Zij bestuurdten dat gebied als onderdeel van hun uitgestrekte rijk en hadden er moskeeën gebouwd van waaruit het dagelijks leven der gelovigen met gebedsdiensten werd geritmeerd. De koran, het heilige boek van de islam, diende er als richtlijn voor alle praktische zaken van leven en dood.

Dat betekende echter niet dat nu ook alle inwoners van dat rijk met geweld tot de islam waren bekeerd, zodat er voor joden en christenen geen plaats meer was. Anders dan men vaak denkt, waren de mohammedaanse heersers in het algemeen niet fanatiek en onverdraagzaam tegenover andersdenkenden, mits dezen zich maar aan de wetten van het land onderwierpen. De profeet had hun wel opgedragen om door middel van de heilige oorlog zoveel mogelijk landen voor de islam te veroveren, maar niet om dan ook alle afzonderlijke inwoners daarvan tot zijn leer te bekeren. De christenen zijn wat dat betreft altijd veel fanatieker geweest, omdat zij niet tevreden waren met het veroveren van landen, maar hele volkeren wilden bekeren en de zielen van de mensen wilden winnen. Mohammedanen en christenen begrepen elkaar niet in dat fundamentele verschil van aanpak, zoals ze elkaar trouwens tegenwoordig nog steeds niet begrijpen.

Zo leefden er dus sinds de 7e eeuw in het Heilige Land joden, christenen en islamieten naast elkaar, met hun eigen heiligdommen en godsdienstige gebruiken. Verder waren de plaatsen die in de Bijbel worden genoemd, trekpleisters voor pelgrims uit Europa, die met een bedevaart naar Jeruzalem hun zieleheil hoopten te bevorderen of boete te doen voor een misdrijf. En dan waren er nog de buitenlandse handelaars, eerst vooral uit Italië, die goede zaken deden met de luxeartikelen die uit Azië naar de havens van de Levant werden aangevoerd om vandaar verder naar marktcentra in Europa te worden getransporteerd. Tot die groep behoorden de kooplieden uit Amalfi die in de 11e eeuw de hospitaalbroederschap in Jeruzalem stichtten, die gastvrijheid moest bieden aan hun stadgenoten en andere christenen. Dat was dus nog geruime tijd voor de eerste kruistocht.

Achteraf bekeken is het een onzalig idee van de christenen in Europa geweest om kruistochten tegen de mohammedanen in het

Heilige Land te organiseren. Maar voor de middeleeuwen zelf was het de logische uitkomst van een lang proces van mentaliteitsverandering, waarbij de christelijke kerk, die van oorsprong pacifistisch was geweest, zich als predikster van wapengeweld had ontpopt. Mede om de gewelddadigheid van de christenen onder elkaar in goede banen te leiden, ontwikkelde de kerk de gedachte van de gewapende pelgrimstocht naar het land van de ongelovigen. Niet alleen kon de pelgrim alias kruisvaarder daarmee zijn zieleheil verdienen, maar ook hoopte men die gebieden te kunnen herwinnen voor de kerk. Aan bekering van de mohammedanen tot het christendom werd niet serieus gedacht, en zo bleef er voor hen dus eigenlijk alleen de keus tussen vertrekken of sterven, als het zover zou komen dat de christenen die gebieden metterdaad zouden beheersen. Het doden van een ongelovige tijdens een kruistocht gold niet als moord: het was, om met Bernard van Clairvaux te spreken, geen manslag maar kwaadslag ('non homicida sed malicida').

De eerste kruistocht werd door paus Urbanus II in 1095 gepredikt en ging in 1096 van start, via Konstantinopel naar Jeruzalem. Na bloedige strijd werd die stad in 1099 veroverd en tot hoofdstad gemaakt van een christelijk staatje, met Godfried van Bouillon aan het hoofd als 'beschermers van het Heilige Graf'. Hij was het ook die als eerste kruisridder een schenking deed aan het hospitaal van de kooplieden uit Amalfi: omdat hij was getroffen door de toewijding waarmee de monniken zijn gewonde soldaten verpleegden, schonk hij hun een ridderhofstede en twee ovens in Jeruzalem.²

Zijn voorbeeld werd weldra door andere kruisvaarders gevolgd, zij het ook dat deze meestal geen goederen in het Heilige Land schonken, maar in hun eigen geboortestreek. Geld was er in die tijd nog niet zo overvloedig in omloop dat daarvan veel geschonken kon worden; grondbezit was de meest normale vorm van rijkdom. Zo verwierf de hospitaalbroederschap van Sint-Jan van Jeruzalem dus landerijen ver buiten Israël, verspreid over allerlei landen van Europa. Het is begrijpelijk dat dit grote organisatorische problemen met zich meebracht, die de krachten van een eenvoudige broederschap verre te boven gingen. Al spoedig werd de benedictijnenregel dan ook losgelaten en met pauselijke goedkeuring vervangen door die van Augustinus; een veel flexibeler regel, waarin minder was vastgelegd dan in die van Benedictus en waarbij de geestelijken bovendien niet aan hun klooster waren gebonden. Ze mochten reizen en trekken, hetgeen noodzakelijk was voor hun verdere werkzaamheden.

Die bezigheden waren tot ongeveer 1130 nog helemaal van verzorgende en verplegende aard, gericht op hulp aan arme en zieke

pelgrims. Ook op de landerijen in Europa die in deze jaren door dankbare kruisvaarders aan de orde werden geschonken, stond de verzorging van armen en zieken voorop, die niet aan ridders maar aan kapelaans was toevertrouwd. De orde noemde zich naar het hospitaal van Sint-Jan van Jeruzalem en droeg daarom de 'hospitalitas', gastvrijheid, hoog in het vaandel. Dat is zo gebleven toen het een ridderorde was geworden, ook al kwam het accent van de gastvrijheid in de meeste Europese vestigingen toen meer op de gasten dan op de zieken te liggen. Het Catharijneconvent in Utrecht vormde daarop een uitzondering, waarover straks meer.

Omstreeks 1130 werd de orde omgevormd tot een geestelijke ridderorde, die zich naast de verzorgende taak ging toelagen op militaire strijd tegen de ongelovigen. Dit gebeurde naar voorbeeld van een andere geestelijke ridderorde, die der Tempeliers, die sinds zijn ontstaan kort na de eerste kruistocht het accent had gelegd op de gewapende begeleiding en verdediging van pelgrims. Want ondanks de oorlogstoestand in het Nabije Oosten bleven de pelgrims komen; en ook kwamen er ridders uit Europa, die fortuin hoopten te maken in het pas gestichte koninkrijk Jeruzalem of de andere kruisvaardersstaatjes. De ridderschap was in die tijd in opkomst en kreeg juist door de kruistochten een geweldige impuls en een groot moreel prestige. Er werd immers, zo meende men toen, een Gode welgevallig werk verricht door het bestrijden van de ongelovigen. De hiervoor geciteerde uitspraak van Bernard van Clairvaux, dat het doden van een mohammedaan geen manslag maar kwaadslag was, staat in een propagandastuk dat hij schreef voor de jonge orde der tempeliers, getiteld 'Over de lof van de nieuwe ridderschap'.³ Als er bloed werd vergoten voor een heilige zaak, zoals het terugwinnen van Christus' land voor de kerk, gold dat niet als zonde, maar integendeel als een goede daad. Met dat vooruitzicht trokken ridders uit Europa naar het Heilige Land, dikwijls jongere zoons uit weerbare geslachten voor wie thuis geen emplot was. Zo is niet alleen de toeloop tot de tempeliers begrijpelijk, maar ook de aandrang die op de hospitaalbroeders van Sint-Jan werd uitgeoefend om zich net als zij te gaan organiseren als een geestelijke ridderorde.

Sindsdien telden beide orden drie klassen: ridders, kapelaans en dienende broeders, en verder nog donateurs en gastridders. De tempeliers hadden geen vrouwen in hun gelederen, maar de johannieters wel. Al in het hospitaal in Jeruzalem hadden zusters meegeholpen bij de ziekenverpleging, en toen er vestigingen in Europa kwamen, waren daar ook enkele huizen voor vrouwen bij. Ook in Nederland waren die te vinden: op Walcheren bij Domburg het dubbelklooster Kerkwerpe (voor mannen en vrouwen samen) en in het Groninger Ommeland de vrouwenkloosters Warf-

tum, Wijtwerd en Oosterwierum. Kerkwerpe ressorteerde onder Sint-Catharijne van Utrecht, de Groningse huizen onder de balije van Steinfurt.

Daarmee zijn we gekomen aan de organisatie van de goederen in Europa en hun verhouding tot het hoofdkwartier in Jeruzalem. Men is vaak geneigd te denken dat kloosters of andere geestelijke instellingen in een bepaald oord in de eerste plaats waren bedoeld voor de mensen daar in de buurt, om zich voor hen nuttig te maken; en men kan zich ook voorstellen dat er aan een klooster schenkingen werden gedaan door streekgenoten, die dan ook ter plekke een tegenprestatie wilden zien. Nu ging dat in veel gevallen inderdaad zo in zijn werk, maar voor de geestelijke ridderorden klopte dat niet. Hun organisatie was internationaal (voorzover men in de middeleeuwen, voordat er nationale staten waren, daarvan kan spreken), zoals tegenwoordig het Rode Kruis internationaal is; dus niet gericht op het land waar het geld wordt ingezameld, maar op een liefdadig doel ver weg. Voor de geestelijke ridderorden was dat doel zoals gezegd tweeledig: aan de ene kant het verzorgen van zieke en arme pelgrims, aan de andere kant de gewapende strijd tegen de ongelovigen. Dat moest allemaal in het Heilige Land gebeuren of tenminste in het Nabije Oosten, waar de confrontatie van christelijke pelgrims met de mohammedanen plaatsvond. Dus was de hele organisatie van de orden, zowel van de johannieters als van de tempeliers en sinds ca. 1190 ook van de Duitse Orde, erop gericht om inkomsten uit de goederen in Europa te vervoeren naar het hoofdkwartier en om daar te beslissen over de besteding ervan.

Aan het hoofd van de orde der johannieters stond de grootmeester, die in het hoofdkwartier resideerde. Hij had een raad van hoogwaardigheidsbekleders naast zich, eveneens zetelend in het hoofdkwartier en belast met speciale taken, zoals de grootcommandeur voor het beheer van de schatkist, de maarschalk voor het leger, de admiraal voor de vloot en de groothospitalier voor het ziekenhuis. Er waren er sinds de 15e eeuw acht, gekozen uit de verschillende 'tongen' of taalgebieden waaruit de ridders afkomstig waren. Tot die tongen hoorde ook de Duitse tong, waaronder de Nederlandse bezittingen vielen.

De grootmeester had absoluut gezag over alle leden van de orde, maar werd op zijn beurt weer gecontroleerd door het generaal kapittel, dat om de vijf jaar bijeen hoorde te komen. Daarin hadden niet alleen de leden van de raad zitting, maar ook de hoofden van de verschillende prioraten. Om een tong te kunnen besturen, moest men hem in kleinere eenheden verdelen, onder leiding van een prior. De Duitse tong telde de prioraten Duitsland (waaronder Nederland), Bohemen, Hongarije en Dacië (= Skandinavië)

en het grootbaljuwschap Brandenburg. De hoofden van deze gebieden en ook die uit de andere zeven tongen, kwamen voor het generaal kapittel telkens naar het hoofdkwartier, maar zetelden gewoonlijk in hun eigen land. De gewone ridders evenwel moesten zoveel mogelijk in het oosten aanwezig zijn, hetzij op het hoofdkwartier zelf, hetzij op een van de kruisvaardersburchten (waarvan de Crac des Chevaliers in Libanon de bekendste is) of op de galeien die de Middellandse Zee bevoeren. Die galeien waren oorlogsschepen, dikwijls geroeid door krijgsgeslagen tegenstanders als galeislaven en bedoeld om de zeevaartroutes voor de christenen veilig te maken. Toen Akko, de laatste sterkte van de kruisvaarders in het Heilige Land, in 1291 verloren was gegaan en de johannieters hun hoofdkwartier moesten verplaatsen (waarbij ze via Cyprus en Rhodos in 1530 op het eiland Malta terechtkwamen, zodat ze sindsdien ook Maltezers werden genoemd), werd die oorlog ter zee zelfs hun voornaamste taak naast de ziekenzorg.

De ridders, voorzover aanwezig op het hoofdkwartier, woonden per tong bij elkaar in grote huizen of auberges onder leiding van de hoogwaardigheidsbekleider van hun tong. Aan hem en aan de grootmeester waren ze strikte gehoorzaamheid verschuldigd. Voor hun levensonderhoud kregen ze de beschikking over een commanderij in hun land van herkomst, die ze af en toe met toestemming van grootmeester en raad mochten bezoeken. Het was dus niet zó dat ze gewoonlijk op die commanderij zetelden en daar ter plaatse voor de goede gang van zaken zorgden, zoals men misschien zou denken. Daarvoor hadden ze zaakwaarnemers in dienst, die als rentmeester moesten toezien op het goederenbeheer en de inning van pachtsommen en andere bronnen van inkomsten. Het grootste deel van die opbrengst moest worden afgedragen aan de centrale schatkist, die er dan weer de desbetreffende ridder-commandeur in het Heilige Land van onderhield.

Wat Nederland aangaat, was dit het geval met de commanderij Arnhem, die een 'membrum' (= lid) of onderhorig huis had in Nijmegen (waarin tegenwoordig net als in het Utrechtse Catharijneconvent een museum is gehuisvest, het Nijmeegs Museum Commanderie van Sint-Jan). Dat huis in Nijmegen werd gesticht in 1196; en hoewel hospitaalbroeders in Arnhem pas in 1214 voor het eerst worden vermeld, is het mogelijk dat het huis in Arnhem al iets ouder was dan 1196.⁴ De Groningse johannietersvrouwenkloosters te Warffum, Wijnwarden en Oosterwierum stonden ook onder toezicht van een ridder-commandeur, en wel die van Steinfurt in Westfalen, onder wie verder behalve Westfaalse ook nogal wat Oostfriese goederen ressorteerden.⁵

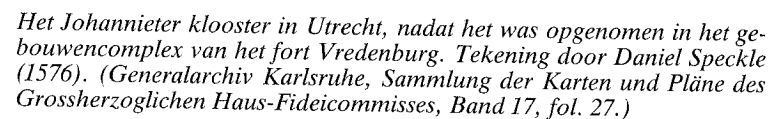
Nu had de johannieterorde echter niet alleen commanderijen voor ridders, maar ook voor kapelaans, de tweede klasse van de

orde. Zij genoten minder aanzien dan de ridders maar hadden daartegenover het voordeel dat ze niet in het oosten op burchten en galeien hoefden te vechten. Voor een deel werkten ze in het ziekenhuis van het hoofdkwartier en voor een veel groter deel in hun eigen commanderijen overal in Europa. Hun afdracht was lang niet zo hoog als die van ridder-commanderijen en diende niet voor levensonderhoud van een commandeur ver weg, maar alleen voor de algemene behoeften van de schatkist. Zo bleven er inkomsten over die ter plaatse konden worden besteed, ten dienste van de reizigers en van de bevolking in de stad of het dorp zelf waar de commanderij was gevestigd. In Nederland was het met name de commanderij van Sint-Catharijne in Utrecht, die in dergelijke gunstige omstandigheden verkeerde. Hoewel hier dus geen ridder maar een kapelaan aan het hoofd stond, had deze commandeur bovendien het oppertoezicht over veel meer bezittingen door heel Nederland verspreid dan die van Arnhem. Het geheel van goederen en membra dat vanuit Utrecht werd bestuurd, heette de balije van Utrecht.

Zo ressorteerden in de late middeleeuwen onder het Catharijneconvent als hoofdhuis van de balije van Utrecht de volgende membra, die zelf toen inmiddels commanderijen werden genoemd: Middelburg, Kerkwerpe bij Domburg en Wemeldinge in Zeeland, Haarlem, Oudewater en Waarder bij Woerden in Holland, Harmelen in het Nedersticht van Utrecht, Buren, Ingen en 's-Heerenloo bij Ermelo in Gelre, en Sneek in Friesland.⁶ Nog in 1544, dus al tijdens de Reformatie, werd niet ver van Harmelen de commanderij Montfoort gesticht, door de balijer Bernard van Duvén, die met de burggraaf van Montfoort verwant was.⁷ De ligging van de membra werd bepaald door de ligging der goederen die door diverse begunstigers aan de orde waren geschonken; maar dat ze aan Utrecht en niet aan Arnhem onderhorig werden, lag niet voor de hand.

Misschien hing het samen met de voorkeur van de schenkers zelf, die minder geïnteresseerd waren in de hogere status van een ridder-commandeur dan in de bestedingsmogelijkheden ter plaatse bij bestuur door een kapelaan. Ook is het denkbaar dat de prior van Duitsland hierin de hand heeft gehad, aangezien het Catharijneconvent te Utrecht met al zijn onderhorigheden één van zijn vier of vijf 'camerae priores' was, dat wil zeggen commanderijen waarvan een deel van de afdracht voor zijn levensonderhoud was bestemd. De priors zetelden immers niet in het hoofdkwartier, maar in de verschillende landen van Europa en genoten meer aanzien, dus ook meer inkomsten, dan een gewone ridder. Dat deze prior zeer geïnteresseerd was in de lotgevallen van Sint-Catharijne, blijkt wel uit het feit dat de commanderij Haarlem, toen

Een gastenverblijf was er meestal wel bij hun commanderijen te vinden, soms zelfs heel weelderig ingericht met het oog op vorstelijke bezoekers, zoals dat in Haarlem het geval was: deze commanderij fungeerde in de 14e en 15e eeuw als hotel voor de graven van Holland en later de hertogen van Bourgondië, als zij daar in de buurt zaken moesten doen. In ruil daarvoor verwierf deze commanderij dan ook rijke giften.¹¹ Maar dat er ook zieken werden verpleegd, die langer dan een paar dagen bleven, was uitzonder-

Toen keizer Karel V in 1528 dan ook het plan opvatte om op die plaats zijn 'Vredenburg' te bouwen als dwangburcht tegenover de Utrechtse burgers en om de broeders van Sint-Catharijne dan

maar de stad uit te sturen, brak er een algemeen protest los: de Utrechtse wilden dit ziekenhuis niet missen. Na uitvoerige onderhandelingen werd er een compromis bereikt van deze strekking, dat de broeders van Sint-Jan hun convent en ziekenhuis weliswaar moesten ontruimen voor de bouw van dat kasteel, maar dat ze elders in de stad een nieuwe plek zouden krijgen. Dat werd in 1529 het terrein aan de (Lange) Nieuwstraat, waar tegenwoordig het Rijksmuseum het Catharijneconvent is gevestigd. Op die plaats stond toen een nog onvoltooid karmelietenklooster met een kerk in aanbouw. De karmelieten moesten naar het zuiden van de stad verhuizen, naar de buurt van de Klaaskerk, waar allerlei moest worden verschoven om hen te ontvangen. Niemand was er dus echt gelukkig mee, maar de johannieters konden tenminste weer een ziekenhuis inrichten. Zij hebben het gebouw van de karmelieten met zijvleugels en binnenplaatsen uitgebreid en bovendien de kerk voltooid en aanzienlijk vergroot, tot haar huidige omvang. Zo waren er dus in Utrecht twee plaatsen genoemd naar de heilige Catharina van Alexandrië: het Catharijneveld, later Vredenburg, aan de Catharijnesingel, en het Catharijneconvent tussen Nieuwe Gracht en Lange Nieuwstraat. En tegenwoordig natuurlijk ook nog Hoog-Catharijne, dat over de Catharijnesingel heen is gebouwd en door zijn naam opnieuw de herinnering aan de johannieters oproept.

Noten

1. Willermus Tyrensis archiepiscopus, 'Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, liber 18, capita 4 en 5', in: *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, I-2*, Paris 1844, p. 822-826. Ondanks het uitvoerige relaas wordt de ware toedracht toch niet helemaal duidelijk; zo blijkt er niet uit dat het hospitaal dat deze benedictijnen bedienden, vermoedelijk de voortzetting was van een veel ouder christelijk gasthuis, dat al in de 9e eeuw op die plaats was gesticht.
2. J. Delaville le Roulx, *Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de St. Jean de Jerusalem*, 4 delen, Paris 1894-1906, I nr.1 [1099-1100], met verwijzing naar de bevestiging ervan in nr. 20, 1110 september 28.
3. Bernardus Claravallensis, 'De laude novae militiae', J.P. Migne (red.), *Patrologia Latina, tomus 182*, Paris 1854, kolom 921-940; citaat in kolom 924.
4. F.A. Hoefer en J.S. van Veen, 'De commanderieën der Orde van St. Jan in Gelderland', in: *Bijdragen en Mededeelingen van 'Gelre'*, 13 (1910), p. 277-332; over Arnhem p. 286-296 en over Nijmegen p. 296-303. De stichtingsoorkonde van het huis in Nijmegen is te vinden in het *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den Slag van Woeringen, 5 juni 1288*, uitgegeven door L.A.J.W. Sloet (2 delen in één band, 's-Gravenhage 1872-1876) (afgekort: Sloet) nr.389, 1196 oktober 20; de

vermelding van de Arnhemse commanderie in Sloet nr.440, anno 1214 ('Hospitalarios Iherosolimitanos, qui sunt in Harnen').

5. Enno Schöningh, *Der Johanniterorden in Ostfriesland*, Aurich 1973. Over de drie Groningse vrouwenkloosters is er de onuitgegeven Groningse doctoraalscriptie van G.F. Noordhuis, *De Johanniters in Stad en Lande*, 1982.
6. E.A. van Beresteyn, *Geschiedenis der Johanniter-Orde in Nederland tot 1795*, 's-Gravenhage 1934.
7. L.A.M. van Sasse van IJsselt, 'De geschiedenis van de Johanniter Orde en haar commanderie te Montfoort', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter Orde en haar Commanderie Montfoort*, Montfoort 1976, p. 52-78.
8. C.J. Gonnet, 'De commanderie van Sint Jan', in: F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen, II*, Haarlem 1877, p. 249-386, speciaal p. 273-286. De tekst van de priorale bul van 18 april 1469 is afgedrukt bij Allan II, p. 279-283; de bevestiging ervan door de grootmeester van 5 oktober 1469 aldaar p. 283-286.
9. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 delen, Utrecht 1920-1959 (afgekort: OSU) II nr.972, 1241 september.
10. Deze hypothese is uitvoerig met bewijspplaatsen uiteengezet in J.M. van Winter, 'De Heren van Sint-Catharijne te Utrecht', in: *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Album Amicorum aangeboden aan Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt*, Tilburg 1986, p. 349-364.
11. Gemeentearchief Haarlem, Cartularium van St. Jan, I f.5^v, nr.12, 1325 februari 21 in vidimus van 1433 april 16; f.7-8, nr.18 en 19, 1325 mei 12 in vidimus van 1342 april 6 en 1442 mei 10; f.13-14, nr.25, 1447 november 16, en andere voorbeelden.
12. S. Reicke, *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter*, Stuttgart 1932, p. 93-111.
13. F.W.N. Hugenholtz, *Floris V*, Bussum 1974², p. 94-102; G.C. Labouchère, 'Een inventaris van goederen die graaf Floris V te Utrecht kort voor zijn vermoording heeft achtergelaten', in: *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'* 1933, p. 48-69.
14. P.Q. Brondgeest, *Bijdragen tot de geschiedenis van het gasthuis, het klooster en de balijs van St. Catharina der Johanniter-riders en van het Driekoningengasthuis te Utrecht*, Hilversum 1901, p. 6. Volgens hem vond er pas in de loop der tijden een overgang van gasthuis naar ziekenhuis plaats, die zeker in de 15e eeuw zijn beslag kreeg. Naar onze mening was er al van meet af aan een ziekenhuis, naast een gastenverblijf. In een testament uit 1248 wordt al gesproken over 'infirmis ad sanctam Katerinam', dus zieken bij Sint-Catharijne; OSU II nr.1184, 1248 oktober 10.

**De bakermat van de moderne devotie:
Deventer of Praag?**
C.C. de Bruin

In het jaar 1963 verscheen in de *Festgabe für Ulrich Pretzel* een artikel van de hand van Hans-Friedrich Rosenfeld (München) p. 239-252, getiteld 'Zu den Anfängen der Devotio moderna'. Het behoeft nauwelijks enigerlei toelichting dat de zaak die hierin aan de orde wordt gesteld, nauw verband houdt met het hoofdthema van de bundel die gewijd is aan de nagedachtenis van onze naar de mens gerekend zo vroeg ontslapen vriend en collega H.P.H. Jansen. De beginjaren van de moderne devotie die te boek staat als een typisch Noordnederlandse religieuze beweging in de late middeleeuwen, passen precies binnen het kader van het onderwerp dat in de herdenkingsbundel centraal staat. Reeds toen, in 1963, trok de bijdrage van Hans-Friedrich Rosenfeld mijn kritische aandacht. Jan Romein had de betekenis die de moderne devotie had gehad, gekenschetst als de eerste belangrijke bijdrage van de Noordelijke Nederlanden aan de Europese cultuur; hij dacht hierbij uiteraard niet in de laatste plaats aan de wereldwijde verspreiding van Thomas à Kempis' *De Imitatione Christi*. De Nijmeegse hoogleraar Van Ginneken karakteriseerde het, overigens uitgaande van een anders gerichte optiek, als het beste wat wij aan de wereld gaven.

De germanist H.F. Rosenfeld trad in genoemd jaar 1963 naar voren met een argumentatie waarmee hij aan de hand van een gegeven dat hem onder ogen was gekomen en dat hij op eigen wijze interpreteerde, trachtte aan te tonen dat de moderne devotie geen oorspronkelijk Nederlandse beweging was, maar een voortzetting van de Boheemse hervormingsbeweging die in de tweede helft van de 14e eeuw was opgekomen en had gebloeid. De gedachte was niet nieuw. In de Duitse kerkhistorische literatuur van de vorige eeuw was al enige malen de vraag gesteld, of er tussen de Boheemse opwekkingsbeweging en het godsdienstig reveil dat in de Noordelijke Nederlanden door het optreden van Geert Groote en zijn geestverwanten was losgemaakt en een diepgaande invloed had uitgeoefend, enige samenhang bestond. Voorzichtig werd het probleem geformuleerd. Er waren onderzoekers die een open oog hadden voor de overeenkomsten tussen beide bewegingen, maar tevens wezen op allerlei niet onbelangrijke verschillen. Konrad Burdach bezag in zijn studie over *Die nationale Aneignung der Bi-*

bel und die Anfänge der germanischen Philologie, Halle (Saale) 1924 de kwestie vanuit een ander gezichtspunt. Voor hem was de 14e eeuw het tijdperk waarin de lekenbijbel zich definitief een plaats verwierf in de kerkelijke cultuur van West- en Midden-Europa. Bohemen, de Nederlanden en het Engeland van Wycliffe waren de landen waar de beginnende vrijmaking van de leek uit bepaalde kerkelijke structuren haar beslag kreeg, met dien verstande dat in het bijzonder te Praag het zgn. vroeghumanisme, meer dan in Deventer of Oxford, de kans kreeg zich in zijn volle breedte te ontplooiën.

Voortbouwend op de grondslagen die hier gelegd schenen te zijn, ontwikkelde de Berlijnse onderzoeker Eduard Winter in enige publikaties een versie die het best verwoord is in de titel van zijn monografie *Frühhumanismus. Seine Entwicklung in Böhmen und deren europäische Bedeutung für die Kirchenreformbestrebungen im 14. Jahrhundert*, Berlijn 1964. Het boek behelst o.a. een omstandige uiteenzetting omtrent de herkomst van de moderne devotie. De parallellen met de Boheemse reformatie acht hij dermate frappant dat naar zijn mening de Nederlandse beweging niet meer dan een verlengstuk is van een oudere uit Centraal-Europa. Een van zijn argumenten is dat Geert Groote (niet als student, maar na voltooiing van zijn studiën te Parijs) vóór zijn bekering eens of meermalen in Praag zou hebben vertoefd. Op zichzelf beschouwd is dit vermoeden niet helemaal uit de lucht gegrepen, al blijft een dwingend bewijs achterwege.

Eenmaal zo ver gekomen begon Rosenfeld toch twijfel te koesteren aan de juistheid van de conclusie waartoe zijn waarnemingen leken te leiden. In de eerste plaats vond hij het nodig de dateringen kritisch onder de loep te laten nemen. Dr. M. Thiel, toen referendaris aan het Staatsarchiv te München, die hij raadpleegde, stelde vast dat beide jaartallen een latere toevoeging zijn uit de 16e eeuw. Wat de reden geweest kan zijn dat een latere bezitter of gebruiker van het manuscript deze data heeft bijgeschreven, bespreekt Rosenfeld niet. Moeten we er een bewuste antidatering in zien, aangebracht met de opzet de codex ouder te laten lijken dan hij in werkelijkheid is, of zijn die data te goeder trouw overgenomen uit een 15e-eeuwse kopie waarin in de opgave van het jaar MCCCCCL een C was uitgewist? Hoe het zij, voor de skepsis die ten slotte bij Rosenfeld was opgekomen, bestond wel degelijk een goede reden.

Bleef over de vermelding van de naam Ludmilla. Aan deze blijft hij in het kader van zijn visie bijzondere betekenis toekennen. Dat de tekst van de heiligenlitanie in dit manuscript blijkens woordkeuze, bijvoorbeeld *heilghever* en *volhertelike bliscap* exact die van Groote is, vormt voor hem geen beletsel om de rubriek

Getiden van allen heiligen aan te zien als afkomstig uit de kring van Boheemse devoten uit het midden van de 14e eeuw. In zijn speculaties schijnt hij te suggereren dat heel het horarium vertaald was uit het Duits. Van deze oertekst rept hij echter niet. De bekendheid van de heilige Ludmilla is, naar Rosenfeld opmerkt, beperkt gebleven tot Bohemen, Moravië en Silezië. Van enigerlei verering in West-Europa is, afgezien van een incidentele bewijsplaats in het uiterste Westen van het Iberische schiereiland, geen spoor te bekennen. Ook in de Nederlanden ontbreekt haar naam in de litanieën die de gebedenboeken behelzen.

Hoe is het dan mogelijk, zo vragen wij ons af, dat zij desondanks wordt genoemd in de onderhavige codex? Hierop is maar één antwoord mogelijk. Het is bekend dat 150 à 200 Noordnederlanders de universiteit van Praag hebben bezocht. De trek naar Parijs begon af te nemen; de studerende jongelingschap gaf de voorkeur aan de hoofdstad van Bohemen. Zou het een wonder zijn dat een van hen, of, zo men dat minder waarschijnlijk acht, een of andere reiziger die met welk doel dan ook in Bohemen was geweest, hier met de Ludmilla-cultus in aanraking was gekomen en teruggekomen in Nederland als privé-persoon haar naam had toegevoegd aan de lijst in een particulier exemplaar? Deskundigen hebben mij verzekerd het niet onmogelijk te achten dat langs de geschetste weg een heilige 'verdwaald' was geraakt in een gebedenboek dat in een veraf gelegen gebied ontstaan is.

Dit alles in aanmerking nemende, kan ik mij niet onttrekken aan de indruk dat het bewijs dat Rosenfeld opvoert, elke deugdelijke grond mist. Iets anders is echter de kwestie of men, mét Post die in zijn standaardwerk over de moderne devotie elke relatie tussen 'Deventer' en 'Praag' beslist afwijst, in de Nederlandse religieuze beweging een volstrekt eigen nationaal-godsdienstige revival moet zien. Zou het zo verwonderlijk zijn dat de talrijke jonge Nederlanders die in Praag hebben vertoefd, al datgene wat zich daar aan vernieuwing voltrok, hebben leren kennen en hiervan iets hebben meegenomen naar huis? Het valt toch moeilijk aan te nemen dat zij met gesloten ogen en dove oren hebben geleefd en gestudeerd in een stad en land waar zoveel omging.

Hiermee wil ik niets afdoen aan het eigene van de Nederlandse moderne devotie. In laatste aanleg was zij een van de godsdienstige opwekkingsbewegingen die de gehele middeleeuwen door, elk op eigen wijze, streefden naar een 'restauratie' van het christendom zoals het in de eerste eeuwen van onze jaartelling geweest moest zijn. Zo gezien is de moderne devotie niet de dochter van een Boheemse moeder, maar vertegenwoordigt zij een zelfstandige ontwikkeling. Niet in Praag, maar in Deventer bevond zich haar bakermat.

De Delftse begijn Gertrui van Oosten (ca. 1320-1358) en haar niet-erkende heiligheid

A.H. Bredero

In zijn *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* heeft destijds de Nijmeegse mediëvist R.R. Post – in een tijd dat de middeleeuwen nog niet de huidige populariteit bezaten – enige aandacht geschonken aan de heiligen, die in die periode in Nederland hebben geleefd.¹ Hij besprak onder meer het begrip heiligheid in zijn verschillende betekenissen en noteerde met betrekking tot de verering van heiligen het volgende: 'degene die gerechtvaardigd is en in staat van genade sterft, gaat naar de hemel en wordt onder de *sancti* (heiligen) opgenomen. Enkel onder hen zijn tijdens hun leven zozeer met God verbonden geweest, dat door de achterblijvende gelovigen er niet aan getwijfeld kan worden dat zij in de hemel zijn. Zij behoren tot de bevoorrechte groep, die wij thans heiligen noemen. Zij genieten liturgische verering, zij zijn tot de eer der altaren toegelaten. Het is bekend dat het constateren van zulk een uitzonderlijk geval eerst aan het oordeel van het volk, daarna aan de bisschoppen werd overgelaten. Ten slotte werd ... het zogenaamde proces van heiligspreking aan de Heilige Stoel voorbehouden.'² Laatstgenoemde ontwikkeling greep plaats in de loop van de 11e en 12e eeuw.³

Deze pauselijke reservering van de heiligspreking heeft tussen de heiligen, die leefden in de latere middeleeuwen een scheidslijn getrokken; tussen degenen, die officieel tot de eer der altaren werden toegelaten, en hen die slechts voorwerp bleven van een min of meer plaatselijke verering. Voor de middeleeuwse heiligen die Nederland heeft voortgebracht of die hier hebben geleefd, is deze scheidslijn zodanig uitgevallen dat kerkelijk erkende heiligen hier slechts hebben geleefd voorafgaand aan deze pauselijke reservering van de heiligspreking. Hun aantal is vrij omvangrijk, waar tegenover staat dat de kennis die men heeft van hun levensverhaal gering en soms zelfs uiterst gering is en in dat laatste geval slechts teruggaat op legenden omtrent hun optreden na hun dood, dus over hun wondermacht als heilige.⁴ Onze kennis omtrent het levensverhaal van sommige latere heiligen, die slechts lokale verering hebben gekend, is helaas niet veel omvangrijker. Maar hier gingen gegevens verloren van meer historische feitelijkheid wegens het afsterven van een niet-erkende cultus, waardoor de betreffende heilige in het vergeetboek belandde.

Onder deze weinig bekende heiligen hoort ook de Delftse begijn, Gertrui van Oosten. In de opsomming, die Post gaf van degenen die het niet hebben gebracht tot een erkenning van hun heiligheid door Rome, wordt deze begijn zelfs niet genoemd. In zekere zin is dit niet-vermelden terecht. Van pogingen haar wel als heilige te doen erkennen is niets bekend. Bovendien wordt niets geweten van een lokale verering van haar vanaf het moment van haar dood. Desondanks neemt Gertrui van Oosten onder die 'gemankeerde' heiligen een bijzondere plaats in. Zij was de eerste vrouwelijke heilige in Nederland, die in haar handen, voeten en zijde de wondtekenen van Christus heeft gedragen. Mannelijke heiligen is deze stigmatisering hier niet overkomen. Wegens deze merktekens is Gertrui tijdens haar leven door velen als heilige beschouwd, hoewel zij hiermee niet te koop heeft gelopen. Toen zij die wondtekenen kreeg, scheidden deze zevenmaal daags bloed af, en wel op de uren waarop de getijden werden gebeden. Daardoor dreigde zij een bezienswaardigheid te worden. Vandaar dat zij de Heer bad dat deze bloedingen een einde mochten nemen, hetgeen inderdaad gebeurde.

Heiligen, die deze wondtekenen of stigmata in hun lichaam hebben ontvangen, treft men aan sinds de 13e eeuw. De meest bekende onder hen was Franciscus van Assisi. Hij ontving deze wondtekenen op 14 september 1224 door stralen, die uitgingen van een engel (serafijn), door hem in een visioen gezien. Bij zijn canonisatie in 1228, die twee jaar na zijn dood plaatsvond, werd de authenticiteit van zijn stigmatisering erkend en er werd voor de herdenking hiervan zelfs een afzonderlijke feestdag ingeruimd op de kerkelijke kalender. Nadien volgden meer gevallen van stigmatisering, onder meer van Clara van Montefalco wier ervaring en beleving van dit psychosomatisch gebeuren grote aandacht kreeg in haar canonisatieproces, dat in 1318 – tien jaar na haar dood – plaatsvond.⁵

In de heiligenlevens van de 14e eeuw wordt deze mystieke ervaring meer dan eens verhaald. Het ontvangen van de stigmata gold als een bewijs van heiligheid. De fysiologische gelijkvormigheid met de persoon van Christus beschouwde men als een onweerlegbaar bewijs dat de heilige zich geestelijk met Christus had verbonden en dat de Geest van God zich in hem of haar had uitgestort. Maar tegen de acceptering van deze wondtekenen als een uitverkiezing tot heiligheid rees ook verzet. Afgezien van de pogingen van de franciscanen die de authenticiteit van deze ervaring voor hun ordestichter wilden reserveren, werd door theologen gesteld dat erkenning van stigmata als een authentiek mystiek gebeuren beledigend was voor de majesteit van God, omdat deze erkenning een vergoddelijking van het menselijk lichaam inhield.⁶ De pau-

sen hebben in herhaalde verklaringen deze bedenkingen afgewezen, althans in de 13e eeuw, maar deze golden desondanks. Nader onderzoek hiernaar ontbreekt evenwel nog en zo is het een onbeantwoorde vraag hoe dit verzet tegen een erkenning van heiligheid bij gestigmatiseerden maatschappelijk moet worden verstaan. Wat heeft daarmee bijvoorbeeld te maken dat vooral vrouwen deze wondtekenen in hun lichaam ontvingen?

Omdat van Gertrui van Oosten uitdrukkelijk in haar levensverhaal wordt vermeld dat zij de wondtekenen van Christus in haar lichaam kreeg en dat dit gebeurde, terwijl zij geheel opging in de overweging van het lijden van de Heer, is duidelijk dat zij door de auteur(s) van deze *vita* alsmede door hen, die de tekst ervan afschreven, vertaalden of anderszins verspreidden, als heilige is beschouwd. In de meeste versies van deze *vita* is dit gebeuren als introductie op de verdere tekst opgenomen.⁷ Dit vormt een aanduiding dat zij door vele gelovigen daarom als heilige is erkend. Omdat anderzijds die heiligheid geen officiële erkenning verkreeg en zij bovendien vrijwel geheel in vergetelheid geraakte, dringt zich de vraag op waarom zij door de kerk niet als heilige is erkend en waarom zij zozeer in vergetelheid kon raken, dat men zelfs geen weet heeft van enige verering van haar relieken.

De verklaringen voor deze niet-erkenning en deze vergetelheid zijn van uiteenlopende aard. Toch vormen zij te zamen een antwoord dat de complexiteit van deze vraag kan verduidelijken en dat tevens iets laat zien van de maatschappelijke problematiek, die deze begijn destijds door haar heilig leven heeft opgeroepen. In dit antwoord moet er vooreerst op worden gewezen dat vele laat-middeleeuwse heiligen pas als zodanig zijn erkend in later tijd, met name in de 17e en 18e eeuw. Deze mogelijkheid om toen alsnog die erkenning van Rome te verkrijgen ontbrak evenwel voor die gebieden, waar inmiddels de gereformeerde religie de overhand had verkregen en het roomse geloof niet meer in vrijheid kon worden beleefd. Daar kon de achterban, die de heiligverklaring van de betreffende heilige moest aanvragen, zich niet meer als zodanig manifesteren. Deze situatie heeft zich ten aanzien van de erkenning van Gertrui van Oosten in beginsel ook voorgedaan. Maar daarmee is nog niet verklaard waarom zij in veel groter mate dan andere laat-middeleeuwse heiligen uit Nederland, die eveneens niet door Rome als zodanig zijn erkend, in vergetelheid is geraakt. Daarvoor zal de verklaring toch moeten worden gezocht in de laat-middeleeuwse samenleving zelf.

Maar ook deze vraag betreft verschillende zaken. In hoeverre heeft zich na de dood van Gertrui van Oosten een lokale cultus voor haar ontwikkeld? Welke richtlijnen hanteerde Rome in die

tijd ten aanzien van aanvragen tot heiligspreking? Werden de gelovigen toen aangemoedigd tot het indienen van een verzoek tot heiligverklaring voor iemand, die in de eigen gemeenschap als zodanig werd beschouwd en vereerd? Om met deze laatste vraag te beginnen, in de 14e en in het begin van de 15e eeuw ontbrak iedere aanmoediging van pauselijke zijde om zo'n aanvraag in te dienen. Het gevolg daarvan werd dat met de verering van een eigentijdse heilige vaak niet werd gewacht op een pauselijke goedkeuring en bovendien dat men deze ook niet meer vroeg, zodra men had ervaren dat van curiale zijde een zeer grote terughoudendheid werd betoond ten aanzien van canonisatieverzoeken.

In de 13e eeuw, toen de kerk en met name ook de pausen zich in hun beleid aansloten bij een sterk veranderde samenleving en tevens inspeelden op nog verdergaande wijzigingen, had Rome opmerkelijkwijze eigentijdse heiligen gecanoniseerd. Aldus hadden de pausen de cultus gestimuleerd van heiligen, van wie de herinnering aan hun aards bestaan voor velen nog leefde. In de 14e eeuw, toen de pausen zich naar Avignon begaven, werd dit beleid inzake heiligspreking geheel losgelaten. Veruit de meeste aanvragen werden niet meer in behandeling genomen of liepen vast in een geldverslindende en eindeloos voortdurende procesvoering.

Deze terughoudendheid heeft de wens van de gelovigen om eigentijdse heiligen na hun overlijden te vereren maar ten dele getemperd. In een aantal gevallen, waarin men afzag van een verzoek tot heiligverklaring, propageerde men niettemin de cultus van de betreffende persoon, terwijl dit bij herhaling gebeurde met instemming van de lokale bisschop, in wiens dioceses deze heilige lag begraven. Want het was rond diens graf dat een cultus zich concentreerde. Wanneer zich daar spectaculaire wonderen voordeden, werd voor een bisschop de verleiding om met die cultus in te stemmen, vaak zeer groot. Een ander gevolg van deze pauselijke terughoudendheid was dat het levensverhaal, de *vita* van de heilige, niet meer geschreven werd om bovenal diens canonisatie te bewerkstelligen. In de 14e-eeuwse heiligenlevens worden de heiligen minder uitgebeeld als personen die men kan navolgen dan wel als lieden, die om hun extreme ascese en hun onuitputtelijk geduld in lijden vanuit de verte mochten worden bewonderd.⁸

De pauselijke terughoudendheid leidde voorts tot een tweedeling der heiligen: de officieel erkende en de slechts lokaal vereerde. In kerkgebouwen, waar een of meer van die laatste categorie werden vereerd en daarom ook afgebeeld, markeerde de afbeelding vaak het verschil. De niet-officieel erkende heilige moest het daar met een kleinere aureool stellen. Omdat echter de Romeinse heiligenkalender nog niet in de bisdommen als verplicht gold, konden ook niet-officieel erkende heiligen hun plaats krij-

gen op diverse bisschoppelijke kalenders. Dit 'grijze circuit' van heiligen verdween naderhand, in de 17e eeuw, toen Rome een aantal van deze niet-erkende heiligen aanvaardde en een onderscheid ging maken tussen heiligverklaring en zaligspreking. De niet-erkende heiligen, die men was blijven vereren, werden, voorzover zij niet alsnog heilig werden verklaard, als gelukkig erkend.⁹ Dit onderscheid en de ontstaansgeschiedenis daarvan brachten weer mee dat een groep van gelovigen door eeuwenlange continuering van een cultus een zaligverklaring kon afdwingen.

Deze tegemoetkoming van Rome aan de verering van niet-erkende heiligen uit de late middeleeuwen heeft voor het uit die tijd daterend heiligenbestand in Nederland maar weinig opgeleverd. Slechts een van hen, Liduina van Schiedam heeft uiteindelijk een zaligverklaring verworven. Vanaf haar dood in 1433 is zij ononderbroken als heilige vereerd, waarbij met name haar relieken in ere werden gehouden. Tijdens de Reformatie zijn deze overgebracht naar een karmelitesklooster in Brussel en daar zijn deze relieken toen in de kapel bewaard. In 1650 gaf Rome toestemming dat Liduina aldaar op haar sterfdag, 14 april, mocht worden vereerd, in zoverre dat men daar in het koorgebed en bij de eucharistieviering de gebeden mocht zeggen, die gebezigd werden bij de liturgische herdenking van een maagd. Deze lokale verering heeft stand gehouden en er in 1890 ten slotte toe geleid – dank zij een nieuwe achterban in Nederland – dat de toenmalige paus, Leo XIII, officieel erkende dat zij sinds onheuglijke tijden werd vereerd; een erkenning, die een zaligverklaring impliceerde.¹⁰

Dit bescheiden resultaat is niettemin opmerkelijk en wel in die zin dat de latere tegemoetkoming van Rome ten aanzien van de laat-middeleeuwse heiligen hoofdzakelijk mannelijke heiligen heeft betroffen, terwijl toch de laat-middeleeuwse christenheid ongeveer evenveel vrouwen als mannen heeft vereerd als eigentijdse heiligen. Dit verschil laat zich niet zonder meer verklaren als een uiting van discriminatie van vrouwen. Onder die vrouwelijke heiligen kwamen meer leken voor dan onder de mannelijke. Deze laatsten behoorden veelal tot een belangrijke religieuze orde of waren bisschop in een dioceses, waarbinnen de Reformatie niet de overhand kreeg. Dientengevolge was er voor hen veelal sprake van een geïnstitutionaliseerde achterban, die zich door de tijd heen had gehandhaafd en in de 17e eeuw hun heiligspreking of zaligverklaring alsnog aanhangig kon maken en toen wel succes boekte.

De laat-middeleeuwse heiligen in Nederland, onder wie de mannen talrijker waren dan de vrouwen, misten in de 17e eeuw een vergelijkbare achterban. De cisterciënzermonnik Richard van

Aduard († 1266), voor wie in de 14e eeuw abt Frederik († 1359) vanuit het betreffende klooster een verzoek tot canonisatie heeft overwogen en mogelijkwerwijs tijdens een bezoek aan Avignon heeft ingediend¹¹, miste in de 17e eeuw, toen Aduard reeds was opgeheven, de noodzakelijke pleitbezorgers. Ook de verschillende heiligen, die de kring der moderne devoten heeft gekend, zoals Geert Groote, Florens Radewijns, Gerard Zerbolt van Zutphen, Johannes Brinckerinck, Gerlach Peeters en zelfs Thomas à Kempis misten na de Reformatie een geïnstitutionaliseerde achterban om hun cultus alsnog te bevorderen en te doen erkennen. Daarentegen zijn de in 1572 ter dood gebrachte martelaren van Gorcum in 1867 onder de erkende heiligen opgenomen. De verering van deze slachtoffers kon uiteraard in 1572 geen aanvang nemen, althans niet in openbaarheid. Zij dateert van veel later, maar hun heiligverklaring, begunstigd door de omstandigheid dat zij bloedgetuigen waren, kon gemakkelijker worden voorbereid omdat elf van hen minderbroeders waren.¹²

Terugkerend naar Gertrui van Oosten, de reden waarom zij naderhand niet als heilige is erkend ligt, gelijk reeds gezegd, niet bovenal aan bovenvermelde omstandigheden. Wel heeft het besluit van de Delftse stadsmagistraat in 1575 om aan het begijnenhof alle voordien verleende privileges te ontnemen en dit aldus op te heffen, aan een mogelijk daar nog bestaande achterban die haar ver-eerde alle overlevingskansen ontnomen. Overname van die verering door een ander begijnenhof zou niet voor de hand hebben gelegen. Tussen de begijnenkloosters die niet aanleunden bij een officieel door de kerk erkende religieuze orde, bestond geen overkoepelend verband. Voorzover bekend stond het Delfts begijnenhof op zich.

Overigens krijgt men niet de indruk dat de begijnen aldaar aanstonds na de dood van Gertrui zijn gaan ijveren voor haar verering als heilige. Van een toeloop van vereerders onder het lekenvolk uit Delft en de naaste omgeving schijnt evenmin sprake te zijn geweest. Haar graf is niet nader vermeld als een cultusplaats. Daarentegen kan men vaststellen dat er bij haar dood redenen zijn geweest, die een op gang brengen van haar cultus op enigerlei wijze hebben belemmerd. Deze waren evenwel van zeer uiteenlopende aard. Een eerste obstakel bood de dag, waarop zij stierf, zes januari. Op die dag viert de kerk het feest van Driekonigen en daaraan werd zoveel belang gehecht dat andere heiligen dan bezwaarlijk konden worden herdacht, tenzij marginaal. Deze coincidentie is ook andere laat-middeleeuwse heiligen overkomen. Toen in de 17e eeuw desondanks hun heiligspreking plaatsvond, werden hun feestdagen, die dienden samen te vallen met hun

sterfdag, daarom toch verplaatst.¹³

Een tweede hindernis om de verering van Gertrui na haar dood op gang te brengen vormde de plaats waar zij begraven werd. Deze wordt genoemd in haar heiligenleven, en in de Middelnederlandse versies daarvan luidt de betreffende mededeling: 'ende haer lichaem is begraven buyten de deure des torens van d'oude Kercke tot Delft, aen de Zuyt-syde; want de Beghijnen van Delft en hadden alsdoen noch gheene Kercke, noch kerckhof'.¹⁴ Wanneer Gertrui, zo meen ik, begraven was binnen deze kerk, dan had haar verering meer kans gemaakt. De mogelijkheid daartoe was stellig voorhanden geweest. Want binnen die kerk had de in 1326 gestorven oprichtster van dit begijnenhof wel een graf gekregen, evenals degene die haar als meesteres opvolgde en in 1335 stierf.¹⁵ Maar de reden waarom Gertrui geen graf in die kerk kreeg bleef onvermeld. Vermoedelijk zijn er zelfs meer redenen geweest, waarom dit achterwege bleef.

Blijkens haar levensverhaal was Gertrui van nederige afkomst. Zij was een dochter van een arm boerenechtpaar, dat woonde in het dorp Voorburg. Als jong meisje was zij naar Delft gekomen om door een dienstbetrekking in haar levensonderhoud te kunnen voorzien. Haar opname in het begijnenhof, die nadien volgde, schijnt evenwel een gunst te zijn geweest om haar op te vangen nadat haar maatschappelijk gedrag geen andere mogelijkheid meer overliet. Als dienstmeisje had zij namelijk kennis gekregen aan een jonge man, die vervolgens met een ander meisje huwde. Die ervaring bracht een radicale verandering in haar leven. Voor haar was aardse liefde toen geheel verwerpelijk en zij richtte zich volledig op Christus, die zij haar hemelse bruidegom noemde in de trant van het toenmalig mystieke spraakgebruik.

Terzelfder tijd besloot zij tot een leven in volstreckte armoede. Zij wenste zich nog slechts te voeden met hetgeen zij door bedelen had verkregen. Zelfs wanneer zij aan een maaltijd werd genodigd, verkoos zij daar slechts te eten wat haar aldus was geschonken. Zij getuigde bovendien in het openbaar van haar inkeer door het zingen van liederen, die religieuze parafrases waren van profane teksten. Met die liederen, welke zij staande op een van de Delftse bruggen placht te zingen, vaak te samen met een geestverwant, verwierf zij plaatselijke bekendheid. Haar naam *Van Oosten* zou daarop teruggaan in die zin dat het geestelijk lied 'Het daghet in den oosten', dat een parafrase van een ridderromance is, van haar afkomstig zou zijn.¹⁶

Het laat zich verstaan dat de Delftse magistraat met deze jonge vrouw weinig raad heeft geweten wegens haar extravagant gedrag, dat in zich niet afkeurenswaardig was naar toenmalige religieuze normen. De beste oplossing moet toen zijn geweest haar

onderdak te verschaffen in het begijnenhof. Want daarmee bezaten verschillende leden van die magistraat goede en zelfs nauwe relaties. Uit hun families was een aantal van de begijnen aldaar in elk geval afkomstig.¹⁷ Zo laat zich verklaren dat een meisje als Gertrui van Oosten toen is opgenomen en voor haar verdere leven tot de Delftse begijnen heeft behoord. In deze kringen vergat men echter niet haar herkomst, te meer omdat haar levenswijze een extravagante vorm van deugdzaamheid bleef vertonen. Daarom, hoe heilig de begijnen haar ook mogen hebben gevonden, het besef van rangen en standen dat daar ook niet onbekend was kan mee hebben bepaald dat Gertrui haar graf buiten de kerk kreeg.

Doch vermoedelijk hebben de begijnen daartoe tevens besloten om redenen van geheel andere aard, namelijk om te vermijden dat zij in opspraak zouden komen als rond Gertrui een cultus ging ontstaan. In de 13e eeuw had de beweging der begijnen in de verschillende steden snel om zich heen gegrepen en die ontwikkeling had tevens het misnoegen opgeroepen van kerkelijke autoriteiten. Haar vrije organisatievorm bood de kerk geen wezenlijke greep op deze vrouwen, die daardoor meer toegankelijk konden worden voor ketterijen, met name voor die ketterij, welke voorkwam in kringen waar een mystieke geloofsbeleving ingang vond. Deze mystieke geloofsbeleving wilde de mens nader brengen tot God zonder zich veel te bekommeren omtrent de wegen, die de kerk zelf haar gelovigen bood voor deze geestelijke opgang. Mystieke vroomheid, vooral beoefend in deze vrije gemeenschappen, werd gemakkelijk beschouwd als een uiting van de ketterij van de Vrije Geest, welke de kerk inquisitoriaal heeft willen tegengaan.¹⁸

Van deze ketterij werden de begijnen in algemene zin beticht op het in 1311-1312 gehouden concilie te Vienne, nadat een jaar voordien een begijn uit Valenciennes, Margaretha Porete, wegens haar geschrift *Spiegel der eenvoudige zielen* als ketter was verbrand. In 1317 werd tegen de begijnen een decreet uitgevaardigd, met name gericht tegen deze in het Duitse rijk, waartoe ook Nederland behoorde. De vervolging van de begijnen, die daarop volgde, luidde hier weer aan het einde der jaren '20, maar voorzichtigheid bleef niettemin geboden. Deze voorzichtigheid maakte dat een ruchtbaar worden van de lichamelijke uitwerking, die de mystieke ervaringen van de begijn Gertrui kregen, minder gewenst werd geacht en wel omdat de bisschoppelijke bejegening der begijnen negatief bleef. Immers in 1336 had de Keulse aartsbisschop Walram, onder wie ook het bisdom Utrecht ressorteerde, onomwonden aangedrongen op vervolging van begijnen en begarden. In 1357, een jaar voor de dood van Gertrui, had Walrams opvolger, Willem van Gennep, dit voorschrift herhaald. Bovendien had de Utrechtse bisschop Jan van Arkel, hoewel verblij-

vend in Avignon, in 1353 de geestelijkheid hier opgedragen ketteren aan te klagen bij de bisschoppelijke officiaal om zo de verspreiding van ketterij tegen te gaan.¹⁹

Achteraf gezien hebben de begijnen het hier in die tijd niet moeilijk gehad. Vervolgelingen en aanklachten zijn achterwege gebleven. Maar zij moesten wel met de mogelijkheid hiervan rekening houden. Daarom zullen zij alles vermeden hebben wat aanleiding tot aanklacht en vervolging had kunnen geven. In dat opzicht vormde Gertrui door de lichamelijke uitwerking van haar mystieke vereniging met God wel enig risico voor de Delftse begijnen. Blijkens haar levensverhaal hadden de wondtekenen, die zij in 1340 op Goede Vrijdag in haar lichaam kreeg, grote aandacht getrokken, vooral omdat die wonden zevenmaal daags – op de uren van het koorgebed – gingen bloeden. Dit was een sensationeel gegeven dat ver uitging boven een vroegere lichamelijke doorwerking van haar mystieke vervoering, toen zij bij haar overwegen van het kerstgebeuren haar borsten voelde zwellen en vervolgens vaststelde dat deze melk afscheidde. Maar die doorwerking was slechts van tijdelijke aard geweest. Begin februari, met het feest van Maria-Lichtmis, eindigden zowel zwelling als afscheiding.

Hetgeen Gertrui echter in 1340 overkwam en tevens ervoer als een lichamelijke geneugte, kon haar verdere leven doorgaan. Daarmee konden de begijnen niet gelukkig zijn omdat Gertrui wegens die bloedingen een bezienswaardigheid dreigde te worden. De *vita* verhaalt dat zij zelf niet gelukkig was met die belangstelling en daarom de Heer bad die wondtekenen te laten verdwijnen. Dit laatste gebeurde niet, maar wel hielden toen de bloedingen op. Achteraf heeft zij dit zeer betreurd, maar de aandacht die voor haar was ontstaan ebde daardoor weer weg. Wegens de prudentie, die voor de begijnen toen geboden was, doet zich de vraag voor of het initiatief tot dit bidden om de bloedingen te laten eindigen van Gertrui is uitgegaan dan wel van haar medezusters. De vraag laat zich niet beantwoorden, maar voor de hand ligt wel dat haar medezusters met deze gebedsverhoring ingenomen zijn geweest, omdat zij anders in opspraak hadden kunnen geraken.

Zo gezien laat het zich redelijkerwijs verklaren dat de Delftse begijnen hebben afgezien van elk propageren van een cultus voor hun overleden medezuster, hoewel ook zij naar toenmalige normen gemeend zullen hebben dat deze Gertrui met haar dood tevens haar hemels leven had aangevangen. Er zijn meer aanwijzingen dan slechts haar graf buiten de kerk, waaruit de afwezigheid van een cultus kan worden afgeleid. Geen enkele van de verschillende versies van haar levensverhaal of *vita*, die verderop nog ter sprake komen, werd direct na haar overlijden geschreven. Op-

merkelijk is tevens dat daarin geen mededelingen worden gedaan over gebedsverhoringen of wonderen, die na haar dood op haar voorspraak plaats zouden hebben gevonden, hoewel in Delft toen voor zaken van die aard een grote ontvankelijkheid bestond.²⁰

De versie van haar *vita*, die de Bollandisten opnamen in hun *Acta Sanctorum*, welke de meest recente moet zijn die is overgeleverd, bevat wel een slothoofdstuk, waarin verhaald wordt dat zij na haar dood, vergezeld van twee engelen, verscheen aan een celbroeder in Vlaanderen. Deze broeder, vernemend dat zij een begijn uit Delft was, verheugde zich toen veronderstellend dat hij zijn eigen zuster, die begijn in Delft was, had ontmoet. Afgereisd naar Delft vond hij deze nog in leven ... De (onduidelijke) strekking van dit verhaal was, zo eindigt het hoofdstuk, te verduidelijken dat de begijn Gertrui van Oosten wegens haar vaak voorkomende naam gemakkelijk met andere heiligen kon worden verward.²¹

Toch heeft een aantal lieden in Delft het de begijnen achteraf niet in dank afgenomen dat zij het inzake de verering van Gertrui als heilige hadden laten afweten. Aanwijzingen daarvoor biedt een nadere analyse van haar *vita*. Zoals gezegd liggen daarvan verschillende versies voor, die inhoudelijk vrijwel geheel overeenstemmen. Opvallend is wel dat de feitelijke gegevens over haar leven zeer summier zijn. Ook dit wijst erop dat dit geschrift pas later ontstond. Daarentegen is de informatie over haar geestelijk leven, haar verstervingen, haar grote rouwmoedigheid, haar mystieke vervoeringen en de lichamelijke uitwerking daarvan veel preciezer. Dit geldt ook voor haar gave soms de toekomst te kunnen voorzeggen. Getuige van dit laatste was met name haar biechtvader Nicolaas van Hodenpijl. Zij ontraadde hem eens een huis te kopen omdat de prijs daarvan zou dalen. Dit voorval en de aard van de meer precieze informatie over haar in deze *vita* doen daarom vermoeden, dat de auteur van dit geschrift vooral geput heeft uit hetgeen deze biechtvader over Gertrui had opgetekend. Op dergelijke gegevens steunt in meer gevallen onze kennis over laat-middeleeuwse heiligen.²²

Wat de verschillende versies van de *vita* van Gertrui betreft, drie ervan werden in het Latijn geschreven. De beide andere die voorliggen, zijn in het Middelnederlands. Van twee van deze vijf versies is zonder meer duidelijk dat zij een latere samenvatting bieden van de eigenlijke *vita*. Die samenvatting werd gemaakt door Jan Gerbrandszoon van Leiden, toen deze in 1485-1486 zijn in het Latijn geschreven kroniek van de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht publiceerde.²³ Deze samenvatting gaat terug, zo het zich laat aanzien, op de Latijnse versie van de *vita*

van Gertrui, welke door Laurentius Surius in 1581 werd opgenomen in diens verzameling van heiligenlevens.²⁴ Die samenvatting van Jan van Leiden werd naderhand in het Middelnederlands vertaald door Cornelis Aurelius, die haar een plaats gaf in zijn in 1517 voor het eerst uitgegeven *Divisiiekroniek*.²⁵

Een nadere analyse van deze *vita* kan zich dus beperken tot slechts drie versies, waarvan elke handschriftelijke overlevering verloren moet zijn gegaan.²⁶ Naast de twee Latijnse versies, uitgegeven door respectievelijk Surius en de Bollandisten, is er nog een Middelnederlandse, die – gelijk reeds eerder gemeld²⁷ – door Rosweyde werd opgenomen in zijn *Generale Legende*. Een vergelijking van beide Latijnse versies maakt duidelijk dat de tekst zoals deze voorkomt in de *Acta Sanctorum* in zekere zin een bewerking is van de versie, die Surius geeft. De teksteditie van de Bollandisten geeft, afgezien van dit slothoofdstuk, slechts enige uitwijdingen in de trant van bijbelcitaten en moraliserend commentaar, maar bevat vrijwel woordelijk dezelfde informatie. Wel is het Latijn meer gestileerd.

Een vergelijking van de tekst bij Surius en Rosweyde voert tot een constatering van soortgelijke aard. Als men ervan uitgaat dat de Middelnederlandse tekst een vertaling is van een Latijnse *vita*, dan dient men de versie die Surius geeft te beschouwen als een bewerking van die *vita*. Het voornaamste verschil is, dat de versie bij Surius aanvangt met de mededeling dat Gertrui de wondtekenen van Christus had ontvangen in haar lichaam. Daar wordt aldus haar heiligheid vooraf meegedeeld. Het verschil tussen beide versies leidt tot de conclusie dat de Middelnederlandse tekst, zoals opgenomen in de *Generale Legende*, de oudste versie van de *vita* geeft, althans in vertaling. Of deze direct aansluitend is vervaardigd, kan niet worden vastgesteld. Wel is er reden te veronderstellen dat toen de *vita* van Gertrui werd geschreven, hiervoor juist belangstelling in Delft bestond bij het 'ongeletterde volk' dat het Latijn niet machtig was. De opgave die voorts moet worden afgehandeld betreft na te gaan in welke tijd die *vita* kan zijn geschreven.

Concrete aanwijzingen voor de datering van deze *vita* biedt de tekst hiervan evenwel niet. Wel bevat deze een indirecte aanwijzing in zoverre de *vita* een onjuiste en tendentieuze informatie bevat over het kerkelijk leven in Delft in de tijd van Gertrui. De *vita* zegt dat de stad slechts vier altaren rijk was, een in het gasthuis ten dienste van de zieken en drie in de oude kerk.²⁸ Voorts werd in de passage over de plaats, waar Gertrui haar graf kreeg, opgemerkt dat de begijnen toen geen eigen kerk bezaten. Bij het begijnenhof stond toen wel een kapel, die in 1359 bij een beleg van de stad afbrandde en nadien werd herbouwd.²⁹ Voorts is vastgesteld dat de

oude kerk vóór 1381 reeds acht altaren telde.³⁰

Deze onjuiste informatie treft men ten dele ook aan in de kroniek van de in 1381 gestichte nieuwe kerk te Delft. Dit geschrift, dat uit 1516 dateert, bevat vele oudere gegevens en deze verstreken een opzettelijk vertekend beeld van het kerkelijk leven in die stad omtrent de tijd dat deze kerk daar nog niet was gesticht. Dit kerkelijk leven stelde nog maar weinig voor en was vergelijkbaar met een plattelandssituatie. Hierin kwam, zo suggereert deze kroniek, pas verandering door de stichting van de nieuwe kerk.³¹ Deze voorstelling van zaken, die animositeit verraadt ten opzichte van de oude kerk in de kring van hen, die het belang van de nieuwe kerk op de voorgrond schoven, treft men ook aan in de *vita* van Gertrui. Dit doet veronderstellen dat deze *vita* is geschreven na de bouw van de nieuwe kerk toen in kerkelijk Delft een animositeit groeide omtrent de plaats van die kerk in het devotie-neel leven. Blijkens die kroniek groeide die animositeit in de 15e eeuw steeds sterker.

In deze rivaliteit en animositeit heeft men de herinnering aan de begijn Gertrui ook uitgespeeld. De kroniek verhaalt namelijk ook van een visioen dat deze 30 jaar voordien zou hebben gehad omtrent de stichting van de nieuwe kerk. Zij zou dit visioen aan haar biechtvader hebben meegedeeld.³² Omdat dit in de *vita* van Gertrui, die eveneens kan steunen op gegevens verstrekt door haar inmiddels wellicht reeds overleden biechtvader³³, niet is verhaald, kan men zich afvragen of de kroniek van de nieuwe kerk hier niet de herinnering aan Gertrui opriep omwille juist van dit kerkgebouw, waarvoor nog een plaats in het kerkelijk leven moest worden opgebouwd.

De vraag kan ook gesteld worden of de *vita* toen niet is geschreven om een verzuim van vroeger tijd, toen de nieuwe kerk nog niet gebouwd was, goed te maken, namelijk het verwaarlozen van de verering van de begijn Gertrui. Was zo'n verwijt niet een onderdeel van de onvree, die men in de kring rond de nieuwe kerk had, met de kerkelijke toestand uit de voorafgaande periode, waartegen men zich toen afzette? Deze vragen zijn overigens makkelijker te stellen dan te beantwoorden. Dat laatste geldt tevens voor de vraag naar de redenen waarom Gertrui van Oosten nooit is ver-eerd als heilige.³⁴

De beantwoording van deze vraag is hier gezocht in hetgeen daar-omtrent achterwege is gebleven direct na haar dood. Daar zou zich de eerste en tevens beslissende belemmering hebben voorgedaan en wel uit hoofde van omstandigheden, waarmee zij zelf weinig te maken had, zij het dat zij daarin als begijn betrokken was. Onze reconstructie van die belemmering steunt soms overigens

meer op ontbrekende dan op wel aanwezige gegevens en bedient zich van aanknopingspunten, waardoor een vergelijking van haar situatie met de omstandigheden van andere heiligen mogelijk werd. Eén vergelijking bleef nog onuitgewerkt, die met Liduina van Schiedam, voor wie wel aanstonds een cultus ontstond. Deze heeft ondanks latere moeilijkheden toch tot een zaligverklaring gevoerd.

Deze vergelijking is gepast omdat ook Liduina de wondtekenen van Christus in haar lichaam kreeg en eveneens mocht ervaren hoe haar lichaam reageerde op haar mystieke meditatie van het kerstgebeuren. Ook haar borsten zwollen toen op en scheidden melk af, althans naar in haar oudste *vita* reeds werd verhaald. Maar met die *vita* begint tevens het verschil. Deze werd enkele jaren na haar dood reeds geschreven in het kader van een cultus, die rond haar was ontstaan. Die cultus leidde tot meer zaken zoals het bouwen van een kapel op haar graf, de stichting van een haar toegewijd klooster en ook tot het schrijven van nieuwe *vitae*, waardoor haar cultus verder verbreid werd. De auteurs waren respectievelijk de volksprediker Johannes Brugman en Thomas à Kempis.³⁵

Beperken wij de vergelijking tussen beiden tot die eerste tijd. Hoezeer het leven van Gertrui geleek op dat van vele 14e-eeuwse heiligen³⁶, haar cultus bleef achterwege en zij raakte in het vergeetboek. De omstandigheid dat haar verering niet opportuun moet zijn geweest, heeft voorkomen dat het haar kon vergaan zoals het Liduina van Schiedam wel is vergaan. Daarom lijkt deze vergelijking bruikbaar als adstructie van het antwoord dat hier wordt voorgesteld inzake de niet-erkenning van de heiligheid van Gertrui van Oosten; een adstructie, die bovendien duidelijk maakt dat het ook voor heiligen kan verkeren.

Noten

1. R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*, II, Utrecht-Antwerpen 1957, p. 236-253.
2. Post, *Kerkgeschiedenis*, II, p. 236.
3. A.H. Bredero, *Christenheid en christendom in de middeleeuwen*, Kampen 1986 (1987²), p. 171-178.
4. Een duidelijk voorbeeld vormt de legendevorming rond Sint-Servatius. Vgl. A.M. Koldewij, *Der gude Sente Servas*, Assen-Maastricht 1985.
5. A. Vauchez, *La sainteté en occident aux derniers siècles du moyen âge*, Rome 1981, p. 514-517.
6. A. Vauchez, 'Les stigmates de saint François et leurs détracteurs dans les derniers siècles du moyen âge', in: *Mélanges de l'Ecole française de Rome* 80 (1968), p. 595-625.

7. De enige versie die niet met deze vermelding aanvangt is afgedrukt in de *Generale Legende der Heyligen*, vergadert door P. Ribadineira ende H. Rosweyde, I, Antwerpen 1711⁷ (1e dr. 1619), p. 114-118; herdrukt in *Werken*, X, van J.A. Alberdijnck Thijm, Amsterdam-Den Haag 1909, p. 64-69.
8. R. Kieckhefer, *Unquiet Souls. Fourteenth Century-Saints and their Religious Milieu*, Chicago-Londen 1984. Vgl. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99 (1986), p. 239-240.
9. Bredero, *Christenheid*, p. 181-183.
10. Post, *Kerkgeschiedenis*, II, p. 245.
11. R.R. Post, 'Het Sint Bernardsklooster te Aduard', in: *Archief Aartsbisdom Utrecht* 47 (1922), p. 236-239.
12. De stoffelijke resten van deze martelaren zijn aan het einde van de 16e eeuw in het geheim opgegraven door franciscanen uit Mechelen en daarheen overgebracht. Zij hebben hun bevindingen toen onder ede bevestigd ten overstaan van de kardinaal-aartsbisschop aldaar. In 1627 vond een eerste canonisatieproces plaats. Het verslag daarvan bevindt zich in het Provinciaal Archief van de minderbroeders te Sint-Truiden, hs. 25.
13. Op 6 januari 1275 stierf de dominicaner theoloog Raymund van Penayfort. Hij werd heiligverklaard in 1601, feestdag 23 januari. Op 6 januari 1373 stierf Andreas Corsini, een karmeliet uit een Florentijns adelsgelacht. Hij werd in 1349 bisschop van Fiesole. Heiligverklaard in 1629; feestdag 4 februari.
14. *Generale Legende*, p. 118. *Werken*, X, p. 69.
15. F.W.J. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*, Assen 1981, p. 128. D.P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de middeleeuwen*, Den Haag 1973, p. 305.
16. M. Goossens, 'Enige bemerkingsen betreffende Geerttruid van Oosten', *Studia Catholica* 29 (1957), p. 207-216. Het auteurschap van dit lied door Gertrui – kon zij lezen en bovendien nog schrijven? – is afgewezen door R. Pennink, 'Een liedje van Pseudo(?) Gertruide van Oosten', in: *Prosper Verheyden gehuldigd ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*, Antwerpen 1943, p. 245-254. Voor een beeld van haar spiritualiteit, E.W. McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture*, New Brunswick-New Jersey 1954, p. 397-399.
17. Koorn, *Begijnhoven*, p. 6-7, p. 103.
18. R.E. Lerner, *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*, Berkeley 1972, p. 36-84.
19. P. Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*, I, Gent-'s-Gravenhage 1889, p. 184-185 en p. 204-205. Vgl. Koorn, *Begijnhoven*, p. 16-24.
20. In 1327 vond in de oude kerk bij het beeld van Maria-Jesse een genezingsmirakel plaats. Bij dit beeld ontstond toen een cultus, sterk gestimuleerd door volgende miraculeuze gebedsverhoringen. Oosterbaan (noot 15), p. 240-242. Over middeleeuwse heiligenverering in Delft schrijft drs. G. Verhoeven een dissertatie. Voor zijn aanwijzingen zeg ik hem dank.
21. *Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur vel a catholicis scriptoribus celebrantur, januarii*, I, Antwerpen 1643, (Parijs 1863) p. 353: *De venerabile virgine Gertrude ab Oosten, Beghina*, cap. 30.

22. Kieckhefer, *Unquiet Souls*, p. 124-135.
23. '[Chronicon comitum Hollandiae et episcoporum Ultraiectensium] Liber XXVIII, cap. IIII.' Uitgeg. door F. Sweertius, *Rerum Belgicarum annales chronici et historici*, I, Frankfurt 1620, p. 261-262. Vgl. M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*, Den Haag 1981, p. 326-328, nr.302.
24. L. Surius, *De Probatis Sanctorum vitis*, VII, Keulen 1581, p. 14-18. In de herdruk van dit werk, Keulen 1617, I, p. 94-96.
25. *Die cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant, 23e Divisie, cap. V*. Vgl. J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen*, Haarlem 1932, p. 208-211.
26. Carasso-Kok, *Repertorium*, p. 37, nr.32.
27. Hierboven, noot 7.
28. *Generale Legende*, p. 114; *Werken*, X, p. 65: 'Daer en waren doen ter tijdt noch gheene kloosters in de selve stadt, maer alleenlijck twee kercken, waer af d'eene de parochie-kercke was, alwaer maer dry Autaren in en waren: d'andere het gast-huys van arme lieden, in de welcke maer eenen Autare was voor de siecken.'
29. Koorn, *Begijnhoven*, p. 129.
30. Oosterbaan, *Oude Kerk*, p. 298, p. 315-316, noot 6.
31. D.P. Oosterbaan, 'Kroniek van de nieuwe Kerk te Delft', in: *Haarlemse Bijdragen* 65 (1958), p. 73-74.
32. Oosterbaan, 'Kroniek', p. 76-77.
33. Oosterbaan, 'Kroniek', p. 77-78, noot 12.
34. De door Oosterbaan, *Oude Kerk*, vermelde kasboeknotitie (p. 372, noot 73) dat ene Gheryt Mairlant in 1421 borg is voor de begraafkosten van Trude van Oosten is te vaag dan dat daaruit mag worden geconcludeerd dat de begijn Gertrui toen herbegraven zou zijn en dat er dus wel sprake zou zijn geweest van reliekverering.
35. Carasso-Kok, *Repertorium*, p. 60-66, nrs.55-59. Vgl. P.J. Stolk, *De maagd van Schiedam. Een kritische hagiografie*, Amsterdam 1980.
36. Kieckhefer, *Unquiet Souls*, behandelt de *vita* van Gertrui als een geschrift, dat geheel aansluit bij de *vitae* van de andere heiligen uit de 14e eeuw.

Literatuur en levensloop: de succesmoraal van Dirc Potter, ambtenaar-auteur aan het Hollandse hof (ca. 1400)*

F.P. van Oostrom

Van het handjevol Hollanders dat van betekenis is voor de geschiedenis van politiek én letterkunde, lijkt Dirc Potter (ca. 1370-1428) vooralsnog de vroegste. Als hoge ambtenaar bij het Hollandse grafelijk hof heeft deze Potter een prominente rol gespeeld – zij het, zoals het ambtenaren betaamt, dikwijls achter de schermen – in het bestuurlijk bedrijf van zijn dagen. Als baljuw van Den Haag, en later zelfs als eerste secretaris van opeenvolgende graven trad hij vele malen op als vertegenwoordiger van de landsheer, daarbij onder meer soms leiding gevend aan hoogst verantwoordelijke, diplomatieke missies in binnen- en buitenland. Dat Potter naast zijn gewichtige ambtelijke besognes nog gelegenheid heeft gevonden om zich aan de literatuur te wijden, is in zijn geval evenzeer opmerkelijk als later bij Huygens en Cats; feit is dat op grond van de kwaliteit en de kwantiteit van zijn oeuvre voor Potter een bijzondere plaats pleegt te worden ingeruimd in de geschiedschrijving van onze vroeg-15e-eeuwse letteren.

Omdat zulke veelzijdige persoonlijkheden de kaders van de hedendaagse, wetenschappelijke arbeidsdeling te buiten gaan, bestaat het gevaar dat ze in het onderzoek steeds slechts partieel worden belicht. Voor Dirc Potter is dit zeer zeker het geval. De eerste en tot op heden laatste poging om hem, min of meer gelijklijk, als historisch en literair-historisch personage te profileren stamt van Conrad Busken Huet.¹ Hier waagde, typerend genoeg, een amateur – zelf man van meerdere werelden – wat specialisten niet durfden dan wel niet belangrijk achtten; en ook al draagt het resultaat dan terdege de sporen van Huets amateurisme, dat hoeft nog geen reden te zijn om het bij deze ene poging te laten. Lijnrecht in andere richting wijst bovendien het feit dat literatuurwetenschap en geschiedschrijving nu juist in de laatste jaren doende lijken hun gescheidenheid te verruilen voor een vruchtbare wisselwerking.² Sterk bevorderend werkt daarbij dat beide disciplines inmiddels worden geboeid door facetten van hun studieobject die hen onherroepelijk op elkaars terrein brengen: literatuurweten-

* Dank aan D.E.H. de Boer, A.J. Brand en vooral A.M.J. van Buuren en G. Warnar, die een eerdere versie van dit artikel van grondige kritiek voorzagen.

Illustratie van het eerste blad van de *Blome der Doecheden*. Op een vraag van de vorst, of hij van plan is de bloemen weg te wieden, antwoordt de tuinman bedroefd: 'Ja ich, want my is soe groet verdriet; vanden onderscheide en weit ic niet.' (Klooster Vaalbeek, ms. M.I.3, f.1^v.)

schappers richten zich op de historische context van hun teksten, historici op de ideeën van hun personages.

Er is al met al reden genoeg om ook de figuur van Dirc Potter weer eens te bezien in zijn tweezijdigheid van auteur en ambtenaar. Noodgedwongen kan dat in het beperkte bestek van deze bijdrage slechts geschieden via één van Potters drie letterkundige werken. Het gaat daarbij om een werk waarvan Busken Huet nog niet kon weten dat het van Potter was, nl. diens *Blome der doechden*.³ De *Blome der doechden* is een moraliserend prozatraktaat over zonden en deugden. Deze zijn geordend als tweeluiken: elke twee hoofdstukken vormen een paar van een bepaalde deugd en de bijbehorende (tegengestelde) ondeugd. Ook binnen een hoofdstuk is de opzet tot op zekere hoogte systematisch: Potter begint met een beknopte karakteristiek van de besproken deugd of zonde, haalt ter zake vervolgens uitspraken aan van een of meer autoriteiten (Bijbel, kerkvaders, maar ook klassieke auteurs), bespreekt daarna een dier dat op grond van bepaalde eigenschappen model kan staan voor de behandelde deugd of zonde, en vertelt een exempel waarin deze op treffende wijze wordt veraanschouwelijkt. Het hoofdstuk wordt dan stevast afgesloten met een vierregelig versje, waarin Potter de lezer oproept de besproken deugd te eerbiedigen, dan wel de betrokken zonde te schuwen. Op deze wijze passeren ruim twintig paren van deugd en zonde de revue: liefde en haat, blijdschap en droefheid, waarheid en leugen, trouw en ontrouw, enzovoort.

Op het eerste gezicht lijkt een tekst als deze *Blome der doechden* een wel zeer weinig geëigende informatiebron voor Potters persoonlijke opvattingen. Weinig middeleeuwse geschriften zijn immers zozeer door de traditie bepaald als teksten over deugd en zonde. Een recente inventaris van de Latijnse vertegenwoordigers van dit genre komt alleen al tot 9.261 teksten, die dan weliswaar allemaal verschillend zijn, doch het leeuwedeel van hun gedachtengoed gemeenschappelijk hebben.⁴ Daar komt in het bijzondere geval van Potters *Blome der doechden* nog bij dat deze tekst ten nauwste verband houdt met één bepaalde tak binnen dit genre, die van de Italiaanse *Fiore di Virtù*. Met laatstgenoemde tekst heeft Potters werk niet alleen de titel gemeen, maar ook de hele opzet in tweeluiken van deugd en zonde, inclusief ettelijke parallelle hoofdstukken, vaak met identieke autoriteiten, diersymbolen en exemplen.

Het is vooral aan de bijzonder complexe – en nog slecht bestudeerde – teksttraditie van de *Fiore* te wijten dat de precieze verhouding tussen Potters tekst en het Italiaans nog onvoldoende duidelijk is. Bij vergelijking met de uitgegeven versies van de *Fiore* vallen naast vele parallellen met de *Blome* ook heel wat ver-

schillen te noteren, waarvan het echter denkbaar is dat zij hun getrouwe oorsprong vinden in een afwijkend (Italiaans) origineel. Zo bezien zou het, in meest extreme zin, zelfs mogelijk zijn dat Potter niet meer heeft gedaan dan braaf vertalen wat zijn voorbeeldtekst hem voorschotelde – maar zonder deze kwestie op deze plaats te kunnen uitdiepen (laat staan oplossen) mag hier wellicht een voorlopige bevinding als de meer plausibele worden aangehouden. Dat Potter voor zijn *Blome* van een bron is uitgegaan, Italiaans of daarvan afstammend, staat wel vast; maar hij moet met deze bron op tamelijk vrijmoedige wijze zijn omgesprongen. Van de vrijheden die hij zich bij de bewerking – want dat lijkt de *Blome* meer te zijn dan een vertaling – heeft gepermitteerd zal een deel moeten worden herleid tot andere, additionele (Latijnse?) bronnen, doch kan een ander deel vooralsnog op het conto van Potters originaliteit worden geboekt. Dit laatste geldt met name voor de hoofdstukken die, naast vele meer plichtmatige, een bepaald bevlogen indruk maken en waar Potter als het ware zelf het voortouw lijkt te nemen – een indruk die nog wordt versterkt als voor zulke hoofdstukken geen parallellen in de *Fiore*-traditie voorhanden lijken, en Potters verhaalstof bovendien van Hollandse bodem lijkt.

Zo'n hoofdstuk is het hoofdstuk *Edelheit*, met als zijn tegenhanger de *Onedelheit* (p. 88-93). Geen van de bekende teksten uit de *Fiore*-traditie heeft dit tweeluik opgenomen, zodat er ernstig valt te rekenen met de mogelijkheid dat het idee ertoe aan Potters brein ontsproten is. De verhandeling onderscheidt zich verder van de meeste andere hoofdstukken in de *Blome* doordat Potter in dit geval de bespreking van deugd en zonde vervat in een meer dan gebruikelijk samenhangende beschouwing, ja zelfs in een hier en daar geëmotioneerd, maar au fond bijna juridisch beredenerend betoog. De hoofdthese van dit betoog is hypertraditioneel: de ware adel is de zieleadel, en blauw bloed is niets waard zonder een nobel hart.⁵ Doch de wijze waarop Potter deze these adstrueert en uitwerkt, verradt een evidente persoonlijke betrokkenheid. Dit kan niet beter worden getoond dan door Potters uiteenzetting eerst op de voet te volgen, te beginnen met een lang citaat:

Die luyde heiten wel edel omme dat sij van edelen gheslechte ghecomen sijn; al sijn sij onedel van natueren ende van werken, des en sien sij niet aen. Och, het scilt alte veel: edel te wesen ende wel gheboren! Dat heiten welgheboren luyde die vanden scilde gheboren sijn, ende hebbent van horen ouderen ende niet van hem selven. Het is die menighe van edelen ouderen gheboren die een edel ader niet en heeft aen sijnen lijve, ende is soe rechte onedel als hij wesen mach: van onghenade, van on-

eerbaarheid, van ghiericheit, van onscamelheit, van bloedicheit, van onwetentheit, van onbequaemheit, van vuylen seden, van quaden regimente, van onkuysheit, van vuylen onnutten worden, ende wreet, lelic, onsinlich, vol verraderie, moerdadich ende alre boesheit vol.

Hoe sal die minsche edel moeghen heiten die niet edel en is in gheenen poenten, noch manlijc in daden van wapen? Hij sal daer omme edel heiten om dat sijn ouders edel waren? Trouwen, het is wel menich heilich man gheweest die kinder liet die niet wijs en waren noch heilich; menich scoen man die kinder liet die niet scoen en waren; menich goedertieren man die kinder liet die wreet ende boes waren; menich manlijc heelt die kinder liet die saghen (= laf) waren, ende vele des ghelijcs – soe dat die kinder niet altijt der ouder natuere hadden, noch die doecht ende dat vordel die hoer ouders plaghen te hebben. Ende hoe coempt dan die edelheit meer te erven dan die doecht, of manheit, of scoenheit, of lelicheit of ander sake dier ghelijcke?

Sonder twivel, als men die waerheit spreken sal voer Gode ende voer die werelt, soe en is edelheit niet anders dan een ingheboeren doecht, daer eer, scamelheit ende manheit mede ghemenghet is. Het en mach niemant edel sijn dan bij sijnen edelen werken der doechden. (...) Ende of een man van slechten ouderen waer, en sal hij dan mit edelen daden niet moeghen verdienen dat hi edel sij? Sonder twivel, jae hij! Hij mach hem des beroemen dat hijt van hemselven heeft ende niet van sijnen ouderen! (...) Nu sich: ist dan niet beter ende saligher dat dijn ouders bij dij in eeren gheedelt werden? Also wel machmen nu mit edelen daden op ghetoghen ende gheeert worden als men over 600 jaer moecht! Ende soe machtich is nu die keyser enen man te edelen diet mit edelen daden verdienen, als die keyser die over 1000 jaer was. Mer het coempt al aen die verdienen. (88/31-89/20).

Het zal duidelijk zijn: Dirc Potter heeft weinig op met erfelijkheid in het algemeen, en al helemaal niets met de erfelijkheid van adelijke titels. Veeleer is hij een voorstander van het omgekeerde: dat iemand op grond van eigen verdienste in de (morele) adelstand wordt verheven. Alleen zo kan immers worden gegarandeerd dat adeldom bij de juiste lieden berust? En als belangrijk nevenargument stelt Potter dat het in goede, oude tijden niet anders toeging, en dat de stamvader van de oude adel ooit ook zo'n nieuwkomer is geweest. Daartoe vervolgt hij met een reeks van – in zijn ogen – historische precedenten, zoals Julius Caesar (een Romeinse burgerzoon), Karel Martel (een bastaard), de Engelse kroon (afkomstig van een verdreven Trojaan), enzovoort. Van eigen, Hollandse bodem ontleent Potter (zonder bronvermelding) aan de

kroniek van de *Clerc uten Laghen Landen* de geschiedenis van een greve van *Hollant* (= Floris V) die om de uitgedunde gelederen van zijn ridderschap aan te vullen op Pinksteren de veertig *alre rijcste huyslude* van zijn land ontbood

daer hij enen hoghen hof mede hielt, ende hij sloechse allen ridder nader maeltijt ende gaff hem scilde ende wapene – daer huden daghes sonder twivel veel af sijn die van dien gecomen sijn, ende overmits outhet der tijt soe verre gheleden is dat sij menen alle van coninghen ende greven ghecome wesen... Ende dit hebben sommighe voertijts benomen mit wil (= opzettelijk belet) datmens inden croniken niet en heeft moeghen setten, omdat mens hem niet te verwijt segghen en soude – hoewel dat tet hem groet eer waer, ende in anderen lande dicke gheschiet is ende noch daghelijx gheschiet. (90/5-13)

In het vervolg van zijn beschouwing blijft Potter deze snaren bespelen. Ware adel is een innerlijke kwestie; de schijn van uiterlijke afkomst bedriegt maar al te vaak, zowel ten positieve als ten negatieve. En ook in dit geval weet Potter aan de dierenwereld argumenten te ontleen: hij vergelijkt adeldom met de sperwer, waarvan de soorten die zich nestelen in struiken de beste zijn *ende veel nutter ten weytspelen* (= jachtvermaak) *dan die ander die inden hoghen castelen wonen*, waaruit maar weer eens blijkt *dat sij bij wijlen beter sijn die van laghen, slechten* (= eenvoudige) *bloede sijn dan vele die uut hoghen gheslechten ghesproten sijn* (90/47-91/3). Een exempel rondt dan de verhandeling af, handelend over Sallustius, die – ofschoon van simpele komaf – om zijn deugdzaamheid tot lid van de senaat van Rome werd benoemd. Hiertegen werd bezwaar gemaakt door Tranquillius, een edelman die *was ghenedert ende ghedaelt overmits roekeloeshet ende quaden regimente des levens* (91/39-40). Doch Sallustius antwoordde ferm:

'Du, Tranquilli, hebs onrecht ende sprekes op mij onbillijk ende sonder reden. Ic ben gheboren van enen oetmoedighen armen gheslechte, ende (ben gheedelt) bij gunste der goden om mijn lieflijke weldaden ende om der doecht die mij ingeboren is, soe dat allen die van mij comen hem verhogen sullen der edelheit ende vordede die hem van mij comen sal wesen. Ende du, mitter oneerbaarheid dijns lijfs ende mitter vuyler onnutticheit dijns levens hebste dijselve onedel ende oneerbaer gemaect, ende alle die van dij comen sullen voertaen besmet ende onsuver wesen bij dij, omder lelicheit dijnre onedeler daden, soedat sij hem ewelijck bedroeven sullen als sij dijnre ghedencken.' (91/42-92/2)

Deze fiere repliek bevestigde de overige senatoren in de juistheid van hun keuze; Sallustius kreeg *groten lof vander antworde, ende hij wart noch vele hogher verheven. Ende die ander wart verstecken* (= verbannen) *ende sterf in armoede ende in onsalicheit, nae sijn verdiensten* (92/3-5). Beloning naar verdienste dus – en daarmee hebben wij een rode draad in heel de *Blome der doechden* te pakken. Om misverstanden te voorkomen: de belangrijkste beloning is, ook voor Dirc Potter, niet van deze wereld. Dat is, uiteraard, de goddelijke beloning van het zieleheil, de enige beloning met eeuwigheidswaarde, of in Potters eigen woorden: *dat hoghen loon dat God den ghenen geeft die Hem warachtelijck minnen ende Sinnen torn ontsien*.⁶ Om deze beloning is het in het leven en ook in de *Blome* uiteindelijk te doen, zodat Potter zijn lezers in het slotvers van de tekst dan ook toewenst *dat hemelrijck u eyghen mach sijn*.

Maar niet minder evident is het, dat in de *Blome* hemelse beloning zo dikwijls hand in hand gaat met een aards succes. Op talrijke plaatsen is expliciet sprake van een tweeledige winst voor de deugdzaam levende mens, *beyde inder tijt ende nader doot*.⁷ In dit licht lijkt het ook geen toeval dat de beloning die Potter voor de deugd in het vooruitzicht stelt zo vaak dubbelzinnig is geformuleerd, in die zin dat in het midden blijft of op beloning in dan wel ná dit leven wordt gedoeld. Waarschijnlijk is het heel uitdrukkelijk Potters opzet dat beide mogelijkheden worden geïmpliceerd in bewoordingen als *dan mochten wi in Gods hulde vort gaen ende alle onsen saken soudent besten keeren*.⁸ Het is duidelijk dat in Potters ogen aardse en hemelse voorspoed – en hetzelfde geldt voor de mislukking – elkaar niet uitsluiten, maar juist zeer vaak parallel kunnen lopen, en dat het streven naar beloning in dit opzicht een welbewust 'tweesporenbeleid' vereist. Leert goede *const*, zo houdt hij de lezer in het gelijknamige (toegevoegde) hoofdstuk voor, *daer ghij u selven mede helpen moecht ende den cost daer mede winnen moecht, ende ooc een heerlijc leven mede leyden moecht ende dat ewighe leven daarmede winnen moecht*.⁹ Als sterveling mag men op beide hopen; per slot werd ook Petrus *voer alle apostolen thoefte (...)* *der heiligher kerken ende hem worden bevoelen die slotelen des hemels* (29/30-32), en heeft God eertijds ook Abraham *verheven tot eenen prince der patriarchen ende die ewige benedictie ghegeven* (116/32-33).

Nu is dit alles verre van Potters eigen vinding. Niet alleen de precedenten heeft hij aan de traditie kunnen ontleenen; ook in zijn bewoordingen voor het tweevoudig slagen is Potter allesbehalve origineel. Auteurs in zijn onmiddellijke omgeving gebruiken soms dezelfde formules, wat erop wijst dat men hier niet alleen te doen heeft met oeroud (voor een deel reeds bijbels) gedachtengoed,

maar ook met gemeengoed uit Potters eigen milieu.¹⁰ Er lijkt echter een significant verschil in kwaliteit en kwantiteit te zijn. Het kwalitatieve verschil heeft te maken met de waardering en de interpretatie van de aardse vooruitgang. Een Hollandse hofdichter als Willem van Hildegaersberch staat zeer gereserveerd tegenover aards succes, en ziet het al gauw als een symptoom van de hebzucht en de wanorde die naar zijn oordeel de wereld in hun greep hebben. De Hollandse hofkapelaan Dirc van Delft formuleert de aardse voorspoed in termen van gezondheid, lang leven, eer en vrede en legt alle nadruk op het feit dat de mens dit geluk te danken heeft aan Gods genade. Anders dan andere auteurs aan het Hollandse hof is Dirc Potter principieel veel positiever gestemd jegens vooruitgang in dit leven. Bovendien lijkt hij dit aardse slagen te zien als de logische en gerechtvaardigde beloning voor eigen, menselijke verdienste. Daarbij is hij vaak zeer uitgesproken over wat zulk slagen voor hem, heel concreet, inhoudt: stijgen in rang.¹¹

Door dit fenomeen, d.w.z. de maatschappelijke status, lijkt de auteur van de *Blome* wel bij uitstek geïntrigeerd, om niet te zeggen geobsedeerd. Woorden als *verheffen*, *nederen* en dergelijke liggen Potter in de mond bestorven, terwijl hij ook de neiging heeft de deugden nogal eens primair in functie te zien van de eraan verbonden promotiekansen. Zo meldt hij van de (toegevoegde) deugd *ghedenckenisse* (= geheugen) dat daardoor *menich arm man tot groter consten ghecomen (is) ende daer nae tot groten state, werdicheit ende eeren*; ook dank zij *sedicheit* is menigeen *op ghetoghen geweest tot groten stade ende hoger werdicheit*, terwijl hetzelfde wordt gezegd van *const*: *wij sient alle dagen in allen syden dat die constenaren van cleercgien of van anderen tijtlijken dinghen verheven worden, ende sij tot groten state ende werdicheit comen*. En ook *onderdanicheit* heeft menigen man van *cleynen state* groet gemaect.¹²

Ook de pointe van Potters exempelen is dikwijls toegesneden op het maatschappelijk stijgen of dalen van de hoofdpersoon. We zagen dit al in de hierboven belichte geschiedenis van Sallustius; bij nader toezien blijkt een dergelijk verloop wel de meest gebruikelijke toedracht voor de exempelen in de *Blome*. Vooral de exempelen met een goede afloop eindigen dikwijls met een promotie, zelfs in het opmerkelijke geval van een filosoof die nu juist de woestijn had opgezocht om daar in *enicheit wijsheit te begripen ende hem mit doechden te cleden*. Als een passerende koning van hem een wijsheidsbeginsel leert waarmee deze een complot tegen zijn leven kan verijdelen, *soe dede hij den phylosoeoph werdelijken te hove halen ende verhief hem in groter eren, ende hielten bij hem sijn leven lanc in alsulker werdicheit als sijn broeder, des hij wael*

verdient hadde.¹³

Nog een aspect van Potters promotiedenken kan inmiddels zichtbaar zijn geworden: het toch allerm minst vanzelfsprekende feit dat het meestal de verheffing van *ondergeschikten* tot prominente posities betreft. Haast nooit is het Dirc Potter om de nog verdere stijging van, bijvoorbeeld, vorsten te doen, doch vrijwel steeds (zie noot 13 en de voorbeelden hierboven) om de geslaagde carrière van de dienaren in hun omgeving. Dit vrijwel consequente dienarenperspectief treedt, in combinatie met het promotiedenken, wel nergens zo duidelijk aan de dag als in de hoofdstukken over *oetmoedicheit*, *onderdanicheit* en hun zondige tegenhangers. Hier lijkt Potter wel zeer in zijn element; het is opvallend hoezeer bijvoorbeeld zijn behandeling van de ootmoed niet zozeer de deemoed jegens God belicht, doch in hoofdzaak in het teken staat van de nederigheid die dienaren hun heer verschuldigd zijn: *ende bistu oec onthouden totten vorsten huyse, en verheffe dij niet hoegher dan dij die heer hebben en wil, ende laet dij die here selver opheffen nae dijn verdiente* (weer! FPvO) *als hij doch sculdich is te doen* (58/38-40). In het ten opzichte van de *Fiore*-traditie zo te zien toegevoegde, lange hoofdstuk over *onderdanicheit* doet Potter een en ander nog eens dunnetjes over, in een beschouwing waarin de inmiddels bekende thema's en bewoordingen uit de profijtsfeer voortdurend terugkeren, zoals *Allen wege wort mit onderdanicheit ghewonnen; met onderdanicheit wort menich arm knecht opgetoghen tot groeter rijkeit ende salicheit* (116/43-44). Voor Dirc Potter is dienen ook verdienen (vgl. 117/9-11), en bijgevolg is on dankbaarheid *een ondoecht die ic hate voer allen saken* (114/14-15), want een goede heer weet goede dienaars te waarderen. Van hun kant moeten die dienaars weten dat domme mensen niet deugen om *heren of eerbair luyde te dienen, want sij en souden haer stijve knyen niet buyghen connen noch oec worde gheven die bequaem waren* (125/9-11). Wie dient moet op zijn woorden kunnen passen, en door de knieën kunnen gaan.

Het bovenstaande moge voldoen om duidelijk te maken dat de *Blome der doechden* is doortrokken van een 'tweedimensionale succesmoraal', die de mens door deugdzaamheid wil laten stijgen op de maatschappelijke ladder tot aan zijn ultieme promotie toe, in de vorm van een hemelse kroon op een aardse carrière. Bij vergelijking met de teksttraditie van de *Fiore* blijkt dat dit ideeëncomplex daar weliswaar niet afwezig is, doch dat het in Potters tekst veel meer is geprofileerd. Dat de Middelnederlandse auteur daartoe uit aanvullende bronnen heeft geput – bijvoorbeeld voor bepaalde exempelen van beloonde dienstbaarheid – is zeer waarschijnlijk, doch doet niets af aan het wezenlijke feit dat Potter ken nelijk behoefte had om juist deze lijnen in zijn tekst te versterken

– waarbij men bovendien veilig kan aannemen dat hij ook onafhankelijk van enige bron daartoe het zijne heeft bijgedragen.

Een vanzelfsprekende vraag is, waaróm Potter zo gebiologeerd is door juist deze kwesties. Voor de verklaring is het wel zeer verleidelijk de blik te wenden naar zijn biografie. Tot voor kort gold een dergelijke stap in de literatuurwetenschap als weinig minder dan een methodische doodzonde; dominant was de zgn. werkimmanente beschouwingswijze, die stelde dat er geen wezenlijk verband is tussen de interpretatie van een kunstwerk en het leven van de kunstenaar. Maar nu de literatuurwetenschap zozeer in de ban is van de historische context van het literaire object, zou het bepaald halfhartig zijn om niet te willen erkennen dat behalve werk en lezer ook de auteur zijn historische bepaaldheid heeft. Wat de historische bepaaldheid in dit geval betreft, valt dan meteen op dat Dirc Potter zijn leven lang in vorstelijke dienst is geweest.¹⁴ De eerste maal dat men hem in archiefstukken van het Hollandse hof tegenkomt (1385), is hij een eenvoudig klerk op de grafelijke tressorie. Maar vanaf 1401 begint zijn ster te rijzen. Op 24 april van dat jaar beleent hertog Albrecht hem wegens bewezen diensten met de zwanen in Waterland en de pacht van de Zeevang; op 19 november 1402 wordt aan Dirc Potter *om dienst willen ... die hi tot vele tijt gedaen heeft ... ende noch doen sal* een hofstede geschonken. Tevens moet hij in deze periode tot meesterklerk zijn opgeklommen, en rechterlijke functies zijn gaan vervullen, vermoedelijk als griffier. In 1408 volgt zijn beveling tot baljuw van Den Haag, hetgeen hij blijft tot 4 september 1416. In deze jaren onderneemt Potter in opdracht van graaf Willem VI tevens talrijke gezantschappen, o.a. naar Rome en de Engelse koning. Zijn diensten worden wederom beloond: in 1413 wordt hij bedeeld met de tolinkomsten van Geervliet en Iersekeroord, in mei 1413 wordt hij in een grafelijke brief aan koning Hendrik V van Engeland *secretarius* en *armiger* genoemd. Onstuitbaar lijkt Dirc Potter de weg naar adeldom te zijn ingeslagen. In maart 1415 is het dan officieel zover: Dirc Potter wordt door de graaf in de adelstand verheven, en begiftigd met de hofstad Ter Loo in het ambacht Voorburg. Van dan af noemt hij zich Dirc Potter vander Loo. En blijkens een in de *Blome* verstopt auteursacrostichon met deze dubbele naam valt dit werk ná deze datum te dateren...

Moet hier nog veel aan worden toegevoegd? In het licht van bovenstaande biografische gegevens lijkt de conclusie evident dat de hoveling Dirc Potter als ambtenaar de levenslessen van de *Blome* terdege in praktijk heeft gebracht, en zelf kan gelden als het beste voorbeeld van zijn eigen theorie. Wat hier oorzaak is en wat gevolg, valt nauwelijks te onderscheiden. In elk geval stellen we vast: Dirc Potter was een dienstvaardig stijger, met een navenante

moraal. Er zijn er meer geweest zoals hij, zeker in de ambtelijke rangen die welhaast overal, en zeker aan het laat-middeleeuwse hof de springplank bij uitstek bieden voor sociale mobiliteit.¹⁵ Wat dat betreft is Dirc Potter slechts de representant – zij het voor het Noorden vroeg, en zij het hoog – van een groep nieuwkomers aan het Hollandse hof die het zelfs heeft gebracht tot een vermelding in de nieuwe *AGN*.¹⁶ Wat Potter echter uniek maakt, is dat hij de pen niet enkel als ambtenaar, maar ook als literator op het perkament heeft gezet, en ons daardoor een kijk vergunt op de mentaliteit van mensen zoals hij. Dat lijkt ook voor historici een buitenkansje: ditmaal hoeft men de mentaliteit niet veronderstellenderwijs te projecteren achter de uiterlijke feiten, doch heeft men houvast aan geëxpliciteerde opvattingen.

Zoals die mentaliteit in het voorafgaande is beschreven, staat daarin het vooruitkomen in de wereld – met behoud van zieleheil – centraal. Wel gebiedt de eerlijkheid te zeggen dat Potter dit nergens met zoveel woorden zegt: de uitspraak dat het in het leven om de carrière gaat, zal men hem echt niet als het centrale levensbeginsel zien adverteren. Levensbeginsel is en blijft de christelijke deugdzaamheid, zoals het doel van het leven eerst en vooral de hemel is. Doch bij nader toezien, tussen de regels door lezend en het meestal impliciete met het soms expliciete combinerend, kan men daarnaast – of moeten we zeggen: daarboven of daaronder? – een ander complex van drijfveren vermoeden.

Het doel in dát verband – vooruitkomen via dienstbaarheid – moge daarbij veelal (half-)impliciet blijven, over de middelen is Potter vrij ondubbelzinnig. In bepaalde hoofdstukken geeft hij in extenso, en in andere meer terloops te kennen dat hij sommige deugden duidelijk hoger prioriteert dan andere. De ereplaats in Potters deugdenarsenaal is daarbij weggelegd voor de gaven van het verstand, die bij hem in verschillende termen figureren: *rede*, *wijsheid*, *const.* Hun primaat zal op het eerste gezicht niet verrassen: wie (nog) niet sterk is, moet nu eenmaal slim zijn, zoals ook Potter zelf zegt.¹⁷ Toch is het minder vanzelfsprekend dan het lijkt: een zeker zo probaat middel voor carrièrebevordering aan het Hollandse hof is in die tijd – zoals het geval Willem Eggert leert¹⁸ – het geld, waarmee men zich voor de vorst pas echt onmisbaar maakt. Maar het grote geld zou Potter eerst *dank zij* zijn opgang weten te verwerven; het kon er niet de motor van zijn. Dirc Potter weet maar al te goed dat hij het moet hebben van zijn verstandelijk vermogen: in de vorm van parate specialistische kennis die hem tot een waardevol juridisch ambtenaar kan maken, maar ook in de vorm van een doelbewuste en consequente levensslimheid die hem helpt de verstandige (en dat betekent meestal: midden)koers te varen te midden van de vele woelingen des tijds.

Leren, werken en vertrouwen op de adviezen van de rede – het is een waardenpatroon dat meestal wordt geassocieerd met de laat-middeleeuwse burgerij.¹⁹ De burgerij is weliswaar ook de stand waaruit Dirc Potter afkomstig is, doch hij richt zijn opportunisme niet op burgerlijk-mercantiele expansie, maar op een ambtelijke carrière in een hofmilieu. Daarmee is de curieuze (en ook moeilijk vast te pinnen) positie van Dirc Potter en diens opvattingen al enigszins gemarkeerd. Aan de ene kant is hij, eerst en vooral, een duidelijke hoveling: dienstwillig dienaar van zijn vorst, tuk op erkenning aan het hof, op aanzien, eer en liefst een titel met bijpassende staat. Een conformist kortom, voor wie deugdadel dan ook, heel typerend, kan betekenen: dank zij deugd *in* de adelstand worden opgenomen – geenszins alleen de deugdadel die in een christelijk egalitairistisch denken als de ware (zedelijke) elite *tegenover* de standsadel wordt gesteld.²⁰ Maar aan de andere kant is Dirc Potter de typische parvenu: compleet met enige rancune jegens de gevestigde (oude) adel en een moraal van nieuwe snit, waarin niet zozeer wapenen centraal staan als wel hersenen. Het resultaat is een fascinerende, vrij complexe persoonlijkheid, waarin ambitie en frustratie beide aanwezig zijn, evenals zelfbewustzijn en nederigheid.

Heel wat meer zou nog in dit verband besproken mogen worden: hoe in dit alles Potters ideeën passen over het huwelijk, over oorlog en vrede, over de staat en het geloof. Maar het bestek van deze bijdrage laat geen verdere uitbouw toe.²¹ Hopelijk voldoet echter ook de bescheiden constructie van het voorafgaande als draagvlak voor de these, dat de hofambtenaar Dirc Potter met zijn literaire werk als kansrijk voorwerp van onderzoek door de mediaevistiek gekoesterd verdient te worden, en dan niet in de dodelijke omhelzing van afzonderlijke specialismen, maar, als ik het zo zeggen mag, in een voor alle partijen profijtelijke driehoeksverhouding tussen historicus, letterkundige en hun beider middeleeuws object.

Noten

1. C. Busken Huet, *Het land van Rembrand, I*, Haarlem 1882, p. 250-279. Uiteraard komen ook in latere publikaties over Potter wel eens zowel diens leven als zijn werk ter sprake, doch in een weinig geïntegreerde behandeling. Zie bijv. de voor het Potteronderzoek belangrijke studies van J. te Winkel *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde, II*, Haarlem 1922, p. 119-135 en A.M.J. van Buuren *Der minnen loop van Dirc Potter*, Utrecht 1979.
2. Zie van historische en letterkundige zijde o.a. respectievelijk M.

Boone, Th. de Hemptinne en W. Prevenier, 'Fictie en historische realiteit. Colijn van Rijsses *De Spiegel der Minnen*, ook een spiegel van sociale spanningen in de Nederlanden der late middeleeuwen?', in: *Jaarboek Fontaine* 34 (1984), p. 9-34, en F.P. van Oostrom: 'Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde', in: *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen*, Utrecht 1985, p. 198-216.

3. Het werk werd eerst in deze eeuw (onder onjuiste titel) uitgegeven: *Dat bouck der bloemen*, (ed.) S. Schoutens, Hoogstraten 1904. Kort nadien werd het auteurschap van Potter bewezen; zie o.a. H.P.J. van Alfen, 'Een vergeten werk van Dirc Potter', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 24 (1905), p. 225-243. Meer recente belangrijke studies over de *Blome* zijn twee artikelen van A.M.J. van Buuren, 'Dat scamelheit thoechste poent es van minnen', in: *Ik ga daer ic hebbe te doene. Opstellen aangeboden aan F. Lulofs*, Groningen 1984, p. 127-148 en 'Een seer notabel boeck: *Blome der doechden* van Dirc Potter', in: *Tussentijds* (zie noot 2), p. 41-55. In het volgende wordt de tekst van de *Blome* geciteerd naar de (weinig bevredigende) ed.-Schoutens, onder opgave van pagina- en (in de editie afwezige) regelnummering. Terwille van de begrijpelijkheid heb ik de spelling van het Middelnederlands enigszins gemoderniseerd en interpunctie toegevoegd.

4. Zie M.W. Bloomfield e.a., *Incipits of Latin works on the virtues and vices, 1100-1500 A.D.*, Cambridge (Mass.) 1979.

5. Vgl. o.a. K.H. Borck, 'Adel, Tugend und Geblüt. Thesen und Beobachtungen zur Vorstellung des Tugendadels in der Deutschen Literatur des 12. und 13. Jahrhunderts', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Literatur* (Tübingen) 100 (1978), p. 423-457.

6. *Blome* 11/22-23; zie ook 46/16-17 en 73/47-48.

7. *Blome* 122/7; zie ook 22/37-38, 45/32-33, 111/12 en 126/42-43.

8. *Blome* 78/24-25; zie ook 30/47, 44/42, 47/29-30, 52/7, 53/45-46, 56/14, 102/42 en 115/7.

9. *Blome* 124/7-9. Voor de tweevoudige mislukking zie bijv. 26/16-17, 28/45-48, 39/29-30, 64/1-2 en 118/27-29.

10. Zie bijv. Willem van Hildegasberch, *Gedichten*, (ed.) Bisschop Verwijs, 's-Gravenhage 1870: *Vanden spiegelhel*, vs. 34-35 'Wie gherende is der werelt eer, Ende hemelrijc ten lesten mael': *Haags liederenhand-schrift*, (ed.) E.H. Kossman, 's-Gravenhage 1940, gedicht 19, vs. 42-42: '... Hi sal winnen Lof in den hemel ende op der erden'; Dirc van Delft, *Tafel vanden kersten ghelove*, (ed.) L. Daniëls, Antwerpen etc. 1938: *Somerstuc* XLV 328-329 '... die soude hier inder tijt eer ende lof begaen ende na desen leven die croen der salicheit ontfanen'.

11. Nog preciezer wellicht: stijgen in *eer*, aanzien (hetgeen dikwijls correleert met rang). Zie over deze *eer*-cultus aan het Hollandse en andere hoven F.P. van Oostrom, 'De oude orde in verval? Hollandse hofliteratuur en Huizinga's *Herfsttij*', *Literatuur* 3 (1986), p. 202-210, en de aldaar opgegeven literatuur. Goede tweede als carrièredoel is bij Potter de rijkdom: zie bijv. 77/10, 107/9 en 122/40. Kenmerkend genoeg sluit dit materialisme (zie bijv. ook 13/8-10 en 41/22-24) het evenzeer voorkomen van christelijk geïnspireerde weeldeverzaking niet uit: zie bijv. de hoofdstuk-

ken *onmate, ydel glorie en giericheit*.

12. Citaten resp. uit *Blome* 105/47-48, 112/11-12, 124/14-16 en 59/6. Ook *groetmoedicheit* is blijkens 99/16-17 een *eerbaer doecht Die den menighen heeft verhoecht*, hetgeen ook hier wel 'verhogen' zal betekenen, en niet 'verheugen'. Zie voor verdere vermeldingen van maatschappelijk klimmen en dalen plaatsen als 22/28-30, 37/43-44, 44/10-11, 68/28, 122/38-42, en de hoofdstukken *oetmoedicheit* en *onderdanicheit* met hun tegenhangers, passim. (Voor alle duidelijkheid: ook hierin staat Potter niet alleen: zie bijv. Willem van Hildegasberchs gedicht *Van gheduricheit*. Wel is ook hier een kwantitatief verschil). Gezien Potters preoccupatie met rangen en standen wekt het nauwelijks nog verbazing dat hij het naleven van bepaalde deugden in het intermenselijk verkeer soms relateert aan de hiërarchie tussen de partners: zie 18/25-28, 76/21-26 en 116/18-19.

13. Het exempel beslaat in de *Blome* 42/6-40. Voor vergelijkbare gevallen van exempelen die blij eindigen met de maatschappelijke promotie van de protagonist zie 8/40-42, 8/44-46, 16/2-3, 30/24-25, 34/16-19, 38-39, 46-47, 59/30-31, 107/9, 111/22-24 en 116/39-41. Dit type vindt zijn logische pendant in de exempelen die eindigen met de maatschappelijke mislukking van de zondige hoofdpersoon, die om zijn verdiende loontje komt: 23/34-38, 33/12-19, 38/17-18, 38/27-29, 48/30-42, 64/5-15, 72/24, 77-78, 117/28-29. Uiteraard gaat het hierbij meestal ook om geschiedenissen waarin de hoofdfiguur door zijn zondigheid tevens zijn zieleheil verspeelt en in de hel terecht komt – het uit noot 9 bekende tweevoudige mislukken dus. Dat aards mislukken in de hemel wordt goedge maakt, komt bij Potter maar weinig voor: zie 20/35-36, 32/11-12 en 112/23-29.

14. Zie over Potters biografie de in noot 1 genoemde publikaties van Te Winkel en Van Buuren, en vooral B. Overmaat, 'Dirc Potter: nieuwe gegevens over 's dichters biografie', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 69 (1952), p. 110-137.

15. Vgl. W. Paravicini, 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund', in: *Francia* 5 (1977), p. 127-182 en W. Prevenier, 'Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)', in: *BMGN* 87 (1972), p. 44-59. Potter lijkt alle symptomen te vertonen van het door Prevenier omschreven complex: standoverschrijding, uit op materieel voordeel en sociaal prestige, telg van een ambtenarenfamilie, bestuurstechnocraat, kritisch t.a.v. de vorst en met een enigszins dubbelhartige moraal.

16. Vgl. Ph. Godding en J.Th. de Smidt 'Evolutie van het recht in samenhang met de instellingen', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* IV, Haarlem 1980, p. 174 over '... een nieuwe klasse van togadragers, de "noblesse de robe" tegenover de "noblesse d'épée". De veelal uit de burgerstand omhooggeklommen leden van deze nieuwe ambtsadel verlangen ook de status en het aureool van een riddertitel en een stamboom met adellijke kwartieren.' De auteurs situeren deze ontwikkeling in de tweede helft van de 15e eeuw – de vraag lijkt of het voorbeeld van Potter er niet op wijst dat e.e.a. eerder inzet. Potter zelf lijkt zich overigens van genoemde ontwikkeling bewust: zie de reeds geciteerde passus 124/15-16 over de carrière van grondig geschoolde klerken.

17. *Blome* 122/35-37: *aldus wort menich dier verwonnen mit conste datmen*

mit crachte nummermeer winnen en soude. Het zou ondoenlijk zijn om alle plaatsen op te sommen waar Potter het primaat blijkt toe te kennen aan de rede; zie vooral de hoofdstukken over de hiermee verbonden deugden *mate*, *rede*, *wijsheid* en *const*. Overigens lijkt met name ook deze 'rationele' dimensie in de *Blome* veel sterker aanwezig dan in de *Fiore*-traditie.

18. Zie J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Willem Eggert ca. 1360-1417; een Amsterdams koopman in grafelijke dienst', in: *Hollandse studiën* 12 (1982), p. 37-72. Het is wel karakteristiek voor Potters mentaliteit dat hij tegen dit soort succes grote bezwaren heeft: een nouveau riche heeft in zijn ogen aan het hof niets te zoeken (59/40-47). Tot Potters sociale code hoort ook het snobisme van de volbloed hoveling die hij is: reeds zijn vader vervulde belangrijke ambtelijke diensten. Wat dat betreft is Dirc Potter aan het hof zeker geen nieuwkomer; wel een vooruitkomer.

19. Zie o.a. H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*, Amsterdam 1983, en 'De laatmiddeleeuwse rederijdersliteratuur als vroeg-humanistische overtuigingskunst', in *Jaarboek Fonteyne* 34 (1984), p. 65-96. Een en ander bevestigt weer eens hoe voorzichtig men moet zijn met polarisatie van adel en burgerij; niet zelden lijkt het onderscheid veeleer neer te komen op de (hiermee niet volledig congruente) polariteit van gearriveerden en nieuwkomers.

20. Zie de in noot 5 vermelde studie van Borck.

21. Gedurende het academisch jaar 1986-1987 heeft schrijver dezes op het NIAS gewerkt aan een monografie waarin de figuur van Dirc Potter, naast contemporaine auteurs aan het Hollandse gravenhof, uitvoeriger zal worden geportretteerd: *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (verschijnt eind 1987). Zie voor eerdere verkenningen behalve de in noot 2 en 11 genoemde studies ook F.P. van Oostrom, 'Van hoofs tot herfsttij: literatuur aan het Hollandse hof, ca. 1200- ca. 1400', in: *Dichter en hof. Verkenningen in veertien culturen*, Utrecht 1986, p. 57-74.

Dirk Bormans over de rampen van 1466

J.P. Gumbert

In 1466 schreef Dirk Bormans, koster van het Noordlimburgse kerkje Baexem¹, een handschrift van twee eigentijdse vrome werkjes², dat hij bestemde voor het Regulierenklooster Sint-Elisabethsdal te Nunhem.³ Dit handschrift (bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, signatuur 129 G 10) is een eenvoudig maar keurig klein boekje, werk van een vakman, met twee nette penwerkinitiaaltjes geheel in de stijl van de streek.⁴ Aan het eind van zijn werk gekomen, zette de schrijver een eigen slotopmerking, een colofon, waarin hij niet alleen, zoals men het in zoveel handschriften vindt, zijn naam bekend maakte en iets over de omstandigheden en het tijdstip van zijn werk mededeelde, maar waarin hij zich liet meeslepen tot tamelijk uitvoerige berichten over de rampen, die het laatste jaar in zijn deel van de wereld waren voorgevallen. Deze berichten wil ik in het volgende bekend maken.⁵ De Latijnse tekst zelf vindt men aan het slot van dit artikel; hier volgt een beknopte parafrase, met enkele aantekeningen toegelicht (ik ben mij ervan bewust dat een rijkere annotatie zeer wel mogelijk zou zijn geweest).

1 Ter ere Gods en tot nut der lezers heb ik, Dirk Bormans, nu ter tijd koster in Baexem, dit boek geschreven voor de regulieren van Sint-Elisabethsdal in het graafschap Horne, in 1466, in welk jaar veel wonderlijks of liever jammerlijks is voorgevallen.

2 Jacobus, de eerste graaf van dit land, is uit verlangen naar een volmaakter leven heimelijk weggegaan en op Hemelvaart (15.5.1466) bij de minderbroeders observanten ingetreden. Hij liet zijn land met veel schulden bezwaard achter; zijn drie dochters waren al verloofd, maar de oudste van zijn drie zonen, Jacobus, was ongeveer twaalf jaar.

[Zie A. Pompen, 'Jacobus de Eerste, Graaf van Horne', in: *Publ. de la Soc. Hist. et Archéol. dans le Duché de Limbourg* 40, = N.S. 20 (1904), p. 3-211; *NNBW* 9.412. Jacob, heer, en sinds 1450 graaf, van Horn(e), had drie zonen (afgezien van een jonggestorvene); Jacob II was in 1450 geboren, en in 1466 dus 16, niet 12 jaar oud; zijn jongste dochter was in 1464 verloofd, toen zij pas een jaar of vier was. Het franciscanenklooster in Weert, waar hij intrad, had hijzelf in 1461 gesticht. 'In bloeienden toe-

stand ontving (Jacob II) de erflanden zijner familie', volgens Pompen (p. 140), die slechts twee schulden weet te noemen; als terminus post quem van Jacobs afstand noemt hij december 1467, toen Jacob het huwelijkscontract van een andere zoon tekende. In beide opzichten zijn Bormans' mededelingen denkkelijk betrouwbaarder. Hoe het met een andere melding van Pompen staat: 'Hij werd een Minderbroeder in den schoonsten zin des woords, hij werd een heilige' (p. 144), kunnen wij niet beoordelen. Jacob stierf in 1488.]

3a Karel de Stoute heeft (terwijl zijn vader, Filips de Goede, nog leefde, geheel afgetakeld) de rijke stad Dinant tot de grond verwoest, hoewel zij voor onneembaar werd gehouden. Op de negende dag van het beleg trok hij er binnen; de burgers doodde hij of nam hij gevangen, de vrouwen en kinderen wierp hij in de Maas of verjoeg hij; hij maakte onmetelijke schatten buit, sloopte alle muren en gebouwen, en ging naar huis. De oorzaak was de twist, die enige jaren geleden ontstaan was tussen Louis de Bourbon, de gekozen en bevestigde bisschop van Luik, en de stad Luik met bijna de hele bevolking van het land. Louis is een zoon van Filips de Goede's zuster, en zijn zuster was met pauselijke dispensatie met Karel de Stoute gehuwd geweest (zij was het vorig jaar in Antwerpen tijdens de jaarmarkt overleden).

[Filips de Goede stierf 15.6.1467. – Het beleg van Dinant vond plaats van 18 tot 25 augustus 1466. – Louis de Bourbon (1438-1482), neef van Filips, was reeds in 1459 als bisschop van Luik bevestigd, maar gewijd was hij pas in juli 1466. Zijn zuster Isabella was Karels tweede vrouw, sinds 1454; zij was op 25 of 26 sept. 1465 gestorven.]

3b Dit conflict liep zo hoog op dat de Luikenaars Louis afzetten en Marcus, zoon van de markgraaf van Baden, in zijn plaats kozen (een geletterd man; zijn ene broer was bisschop van Trier, zijn andere van Metz). Deze arriveerde eind april (1465) en werd alom in het land van Luik en Loon feestelijk en met wederzijdse eden van trouw ontvangen. Maar na enige tijd werden Marcus en de Luikenaren tot vijanden van Filips en Karel verklaard. Toen trok hij met het Luikse leger op strooptocht naar het land rond Valkenburg en Limburg, en toen hij dat goeddeels verwoest had verliet hij, met zijn eigen landgenoten, stilletjes het kamp, zonder dat de Luikenaars iets vermoedden, en ging naar zijn eigen land terug, na nog geen vijf maanden bewind; ongeacht zijn eed liet hij de mensen die hem gekozen hadden in verbijstering en droefheid achter. Maar men zei dat hij een aannemelijke reden voor zijn vertrek had.

[Jacob I, markgraaf van Baden, had vijf zoons: Karel volgde hem op, Bernard was toen al overleden, Johan (*1433) was

aartsbisschop van Trier (1459-1484), George bisschop van Metz (1456-1503). De jongste, Marcus, heeft het niet zo ver gebracht. Eind maart 1465 werd hij door de oppositie tegen Louis tot 'momboer' van het bisdom gekozen, en in april en mei alom feestelijk binnengehaald. De oorlogsverklaring en de Limburgse expeditie begonnen rond 29 augustus, de stille aftocht van Marcus op 4 september 1465. Kanunnik in Straatsburg is hij nog geworden, en hij stierf in 1478. Zie J.-L. Kupper, 'Marc de Bade au pays de Liège en 1465', in: *Liège et Bourgogne, Actes ... 1968* (Congrès et Colloques de l'Univ. de Liège, 66 (1972) p. 55-80.]

3c Ondertussen werd het conflict tussen Luik en Louis steeds erger. Lange tijd lag bijna het hele land onder pauselijk interdict. Gewetensvolle geestelijken, zowel van allerlei orden als seculieren, die zich daaraan wilden houden, werden beroofd en verjaagd; enkele aanzienlijke burgers, schuldig aan of beschuldigd van keuze voor Louis, zijn publiekelijk in Luik onthoofd.

[Het interdict dateerde al van 1462.]

3d In datzelfde jaar 1465, ongeveer in mei, trok Karel met een groot leger naar Frankrijk, waar hij de koning, met grote eigen verliezen, versloeg; tegen het einde van de herfst keerde hij terug. Toen werden de Luikenaars bang, omdat ze wisten dat hij sterker was; maar in de zomer voor zijn terugkomst, toen het gerucht omleefde dat Karel en heel zijn leger in Frankrijk waren gesneuveld, hadden hun overmoed en woede hoogtij gevierd.

[Karels Franse veldtocht leverde hem de overwinning bij Monthéry op, 16.7.1465. De misleidende geruchten zijn ook elders vermeld: Kupper p. 60.]

3e Heel het Luikse land en een groot deel van Brabant waren door brandstichting, roof en plundering verwoest; tallozen stierven met afgesneden keel of anderszins vermoord. De burgers van Dinant betoonden zich nog feller dan de anderen tegen Karel; zij verbrandden en verwoestten zijn land en zijn burchten, doodden mensen of namen ze gevangen, en brachten enorme buit naar hun stad. Maar ook de omliggende bevolking bracht, uit vrees voor een beleg en in vertrouwen op de sterkte van de stad, al hun bezit daarheen – waarmee zij onmetelijke rijkdommen voor de vijand klaarlegden, die Filips en de zijnen bij de verwoesting van de stad, zoals gezegd, allemaal meenamen.

3f Genoeg over de val van deze stad. God straft de hoogmoed.

4 Hertog Jan II van Kleef en de heer van Egmond voerden oorlog tegen hertog Adolf van Gelre, omdat hij zijn vader Arnold, broer van de heer van Egmond, die hij ruim een jaar geleden gevangen genomen had, nog steeds in Buren vasthield en zijn land in bezit hield. Bij deze storm is het land van alle drie de partijen, maar

vooral Gelre, verarmd en zijn vele personen jammerlijk omgekomen.

[Adolf had Arnold in januari 1465 gevangen genomen; de gewapende acties van Jan van Kleef en Willem van Egmond begonnen in 1466 en zouden nog jarenlang voortduren.]

5 Men begon treurige berichten te horen van een afschuwelijke ketterij in Leipzig en rondom in het diocees Regensburg.

[Leipzig ligt een flink eind buiten het diocees Regensburg.]

6a Ook was er een hevige pestilentie in vele streken, in Keulen, Neuss, het land van Gulik; in Maastricht en Maaseik woedde zij erg, in Wessem en in Buggenum stierven velen, in het klooster van Sint-Joost bij Montfoort vijftien. Ook in Roermond stierven velen. In het klooster Sint-Jeroen van de regulieren aldaar zijn er tien gestorven.

[Buggenum ligt vlak bij Nunhem, Wessem bezuiden Baexem, en het klooster van franciscanen (tertianen) Sint-Joost bij Maasbracht weer iets verder Zuidelijk. – Over het Sint-Hieronymusklooster in Roermond zie *Monasticon Windeshemense* 3 (1980) p. 383-392, en J. Habets, 'Memorieboek van het klooster van den H. Hieronymus te Roermond ... 1438-1561', in: *Publ. Soc. Hist. et Arch. Duché de Limbourg* 9 (1872) p. 311-342.]

6b Als eerste stierf op 19 augustus frater Herman van Viersen, geprofest priester. Hij leek mager en lichamelijk zwak, maar was toch een vroom en oprecht kloosterling.

[Habets 328 geeft zijn naam als H. 'Tabrioens'; zijn professie was op 2.7.1454, zijn sterfdatum is volgens Habets 20.8.]

6c Als tweede stierf op 7 september fr. Arnold uit de buurt van Elten in het Kleefse, geprofest priester.

[Habets 328: Arnold Kael, van Kleef; professie tegelijk met de vorige, 2.7.1454.]

6d Als derde, op 11 september, Hendrik Buysken van Viersen, priester-donaat.

[Habets 335: professie 1450.]

6e Als vierde, op 23 september, fr. Matheus van Neerden, geprofest priester. Deze was een goed schrijver en zanger en nam de regels van het kloosterleven goed in acht.

[Habets 327: *Mathias* van N.; professie 25.1.1448, sterfdatum volgens Habets 27.9.]

6f Op dezelfde dag, ongeveer tegelijkertijd, als vijfde fr. Godefridus Heesman, uit Roermond; een jongen van goede aanleg, binnen een jaar na zijn professie heengegaan.

[Habets 328: professie 9.12.1465, sterfdatum 27.9.]

6g De volgende dag als zesde fr. Johannes Lapidice, uit Keulen, subprior. Een groot en sterk man, beijverde zich krachtig voor alles wat het kloosterleven raakt; een goed schrijver, verluchter en

zanger, bij allen geliefd, die zijn leven lang trouw en ijverig werkte voor de gemeenschap, vooral door boeken te schrijven en te verluchten, zowel voor de verkoop als voor het eigen klooster. Hij was de eerste profes van dit huis, en ontsliep in het twintigste jaar van zijn professie. (Hierna is een passage uitgekrabd; er stond: 'Zijn volle broer Willem, subprior in Sint-Elisabethsdal, overleefde hem; die was vier jaar ouder dan hij, en altijd zwak geweest. Johannes had ... tegelijk met hem de wereld verlaten en had tweeënehalf jaar samen met hem gewoond, tot het Sint-Hieronymusklooster gesticht werd waarin hij, zoals gezegd, overleed.')]

[Habets 327: Johannes' professie 25.11.1446, sterfdatum 26.9. – Blijkbaar waren Johannes en zijn broer Willem begin 1444 in Nunhem ingetreden; inderdaad vinden wij 'Wilhelmus Lapidice de Colonia' als zevende profes vermeld bij A. Wolters, 'Necrologium van het Klooster St. Elisabethsdal in het voormalig graafschap Horne', in: *Publ. Soc. Hist. et Arch. Duché de Limbourg* 17 (1880) p. 3-58, op p. 28.]

6h Als zevende stierf, op 2 oktober, fr. Arnold van Venlo, geprofest priester.

[Habets 328: Arn. Christiani; professie 2.7.1454, te zamen met twee eerder genoemden.]

6i Als achtste, op 18 oktober, 's ochtends, de zeer geliefde fr. Laurentius uit Bree bij Boket in het land van Loon. Nog jong, matig lang, aantrekkelijk van uiterlijk, vroom, vriendelijk en van goede aanleg, stierf hij in het eerste jaar na zijn priesterwijding.

[Habets 328: Laur. de Foro, professie 15.3.1460. – 'Boket' = Boecholt?]

6j Op dezelfde dag, 's avonds na de completen, als negende de eerw. pater Oliverius, prior, profes van Groenendaal. Lang en mager, vroom, verstandig, knap, rechtvaardig, bekwaam, een vurig minnaar en verzamelaar van boeken. Met zijn dood viel een steunpilaar, niet alleen van dit klooster, waar hij slechts twee jaar aan het hoofd gestaan had, maar van de hele congregatie van Windesheim.

[Habets 325: gekozen 26.8.1464. – Hij is Oliverus (Ver)beret, regulier in Groenendaal sinds 1434, prior aldaar sinds 1457; zie *Monasticon Belge* 4 (1970) p. 1081.]

6k Enkele dagen later, een lid van het personeel: Peter, brouwer. Over bleven de procurator, fr. Dionysius, de sacrista en een andere geprofeste priester.

[Over de brouwer spreekt Habets niet. – Habets 327, 328: Dionysius Buckinc, van Bree, professie 9.1.1452; Leonardus Sutoris = Schoenmaker, van Sittard, professie 25.1.1448; Henricus Testelman, van Opoeteren, professie 13.3.1460, stierf 10.7.1471.]

61 Daarna, toen het klooster rond 13 december 1466 gevisiteerd werd, werd fr. Dionysius tot prior, fr. Leonardus tot procurator benoemd; een broeder uit Elisabethsdal werd toegevoegd, om tijdelijk de rol van subprior te vervullen en toekomstige novicen op te leiden.

[Habets 325-326: Dionysius legde zijn prioraat in 1479 neer en ging in 1484 over naar de orde van het H. Graf; Leonardus volgde hem in 1479 op tot 1491, en overleed 25.2.1494. – De stichting van het klooster was een langdurige procedure geweest, van 1438 tot 1446. Uit de lijsten bij Habets kan men opmaken dat het klooster in 1465 net de stand van tien eigen profesmonniken had bereikt (met de twaalfde profes; twee waren er al gestorven, in 1452 en 1458). Het derde sterfgeval in de kloostergeschiedenis, in augustus 1466, was denkkelijk de aanleiding dat op 1.9.1466 het Memorieboek van het klooster werd aangelegd; men vermoedde toen zeker niet, het reeds meteen zo zeer nodig te zullen hebben. Het aantal profesmonniken werd dus tot drie gereduceerd, en werd daarna geleidelijk weer opgebouwd tot in 1475 het getal 10 weer werd bereikt. In 1484 vond opnieuw een decimering plaats, maar het herstel ging snel, en tot het einde toe bleef het aantal monniken schommelen tussen 10 en 14. De profesmonniken waren overigens niet de enige bewoners van het klooster: op de lijst van sterfgevallen staat één donaat, maar blijkens Habets 335 waren er in 1466 zeker nog drie donaten in huis. En van het personeel wordt er slechts één genoemd – zelfs zijn sterfdag is niet precies genoteerd – zonder dat wij kunnen zeggen hoeveel er overleefden. – Men merke op dat de sterfdata in het Memorieboek over augustus en september afwijken (soms zelfs in volgorde) van die in Bormans' bericht. Men zou kunnen vermoeden dat de gegevens in het Memorieboek officieel, dus wellicht juist zijn, terwijl Bormans' gegevens denkkelijk uit een brief stammen en op minder betrouwbare herinneringen berusten.]

7 O God, wie kent Uw macht? Vreselijk is Uw wraak, onnaspeurlijk Uw wegen. Laten wij Hem vrezen en ons voor Hem vernederen, opdat Hij ons verheffe in de ure der bezoeking waarmee Hij onze geliefde broeders en vele anderen in dit jaar heeft getroffen. Laten wij ons bekeren, opdat wij gered worden. God dank.

[Dit is een aaneenschakeling van bijbelcitaten; ik herkende achtereenvolgens: Ps. 89:11, 35:7, 65:5, Rom. 11:33-34, Ps. 134:6, 2:11, 1 Pet. 5:6, Ps. 94:2, 2:12, Deut. 32:39, 1 Reg. 2:7, 2:6.]

8 O God Vader, moge de moeder van Uw zoon, door wiens bloed wij gered zijn, bidden dat wij niet verdoemd worden.

[Deze afsluiting is in versvorm (opvallend is de ongrammaticale noodsprong *tis* voor *tui*).]

Aldus Bormans' aantekeningen. Men zal ze niet licht voor een belangrijke historische bron houden. Over de val van Dinant en zijn voorgeschiedenis, en over de Gelderse troebelen, vertelt hij alleen wat 'iedereen' geweten moet hebben, en niets dat voor ons nieuw is; zijn berichtje over de graaf van Horne is wellicht nog nuttig. Het interessantste, vooral door de korte schetsen van enkele personen, is zeker het Roermondse pestbericht; hier moet hij zich persoonlijk nauw bij betrokken gevoeld hebben, over een gedetailleerde bron beschikt hebben die hem betrouwbaar voorkwam, en gemeend hebben dat deze feiten in het Nunhemse klooster met belangstelling gelezen zouden worden. Te meer verrassend is het, dat de data van de eerdere sterfgevallen afwijken van die in het officiële memorieboek, en dat een uitweiding, die op een inwoner van Nunhem betrekking had, is uitgekrabd. Ik zou willen vermoeden, dat zijn informant de anonieme, in december uit Nunhem naar Roermond gezonden broeder was; ook moet hijzelf een specifieke relatie met Nunhem gehad hebben, maar er is over zijn persoon niets verder vast te stellen.⁶ Wel kunnen wij nog constateren dat zijn aantekeningen niet vóór de laatste dagen van het jaar 1466 (enige tijd na de in 61 genoemde reorganisatie van 13 december) neergeschreven kunnen zijn; ook, dat zij niet geheel uit een spontane opwelling voortkomen, maar althans ten dele op een eerdere optekening berusten.⁷

En daarmee nemen wij afscheid van deze notities, die, historigrafisch van geringe waarde, door hun aansprekende persoonlijke betrokkenheid toch respect verdienen als een bescheiden ego-document.

De Latijnse tekst van de historische aantekeningen van Dirk Bormans, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 129 G 10 f.130^v-133^r.

(Wij volgen het origineel in spelling (echter met normalisering van *ij*, *u/v*), gebruik van hoofdletters en interpunctie (met dien verstande dat wij de punten, die Bormans ter geleiding van zijn zinnen aanbrengt, door komma's hebben vervangen, en aan de zinseinden, die Bormans alleen met hoofdletters zichtbaar maakt, punten zetten). Ook de indeling van de tekst is de originele, maar niet de nummering: onze cijfers 1, 2, 3 ... corresponderen met de zware ronde paragraaftekens in het hs., de subindelingen 3a, 3b ... met de lichtere, 'galgjes'-vormige.)

1 Ad laudem gloriam et honorem dei et ad utilitatem legencium
Ego dericus bormans custos pro tempore ecclesie in baexen scripsi
hunc librum pro fratribus regularibus monasterii vallis sancte eli-

zabeth in comitatu hoirnensi anno domini millesimo quadringentesimo sexagesimo sexto. Quo anno multa mirabilia magis autem miserabilia contigerunt.

2 Hoc anno dominus jacobus primus comes huius patrie, desiderio vite perfectioris clam discedens, ordinem fratrum minorum de observancia ipso die ascensionis domini suscepit, relinquens terram multis valde debitis aggravatam. Tres eius filie iam fuerant desponsate. Porro inter tres filios quos reliquit senior jacobus nomine circa duodecim annos habebat etatis.

3a Hoc anno karolus filius philippi ducis burgundie adhuc vivente patre et iam pene decrepito, dionantum civitatem opulentam valde et antiquissimam funditus usque ad solum destruxit, quamvis omnium iudicio inexpugnabilis videbatur. Nam nono obsidionis die eam intravit, civibusque aliis interfectis aliis captis, et mulieribus cum parvulis aliis in mosam proiectis aliis effugatis, inestimabili thesauro diversarum diviciarum invento et per suos ablato, destructisque muris et ceteris edificiis omnibus, abiit in terram suam. Contigit autem huic civitati tam grandis interitus, ob discordiam ante aliquot annos ortam, inter ludovicum de borbon electum [*vanaf hier op rasuur*: et confirmatum leodiensem ex una, et civitatem 'leodiensem cum tocius' (*deze drie woorden in de marge toegevoegd*)] pene patrie populo ex altera parte. Est autem iam dictus dominus ludovicus filius sororis prefati philippi ducis burgundie. Insuper et soror sepedicti ludovici nupserat domino karolo predicto per dispensacionem domini pape, que precedenti anno antwerpie tempore nundinarum defuncta est.

3b Igitur prefata pernicioza lis tantum successu temporis excrevit ut leodienses dimisso ludovico de borbon, marcum filium mar [*f.131*] chionis de altis balneis virum nobilem et literatum, cuius unus frater erat episcopus treverensis, alter metensis in locum eius eligerent. Qui circa finem aprilis veniens, in civitate leodiensi ceterisque quasi omnibus tocius patrie leodiensis et lossensis oppidis castris et locis oportunis cum solempnitate receptus est, interventibus iuramentis validis de mutua utrimque fidelitate et assistentia. Post modicum vero tempus factus est ipse dominus marcus cum leodiensibus publicis inimicus domini philippi ducis burgundie et domini karoli filii eius. Exiens ergo cum exercitu civitatis et populi ad depredandam terram circa partes falkenburgenses et lymburgenses, eaque ex magna parte devastata, de castris caute recedens cum hiis qui secum venerant de terra sua, leodiensibus nil tale suspicantibus, suam remeavit ad patriam, quinque mensibus sui regiminis nondum expletis, illosque qui ipsum elegerant in maximo stupore et tristitia derelinquens, non obstantibus prioribus iuramentis. Habebat tamen causam ut dicebatur rationabilem recedendi.

3c Hiis ita se habentibus, perseverabat et cotidie in deterius proficiebat gravis et periculosa dissensio leodiensium contra ludovicum de borbon, suum electum et confirmatum. Nam multo tempore tota patria paucis locis demptis posita erat sub interdicto excommunicatione gravissimisque aggravacionibus domini pape ex parte ludovici. Viri autem conscienciosi et iusti sive de religione quacumque sive de seculo, qui huiusmodi mandatis obedire velle inventi sunt, facultatibusque spoliati suisque a locis depulsi vix corpore evaserunt. Nonnulli eciam de primoribus civitatis et patrie deprehensi vel accusati velle favere partibus ludovici de borbon, publice leodii decollati sunt.

3d Ipso eodem anno [*in de marge bijgeschreven*: 1465] in maio vel circa exiit dominus karolus prefatus [*f.131*^v] cum maximo exercitu in franciam contra regem pugnaturus, quem in sua propria terra non sine magno dampno exercitus sui devincens, rediit circa finem autumpni. Quo audito leodienses non parum animo sunt percussi scientes quia forcior illis est. Verumptamen in estate antequam reverteretur, cum vehemens rumor insonuisset ipsum dominum karolum suosque omnes in francia cecidisse, leodiensium excrevit animus et ira magis magisque grassata est.

3e Interea tota terra leodiensis, et brabantia ex magna parte incendiis rapinis exactionibus miserabiliter vastata est, innumerique diversis locis et temporibus desecto gutture aliisque mortibus sunt horribilissime interfecti. In hoc tam infausto dissidio cives dionanti contra dominum karolum et suos ceteris se severiores exhibuerunt, terramque illius villas et castra alia incendentes alia destrucentes aliaque vastantes, pluribus interfectis pluribusque captis, immensas predas sue civitati intulerunt. Sed et populi circumcirca obsidionem timentes firmitate loci confisi omnia que habere poterant illic congerentes, infinitas divicias inimicis venientibus prepararunt. Quas philippus cum suis civitatem vastantes ut dictum est penitus abstulerunt.

3f Hec pauca de multis dicta sufficiant occasione civitatis huius hoc anno destructe. Destruit deus omne superbum.

4 Insuper hoc anno dominus johannes secundus dux clivensis et dominus de egmont graves inimicicias agebant contra adolphum ducem gelrensem, eo quod dominum arnoldum patrem suum fratrem dicti domini de egmont ante annum et eo amplius captum, vinctum tenebat in buren, et totum eius dominium occupabat. In hac seivissima tempestate patria trium predictorum, maxime autem gelrensis depauperata est, nec non et corpora animeque plurimorum hinc inde miserabiliter perierunt. [*f.132*]

5 Item hoc anno audiri ceperunt tristes rumores de pessima et blasphema heresi pullulante in oppido lipsensi et circumcirca in diocesi ratisponensi.

6a Preterea hoc anno facta est gravis pestilencia in multis partibus, colonie, nussie, et in terra iuliacensi. In traiecto gravius grassabatur et in eyck. In wessem et in buggenhem multi valde obierunt. In monasterio sancti iudoci prope monfort quindecim mortui sunt. Ruremundis eciam plurimi obierunt. In monasterio sancti iheronimi regularium eiusdem civitatis decem mortui sunt.

6b Primus obiit in profesto beati bernardi frater hermannus de viersen presbiter professus. Hic quamvis macer et debilis corpore videbatur, erat tamen devotus sincerus et verus religiosus.

6c Secundus obiit in profesto nativitatis beate marie frater arnoldus de prope elten in terra clivensi presbiter professus.

6d Tercius obiit in die prothi et iacincti devotus henricus buysken de viersen presbiter donatus.

6e Quartus obiit in crastino sancti mauricii frater matheus de neerden presbiter professus. Hic erat bonus scriptor, bonus cantor, et diligens in omni observancia discipline.

6f Ipsa eadem die eadem fere hora obiit quintus frater godefridus heesman. Hic oriundus ex ruremunda bone indolis iuvenis, primo anno professionis sue ad dominum feliciter assumptus est.

6g Die sequenti obiit sextus frater iohannes lapicide de colonia supprior. Hic fuit vir procerus et fortis, strenuus observator et zelator omnium que viam vere religionis concernunt, bonus scriptor, bonus illuminator, et bonus cantor, dilectus omnibus, qui fideliter et ferventer laboravit omnibus diebus suis pro communi, maxime scribendo et illuminando libros, tam pro precio quam pro monasterio. Erat enim primus frater professus ipsius monasterii. Porro vicesimo anno professionis [f.132^v] sue feliciter dormivit in domino, [*hierna zijn zes regels uitgeradeerd; er stond: dimittens post se in hac vita, germanum fratrem suum wilhelmum suppriorrem in valle sancte elizabeth, qui ipso senior quatuor annis semper debilis erat. Hunc ... is ipse frater(?) iohannes secutus ex seculo, habitavit cum illo duobus annis et sex mensibus, donec inchoata est domus sancti iheronimi, in qua ut dictum est feliciter requievit*].

6h Septimus obiit in crastino sancti remigii frater arnoldus de venlo sacerdos professus.

6i Octavus obiit ipso die sancti luce evangeliste de mane multum dilectus frater laurentius de bree prope boket in terra lossensi. Hic iuvenis mediocris stature, pulcher facie, devotus et amabilis, optime indolis primo anno sui sacerdocii feliciter quievit in domino.

6j Eadem die tarde post completorium obiit nonus venerabilis pater oliverus prior professus in viridi valle. Hic fuit procerus et macer, vir magne religionis, et vir consilii, non parve sciencie, iusti tenax et bene discretus, fervidus amator et collector librorum. In cuius morte non solum monasterii sancti iheronimi ubi tantum

duobus annis prefuit, verum etiam tocus capituli generalis de windesem columpna cadere videbatur.

6k Post huius felicem in domino dormicionem paucis diebus expletis obiit decimus quidam ex familiaribus petrus braxator. Remanserunt autem superstites frater dionisius procurator cum sacrista et uno alio sacerdote professo.

6l Postea circa festum sancte lucie advenientibus visitatoribus factus est frater dionisius prior, et frater leonardus qui fuit sacrista procurator, assumpto quodam fratre de sancta elizabeth, qui locum supprioris ad tempus teneret, et institueret ad ordinem assumendos.

7 Ach domine deus omnipotens 'quis novit potestatem ire tue, et pre timore tuo iram tuam dinumerare'. 'Iudicia dei abissus multa'. 'Terribilis deus in consiliis [f.133] super filios hominum'. Ideo merito exclamat apostolus 'O altitudo diviciarum sapiencie et sciencie dei quam incomprehensibilia sunt iudicia eius et investigabiles vie eius. Quis enim cognovit sensum domini aut quis consiliarius eius fuit'. Nam 'omnia quecumque voluit dominus fecit in celo et in terra'. 'Serviamus igitur domino in timore, et exultemus illi cum tremore'. 'Humiliemur sub potenti manu dei ut nos exaltet in hora visitacionis' qua dilectos fratres prefatos et multos alios hoc anno visitavit. 'Preveniamus faciem eius in confessione'. 'Apprehendamus disciplinam nequando irascatur dominus et periamus de via iusta'. Convertamur ad dominum deum quia pius est, et salvi erimus eciam in quocumque mortis periculo. Ipse enim 'percutit et sanat', 'humiliat et sublevat', 'mortificat et vivificat, deducit ad inferos et reducit'. Cui honor et gloria in secula seculorum. Amen.

Deo gracias.

8 Ach deus alme pater oret tis filii mater
Qui nos salvavit qui nos pio sanguine lavit
Ut non dampnemur sed perpeti luce letemur.

Noten

1. Baexem ligt 8 kilometer ten westen van Roermond.
2. Het zijn het *Speculum mortalium* en het *Speculum solitariorum*, toegeschreven aan Jacobus van Gruitrode (kartuizerprior te Luik; hij leefde toen nog, † 1475); maar omdat de werkjes nog nooit zijn onderzocht (er schijnt geen ander dan dit hs. bekend te zijn), is de toeschrijving niet zeker; zie K. Seynaeve, 'Jacobus van Gruitrode', in: *Historia et spiritualitas Cartusiensis, Acta ...* 1982, Destelbergen 1983, p. 313-336, m.n. p. 321, 322; en P. Bange, *Spiegel der Christenen*, (diss. Nijmegen), Nijmegen

1986, p. 64-65.

3. Nunhem ligt 6 kilometer ten noordwesten van Roermond (en evenveel ten noordoosten van Baexem). Voor het klooster zie W. Kohl e.a. (reds.), *Monasticon Windeshemense* (Arch.- en Bibl.w. in België, Extranr. 16), 3 (1980) p. 351-371. Het hs. was nog in de 17e eeuw in dat klooster: uit die tijd dateren niet alleen een inhoudsopgave en de band, maar ook een eigendomsmerk.

4. Zie *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae I*, 1922, nr.565; G.I. Lieftinck-J.P. Gumbert, *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas 2* (ter perse), nr.485. Het hs. is van mooi perkament, ongeveer 18 x 13 cm (dat is even hoog, maar iets breder, dan bijv. Jansens Prisma-compendia); er staan 31 regels op 127 x 83 mm (het equivalent van wat typografisch een elfpuntsletter zou heten). De liniëring is bekwaam uitgevoerd, maar plaatst ons voor een technisch raadsel waar ik hier niet op in zal gaan. De initialen lijken sprekend op wat er in het 15 kilometer zuidelijker gelegen Maaseik werd getekend.

5. Zij zijn al eerder genoemd:

– bij P.J.M. van Gils, 'Jacobus van Gruitrode', in: *Ons Geestelijk Erf* 6 (1932), p. 230-231 (als 'kroniek van Luik en omstreken over het jaar 1466', met het bericht dat de rijksarchivaris te Maastricht, dr. Goossens, haar 'binnenkort denkt uit te geven', wat blijkbaar niet gebeurd is);

– bij E. Hélin, 'Vingt-quatre manuscrits intéressants l'histoire liégeoise conservés à la Bibl. Royale de La Haye', in: *Annuaire d'Hist. Liégeoise* 17, = IV 2, (1949) op p. 254, met onjuiste (van de foto verkeerd gelezen) foliocijfers, en de onjuiste identificaties 'Fragment de chronique racontant (...) la campagne menée en 1466 (...) en 'fragment d'obituaire et de chronique du couvent' (= Nunhem!);

– bij M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen...*, 1980, nr.216a.

6. Er zijn geen gegevens te vinden in het *Necrologium*, 'uitgegeven' door Wolters (zie boven ad 6g). Baexem is ook kerkelijk van Thorn, niet van Nunhem afhankelijk.

7. Dat blijkt, behalve uit de spelfout *missie* voor *nussie* in 6a, uit de kopieerfout, die de rasuur in 3a nodig maakte.

Desiderius Erasmus en Jacobus Canter

B. Ebels-Hoving

Inleiding

De titel van dit opstel brengt de namen van twee Nederlandse humanisten samen, die vijf eeuwen geleden als jonge geleerden hun loopbaan begonnen. Hun leven zou de typische kenmerken van het humanisten-bestaan rond 1500 gaan dragen: beiden zouden zij steeds op reis zijn, op zoek naar emplooi, naar financiële steun; ze zouden afhankelijk zijn van vrienden en begunstigers, maar intussen gestadig voortwerken aan het verspreiden van hun kennis en eruditie – uit financiële noodzaak dus, maar ook uit innerlijke behoefte en overtuiging. Beiden zouden zij in de loop van hun leven meer bestaanszekerheid verwerven; maar toen het zover was, in de jaren '20 van de 16e eeuw, bevonden zij zich in verschillende situaties en was bovendien de een beroemd, de ander – hoogstens – berucht-in-kleine-kring. Zou dan op dit tweetal niet het bekende 'bien étonnés de se trouver ensemble' van toepassing geweest zijn, als zij bovenstaande combinatie van hun namen onder ogen gekregen zouden hebben? Toch niet: te eniger tijd in hun leven, namelijk in het al genoemde begin van hun carrière, moeten zij geweten hebben wie de ander was, wat hen verbond. Erasmus wist zich trouwens ook later nog, toen hij zelf al beroemd was, de naam Canter te herinneren als een illustere¹ – en dat Canter van zijn kant toen geen weet gehad zou hebben van Erasmus' faam is onwaarschijnlijk.

Toch is het doel van deze bijdrage niet het bepleiten van een historisch-feitelijke relatie tussen de twee. Het zal gaan om iets anders, namelijk om het aangeven van een verschil tussen beiden: een verschil dat interessant is omdat het al zichtbaar wordt op een tijdstip waarop hun achtergrond en uitgangspunten nog een opvallende gelijkenis vertonen. Terwijl vorming en belangstelling van de jonge Erasmus en de jonge Canter hen beiden lijken voor te bestemmen tot het uitdragen van een vorm van bijbels humanisme, blijkt in feite al vroeg dat zij op belangrijke punten verschillend denken. Dat de een beroemd en de ander vergeten werd ligt ongetwijfeld aan een ongelijke begaafdheid, maar kan daarnaast ook te maken hebben met de gelijktijdige en latere waardering van het type humanist dat zij vertegenwoordigden. Erasmus blijft onze

beroemdste 'Bijbelse humanist'², Canter was, zoals men zal zien, een religieus scepticus, die bij de invloedrijke stromingen van zijn tijd geen aansluiting heeft gevonden.

Contact tussen Erasmus en Canter

In het jaar 1489 schreef de toen ongeveer twintigjarige Erasmus vanuit het klooster Steyn een dringende en zeer vleierende brief aan zijn leeftijdgenoot Jacob Canter, leraar in de welsprekendheid te Antwerpen.³ Canter was een telg uit een erudiete Groningse familie, en had in zijn jeugd de invloed van Rudolf Agricola ondergaan; in diens voetspoor had hij gekozen voor een loopbaan in dienst van de *bonae literae*. Hij ontwikkelde zich daarin snel: in hetzelfde jaar van de brief, 1489, verzorgde hij al drie uitgaven van heel verschillend karakter bij de drukker Gerard Leeu.⁴ Het is deze Leeu geweest, naar uit de brief blijkt, die bij een bezoek aan Gouda Erasmus' enthousiasme voor Canter had gewekt.⁵ Dat enthousiasme gold vooral de inleidende brief en de prologen waarmee Canter een van zijn uitgaven had opgesierd.⁶ Die uitgave is voor ons overigens niet de meest interessante: dát is Petrarca's *Secretum*, door Erasmus niet genoemd, nu gewaardeerd als een bepaald opmerkelijke keuze in de Nederlanden van 1489.⁷ Of Canter de brief ontvangen heeft weten we niet: korte tijd later bevond hij zich in elk geval alweer verder op het humanistenpad, richting Italië. Waarschijnlijk heeft hij die reis onderbroken voor een verblijf in de bekende benedictijnenabdij van St.-Ulrich en Afra in Augsburg, waar hij enige werkjes schreef. Een opschrift noemt hem dan al *orator clarissimus*. Van zijn verdere tocht ontbreekt helaas ieder spoor, maar terug in Antwerpen, in 1494, was Canter al zo beroemd dat keizer Maximiliaan hem tot *poeta laureatus* kroonde.⁸

Canter ging de even oude Erasmus dus voor op weg naar het Zuiden en naar de roem. We weten dat deze voorsprong een tijdelijke is geweest. Voor een deel is Erasmus' achterstand natuurlijk verklaarbaar op grond van zijn gebondenheid als kloosterling: het is bekend hoeveel moeite hij heeft moeten doen om los te komen uit die omgeving. Canter daarentegen had kunnen profiteren van een al gevestigde familietraditie: zijn vader had de doctorstitel verworven in Ferrara, een oudere broer was al hofastroloog van keizer Frederik III.⁹ We mogen ons evenwel de vraag stellen of Erasmus' 'achterstand' meer was dan een later-naar-buiten-treden, met andere woorden: of Canters literaire prestaties rond 1494 die van Erasmus al overtroffen hadden. Dit blijkt niet het geval te zijn. Zoals de meeste humanisten van hun generatie hadden

Erasmus en Canter zich eerst vooral geoefend in het beheersen van de Latijnse versvormen, en daarin had Erasmus zich rond 1490 al een indrukwekkende vaardigheid verworven.¹⁰ Canter had behalve enkele sappische oden nog weinig geschreven; zijn beroemde *Osculum*, een andere titel voor zijn drama-in-verzen *Rosa rosensis*, is pas gedicht toen hij *laureatus* was, dus na 1494.¹¹ Rond 1490 kon Erasmus al méér, maar de muren van Steyn hielden zijn dichterschap verborgen, terwijl dat van Canter door de Europese humanistenwereld was gestimuleerd. Toen Erasmus zich van Holland had bevrijd lagen hun kansen in principe gelijk, en toen passeerde hij Canter al snel in alle opzichten.

De vraag waarom het contact dat Erasmus ooit zocht niet tot een resultaat heeft geleid is een vruchteloze. Misschien heeft Canter in 1489 de brief niet ontvangen, misschien is zijn antwoord verloren gegaan. Ook is het mogelijk dat na aanvankelijk contact een verkoeling is ingetreden, zoals dat met meer van Erasmus' jeugdconnecties het geval is geweest.¹² Het is echter ook mogelijk dat de wegen van de twee elkaar in de meest letterlijke zin nooit gekruist hebben. Er zijn nu eenmaal in het Noordnederlandse humanisme van rond 1500 duidelijk gescheiden circuits aanwijsbaar:¹³ het Noordoostelijke richtte zich in eerste instantie op Duitsland, het 'Hollandse' meer op Parijs. Beider einddoel was natuurlijk Italië, maar daar waren verschillende centra aantrekkelijk, zodat men elkaar niet vanzelfsprekend ontmoette. En Canter kwam na zijn omzwervingen terecht in Emden en Groningen – een Noordelijke uithoek waar de grote reiziger Erasmus nu eens vóór van bleef. Zo is het niet waarschijnlijk dat de twee humanisten elkaar ontmoet hebben. Wel is het zo dat het einde van hun beider leven een zekere overeenkomst toont, die hun vergelijkbare uitgangspositie van 1489 in herinnering brengt. Zoals Erasmus uit Bazel verdreven werd door de Hervorming werd Canter erdoor verjaagd uit Emden: Erasmus trok zich terug in het nabijgelegen Freiburg, Canter in zijn vaderstad Groningen, beiden waarschijnlijk met de bedoeling terug te gaan als de omstandigheden dat toelieten. Erasmus heeft dat nog kunnen doen, Canter niet, want hij stierf in 1529.

Maar de parallellen in hun levensloop zijn, zoals hiervoor is opgemerkt, geen reden om de twee nog eens naast elkaar te zetten. Die reden vormt, zoals werd aangekondigd, hun verschil. Dat het mogelijk is daarover iets te zeggen is te danken aan de omstandigheid dat beiden een jeugdwerk hebben nagelaten waarin dezelfde problematiek wordt behandeld. Het gaat om Erasmus' bekende en veel-becommentarieerde brief-traktaat *De contemptu mundi* en Canters vrijwel onbekende *Dialogus de solitudine*.

De contemptu mundi

Men is het er tegenwoordig wel over eens dat Erasmus zijn traktaat over de wereldverzaking geschreven heeft voordat hij het klooster Steyn in 1493 verliet; het meest waarschijnlijke jaar is 1489.¹⁴ Bij de uitgave van het werk in 1521 heeft Erasmus bewust of onbewust geprobeerd het te antedateren, door te beweren dat het geschreven werd toen hij nauwelijks twintig jaar oud was;¹⁵ in het traktaat zelf zegt hij echter al vierentwintig jaar geleefd te hebben,¹⁶ en dat zou betekenen dat hij het tegen het einde van zijn verblijf te Steyn heeft vervaardigd. Naar de vorm is het werk een *epistola exhortatoria*, een aansporingsbrief, gericht tot een zekere Jodocus die tot het kloosterleven overgehaald moet worden. De voordelen van het leven binnen de muren worden dus breed uitgemeten, in fraaie retorische vorm.

De contemptu mundi heeft betrekkelijk veel aandacht van Erasmusonderzoekers gehad, omdat in dit eerste langere prozawerk de aanzetten aanwijsbaar zijn tot een wezenlijk deel van Erasmus' ideeën. Het stuk speelt een belangrijke rol in de nu wel klassiek geworden studies over Erasmus' vroege ontwikkeling van Mestwerdt en Hyma.¹⁷ Centraal staat daarbij de vraag in hoeverre de gepropageerde vorm van wereldverzaking past in de idealen van de moderne devotie, die bepalend waren voor het geestelijk klimaat van de school te Deventer en het Steyner convent. Anders gezegd: toont Erasmus zich in dit jeugdwerk een 'zuiver' adept van de beweging die hem via het onderwijs in Deventer (en later Den Bosch) beïnvloed moet hebben? Er is geen eenduidig antwoord op die vraag gegeven. Gedeeltelijk ligt dit aan een bijzondere bijkomende kwestie: werd het in 1521 toegevoegde twaalfde hoofdstuk van het traktaat werkelijk pas toen toegevoegd, of had het vanaf het begin deel uitgemaakt van het stuk? Deze kwestie kan nu als opgelost worden beschouwd; we komen er verderop op terug. De oplossing houdt in dat Erasmus in zijn eerste versie elf hoofdstukken heeft geschreven, waarin hij het kloosterleven zonder meer aanbeveelt. Dat wil zeggen dat zijn aanbeveling in één richting gaat; de gebruikte argumentatie biedt echter een verrassende schakering. Kort samengevat beweert Erasmus het volgende: het leven in de 'wereld' is moreel gevaarlijk, want deze wereld is ellendig en misdadig (hfst. II, VII); rijkdom en vleselijke genoe-gens brengen narigheid (III, IV); eer en aanzien zijn vergankelijk (V); de dood maakt dat niets een blijvend karakter heeft (VI); een *vita solitaria* biedt een gelukzalige toestand, omdat de hoogste vrijheid erin te vinden is (VIII, IX) – en daarenboven genieten *solitarii* van een dubbele *tranquillitas* (X), ja zelfs van een uitgesproken *voluptas* (XI).

Het zal duidelijk zijn dat de interpretatie van Erasmus' argumenten *pro solitudine* zich heeft geconcentreerd op de laatste hoofdstukken, waarin de positieve kanten van het kloosterleven benadrukt worden; de beweringen over de wereldse ellende en gevaren in de eerste hoofdstukken zijn zó traditioneel dat men er niet bij stil hoeft te staan. Des te meer valt er te beweren over de wijze waarop in de hoofdstukken VIII tot en met XI over de aantrekkelijke kanten van het kloosterleven gesproken wordt. In Erasmus' voorstelling van zaken is het klooster een veilige haven waar men niet alleen rust, maar ook puur *genot* vindt; dat daarmee ziels-, geen zingenot bedoeld is hebben de voorgaande hoofdstukken van zijn traktaat genoegzaam duidelijk gemaakt. Maar gaat men dan werkelijk voor zijn genoeg in het klooster, al is dat genoeg dan van een uitsluitend spiritueel karakter? Ja, is Erasmus' boodschap: in het klooster immers vindt men de door ieder verstandig mens begeerde *libertas*, *tranquillitas* en zelfs dus *voluptas*. Over ontberingen, discipline, ascese valt nauwelijks een woord.

Dat is natuurlijk toch wel opvallend, en maakt het onmogelijk om in *De contemptu mundi* een orthodox traktaat van monnikenvroomheid te zien, zoals voor het laatst door E. W. Kohls is geponeerd.¹⁸ Al hoort het werk thuis in de traditie van de middeleeuwse *Contemptus mundi*-literatuur met zijn beroemde vertegenwoordigers Bernard van Clairvaux en Innocentius III, de toonzetting verschilt evident van die van het oudere werk. Tracy heeft er terecht op gewezen dat Bernards noviet in het klooster treedt onder het vergieten van bittere tranen en verscheurd van berouw over zijn vroegere leven, terwijl die van Erasmus zich blij verheugt op de mogelijkheden tot zelfontplooiing die nu voor hem liggen.¹⁹ Over het geheel genomen ontbreekt in Erasmus' aanbeveling alle grimmigheid, alle strijd. De *voluptas* ligt binnen de kloostermuren eigenlijk klaar om genoten te worden, tenminste als men haar weet te waarderen. Deze eigenaardige voorstelling van zaken verraadt meer en andere invloeden op Erasmus dan de echt-middeleeuwse van Bernard en Innocentius; er klinken echo's van Petrarca in het traktaat, van diens *De vita solitaria*, en ook van Valla (*De vero bono*). Op deze invloeden komen we terug als we Erasmus' visie op het contemplatieve leven vergelijken met die van Canter.

Er moet nu namelijk eerst iets worden gezegd over de hiervoor al genoemde kwestie van het al of niet toegevoegde twaalfde hoofdstuk van Erasmus' traktaat. Gewoonlijk heeft men dit gezien als een toevoeging van Erasmus' eigen hand in 1521; en deze visie is onlangs als juist bewezen. Waarom dan de 'kwestie'? Omdat dit twaalfde hoofdstuk hoogst eigenaardig is: het herroept ei-

genlijk alles wat in de voorgaande elf is gesteld. De teneur is nu plotseling geen aanbeveling van het kloosterleven, maar een waarschuwing ertegen. Argument is dat kloosters nu eenmaal be-wezen oorden des verderfs zijn, en ook dat de ware religie daar te vinden is waar men die zelf beleeft, in welk gezelschap ook. De slotzin luidt: 'Je zult jezelf niet mishagen als je niet behoort tot de kuddes der Karmelieten of Dominikanen – als je maar behoort tot de kudde van ware Christenen!' Het is duidelijk: de Erasmus van 1521 was niet meer die van 1490; de gevluchte kloosterling kon moeilijk meer volhouden dat alle *tranquillitas* en *voluptas* alleen binnen de muren te vinden waren. En toch was daar de aandrang zijn jeugdwerk uit te geven, dus moest hij het 'bijstellen' voor het oog van de wereld, en wel door een uiterst relativerende toevoeging.

Dat het zo is gegaan lijkt voor de hand te liggen, maar tot voor kort kon men er toch anders over denken. Paste het niet ook al bij de jonge Erasmus om tegenover een pleidooi een contrapleidooi te stellen, zoals de retorische traditie waar hij zich in oefende hem voorschreef – en kon dus dat twaalfde hoofdstuk niet toch een deel van het oorspronkelijke geheel geweest zijn?²⁰ Hoorde er geen *epistola dissuasoria* te volgen op de *epistola suasoria*, zodat de ontvanger van de brief uiteindelijk een eigen besluit kon vormen? Toch is de jonge Erasmus die weg niet ingeslagen: de vondst van een vroeg 16-eeuws manuscript met elf hoofdstukken heeft sinds 1981 aan de speculaties een einde gemaakt.²¹ Tegenover de mogelijke veronderstelling dat het hier een afschrift uit de kring der devoten betreft, dat met opzet het wel al bestaande, maar te controverse twaalfde hoofdstuk weglief, staan te veel bewijzen dat het hier om de oorspronkelijke versie van Erasmus zelf moet gaan, en die steken in kleine maar betekenisvolle woordveranderingen. Het oorspronkelijke stuk spreekt van 'monastica vita'; de editie van 1521 maakt daarvan 'monastica, id est solitaria tranquillaque vita', en vervangt de oorspronkelijke 'monachi' door 'solitarii'.²² Daarmee is het bewijs geleverd dat Erasmus in 1521 de nadruk wilde verleggen op individuele eenzaamheid, eventueel in de wereld; en dus dat de veronderstelde ambivalentie van de jonge Erasmus niet zo groot is geweest dat hij bij de compositie van zijn traktaat de herroeping inbouwde.

Daarmee kunnen we terugkeren naar de interpretaties zoals die hiervoor zijn weergegeven: de mogelijkheid van een zuiver retorische exercitie door Erasmus verval. En toch: onlangs heeft zich de mogelijkheid dat Erasmus al rond 1490 een uitgesproken ambivalente waardering voor het kloosterleven had opnieuw, via een omweg, voorgedaan. De aandacht is namelijk gevestigd op een lijkrede, die Erasmus in dezelfde tijd van het ontstaan van *De con-*

temptu mundi heeft geschreven op een Goudse burgeres Bertha Heyen. Uit die twee redes blijkt een tegenstelling: *De contemptu mundi* tracht aan te tonen dat het klooster de ideale plaats voor iedereen is; in genoemde lijkrede zegt Erasmus echter expliciet dat het soms beter is niet naar het klooster te gaan.²³ Ironisch is dat met die woorden de juist opgeloste kwestie van het hoofdstuk twaalf opnieuw gesteld wordt – wat overigens door de auteur, Van Eijl, niet wordt beweerd. Wel biedt hij een nieuwe 'oplossing' voor Erasmus' evident contradictoire beweringen: hij zou aan Jodocus alleen voorgehouden hebben wat voor hemzelf, namelijk voor Erasmus, de aantrekkingskracht van een *vita solitaria* was, in een poging om zo, al schrijvende, zichzelf te genezen van zijn groeiende afkeer van het kloosterleven.

Misschien is deze interpretatie juist, al is het psychologiserend karakter ervan aan de sterke kant. Hoe dan ook, we zijn terug bij een Erasmus die in zijn jonge jaren een *vita solitaria*, dat hij dan zelf nog *vita monastica* noemt, aanprijst als het toppunt van vrijheid, zielerust en genot.

Dialogus de solitudine

Het was deze Erasmus die contact zocht met Jacob Canter, en in diezelfde jaren, misschien in 1491, schreef ook Canter over het probleem van de juiste levenswijze: sociaal of solitair. Hij legde zijn ideeën neer in een 'dialoog over de eenzaamheid', waarvan het manuscript in de bibliotheek van de abdij St.-Ulrich en Afra achterbleef. Het werkje is, anders dan Erasmus' *De contemptu mundi*, niet in druk verschenen, maar misschien heeft het wel enige verbreiding gehad: het handschrift uit Augsburg is een afschrift.²⁴

Deze *Dialogus de solitudine* behandelt dus hetzelfde vraagstuk als *De contemptu mundi*: hoe dient de mens te leven, beschouwend en in afzondering, of in dienst van de medemens, hetgeen betekent: te midden van die medemens? Dit vraagstuk van de verkieslijke levenswijze, van een *vita contemplativa* versus een *vita activa* had een lange traditie, die steunde op zowel klassieke als christelijke bronnen.²⁵ De keuze van dit onderwerp was dus niet opzienbarend, noch voor Erasmus, noch voor Canter: interessant is in hun beider geval de wijze waarop zij het onderwerp uitwerkten. Dat die uitwerking in Erasmus' geval interpretatieproblemen meebrengt zagen we al; Canters behandeling van de twee levenswijzen stelt echter minstens even grote problemen. Dat dit het geval is komt gedeeltelijk doordat Canter het vraagstuk met opzet als een vraagstuk presenteert: niet zonder reden heeft hij de dia-

loogvorm gekozen, zodat hij *pro* en *contra* duidelijk kon uitwerken. Zo biedt zijn stuk a priori meer mogelijkheden tot nuanceren en tot precisering dan Erasmus' aansporingsbrief. Die brief hoefde alleen maar te wijzen op de voordelen van het solitaire bestaan, en voldeed dan aan de eisen van de *epistola exhortatoria*; van Canters dialoog mogen we verwachten dat voor- en nadelen afgewogen worden.

Misschien verradt Canters keuze voor de dialoogvorm wel meer dan zijn wens het thema diepgaand te behandelen: er spreekt ook literaire ambitie uit. Het tweegesprek bood hem de mogelijkheid aan te tonen hoe goed hij zijn Cicero kende, maar ook zijn Petrarca: van de eerste leveren de Tusculaanse dialogen, van de tweede het *Secretum* en *De vita solitaria* veel citaten.²⁶ Het werkje kan het visitekaartje geweest zijn waarmee de 'Fries' Canter de Zuydduytse of Italiaanse humanistencentra wilde binnenkomen. Het is licht van toon en niet ongeestig, maar toch ook vervuld van een duidelijke ambitie. Die blijkt uit de hoeveelheid verwerkte bronnen, *exempla*, verhalen.²⁷ Hoe staat het echter met de teneur van de inhoud? Komt de dialoog tot een conclusie, en zo ja: bevat die een aanbeveling, een uitgesproken overtuiging? Komt een van de twee levenswijzen als 'winnaar' uit de strijd, en welke argumenten weet Canter voor winst of verlies aan te voeren?

Laten we eerst naar die argumenten kijken. Aan de ene kant staat de oudste disputant, Philodemus, die – naar zijn naam ons vertelt – een volksvriend is, en dus het civiele leven verdedigt. Dat betekent dat hij niet alleen de plicht tegenover de medemens vooropstelt, maar ook de noodzaak en het nut van sociale controle: want zonder die vervalt de mens tot dierlijk peil. Onderlinge competitie en kritiek voeren de mens omhoog langs de steile wand der beschaving. Daarom is ook het nut van kooplieden en redenaars zo evident: mensen hebben nu eenmaal vreemde goederen nodig, maar ook de beheersing van de taal, want met dat instrument kunnen ze de medemens troosten of ook overreden. Pas in dienst aan de gemeenschap kan de mens deugdzaam zijn, en dat houdt dus in dat hij eenzaamheid, die immers zijn *civilitas* bedreigt, zoveel mogelijk dient te vermijden.

Tegenover deze redenering zet de tegenpartij, de jonge verliefde heethoofd Hyppolitus, die als versmaide minnaar juist de wereld de rug wilde toekeren, de zijne: eenzaamheid hoort nu juist het hoogste doel van de mens te zijn, want alleen in afzondering kan hij zich in vrijheid ontplooien, en zo werkelijk mens worden. De eenzaamheid voert hem terug tot de Natuur, waar de Zonde afwezig is en Deugd alleen om zichzelf wil bestaat. En in diezelfde eenzaamheid wordt hij tot schepper van kunst en wetenschap. De dienst aan de medemens leidt tot geestelijke slavernij;

het verblijf in de eenzaamheid echter stelt de eenling in staat zich los te maken van aardse ambities en verleidingen. Het resultaat is dan: een gezonde geest in een gezond – want niet aan genot verslaafd – lichaam.

Deze zeer korte samenvatting van Canters dialoog moet één ding al duidelijk maken, zelfs voordat we ons verdiepen in de wijze waarop hij zijn tweegesprek laat eindigen. De door Philodemus en Hyppolitus geschetste voordelen van respectievelijk het civiele en het solitaire leven zijn van uitsluitend seculiere aard. De dienst aan de medemens draagt bij Philodemus geen christelijk-charitatief karakter, maar een klassiek-stoïcijns of epicureïsch; zijn pleidooi voor een deugdzaam leven mag men ook wel 'algemeen beschaafd' noemen. In Hyppolitus' argumentatie is de afwezigheid van christelijke motivatie eigenlijk nog opvallender: zijn eenzaamheid staat in dienst van het individuele welzijn hier op aarde, respectievelijk de menselijke creativiteit. Geen woord over de mogelijkheden die de eenzaamheid biedt voor contemplatie, gebed, religieuze ervaring in welke zin dan ook. Evenmin is de retraite een vorm van ascese. Er wordt weliswaar benadrukt dat de stedelijke geneugten in de wildernis ontbreken, maar omdat die een gevaar zijn voor Deugd en Zuiverheid is hun afwezigheid een genoegen, geen deprivatie. Er is niets dat men zich moet ontfangen om tot beter of hoger inzicht te kunnen komen.

We lijken al dicht in de buurt van Erasmus' *voluptas* te komen, maar voordat we tot een vergelijking overgaan moeten we nog stilstaan bij twee eigenaardigheden van Canters dialoog. De eerste hangt samen met het al vermelde seculiere karakter van de bewijsvoering: verwijzingen naar bronnen van bijbelse, patristieke of anderszins christelijke aard ontbreken.²⁸ Dit is bepaald bijzonder, omdat sommige passages, ook al bevatten ze een 'werelds' toegespitste redenering, bijna lijken te vragen om de geijkte christelijke argumentatie. Dit is bijvoorbeeld het geval waar Hyppolitus stelt dat de omgang met mensen de *humanitas* niet versterkt, maar bedreigt. Het had daar voor de hand gelegen te verwijzen naar het bekende 'quoties inter homines fui, minor homo redii' uit de *Imitatio Christi* (I, 20). Maar nee, Canter laat zijn Hyppolitus een moeizame (en ook nog foutieve) omweg via Socrates maken. Dat maakt duidelijk dat ook daar waar christelijke bronnen voor de hand lagen hun gebruik wordt vermeden.

Dat is het eerste opvallende punt in Canters dialoog; het tweede is de wijze waarop hij het tweegesprek laat aflopen. Hij doet dat met een charmante literaire vondst: hij leidt aan het einde de aandacht van de lezer af van het probleem van de twee levenswijzen, en stelt het lot van de twee discutanten centraal. Die hadden aan het begin afgesproken dat zij hun gesprek tot zonsondergang zou-

den voortzetten, maar niet langer. Als het donker begint te vallen heeft de lezer de indruk gekregen dat beide partijen even sterke argumenten naar voren hebben gebracht, en dat het geheel dus wel zal uitlopen op een compromis, in de geest van: beide soorten *vitae* zijn nodig, in afwisseling, en zij hebben elkaar nodig. Maar zo gaat het niet. Geheel onverwachts gunt Canter de overwinning aan Hyppolitus, de kampioen van de eenzaamheid – althans, hij *lijkt* dat te doen, want het is Philodemus die aan zijn jonge opponent de overwinning gunt, waarbij hij in een toneelmatig ‘terzijde’ aan de lezer laat weten dat hij dit maar doet, omdat de arme Hyppolitus zo misschien zijn liefdesverdriet vergeten zal. Het verhaal eindigt met een aansporing van Philodemus aan zijn jonge vriend om samen terug te rennen naar de stad, waarvan de poorten al gesloten gaan worden. En Hyppolitus laat zich meevoeren.

Een vergelijking

Betekent deze afsluiting van Canters debat over de eenzaamheid nu dat de schrijver een voorkeur van een wereldse versie van het contemplatieve leven wilde propageren? Waarschijnlijk niet. Ik heb gemeend dat Canter via zijn handige literaire afhandeling van het verhaal een ‘open einde’ wilde laten: het solitaire leven heeft *schijnbaar* gewonnen, maar die overwinning is niet écht omdat die hem cadeau gegeven is. Onlangs heeft E.H. Waterbolk gepleit voor een sterkere positieve waardering voor de rol die Canter aan Philodemus, de bekommerde medemens, toebedeelt: deze laatste is het in feite die wint, en niet in de laatste plaats door zijn handelwijze: aan het slot trekt hij immers de geestelijk bijna verdwaalde Hyppolitus met zachte dwang terug binnen de beschermende stadsgemeenschap. Dat betekent een subtiel, maar niet onduidelijk pleidooi voor een overwinning van de civiele deugden.²⁹

Is Canter dan een Noordelijke ‘civic humanist’? Wel, er is niets tegen hem zo af te schilderen. Zijn achtergrond, de Groningse stadsgemeenschap waarin zijn familie een leidende rol speelde, bestemde hem als het ware voor een dergelijke vorm van humanisme.³⁰ Wel moet gezegd dat hij in zijn *Dialogus de solitudine* een merkwaardige en eigenaardige vorm aan dit civiele humanisme gegeven heeft. In zijn oorspronkelijk Italiaanse gedaante hield dat immers geenszins in dat de keuze voor een leven in dienst van de stadsgemeenschap diende te geschieden op grond van een niet-christelijke, zuiver klassieke argumentatie. Men hoeft maar te verwijzen naar Canters voorbeeld Petrarca om aan te tonen dat de echt-humanistische onderbouwing van de keuze voor het solitaire leven juist bestond uit een vermenging van klassieke en bijbels-pa-

tristische argumentatie. Van zijn grote voorbeeld heeft Canter dus de wezenlijke kenmerken niet overgenomen.

Wordt een vergelijking van Erasmus’ pleidooi voor de wereldverzaking met Canters behandeling van de eenzaamheid hierdoor onmogelijk? Bepaald niet. Interessant is namelijk dat de twee werken, ondanks hun verschil in vorm en ondanks het merkwaardige ‘paganistische’ stempel dat Canter drukt op het zijne, toch opvallende overeenkomsten vertonen. Die zijn gelegen in de nadruk op de *genietingen* van het solitaire leven en in de manier waarop het slot wordt gepresenteerd.

Erasmus stelt voor het gemak het solitaire leven gelijk aan het kloosterbestaan. Ook al ‘verbeterde’ hij voor de editie van 1521 zijn oorspronkelijke *monachi in solitarii*, en verving hij *in monasteriis* door het neutrale *in secessu*,³¹ de bedoeling was ook in de eerste versie al duidelijk: het klooster is de plaats waar men zich in rustige afzondering kan ontplooien. Wat opvallend ontbreekt in *De contemptu mundi* is de kloostergemeenschap. Maar er ontbreekt meer (zoals hiervoor ook al even werd aangeduid): ascese, zelfverzaking, gevoelens van verworpenheid, vreugde over de Genade, en de voor de Windesheimers zo kenmerkende Lijdensmystiek. Erasmus spreekt weliswaar van ‘waken, vasten, eenzaamheid, stilte’, maar die dienen niet als middel tot contemplatie; ze zijn slechts nuttig ter voorkoming van erger kwaad.³² En dat ergere kwaad bestaat uit de wereldse geneugten van ontucht en drankgebruik, waar nu eenmaal altijd een kater op volgt, met nog een slecht geweten bovendien. ‘We hebben onze genoegens veranderd’, roept Erasmus zijn Jodocus toe; ‘maar daarmee hebben we ze niet verloren!’³³ En waaruit bestaan dan die nieuw-gewonnen *voluptates*? Ze komen, als alle goede dingen, in drieën: ten eerste is er een zuiver geweten, ten tweede de contemplatie van de hemelse Heerlijkheid, en ten derde de ruime mogelijkheid tot studie. En al beperkt Erasmus die laatste zorgvuldig tot lezing van de Heilige Schrift, de kerkvaders en de ‘Cicero christianus’, hij kan het niet nalaten daaraan toe te voegen dat er in de bibliotheek ook wel ‘werken van de filosofen en dichters’ te vinden zijn die men niet hoeft te schuwen als men ze maar met onderscheid gebruikt.³⁴ Het is wel duidelijk dat de drie genoemde kloosterlijke genoegens een opklimmende reeks vertonen, en dat Erasmus dus met het verlokkende uitzicht op de mogelijkheid tot rustig studeren zijn sterkste troef tegenover Jodocus uitspeelt.³⁵

En hoe zit het nu met Canters *solitudo*, waarvoor Hyppolitus zo welsprekend in het krijt is getreden? De overeenkomst met Erasmus’ *secessus* is opvallend. Ook deze eenzaamheid dient tot persoonlijke zuivering, en tot studie; ook hier biedt afzondering de gelegenheid tot een aangenaam, vrij soort van contemplatie, die

bijna vertaald kan worden met 'genieting van de natuur'.³⁶ In afzondering komt de mens nog wel eens op ideeën: eenzaamheid is dan ook de moeder van de *artes*. In de eenzaamheid kan de mens zijn zuiverheid bewaren; door de omgang met anderen wordt die steeds opnieuw bedreigd. Deze eenzaamheid van Hyppolitus heeft evenmin als Erasmus' *vita solitaria* iets grimmigs: zoals Erasmus nogal vaag op het bestaan van kloosterregels duidt, zo zegt Canter zeer terloops dat bij de keuze voor een eenzaam leven wel enige 'molestia' overwonnen moet worden.³⁷ Maar daarvoor heeft hij al breed uitgerekend wat er wel niet allemaal in de plaats komt van de stedelijke 'genoegens': gezondheid, gewetensrust.³⁸ Die hele tirade tegen de wereldse verlokkingen lijkt op veel plaatsen woordelijk op Erasmus' overreding van Jodocus.

Een leven in de wereld biedt nu eenmaal geen *voluptas*.³⁹ Dat wordt éénmaal gesteld, maar daarmee wordt *voluptas* niet tot een sleutelwoord, en dat is het wel bij Erasmus. Daarmee komen we voor de vraag te staan of met de gelijksoortige waardering voor het solitaire leven er ook sprake is van gelijksoortig brongebruik door Erasmus en door Canter. In het geval van Erasmus is over die bronnen veel geschreven. Algemeen wordt zijn primaat van de *voluptas* teruggevoerd op Lorenzo Valla's *De vero bono* (oorspronkelijk: *De voluptate et vero bono!*).⁴⁰ E. Guttmann wijst op de mogelijkheid dat Erasmus al in Deventer de geschriften van Valla had leren kennen.⁴¹ De vraag is nu of ook Canter Valla als hoofdbron gebruikt. Daarvoor zijn geen aanwijzingen. In de dialoog is het sleutelwoord niet *voluptas*, maar *virtus*; de geest van het geheel is meer stoïcijns dan epicureïsch. Het is trouwens duidelijk dat zijn hoofdbron Petrarca is.

Dat zou dan betekenen dat Erasmus en Canter langs verschillende wegen tot een verheerlijking van het solitaire leven gekomen zijn. Zo simpel ligt het echter niet. In zijn *Anfänge des Erasmus* heeft Mestwerdt er al in 1917 op gewezen dat het ethisch ideaal van *De contemptu mundi* bestaat uit een streven naar de stoïcijns *virtus*, die door menselijke wilsinspanning bereikt wordt. Daarbij is de christelijke Genade niet nodig. In zijn voetspoor heeft Tracy gewezen op Petrarca's zoeken van een evenwicht tussen de twee polen: het 'meedoen' en de afzondering; daarmee kan hij Erasmus net zo goed geïnspireerd hebben als Valla. In *De vita solitaria* immers moet de zoekende en met zichzelf strijdende Petrarca zichzelf met moeite van de verkieslijkheid van de afzondering overtuigen.⁴² De 'vrome' Petrarca van het *Secretum*, die Mestwerdt nog als mogelijke inspiratiebron voor Erasmus had aanbevolen, acht Tracy van minder belang. Daarin ligt dan een duidelijke overeenkomst met Canters *De solitudine*, waarvoor *De vita solitaria* zonder twijfel de voornaamste bron is geweest.⁴³ Het

lijkt duidelijk dat er een vermenging van tradities heeft plaatsgehad, zodat men wel kan zeggen dat bij Erasmus' inspiratie het hoofddaccent op Valla, bij die van Canter op Petrarca ligt, maar dat de epicureïsche *voluptas* en de stoïcijns *virtus* niet tegenover elkaar, maar in elkaars verlengde staan.⁴⁴ Tenslotte had de eclecticus Cicero, die ongetwijfeld aan zowel Erasmus als Canter rechtstreeks – dat wil zeggen, niet alleen via Valla of Petrarca – materiaal toevoerde, die twee tradities ook al in mengvorm gepresenteerd.

De argumenten die Erasmus en Canter ter verdediging van het solitaire leven aanvoeren tonen dus een grote overeenkomst. Verassender echter is de parallel die het slot van hun verhandelingen laat zien. Wel moet bij het opvoeren van deze parallel een restrictie gemaakt worden: hij geldt alleen voor Canters *De solitudine* en Erasmus' *De contemptu mundi* in de uitgave van 1521, dus mét het herroepende twaalfde hoofdstuk. Daarin nam hij, zoals we hiervoor al zagen, in het kort terug wat hij in de voorafgaande elf hoofdstukken met zoveel kracht van argumenten had beweerd. In dit toegevoegde hoofdstuk XII toont Erasmus zich niet eens tevreden met een waarschuwing tegen het kloosterleven – hij zet er zelfs iets beters voor in de plaats:

'Misschien zeg je me dat geen enkel klooster je aantrekt... wel, zoek dan aansluiting bij een paar (gewone) onschuldige goede lieden... waar je maar verkeert met mensen die waarheid, soberheid, gematigdheid minnen kun je je in het klooster wanen. Denk vooral niet dat je inzake je geloften in gebreke blijft, als je je doopgelofte maar houdt.'⁴⁵ Anders gezegd: leef zoals ik, Erasmus, nu doe (in 1521) – dan heb je het klooster helemaal niet nodig. – Een einde dus dat alles terugneemt wat gezegd was – nu, dat doet Canters dialoog in zekere zin ook. Bij hem wordt de overwinning van de Eenzaamheid tenietgedaan doordat de schijnwinnaar door de echte winnaar aan diens hand de reddende stadsgemeenschap wordt binnengetrokken. Ook hier dus op het laatste een 'Umwertung' van de argumenten, en ook hier een overwinning voor het gemeenschapsleven. Zoals Erasmus op zijn wijze een zuiver leven te midden van de burgerlijke samenleving propageerde (zowel door eigen voorbeeld als via hoofdstuk XII van *De contemptu mundi*), zo deed Canter dat via een charmante 'redding' van de door verdriet geteisterde Hyppolitus door zijn civiele vriend. Het verschil is alleen dat Canter dit deed rond 1490, en Erasmus pas een dertig jaar later. Daarmee kan gezegd worden dat Canter Erasmus toch vóór was in het aanbieden van een 'civiel compromis'.

Slot

Maar er is nog een aardige parallel tussen de twee. Beiden komen zij aan het einde van hun leven in de een of andere vorm terug op hun jeugdwerk, en bij beiden blijkt dan dat zij zich weliswaar ontwikkeld hebben, maar dat alles wat zij toen beweerden in aanleg rond 1490 al aanwezig was. Erasmus de epicureër keert in optima forma terug in zijn laatste Colloquium, de *Epicureus* van 1533. Woordgebruik, voorbeelden, bronnen roepen daar voortdurend *De contemptu mundi* in de herinnering op. Het voert hier te ver om op de overeenkomsten in te gaan; er is trouwens meermalen op gewezen.⁴⁶ Leest men het ene geschrift na het andere dan is de overheersende indruk dat Erasmus in ruim veertig jaar eigenlijk niet veranderd is: zowel uit het jeugdwerk als uit het laatste Colloquium spreekt het humanistisch vertrouwen in de mogelijkheden die de mens heeft om op eigen kracht zijn leven deugdzaam en aangenaam in te richten.

Van Canter bezit men geen rijp werk dat ter vergelijking naast *De solitudine* gelegd kan worden. Maar op andere wijze blijkt ook bij hem dat zijn overtuigingen geen wezenlijke veranderingen ondergingen. We zagen dat *De solitudine* als eigenaardigheid vertoont dat er geen christelijke bronnen in verwerkt zijn, zelfs als de argumentatie er wel mee gediend zou zijn geweest. De interpretatie van dat weglaten kan verschillende kanten uitgaan: misschien wilde Canter niet méér doen dan op een speelse manier aantonen waartoe een zuiver klassiek onderbouwde verdediging van de twee levenswijzen kon leiden; misschien had zijn werkwijze het karakter van een verholde bekentenis. In ieder geval is het zo dat hij aan het einde van zijn leven openlijk uiting gaf aan skepsis ten aanzien van de geloofswaarheden: Ubbo Emmius vertelt dat Canter zich 'een notoir goddeloos man toonde, die de spot dreef met alle religie'.⁴⁷ Hoe we dat moeten interpreteren in een eeuw waarin volgens Febvre 'ongeloof' in de meest letterlijke zin ondenkbaar was heb ik elders geprobeerd aan te duiden;⁴⁸ hier zij alleen maar gewezen op de consequentie die uit de spaarzame sporen van Canters denken en doen blijkt. Erasmus mag dan gezegd hebben dat hij geen ander kon zijn dan de man die hij was – Jacob Canter had dat met evenveel recht van zichzelf kunnen zeggen.

Noten

1. P.S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi*, IV p. 589 (aan de Fries B. Bucho, d.d. 24.9.'21: '... quod Phrysiorum natio bonas literas amplectitur, sane novum non est, ut quae nobis iam pridem Rodolphum Agricolam, Langium, et Canterios dederit...')
2. De meest recente omschrijving van deze term geeft C. Augustijn, *Erasmus*, Baarn 1986, p. 96: '(de bijbelse humanisten) willen de verworvenheden van de nieuwere filologische methoden, zoals deze sinds meer dan een eeuw door de humanisten werden toegepast bij de bestudering van klassieke teksten, vruchtbaar maken voor het verstaan van de bijbel en van de kerkvaders, om op deze wijze de theologie te vernieuwen...'
3. Allen, *Opus epistolarum*, I, p. 125-127 (noot 32). Voor de leeftijd van Jacob Canter zie B. Ebels-Hoving, *Jacobus Canter, Dialogus de solitudine*, München 1981 (Humanistische Bibliothek, Reihe II, Texte, Band 14), p. 49 noot 142. (Hierna geciteerd als *De solitudine*).
4. *De solitudine*, p. 25 noot 44.
5. Allen, *Opus epistolarum*, I, p. 127. Leeu had voor hij naar Antwerpen ging zijn drukkerij in Gouda gehad, zie bijv. *Incunabula in Dutch Libraries. A census of fifteenth-century printed books in Dutch public collections*, II, Nieuwkoop 1983, p. 98-99.
6. 'Tua vero epistola ac prologi ita me delectarunt, ut iterum atque iterum lectitantis expleri animus nequiverit...', Allen I, p. 127.
7. *De solitudine*, p. 28-29.
8. Ibidem, p. 42.
9. Voor de familie Canter zie *De solitudine*, p. 17-24.
10. C. Reedijk, *The poems of Desiderius Erasmus*, Leiden 1956 geeft van Erasmus' jonge jaren (tot ca. 1490) 26 gedichten, waaronder drie uitvoerige elegieën op menselijke zwakheden, waaruit o.a. blijkt hoe sterk hij dan al Vergilius (vooral de *Aeneis*) en Ovidius (vooral de *Metamorphosen*) geabsorbeerd heeft.
11. Uitgegeven door B. Ryba, *Jacobus Canter Frisius, Rosa rosensis*, Budapest 1938 (Bibliotheca script. medii recentisque aevorum, red., Juhász). Zie voor commentaar: S. Viarre, 'Quelques aspects de l'emploi de formules et de thèmes ovidiens à propos du *Rosa rosensis* de Jacobus Canter', in: *The Late Middle Ages and the Dawn of Humanism outside Italy*, red., G. Verbeke and J. IJsewijn, Leuven/The Hague 1972 (Mediaevalia Lovaniensia), p. 205-222.
12. Bijvoorbeeld met zijn 'praeceptor' C. Aurelius, met wie hij hevig van mening verschilde over de waardering van Valla's *Elegantiae*, zie C.P.H.M. Tilmans, 'Cornelius Aurelius (Gouda, ca 1460 – Dordrecht, 1531), praeceptor Erasmi?', in: *Rudolphus Agricola Phrisius 1443-1485, Proceedings of the International Conference at the University of Groningen, 28-30 Oct. 1985*, ed. F. Akkerman and A.J. Vanderjagt, Leiden 1987, speciaal noot 23.
13. C.G. Santing, 'Theodorus Ulsenius, alter Agricola? The popularity of Agricola with the other Dutch humanists', in: *Rudolphus Agricola Phrisius*, zie noot 12, begin artikel.
14. S. Dresden, in Inleiding op de laatste uitgave van *De contemptu mundi*.

- di, *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami...*, Amsterdam etc. 1977, (hierna: ASD), V, 1, p. 35, alwaar bespreking van de dateringen.
15. Hierdoor op een dwaalspoor gebracht en bovendien uitgaande van Erasmus' geboorte in het jaar 1466 is Allen indertijd gekomen tot een plaatsing van het werk vóórdat Erasmus in Steyn intrad, in 1486; ook om inhoudelijke redenen is die datering onwaarschijnlijk.
16. Dresden, ASD V, 1, p. 57 regel 476.
17. P. Mestwerdt, *Die Anfänge des Erasmus*, Leipzig 1917; A. Hyma, *The youth of Erasmus*, Ann Arbor 1930.
18. *Die Theologie des Erasmus*, I, Basel 1966, p. 19-34, aangehaald door J.D. Tracy, *Erasmus, the growth of a mind*, Genève 1972 (Travaux d'Humanisme et Renaissance CXXVI), p. 33.
19. Tracy, ibidem, waar ook wordt verwezen naar O. Schottenloher, *Erasmus im Ringen um die Humanistische Bildungsform*, Munster 1933, p. 45-51.
20. Stelling bij B. Ebels-Hoving, *Byzantium in westerse ogen, 1096-1204*, diss. Groningen 1971; ook A.J. Gail, *Erasmus*, Reinbek bei Hamburg 1974, p. 10, als aangehaald door Dresden, Introduction in ASD V, 1, p. 31.
21. M. Haverals, 'Une première rédaction du "De contemptu mundi" d'Erasmus dans un manuscrit de Zwolle', in: *Humanistica Lovaniensia* XXX, 1981, p. 40-54. Zie ook *Moderne Devotie, Figuren en Facetten, catalogus* tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Groote 1384-1984, Nijmegen 1984, p. 343-348.
22. Ibidem, p. 46, 50 en 51.
23. E.J.M. van Eijl, 'De interpretatie van Erasmus' De contemptu mundi', in: *Pascua medievalia*, Leuven 1983, p. 335-350, hier p. 347-348.
24. *De solitudine*, p. 65-67.
25. Ibidem, p. 34.
26. Ibidem, p. 31.
27. Ibidem, p. 60-64.
28. Ibidem, p. 31-32; p. 35-36.
29. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 99 (1986) p. 76.
30. *De solitudine*, p. 36.
31. Haverals, 'Une première rédaction', p. 50.
32. ASD V, 1, regel 949-951, p. 75.
33. Ibidem, regel 953-954, p. 74.
34. Ibidem, regels 1007-1008, p. 80.
35. Tracy, *Erasmus*, zie noot 18, stelt terecht dat... 'he apparently sought in the monastery security to pursue his studies, deliverance from the vulgar crowd and peace of conscience', p. 37 – maar vlakt daarmee Erasmus' redenering toch iets te veel af, omdat deze (hoewel niet uit ervaring sprekend) aan de contemplatie van de *eternae delitiae* toch vrij veel aandacht geeft, zie ASD V, 1, regels 980 e.v., p. 75-76.
36. *De solitudine*, regel 835-836: 'mundi speciem ac rerum causas sedulo contemplari...'
37. *De solitudine*, regel 1580.
38. Ibidem, regel 1435-1575.
39. Ibidem, regel 1486.

40. E. Gutmann, *Die Colloquia familiaria des Erasmus von Rotterdam*, Basel/Stuttgart 1967, p. 161-168.
41. Ibidem, p. 162.
42. Tracy, *Erasmus*, p. 32 en 36.
43. *De solitudine*, p. 31.
44. Vgl. Dresden, ASD V, 1, p. 29: 'Faut-il rappeler... qu'il n'y a pas si loin, dans la morale antique, de la *virtus* stoïcienne à la *voluptas* épicurienne?'
45. Ibidem, p. 85, regels 1232-1233.
46. F. Bierlaire, *Erasmus et ses colloques: le livre d'une vie*, Genève 1977, p. 113-115.
47. *De solitudine*, p. 50.
48. Ibidem, p. 55-59.

De humanist Gerard Geldenhouwer als raadgever van vorsten

M.E.H.N. Mout

De persoon en de loopbaan van Gerard Geldenhouwer (Nijmegen 1482-Marburg 1542) zijn in de historiografie van het Nederlands humanisme tamelijk verschillend beoordeeld. Voor zijn eerste – en tot nu toe enige – biograaf J. Prinsen was hij 'geen held, ... in geen enkel opzicht werkelijk groot'.¹ Hij was net belangwekkend genoeg om een proefschrift over te schrijven, omdat hij een vertegenwoordiger was van het geestelijk leven in de Nederlanden in de eerste helft van de 16e eeuw. Over dat tijdperk van het humanisme in de Nederlanden is, afgezien natuurlijk van de onafzienbare hoeveelheid Erasmus-studies, niet bijzonder veel gepubliceerd. Wie daar helden van de geest zoekt, komt er inderdaad niet veel tegen. Geldenhouwer was, naar het oordeel van Prinsen, niet meer dan 'een eenvoudige, een bedeesde, die, als het er op aankomt, dapper en onverschrokken strijdt voor de zaak des geestes' – niet iemand van de eerste rang, maar wel een echte humanist.²

De volgende historicus die zich met hem bezighield, velde ruim een halve eeuw later een heel ander oordeel. In Geldenhouwers overgang tot de Reformatie en de omstandigheden daar omheen zag O. Hendriks tekenen van een mislukt leven. Hij drukte zich niet mals uit. Hij verweet Geldenhouwer geen zelfstandig denker te zijn en noemde hem een zwakke persoonlijkheid, vol 'dubbeltzinnigheid, bedrog en ondankbaarheid', mislukt als 'kloosterling en priester, als mens en vriend, als humanist en hervormer'.³ Zelfs was Hendriks van mening dat Geldenhouwers overgang tot de Reformatie zijn intellectuele ontwikkeling had geremd, doordat hij in zijn geestelijke verwarring zijn gaven op het gebied van geschiedschrijving en theologie niet verder had kunnen ontplooien. Al deze morele verontwaardiging vond bij Hendriks zijn grond in het feit dat Geldenhouwer – als zovelen in die tijd – niet direct duidelijk partij had kunnen kiezen in de politiek-religieuze controverses.⁴

Hendriks baseerde zijn uitspraken op zijn interpretatie van brieven van Geldenhouwer aan de graecus en jurist Franciscus Craneveld (1485-1564) uit de jaren '20 van de 16e eeuw, brieven die Prinsen nog niet had gekend.⁵ De volgende die zich met Geldenhouwer bezighield, C. Augustijn, wees die brieven samen met

andere geschriften van Geldenhouwer een volkomen andere plaats aan in de geschiedenis van de Reformatie. Hij tekent hem als een vroege en belangwekkende voorvechter van godsdienstige verdraagzaamheid.⁶ Augustijns visie met betrekking tot Geldenhouwers geestelijke ontwikkeling zal, meer dan Prinsens plaatsbepalingen of Hendriks' morele verontwaardiging, het uitgangspunt bij het nu volgende zijn.

Voor een goed begrip van Geldenhouwers betekenis als humanist is kennis van zijn, niet altijd even rustig verlopen, leven noodzakelijk.⁷ Hij werd in 1482 in Nijmegen geboren, bezocht de beroemde school van de Broeders des Gemenen Levens in Deventer en studeerde theologie in Leuven, waar hij onder anderen Erasmus leerde kennen. Hij trad toe tot de orde der kruisheren en maakte al spoedig carrière. Zo stond hij in contact met Filips van Bourgondië toen deze nog admiraal was en bekleedde enige tijd het ambt van hofkapelaan bij Karel van Oostenrijk, de latere Karel V. Met zijn benoeming aan het hof van Filips van Bourgondië nadat deze bisschop van Utrecht was geworden (1517), brak een rustige en mogelijk ook gelukkige periode in Geldenhouwers leven aan. Tot de dood van de bisschop (1524) verkeerde hij als hofhumanist in geleerde kringen en vond erkenning als dichter en geschiedschrijver. In 1516 was Thomas Mores *Utopia* mede door zijn goede zorgen in Leuven verschenen. Zijn eigen satiren (*Satyræ octo*, Leuven 1515) en andere gedichten verraden een werkelijk goede kennis van zowel klassieke als humanistische auteurs. Bovendien wordt uit de satiren duidelijk dat hij de kritiek van veel humanisten op de kerk deelde.⁸ Het wekt dan ook geen verbazing dat hij, als zovelen van zijn geleerde tijdgenoten, kennis nam van de geschriften van Luther en de controverses daar omheen. De mening van De Vocht en Hendriks, dat Geldenhouwer reeds tussen 1518 en 1520 – dus zeer vroeg – tot de Reformatie is overgegaan en daar pas jaren later tegenover zijn vrienden voor uit heeft durven komen, lijkt ongefundeerd. Terecht heeft Augustijn erop gewezen dat het niet ongewoon was dat een geestelijke in die tijd de werken van Luther en diens tegenstanders las. Toen Geldenhouwer tenslotte, in 1526, openlijk uitkwam voor zijn overgang tot de Reformatie, had hij, zoals Augustijn opmerkt, de begrijpelijke neiging in zijn brieven zijn geestelijke ontwikkeling van vroeger jaren te beschrijven uit het oogpunt van zijn nieuw verworven overtuiging.⁹

Na de dood van zijn broodheer de Utrechtse bisschop in 1524 brak er een zeer onrustige en onzekere periode in Geldenhouwers leven aan. Hij wist met behulp van zijn vrienden een nieuwe positie te bemachtigen bij Maximiliaan van Bourgondië, abt te Midelburg. Het beviel hem kennelijk niet: een jaar later (1525) begaf

hij zich naar het reformatorisch hol van de leeuw, Wittenberg, ongetwijfeld gedreven door de wil de hervormingsbeweging van binnenuit te leren kennen. Nadat hij nog even naar de Nederlanden was teruggekeerd, besloot hij zijn heil definitief in het Duitse Rijk te zoeken. Hij bezocht in 1526 Straatsburg – een ander centrum der Reformatie – en sloot weldra een huwelijk in Worms, waar hij zich ook vestigde. Daar hield hij zich bezig met het vertalen van bijbelse en godgeleerde geschriften in het Nederlands en met het schrijven van eigen werken, waarvan er verschillende later nog ter sprake zullen komen. Hij stond in die tijd naar alle waarschijnlijkheid onder invloed van spiritualisten als Hans Denck en Ludwig Hätzer, en mogelijk zijn zijn opmerkelijke denkbeelden over tolerantie, die hij in die tijd in pamfletten begon te ventileren, hiermee in verband te brengen. In 1528 vestigde hij zich in Straatsburg en streed van daaruit met zijn geschriften voor godsdienstige verdraagzaamheid, waarbij hij een radicaler standpunt dan Erasmus innam. Geldenhouwer was namelijk van mening dat de wereldlijke overheid niet het recht had kettters te straffen, terwijl Erasmus de overheid in principe dit recht wel toekende, al waar-schuwde hij tegen kettervervolgingen op grote schaal waarbij niet werd gelet op de aard en ernst der ketterij.¹⁰

In 1531 nam Geldenhouwer een benoeming als leraar poëtica op een school te Augsburg aan, waar hij een pedagogisch werk schreef (*Institutio Scholae Christianae*, Frankfurt 1534).¹¹ Lang bleef hij er niet; van 1532 tot zijn dood aan de pest in 1542 was hij bijna ononderbroken in Marburg. Daar had landgraaf Filips van Hessen in 1527 de eerste protestantse universiteit (na Wittenberg) gesticht. Aanvankelijk had hij daar een leerstoel voor geschiedenis, vanaf 1534 echter voor theologie (Nieuwe Testament). Hij schreef daar een aantal historische en theologische werken. Ook hield hij zich intensief bezig met de zaken der universiteit, werd betrokken bij onderhandelingen met wederdopers in Hessen en nam deel aan de overigens mislukte godsdienstgesprekken van Hagenau en Worms (1540-1541).

Geldenhouwers bekendheid berust nu vooral op zijn strijd tussen hem, Bucer en Erasmus uit 1529. Het begon ermee dat Geldenhouwer een aantal malen achtereen fragmenten uit Erasmus' *Apologia adversus articulos aliquot per monachos quosdam hispanos* (1528) publiceerde – al of niet te zamen met zijn eigen schrifturen. Het bekendste is geworden de uitgave onder de titel *Erasmi Annotationes*.¹² Augustijn heeft aannemelijk gemaakt dat Geldenhouwer zich bij het op deze wijze naar buiten brengen van Erasmus' opvattingen over het ketterdoden vooral heeft laten leiden door financiële motieven. De naam van Erasmus verzekerde hem van een betere afzet van zijn publikaties en dus van hogere in-

komsten. Erasmus – die sowieso al schoon genoeg had van de Straatsburgse reformatoren – reageerde echter scherp op deze activiteiten van Geldenhouwer met zijn bekende *Epistola in pseudoevangelicos* (1529), waarin hij duidelijk afstand nam van de militante kanten van de Reformatie.¹³ Behalve door deze affaire is Geldenhouwers naam bekend gebleven door zijn werken op het gebied der Nederlandse geschiedschrijving, in het bijzonder door zijn biografie van Filips van Bourgondië en zijn bijdrage tot het debat over de precieze ligging van Tacitus' Batavia.¹⁴

Geldenhouwers levensloop is typerend voor een humanist, wiens aanvankelijk vlot verlopende carrière werd onderbroken doordat hij werd aangeraakt en ten slotte meegesleept door de Reformatie. Zijn leven kreeg een andere wending, zijn loopbaan zette hij, na enige onzekere jaren, voort aan een lutherse universiteit. Het is echter ook mogelijk hem vanuit een ander oogpunt te beschouwen, namelijk als een vertegenwoordiger van een Nederlands of althans noordelijk humanisme in de eerste helft van de 16e eeuw.

De jaren na 1500 zagen in de Nederlanden een aanzienlijke toename van humanisten, die Latijnse poëzie en proza schreven – op een moment waar in Italië steeds meer sprake was van literatuur in de volkstaal. Geldenhouwer is een van degenen die zich geestdriftig bezighielden met Latijnse poëzie. De studie van de klassieke literatuur leidde bij hem tenslotte niet tot de beoefening der filologie, waardoor het Nederlands humanisme roem zou verwerven, maar tot de beoefening van de geschiedenis, geografie en pedagogie. Zijn eerstbekende werk is een beschrijving van Zeeland (*Epistola de situ Zelandiae*, Leuven 1514). Daarnaast is een andere trek even sterk bij hem aanwezig: de grote fascinatie die de gebeurtenissen van zijn eigen tijd op hem uitoefenen en zijn moralistische reactie daarop, onder andere in zijn beoefening van de theologie en zijn pleiten voor tolerantie. In dit verband heeft Geldenhouwers opmerking uit de vroege jaren '20 betekenis, dat een humanist zich ook met de nieuw verworven filologische inzichten in dienst van de theologie moest stellen.¹⁵

IJsewijn heeft vastgesteld dat het Nederlandse humanisme in de eerste decennia van de 16e eeuw wordt gekenmerkt door enige bijzondere eigenschappen: beoefening van de filologie, navolging van klassieke stijlen en genres in een omvangrijke Latijnse literatuur die meer en meer een moraliserend en godsdienstig karakter gaat dragen, grote aandacht voor de politiek-godsdienstige ontwikkelingen van de Reformatie en een opvallend gemis van humanistische invloed op de kunsten.¹⁶ Aan die eigenschappen afgemeten is Geldenhouwer inderdaad een waardig vertegenwoordiger van dit Nederlandse humanisme.

Bij de beschouwing van Geldenhouders loopbaan valt op dat hij veel te maken heeft gehad met vorsten. Hij was in wezen een hofhumanist, die aan Filips van Bourgondië en Filips van Hessen zijn – door zijn overgang tot de Reformatie onderbroken – carrière te danken had. Ook heeft hij zich tot een reeks van vorsten gericht met het doel zijn denkbeelden kenbaar te maken. Zijn contacten met centra der Reformatie als Wittenberg en Straatsburg, hoe belangrijk zij ook zijn geweest, hebben hem niet tot een kerkhervormer gemaakt. Eerder bleef hij de humanist die zijn talenten inzette waar hij kon, tot heil van zijn eigen woelige tijd, en die, met velen, van mening was dat de oplossingen voor de politiek-religieuze problemen in de eerste plaats van vorsten moesten komen. Het is daarom misschien nuttig Geldenhouwer in actie te zien als raadgever van vorsten.

Uit de levensbeschrijving van zijn voormalige broodheer Filips van Bourgondië, die Geldenhouwer enige jaren na diens dood publiceerde,¹⁷ blijkt dat hij als hofhumanist betrokken werd bij de Bourgondische politiek. Hij moest zich bezighouden met de correspondentie en voerde met Filips niet alleen gesprekken over geleerde, maar ook over politieke onderwerpen.¹⁸ Natuurlijk speelde iemand met zijn positie een zeer bescheiden rol aan een dergelijk hof: Geldenhouwer was geen raadsheer, geen politicus. Zijn taak was het veeleer een moderne, op humanistische leest geschoeide, bijdrage te leveren tot het prestige van zijn heer en diens dynastie. In dit licht moeten zijn beide gelegenheidswerkjes uit 1516 en 1517 worden beschouwd: de beschrijving van de door Filips van Bourgondië georganiseerde uitvaart van keizer Ferdinand I en het relaas van de intocht van Filips als nieuwe bisschop van Utrecht.¹⁹ Dat Geldenhouwer diepgaande belangstelling had voor de politiek en de gebeurtenissen nauwlettend volgde, blijkt uit de aantekeningen daaromtrent die hij in de jaren 1521-1522 maakte, misschien met de bedoeling deze later tot een publikatie uit te werken.²⁰

Nadat Geldenhouwer in 1526 in een brief aan zijn Nederlandse vrienden en beschermers openlijk zijn overgang tot de Reformatie had bekendgemaakt,²¹ mengde hij zich direct in de politiek-religieuze strijd. Hij schreef in hetzelfde jaar twee openbare brieven aan vorsten. Naar alle waarschijnlijkheid werden deze brieven als pamflet gedrukt en verspreid. De eerste brief was gericht aan een vroege voorvechter van de Reformatie, de nog jonge Filips van Hessen, die werd aangespoord zijn werk ten bate van de kerkhervorming voort te zetten.²² Filips van Hessen had immers al in 1524 verklaard liever zijn land en onderdanen te verliezen dan van Gods woord te wijken. Hoewel hij in hetzelfde jaar een katholieke vorstin huwde, voerde hij toch de Reformatie in zijn gebieden in.

De toon van Geldenhouders pamflet is bepaald militant. De auteur spreekt van strijd tussen God en duivel, tussen ware christenen en tegenstanders van Christus. Hij beklemtoont de waarde van de Heilige Schrift als enig richtsnoer in leven en geloof en wijst op de rol die theologen kunnen spelen: 'U heeft in uw land geleerde en fatsoenlijke mannen, die U altijd troost en sterkte uit de Heilige Schrift kunnen geven'. De tweede brief was gericht tot de landsheer van zijn eigen geboortestreek, Karel van Gelre.²³ Geldenhouwer vermeldt dan ook in zijn brief dat hij zelf Nijmegenaar is en stamt uit een geslacht dat de dynastie van Gelre lang en trouw heeft gediend. Dat geeft hem een zeker recht zich op een tamelijk vermanende toon tot Karel van Gelre te richten, die bekend stond als een tegenstander van de Reformatie. Het is zijn doel de vorst over te halen de kant van de Reformatie tegen de kerk van Rome te kiezen. Niet de kerk van Rome is maatgevend, zegt Geldenhouwer, maar het evangelie. Voor de praktijk van het geloof is het goed de Handelingen der Apostelen tot richtsnoer te nemen, waar niet wordt gesproken over al die zaken die zo verkeerd zijn aan de katholieke kerk zoals rijkdom, religieuze orden of het celibaat, 'zo onkuis als de onkuisheid zelf'. Karel van Gelre moet toestaan dat de ware leer in zijn gebied wordt gepredikt. Bovendien richt Geldenhouwer zich tegen kettervervolg. Godsdiensttwisten, verklaart hij, zullen vanzelf ophouden als het ware Woord in alle eenvoud wordt verkondigd. De mensen zijn niet in staat, ook niet door zwaard of vuur, ketterijen te laten verdwijnen, dat kan alleen God. Het heeft niet de minste zin te disputeren of te tiranniseren, en het is te hopen dat degenen die nu ketters vervolgen tenslotte niet zelf door God als ketters worden veroordeeld.

Een derde brief, in 1526 of 1527 door Geldenhouwer tot de Duitse vorsten gericht, is wat de inhoud betreft misschien minder belangwekkend.²⁴ Het pamflet bevat eigenlijk alleen een reeks uitvallen in de richting van kloosterlingen en geestelijken en een verdediging van de Reformatie; dit laatste met het argument, dat de invoering daarvan de vorsten alleen maar voordeel kan brengen. In één klap raken zij zo een heel leger nutteloze en zelfs schadelijke vertegenwoordigers van de geestelijke stand kwijt! De redenaties der hervormers maken bovendien geen enkele inbreuk op het gezag van de vorsten.

Van belang voor Geldenhouders politiek-religieuze denkbeelden is het geschrift *De terrifico cometa* uit eind 1527 of begin 1528, geschreven naar aanleiding van een komeet (of een verschijnsel dat daarvoor werd gehouden) gezien in de herfst van 1527.²⁵ Geldenhouwer schaarde zich daarmee onder de vele 16e-eeuwse auteurs, die de intrigerende verschijningen van hemeltekens als

uitgangspunt namen voor waarschuwendende en vermanende traktaaten. Voor velen stond het vast dat hemeltekenen onheil en troebelen aankondigden. In allerlei prognosticaties, naar aanleiding van kometen, nieuwe sterren en dergelijke geschreven, werd van alles voorspeld: natuurrampen, ziekten, ellende, opstanden, oorlogen, invallen van de Turken (veelal gekoppeld aan een profetie van het einde der tijden). Gedurende de 16e eeuw wies de stroom astrologische voorzeggingen voortdurend aan. De grote autoriteit op dit gebied was Johann Lichtenberger, wiens *Prognosticatio* voor het eerst in 1488 werd gedrukt. In 1527 voorzag niemand minder dan Luther een herdruk van een inleiding, waarin overigens wel enige skepsis omtrent de rol der goddelijke inspiratie bij voorzeggingen doorklonk.²⁶ Geldenhouwer was dus zeer bij de tijd met zijn geschriftje over de verschrikkelijke komeet van 1527. Hij grijpt het hemelteken aan teneinde Karel V op te roepen de uitoefening der ware godsdienst toe te staan. Daarbij spreekt hij vele afkeurende woorden over het bloedvergieten in die dagen en natuurlijk over de misstanden in de kerk van Rome zoals de ledigheid en zedeloosheid van de geestelijkheid. Fiolen van toorn giet hij ook uit over de bisschoppen, die in hun bloeddorstigheid oorlogen doen ontbranden en ketters vervolgen. En wederom pleit Geldenhouwer tegen het doden van ketters, waarbij hij zich beroept op autoriteiten uit de vroege kerk als Lactantius.

Ongeveer tegelijkertijd met *De terrifico cometa* publiceerde Geldenhouwer een zendbrief aan Karel V, die behalve in het Latijn ook in verschillende Duitse edities is verschenen.²⁷ Het bevat een beschouwing over de kettervervolging, een euvel dat de auteur zowel in het katholieke als in het protestantse kamp constateert. Het bestraffen van ketterij met de dood wijst hij categorisch af, ook wanneer de schuld van de ketter vaststaat en deze bij zijn dwalingen blijft. Ketterij en godslastering mag niet worden gelijkgesteld, zodat Deuteronomium 13 (waarin opgeroepen wordt valse profeten te doden) niet als grondslag voor kettervervolging kan dienen. Evenmin geven de decreten der christelijke Romeinse keizers houvast, waar ideeën over ketterdoding naast gedachten over godsdienstvrijheid te vinden zijn. Het enig juiste uitgangspunt voor de houding tegenover ketters is volgens Geldenhouwer het Woord van Christus en diens voorbeeld: Christus heeft niemand veroordeeld. Augustijn heeft aangetoond dat Geldenhouwer zich met dit geschrift tegen Erasmus' uitlatingen over het ketterdoden in diens *Supputatio errorum* (1527) wilde wenden.²⁸

Geldenhouwers brieven aan vorsten uit de jaren 1526 en 1527/1528 weerspiegelen een bepaalde fase in de Reformatie en de betrokkenheid van humanisten daarbij. De Duitse Boerenopstan-

den van 1525 hadden volgens Luther en de zijnen de prediking van het ware evangelie veel schade toegebracht en de kerk van Rome in de kaart gespeeld. De reactie van de Duitse vorsten op de Boerenopstanden had aangetoond hoe ver het zwaard van de wereldlijke overheid kon reiken. Vanaf 1524 waren er Duitse vorsten die bezig waren het protestantisme in hun gebieden in te voeren. De niet geringe schok die de Boerenopstanden niet alleen het protestantisme, maar ook het zelfvertrouwen van de vorsten hadden gegeven, mocht er niet toe leiden – zo vonden de reformatoren – dat de uitbreiding van de ware leer in Duitsland zou stagneren. Zo ooit, dan was na 1525 het moment aangebroken waarop de reformatoren zowel steun moesten zoeken bij de Duitse vorsten – die zo eendrachtig de boeren hadden vermorzeld – alsook hen moesten aanmoedigen het ware evangelie verder te verbreiden. Humanisten als Geldenhouwer – aanhangers van de Reformatie, theologisch onderlegd, maar niet direct betrokken bij het praktische werk der kerkhervorming – hadden op dat moment ook een rol te spelen. Zij konden hun mening geven over verschillende aspecten van de politiek-religieuze conflicten – zoals, in Geldenhouwers geval, over het verval der kerk van Rome, kettervervolging en tolerantie. De drukpers zorgde ervoor dat dergelijke meningen in pamfletvorm een ruime verspreiding konden hebben. In het geval van Geldenhouwers openbare brieven aan vorsten is op grond van de bewaard gebleven drukken aan te nemen dat alleen de laatste brief uit 1527/1528, aan Karel V, werkelijk de aandacht heeft getrokken.

Geldenhouwers oproep aan de verschillende vorsten de verbreiding van de Reformatie te bevorderen paste geheel in het streven van Luther en de zijnen in die spannende jaren direct na de Boerenopstanden. Het succes van de Rijksdag te Spiers in de zomer van 1526, waar werd besloten voorlopig niets tegen de Reformatie te ondernemen, betekende een grote bemoediging voor haar aanhangers. De door Luther in 1526 opgezette kerk- en schoolvisitatie in Saksen markeerde het begin van een hecht georganiseerde en respectabele kerk, waarin ook de wereldlijke overheid een dienende en beschermende functie toekwam. Reden tot vrees voor grote veranderingen en woelingen – zekere tekenen van Gods toorn – waren er echter in die tijd genoeg: de slag bij Mohács (eind augustus 1526), waarbij de Turken de Hongaren vernietigend versloegen, maakte in heel Europa een diepe indruk. Geldenhouwers dringende oproepen aan de vorsten waren zeker mede ingegeven door het gevoel dat er brandende problemen waren wier oplossing geen uitstel kon lijden. De Turken stonden voor de deur, de Reformatie behoefde versterking en de vorsten moesten zich, als wereldlijke overheid, bewust worden van hun

verantwoordelijkheden.²⁹ Het is niet verwonderlijk dat Geldenhouwer, een kersverse aanhanger van de Reformatie, zijn publicistische talenten en zijn humanistische geleerdheid aanwendde om de ingrijpende gebeurtenissen van die tijd ten goede te pogen te keren. Hij hechtte zoveel belang aan de vier brieven aan de verschillende vorsten, dat hij deze ook afdruckte in het al genoemde werkje dat Erasmus' toorn opwekte, *Erasmi Annotationes* (Straatsburg 1529).³⁰ Dat het probleem van de Osmaanse expansie in Europa hem ook niet koud liet, bewijzen drie strijd bare Latijnse versjes, waarschijnlijk in 1530 gedicht. Zij bevatten oproepen tot een door Christus bezielde en door Karel V geleide strijd tegen de Turken: 'Christus is er, de vijanden vluchten, de overwinning is ons'.³¹

Nadat Geldenhouwer al deze activiteiten in de jaren 1526-1529 had ontplooid, duurde het lang alvorens hij zich weer als raadgever en vermaner van vorsten zou opwerpen. Pas geruime tijd nadat hij de rustige haven van de Marburgse universiteit had bereikt, richtte hij zich met een brief tot een vorst. Zijn in 1538 geschreven, maar pas in 1541 gedrukte *De Officio Christiani Principis* is gericht tot hertog Willem V 'de Rijke' van Kleef (1516-1592), ter gelegenheid van diens opvolging in Geldenhouwers vaderland Gelre en Zutphen.³² Het stuk draagt een totaal ander karakter dan de hiervoor besproken brieven aan vorsten. Het is namelijk een combinatie van een felicitatiebrief en een vorstenspiegel. Het is niet volstrekt duidelijk met welk doel Geldenhouwer het stuk schreef: Prinsen suggereert dat hij misschien op dat moment haakte naar een positie aan het hof van Willem van Kleef, dichterbij Marburg bij zijn vaderland waar hij altijd naar scheen terug te verlangen.³³ De hertog was een van die vorsten die weigerden tussen de confessies te kiezen en liever de weg bewandelden van een 'hervormingsgezind katholicisme'. Bij Willem van Kleef nam dit wel merkwaardige vormen aan. Zo liet hij zijn dochters luthers, zijn zoons echter streng katholiek opvoeden. In 1543 zou hij in de Gelderse oorlog het onderspit delven tegen Karel V, maar zover was het nog niet toen Geldenhouwer zijn *De Officio Christiani Principis* publiceerde. Misschien had Geldenhouwer toen nog hoop dat Willem van Kleef definitief tot het lutheranisme zou overgaan en is dat mede een reden geweest om zich met zijn bescheiden vorstenspiegel tot hem te richten.

Nederlandse vorstenspiegels uit de eerste helft van de 16e eeuw zijn bepaald dun gezaaid. Het genre wordt in die tijd overheerst door Erasmus' beroemde *Institutio Principis Christiani* (1516). Er is op gewezen dat dit een gelegenheidswerk is, waarvan men niet ieder woord op een goudschaaltje mag leggen.³⁴ Dat mag waar zijn, maar het boek heeft de vorstenspiegels van die tijd, en na-

tuurlijk niet alleen de Nederlandse, zeer beïnvloed. Erasmus legt de nadruk op de christelijk-morele vorming van de vorst; in zijn catalogus van deugden is 'pietas' de belangrijkste. Daarna volgen andere deugden, waarmee de voorbeeldige vorst kan schitteren, als 'justitia', 'caritas', 'auctoritas', 'benevolentia' en niet te vergeten 'prudentia' – de politieke wijsheid.³⁵

Geldenhouwer stemt in zoverre met Erasmus' denkbeelden overeen, dat ook hij de opvoeding tot 'pietas' als voornaamste punt ziet.³⁶ Zijn geschriftje is wat de vorm betreft niet bepaald belangwekkend. Het zijn aan elkaar geregen gemeenplaatsen en exempla uit het Oude Testament, zonder veel ordening gebracht. Een enkele keer wordt er verwezen naar Paulus en ook vestigt Geldenhouwer de aandacht op het nut van de klassieke filosofen voor de staatkunde. Qua inhoud en teneur is *De Officio Christiani Principis* echter niet helemaal onbeduidend. Geldenhouwer hamert in navolging van Luther voortdurend op het belang van de Heilige Schrift als enige grondslag van het handelen. De vorst, zegt hij, is een broeder van zijn onderdanen die de plicht heeft goed te regeren; als magistraat is hij bovendien een dienaar van God. Een aantal ondeugden in het bijzonder dient de vorst uit de weg te gaan: veelwijverij en wellust, zucht naar rijkdom en trots. Geldenhouwers verwijzing naar de ondeugd der veelwijverij is misschien ingegeven door de bekende uitspattingen van zijn toenmalige broodheer Filips van Hessen, die sinds 1540 na met veel tegenzin gegeven toestemming van Luther en andere hervormers in bigamie leefde. Wil de vorst op het rechte pad blijven, zegt Geldenhouwer, dan moet hij luisteren naar de raad van de geestelijkheid. De vorst dient in de eerste plaats een dienaar van God te zijn, een herder, broeder, vader van het volk Gods. Hij heeft de plicht het volk goed te regeren, rechtvaardig te oordelen, en het ware geloof te bewaren. Opstandelingen moet hij straffen tot stichting van de massa. Er zijn genoeg voorbeelden en voorschriften voorhanden waarnaar de vorst zijn handelingen kan richten, zegt Geldenhouwer, en bovendien heeft Willem van Kleef dan nog die voortreffelijke preceptor Conrad van Heresbach gehad. Deze begaafde theoloog, filoloog, jurist en pedagoog, 'meer humanist dan katholiek',³⁷ speelde niet alleen als preceptor, maar ook als politicus sinds 1523 een grote rol in de Kleefse landen. Heresbach, zo vervolgt Geldenhouwer, had vele deugden in Willem van Kleef ingeplant, maar het geplante moet nu begoten worden – een bekende gemeenplaats der humanistische pedagogiek. Geleerde boeken hoeft de hertog echter daarbij niet meer in te zien, behalve dan natuurlijk de Heilige Schrift. Verder had het nut kennis te nemen van wat de kerkvaders Ambrosius en Cyrillus over het ware geloof aan de vorsten van hun tijd hadden geschreven.

De enige moderne auteur die Geldenhouwer voor de vorstenopvoeding aanbeveelt is, uiteraard, Erasmus met zijn *Institutio Principis Christiani*. En daarmee, besluit hij, heeft Willem van Kleef dan genoeg boeken in zijn bibliotheek die hem tot de ware vroomheid kunnen voeren.

Het – bescheiden – belang van Geldenhouwers *De Officio Christiani Principis* ligt in het feit dat hier navolging van de voornaamste denkbeelden uit Erasmus' *Institutio Principis Christiani* zo duidelijk wordt gecombineerd met een geheel op reformatorische ideeën toegesneden aanpak. Geldenhouwers biograaf Prinsen had er geen goed woord voor over: 't Is een dorre geleerde geworden, die een taaie preek uit allerlei bijbelsche aanhalingen samenflanst, altijd maar weer terugkomend op hetzelfde thema', schrijft hij.³⁸ Dit oordeel lijkt mij toch te streng voor een der oudste, in de geest van Erasmus en de Hervorming geschreven, Nederlandse vorstenspiegels.

Gerard Geldenhouwer, de hofhumanist met de brandende interesse voor de gebeurtenissen in zijn eigen tijd, heeft op zijn wijze gepoogd die gebeurtenissen te beïnvloeden. Zijn vasthoudend pleidooi tegen kettervervolgung, tegen de misstanden in de kerk van Rome en voor invoering van de Reformatie legde hij in de jaren 1526-1529 neer in zijn brieven aan verscheidene vorsten. Jaren later, toen hij een gevestigd man was die zijn pedagogische gaven kon botvieren aan de jonge universiteit van Marburg, maakte hij gebruik van het populaire genre der vorstenspiegels om zich nogmaals tot een vorst te richten die misschien voor de Reformatie gewonnen kon worden. Zijn woorden zijn dan heel anders getoonzet dan in zijn vroegere zendbrieven: hij reageert niet op de politiek-godsdienstige ontwikkelingen van het ogenblik, maar probeert te overtuigen door de pedagogische opsomming van deugden van de vorst. Op welke manier hij zich ook tot de vorsten van zijn tijd richtte, altijd stond bij hem de gedachte voorop dat een humanist ook een politieke taak had, namelijk de opgave de vorsten het rechte pad te wijzen. Moraliseren en overtuigen, dat deed Geldenhouwer graag. Hoe typerend voor het humanisme, ook voor het noordelijke humanisme van de eerste helft van de 16e eeuw, deze gedachte dat geleerden de loop der aardse dingen kunnen beïnvloeden door zich te richten tot de machti- gen.

Noten

1. J. Prinsen, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus. Bijdrage tot de kennis van zijn leven en werken*, Den Haag 1898, p. 1.
2. Ibidem, p. 134.

3. O. Hendriks, 'Gerardus Geldenhauer Noviomagus (1482-1542)', in: *Studia Catholica* 31 (1956), p. 129-149, p. 176-196, citaat 196.
4. Ibidem, speciaal p. 176-185.
5. H. de Vocht (red.), *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Cransveldium 1522-1528. A Collection of Original Letters Edited from the Manuscripts and Illustrated with Notes and Commentaries*, Leuven 1928.
6. C. Augustijn, 'Gerard Geldenhauer und die religiöse Toleranz', in: *Archiv für Reformationsgeschichte* 69 (1978), p. 132-156.
7. Geldenhouwers levensloop is te vinden in Prinsen, *Gerardus Geldenhauer*, aangevuld met *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 6 (Leiden 1924) s.v., *Neue Deutsche Biographie* 6 (Berlijn 1964) s.v. en Augustijn, 'Gerard Geldenhauer und die religiöse Toleranz'.
8. J. Prinsen J. Lz. (red.), *Collectanea van Gerardus Geldenhauer Noviomagus, gevolgd door den herdruk van eenige zijner werken*. Werken Historisch Genootschap 3e serie 16 (Amsterdam 1901), p. 149-176.
9. De Vocht, *Litterae*, speciaal Ep. 179a, 209; Hendriks, 'Gerardus Geldenhauer Noviomagus', p. 141-149; Augustijn, 'Gerard Geldenhauer und die religiöse Toleranz', p. 134.
10. Augustijn, 'Gerard Geldenhauer und die religiöse Toleranz', p. 147-151.
11. R. Stölzle, 'Gerard Geldenhauer, ein unbekannter Erziehungstheoretiker der Reformationszeit', in: *Archiv für Reformationsgeschichte* 14 (1917), p. 65-77.
12. D. *Erasmii Annotationes in leges pontificias et caesareas de haereticis. Epistolae aliquot Gerardi Noviomagi* (Straatsburg 1529). Zie ook Augustijn, 'Gerard Geldenhauer und die religiöse Toleranz', Beilage (151-155).
13. C. Augustijn, *Erasmus en de Reformatie. Een onderzoek naar de houding die Erasmus ten opzichte van de Reformatie heeft aangenomen*, Amsterdam 1962, p. 245-265; Augustijn, 'Gerard Geldenhauer und die religiöse Toleranz', p. 148-150.
14. H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw*, 2e dr.; Utrecht 1980, p. 4-7, p. 12-13, p. 15-16, p. 61.
15. Prinsen, *Collectanea*, p. 77.
16. J. IJsewijn, 'The Coming of Humanism to the Low Countries', in: H.A. Oberman – Th.A. Brady, jr. (red.), *Itinerarium Italicum. The Profile of the Italian Renaissance in the Mirror of its European Transformations*, Leiden 1975, p. 270-282.
17. *Vita clarissimi principis Philippi a Burgondia* (Straatsburg 1529), Prinsen (red.), *Collectanea*, p. 223-247. Zie over Filips van Bourgondië J. Sterk, *Philips van Bourgondië, bisschop van Utrecht*, Utrecht 1980.
18. Prinsen, *Collectanea*, p. 242.
19. *Pompa exequiarum catholici Hispaniorum Regis Ferdonandi* (Leuven 1516) en *Epistola Gerardi Noviomagi De Triumphali Ingressu Illustrissimi Principis Philippi de Burgondia*, Leuven 1517; Prinsen (red.), *Collectanea*, p. 149-176, p. 218-222.
20. Deze aantekeningen zijn uitgegeven: Prinsen, *Collectanea*.
21. De Vocht, *Litterae*, Ep. 209, 210.

22. *Illustrissimo Hessorum principis Philippo Gerardus Noviomagus*, Prinsen (red.), *Collectanea*, p. 199-201.
23. *Gerardus Noviomagus illustrissimo fortissimoque principi Carolo, duci Gelriae, Juliae, comiti Zutphaniae*, Prinsen (red.), *Collectanea*, p. 192-199.
24. *Argyrophylax illustrissimis clementissimisque Germanorum Principibus*, Prinsen (red.), *Collectanea*, p. 189-192.
25. *De terrifico cometa, cui a condito orbe similis visus non est, qui apparuit anno 1527 mense Octobri, Epistola ad Carolum V.* (s.l.s.a.). Zie over de betekenis van het geschrift voor het tolerantiedebat: Augustijn, 'Gerard Geldenhouwer und die religiöse Toleranz', p. 137-138.
26. M. Reeves, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages*, Oxford 1969; A.G. Dickens, *The German Nation and Martin Luther*, paperback ed.; Londen 1976, p. 15.
27. *Ad Carolum quintum... Epistola Gerardi Noviomagi, in quo tractatur, Utrum haeretici iure supplicii adfici possint nec ne*, Antwerpen? 1528. Zie over de betekenis van dit geschrift voor het tolerantiedebat: Augustijn, 'Gerard Geldenhouwer und die religiöse Toleranz', p. 138-144.
28. Augustijn, 'Gerard Geldenhouwer und die religiöse Toleranz', p. 140-142.
29. Voor de invloed van de drukpers in de Reformatie zie: E.L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, paperback ed.; Cambridge 1980, p. 303-403.
30. Zie hiervoor blz. 144 en noot 12.
31. 'Gerardi Noviomagi adversus Turcas Classica', in zijn: *Germanicarum Historiarum Illustratio*, Marburg 1542, ook afgedrukt in Prinsen, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, Bijlage F (151).
32. Gedrukt in zijn: *Historia Batavica*, Keulen 1541, f.2a-7b. Oudere edities van het boek (Straatsburg 1530, Marburg 1533 en Frankfurt 1533) bevatten het nog niet. Met dank aan drs. Mathieu Knops voor zijn bibliografische hulp. Zie over Willem V van Kleef: *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich, Kleve, Berg*, catalogus Kleef, 1984, p. 393-431 en passim.
33. Prinsen, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, p. 125.
34. C. Augustijn, *Erasmus von Rotterdam. Leben-Werk-Wirkung*, München 1986, p. 67.
35. Zie O. Herdings inleiding bij de editie van de *Institutio*, in: Erasmus, *Opera Omnia* IV, 1, Amsterdam 1974, p. 97-130. Over Nederlandse vorstenspiegels: P.H.J.M. Geurts, *Overzicht van Nederlandsche politieke geschriften tot de eerste helft der 17e eeuw*, Maastricht 1942, p. 123-181.
36. Zie voor een karakterisering van *De Officio Principis Christiani* B. Singer, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation*, München 1981, p. 89-90.
37. Singer, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation*, p. 118.
38. Prinsen, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, p. 124.

Deel II

Sociale en institutionele ontwikkelingen in de stedelijke samenleving

Schepenbank en gemeente te Nijmegen*

P.H.D. Leupen

‘In 1233, dus drie jaar na de stadsverlening, komen we voor het eerst een eigen schepencollege tegen, teken bij uitstek van de autonomie in eigen kring. Het bezit van een eigen zegel, het oudst bekende tot nu toe – onderstreept het feit dat hier een rechtsgemeente gevormd was, die zijn eigen huishouden mocht regelen. De verlening met de rechten van Aken en andere Rijkssteden in 1230 was derhalve meer dan alleen maar een institutionele en juridische afsluiting van een periode waarin de nederzetting zich reeds als stad gemanifesteerd had: zij was teken van een nieuw begin en opende nieuwe, haast onbegrensde mogelijkheden voor Nijmegen’. Aldus de laatste alinea van een artikel in *Spiegel Historiael* van mijn hand uit 1980.¹

Waarom dit citaat uit een populariserend historisch tijdschrift? Ik meen dat het een goed uitgangspunt is voor hetgeen hierna volgt, de neerslag van enkele jaren onderzoek daarna. Veel ervan

Het oudste stadszegel van Nijmegen; reconstructie naar een afdruk van 1233. (Tekening van R.J.C. van Zijll de Jong.)

* Met dank aan drs. G. van Herwijnen, drs. F. Hermans en drs. B. Thissen voor kritische opmerkingen.

is reeds verschenen in artikelvorm in twee catalogi, de een gewijd aan Het Valkhof, de ander aan Het Stadhuis van Nijmegen. De bijdragen in beide catalogi waren het resultaat van twee doctoraal werkcolleges voor studenten in de Middeleeuwse Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.²

Het laatste woord is over deze materie nog lang niet geschreven, ook niet over de vraag in hoeverre de vroegste stadsgeschiedenis van Nijmegen een wezenlijke bijdrage kan leveren tot steds-geschiedenis in de Nederlanden in het algemeen. Het is echter opvallend hoe zelden voorbeelden in de delen 1 en 2 van de nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden aan de Nijmeegse situatie ontleend worden. Te meer daar in deze stad ontwikkelingen te volgen zijn die voor een beter institutioneel-juridisch begrip van het verschijnsel stad in onze streken van groot belang lijken. In deze bijdrage wil ik pogen enkele resultaten van dit onderzoek samen te vatten.

Eerst terug naar het citaat. Het beeld dat daarin geschetst wordt is het traditionele, het past in de gangbare visies op een stad en haar ontstaan. Het sluit aan bij de zienswijze van Van de Kieft uit 1969: de schepenen vormen het eigen bestuursorgaan van een stad, belast met rechtspraak, wetgeving en bestuur (politie). Zij komen voort uit de burgerij, maar de landsheer behoudt invloed op hun benoeming.³ Nu schreef Van de Kieft dat als inleiding op een reeks studies over de stedelijke autonomie in het graafschap Holland gedurende de middeleeuwen. In ons geval is sprake van een Gelders, ja zelfs ten tijde van de stadsrechtverlening nog van een onmiddellijk onder het Rijk vallend gebied. Men kan evenwel volhouden dat hetgeen voor de Hollandse steden geldt in grote lijnen ook voor de stedelijke ontwikkeling in andere gewesten opgaat.

Voor een nadere studie van de vroegste geschiedenis van de stad Nijmegen is het van belang dat de laatste jaren een aantal publikaties over Aken – waaronder een oorkondenboek – het licht zag.⁴ Aken is voor ons interessant omdat Nijmegen in 1230 de rechten en vrijheden (*iura et libertates*) van met name deze Rijksstad verkreeg. Dit gebeurde op verzoek van de *cives*, een term die we voorlopig vertalen met burgers. De koning schonk bovendien de Nijmegenaren tolvrijdom voor al hun goederen in het Rijk, te land en te water, en wie zij als *conciuis* (medeburger) accepteerden zouden door hem als zodanig erkend worden. Niemand, tenslotte, mocht hen lastig vallen of enige prestatie van hen eisen.⁵ Voor het onderwerp dat thans aan de orde is, wijs ik op een artikel van B. Diestelkamp, gepubliceerd onder de titel 'Staufische Privilegien für Städte am Niederrhein' in deel 4 van een reeks van het Kleefse archief.⁶ In het kort komt Diestelkamps betoog voor

zover het Aken betreft op het volgende neer. Aken bezat reeds ten tijde van keizer Frederik Barbarossa voorrechten: alleen deze rechten waren niet verleend aan een stads- of burgergemeente – die was er toen nog niet – maar aan het Onze-Lieve-Vrouwekapittel, de wijd vermaarde kroningskerk van de Duitse koningen.

In die laat-12e-eeuwse nederzetting lagen nog twee andere kerken (de abdijen Sint-Adelbert en Sint-Salvator) en ook moet men er een koopliedennederzetting toe rekenen. De positie van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw was daar het sterkste, dit blijkt uit het feit dat het zegel van de Heilige Karel de Grote (handschrift: KAROLVS MAGNVS ROMANORVM IMPERATOR AVGVSTVS⁷) bewaard werd door de kapitteldeken en dat de Akense privileges alle in het kapittelarchief bewaard werden. De tolvrijdom die Barbarossa in 1166 aan Aken verleende was dus allereerst bestemd voor de kapittelclerus, vervolgens ook voor de tot dit kapittel behorende lieden, de *familia Sancte Marie*, en tenslotte voor andere inwoners en 'wie er maar verder wilde komen wonen'. Zij allen krijgen een *tuta et libera lex*: een soort stadsrecht? Neen, dit statuut slaat op een vrijdom van bepaalde horige lasten; de oorspronkelijk onvrijen van het kapittel, van beide andere kerken en van de koning worden tot cijnsmannen gepromoveerd: in plaats van al deze lasten en diensten moeten zij voortaan nog slechts een bepaald geldbedrag afdragen. Dat is hun (nieuwe) vrijheid.

Groten vindt in een artikel uit 1985 dat Diestelkamp de rol van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel 'zu hoch veranschlagt'.⁸ Hij ziet dit zegel als herkenningsteken van een corporatie van koningslieden, van bewoners van de nederzetting en van de rijksclerus. Het Karelszegel is 'Herrschaftszeichen des Reiches'; het OL-Vrouwekapittel, dat overigens ook een eigen (Maria)zegel bezat kon er mede gebruik van maken.⁹

De losmaking van de wordende stad uit de banden met het kapittel geschiedde na de ommezwaai tot de Staufische zaak in 1215. Al eerder trachtten de bewoners van de nederzetting (in 1194 *mercatores et burgenses* genaamd) de kapittel- en abdij-immuniteiten te doorbreken en de daar ressorterende geestelijkheid en dienaars aan dezelfde financiële plichten als voor hen golden te onderwerpen.

De plaats kende in de 12e eeuw een eigen schepencollege, dus een orgaan dat onder leiding van een richter namens de koning het bestuur uitoefende. De keuze van de Akenaren voor Frederik II en tegen Otto IV werd beloond met een beperking van de bevoegdheden van de richter. Lang mocht die steun van Frederik niet duren. In 1220 werd het recht van de kapitteldeken om het stadszegel te bewaren opnieuw bevestigd. Flach meent dat in 1215

de *homines* onder koninklijke bescherming, de *oppidani*, de *burgenses* en de *cives* of hoe zij verder ook heten mogen, zich tot een *universitas civium* hebben aaneengesloten, die als totaliteit tegenover de koninklijke stadsheer stond.¹⁰ Diestelkamp betwijfelt dit: de ontwikkeling naar autonomie tegenover koning en kapittel ging zeer langzaam, van een eedgenootschap was überhaupt geen sprake. Pas in 1252 komt men burgemeesters (*magistri civium*), pas in 1260 een raad tegen. Blijkbaar waren zij te zeer op de koning aangewezen tegenover hun directe, dat is plaatselijke tegenstander, het kapittel. Vrijwillig gaf de koning trouwens niets uit handen.¹¹

Nu naar Nijmegen. Daar treft men een veel eenvoudiger structuur aan. Er is geen kapittel – dat zal pas in de tweede helft van de 15e eeuw gesticht worden – wel is de koning er regelmatig aanwezig op de burch, wel huizen er zijn vertegenwoordigers, de burggraaf en diens personeel. Ook de Nijmegenaren worden in de 12e eeuw reeds *cives* genoemd in een tol vrijdomsprivilege voor Worms.¹² Zijn zij dus dan al stedelingen, burgers? Zeker niet: dit privilege zal niet alleen betrekking hebben op de Nijmeegse kooplieden, maar ook op alle inwoners van de plaats die Nijmegen genoemd wordt. Een strikte aanwijzing van een zekere groep wordt niet gemaakt, kan men ook niet maken omdat de scheidslijnen tussen *mercatores*, plaatselijke neringdoenden en boeren veel te vaag waren. Nijmegen werd vóór 1230 als een *civitas* gezien, zoals Aken vóór 1215. Enige consequentie in de richting van een stad met een bepaald stadsrecht mag men daaraan niet verbinden. Niet uitgesloten is het dat er in de 12e eeuw een aparte marktimmuniteit met een daarbij behorend, tot marktzaken beperkt blijvend recht voor aldaar wonende en handelende kooplieden heeft bestaan. Bij gebrek aan gegevens is het echter onmogelijk om over dit recht (koopliedenrecht of marktrecht?) thans iets zinnigs te zeggen. Dit alles leidt tot de conclusie dat de *civitas* Nijmegen niettemin nog ingebed was in de domaniale structuur van het Rijksgoed.¹³ Het centrum van waaruit dit domein 'bestuurd' werd was de burch, het Valkhof. Daar zetelde een schepencollege onder leiding van richter en burggraaf. Wat de koning in 1230 aan Nijmegen schonk was dus, in tegenstelling tot wat aan het begin van dit betoog beweerd werd, géén eigen schepencollege, geen eigen richter, kortom, geen eigen bestuur of autonomie. Afgezien van de tol vrijdom in het gehele rijk kregen de Nijmegenaars wel een zekere verlichting van lasten en diensten; misschien, maar hier moet nog veel onderzoek naar gedaan worden, ook een vrijheid (*libertas*) in de vorm van een cijns. Wel is van groot belang dat een bepaling zegt dat zij burgers (*concives*) mogen opnemen.¹⁴ Al wordt in de oorkonde van 1230 niet gesproken van een univer-

sitas of een *communitas*, de koning heeft de ontwikkeling van de burgerij tot een zekere collectieve rechtspersoonlijkheid niet kunnen (of willen?) tegenhouden. Want in 1233 gebruiken zij een eigen zegel: dan noemen zij zich *burgerienses de Numegen*, dan zien zij zichzelf als een corporatie met leden die tegenover de wet gelijk zijn.¹⁵ Dit pleit dus tegen de suggestie van Harenberg dat de burgers zich van het minder fraaie *burgerienses* bedienen ter onderscheiding van de burchtmannen (de *burgenses*).¹⁶ Wie tot de Nijmeegse *universitas* behoorden is niet geheel duidelijk. In ieder geval maakten de meest gegoeden er de dienst uit. Zij worden in 1246 aangeduid als *virī discreti et honesti*, de goede lieden die de stadsgrond in cijns (of al vrij eigendom?) houden.

In de voorrechten voor Nijmegen uit 1230 is ook sprake van andere *civitates* in het Rijk die als voorbeeld voor Nijmegen mogen dienen.¹⁷ Behalve Aken zou ook gedacht kunnen worden aan Duisburg, Frankfurt en Keizersweert. Deze steden kenden in die tijd reeds een gemeente. De erkenning van een eigen *universitas* moet, ook al wordt zij niet met zoveel woorden genoemd, toch al in 1230 hebben plaatsgevonden.¹⁸ Of deze gemeente veel te vertellen had waag ik te betwijfelen. De ontwikkeling naar autonomie verliep even langzaam als in Aken. In 1286 treft men gezworen raden (*consules iurati*) in Nijmegen aan; een jaar later worden zij genoemd vóór de schepenen. In 1308 is er een *raet*, in 1316 en 1349 zijn er raden, *consules*.¹⁹ Nog later in de 14e eeuw (1382) komt men hun behuizing tegen als *domus consulum*, raadhuis.²⁰ In Aken verschijnen de burgemeesters, de vertegenwoordigers van deze burgerij voor het eerst in 1252,²¹ in Nijmegen pas in 1295.²²

Men moet de late evolutie van consulaat en magistratuur in Nijmegen zien in het licht van de Staufische politiek tegenover de zich uitbreidende nederzettingen op hun domeinen. Na de vele nederlagen die de Hohenstaufen in Lombardije tegen de communes geleden hadden, trachtten zij het opbloeien van communaal leven benoorden de Alpen systematisch tegen te gaan. Zij waren niet bereid hun gezag ten gunste van gemeentelijke autonomie op te geven. In dat opzicht trokken de koning en de Duitse vorsten één lijn.²³ Bisschop Jan van Eppes van Luik wist van de Duitse vorsten in 1231 te Worms een veroordeling van de gezworenen erdoor te krijgen, zonder veel effect overigens.²⁴ Als de koning er al mee instemde dat zich op het Rijksgoed een gemeente vormde, dan toch alleen maar als zij binnen de bestaande heerschappijstructuren bleef. Aan het gezag van het college van burggraaf, richter en schepenen mocht niet getornd worden. Dat men in die eerste periode na 1230 geen gezworenen of burgemeesters te Nijmegen aantreft is dus niet zo vreemd. Voor Aken geldt hetzelfde.

De komst van een nieuwe, ditmaal Gelderse, landsheer heeft de ontwikkeling naar autonomie waarschijnlijk wel versneld. Heeft deze graaf concessies moeten doen omdat ze hem niet moesten?²⁵ Geleidelijk aan zijn de Nijmegenaren erin geslaagd een eigen vertegenwoordiging te creëren; zij hebben ook het bestaande, eigenlijk op grondheerlijke basis georganiseerde instituut van de schepenbank in toenemende mate geïnfiltreerd en hun wil opgelegd. De schepenen, van oudsher vertegenwoordigers van de landgemeente (het Rijk van Nijmegen, zoals dat later zou heten), waaronder uiteraard ook de nederzetting viel, konden al spoedig alleen hun ambt uitoefenen als zij het Nijmeegse burgerrecht bezaten. Van de richter en burggraaf, twee oorspronkelijk door de landsheer aangestelde functionarissen, werden soortgelijke garanties gevraagd. De verplaatsing van het gerecht van het plein voor het Valkhof naar het hartje van de stad geeft deze ontwikkeling heel duidelijk weer. Het is hier echter niet de plaats om dit proces, dat de gehele middeleeuwen voortduurde, te behandelen. Kern en wezen van het stad-zijn van Nijmegen was de erkenning van het bestaan van een gemeenschap van burgers die zekere rechten had. Een belangrijk onderdeel vormden hiervan de kooplieden, maar zij waren niet de enigen; de burchtbewoners bijvoorbeeld behoorden er ook toe, evenals de plaatselijke handelaren en ambachtslieden, de boeren. En zoals gezegd, tussen deze beroepsgroepen mag men geen al te strikt onderscheid maken. Hoevelen van hen bovendien de status van ministerialen hadden is ook niet uit te maken; zij hoorden er in ieder geval bij.²⁶

Het gezamenlijk optreden van de burgers als een corporatie – het kenmerk bij uitstek van stedelijk leven – is in Nijmegen altijd blijven bestaan. In de late middeleeuwen werden de belangrijkste privileges van de stad bewaard in een zware houten ladenkast, de blok genaamd. De blok stond opgesteld in de kleine kapel van het H. Graf aan de noordzijde van de Stevenskerk. Voorschrift was het dat enige malen per jaar de charters in de blok geïnspecteerd werden door de burgemeesters. De gehele burgerij werd dan onder de wapenen geroepen om de Grote Markt, het Kerkhof en de toegangen tot de kerk te bewaken. Niet alleen de magistraat was in het bezit van de sleutels van de blok.²⁷ De afstand tussen regeerders en geregeerden was intussen al zo groot geworden dat ook vijf vertegenwoordigers van deze burgerij – het college van gemeenlieden – een aantal sleutels beheerden. In tegenwoordigheid van deze tien kon de blok pas geopend worden.

Het toenemend belang van het schepencollege en de groeiende invloed van de burgers op deze instelling heeft ertoe geleid dat wellicht wat te gemakkelijk in die schepenen het burgerlijke element – naast richter of schout als vertegenwoordiger van de lands-

heer – wordt herkend. In de oude AGN heeft overigens Van Werveke helder de drieledigheid van het stedelijk bestuur en de rechtspraak uiteengezet: een ambtenaar van de landsheer in de stad, een schepenbank 'die in principe een uiting is van het landsheerlijke gezag...' en een raad van gezworenen als vertegenwoordigers van de burgers.²⁸

Het schepencollege, ook al was het dan samengesteld uit leden van de landgemeente was in feite dus een landsheerlijke instelling. Wat voor Nijmegen in de 13e en 14e eeuw gold, heeft als algemeen principe veel eerder voor de oudste steden elders in de Nederlanden gegolden, men denke bijvoorbeeld aan Dinant en Luik. Te Kamerijk zetelden er reeds schepenen in de rechtbank van de stadsheer, de bisschop, vóór het uitroepen van de commune;²⁹ ook de schepenbank van de Utrechtse *civitas* dateert van voor de commune van 1159-1160.³⁰ In Doornik, op de grens van Frankrijk en het Duitse Rijk werd de schepenbank gevormd door de vertegenwoordigers van de plaatselijke bevolking, de rechtskring van vrijgewijden van de kathedraal. Daarnaast organiseerden toestromende kooplieden een eigen college van gezworenen dat allengs de meeste bevoegdheden van de schepenen overnam.³¹ In Aken zullen de schepenen ook vooral uit de mannen van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel gerekruteerd zijn en in Nijmegen waren het de rijksministeriale geslachten die veel leden voor dit college leverden. Ondanks de toenemende invloed van de stad op dit instituut bleven tot ver in de middeleeuwen zulke aanzienlijke geslachten er (mede) de dienst uitmaken.³²

Een mooi voorbeeld in dit verband, al is het uit veel later tijd, is Venlo. In dit dorp bestond een rechtbank die namens de landsheer – de hertog van Gelre – de jurisdictie ter plaatse uitoefende. De bank bezat een eigen zegel; negen exemplaren zijn ons overgeleverd, alle voorzien van het randschrift SIGILLVM SCABINORVM DE VENLE. Op 1 september 1343 kreeg Venlo 'stadsrechten'. Vanaf dat moment, eigenlijk nog iets later, want het schepenzegel werd nog gebruikt op 1 december van datzelfde jaar, werd gezegeld met een nieuw zegel, nu voorzien van het randschrift SIGILLVM BVRENCIVM DE VENLE.³³ Zulke zegels zijn, zoals vermeld, tekenen van het bestaan van een eigen rechtspersoonlijkheid, van een corporatie. Niet dat de schepenbank van Venlo na 1343 verdween, maar de *universitas* van de burgers werd voor de status van de plaats belangrijker geacht. Het schepenzegel keerde dan ook niet terug. Men moet ook in het geval van Venlo concluderen dat burgers van deze nederzetting de eigen organisatie lieten prevaleren boven de lokale schepenbank. Overigens is het wel merkwaardig dat noch in het geval van Venlo, noch in dat van Nijmegen in het privilege of op het zegel sprake is van die *uni-*

versitas. Was het woord zo besmet geraakt dat men het in officiële stukken niet gebruiken wilde of durfde? De *universitas opidi de Venle* wordt voor het eerst gebruikt in een oorkonde uit 1349.³⁴

De uitdrukking 'een eigen schepencollege' voor een stad of 'de stedelijke schepenbank' in de eerste fase van de stadsontwikkeling wordt dus waarschijnlijk meestal verkeerd, of op zijn minst onge-nuanceerd gebruikt. In nauw verband hiermede staat het probleem van de domaniale oorsprong van veel steden. Mag men stellen dat daar, waar een of meer domeinen waren voordat zich ter plaatse een stedelijke nederzetting ontwikkelde – door zich van voorrechten te laten voorzien vanwege de stadsheer – altijd een of meer lokale banken en rechtskringen bestonden? Er zijn, behalve het genoemde Nijmegen en mogelijk ook Venlo aanwijzingen dat ook in, om maar eens te noemen, Delft, Haarlem, Den Briel, Middelburg en Zierikzee zulke hoven bestaan hebben. Nader onderzoek naar continuïteit van deze oude domaniale instellingen en hun integratie in de stedelijke nederzetting zal een antwoord op deze vraag kunnen geven. De aan een stad verleende rechten en vrijheden zal men veel meer moeten bestuderen vanuit het aspect van de soorten ontvangers die schuilgaan achter een individuele stad. Wordt er, naast de herkenning van de *mercatores* als categorie voor wie de privileges tot voordeel strekken – de tol-vrijdom – uit andere bepalingen in de privileges ook een grotere groep in de nederzetting zichtbaar? Ik denk hierbij aan het reeds genoemde recht voor Nijmegen dat de Nijmegenaren als burger mogen aannemen wie zij willen. Dat betreft niet alleen kooplieden, dat betreft veeleer een hele gemeenschap. Zo ook het privilege verleend aan de Akense burgers dat zij niet langer dan één dag 'tot zonsondergang' hun heer op diens expedities hoeven te dienen. Ook deze bepaling verradt het belang van een groep die meer omvat dan alleen kooplieden. Dit recht is trouwens direct terug te voeren op de rechten die de communes in een vroeger tijdperk verkregen. In de *Gesta episcoporum Cameracensium* wordt door de anonieme auteur over de commune gezegd dat de *milites* van Kamerijk alleen voor de verdediging van hun eigen stad naar buiten trekken 'en dan zo dat zij nog dezelfde dag naar hun woning kunnen terugkeren'.³⁵

De erkenning van een rechtsgemeente hoeft dus nog niet direct gepaard te gaan met de erkenning van een eigen bestuur. Meestal slaagt die gemeente er in onze gewesten wel in om de bestaande, plaatselijke bestuursstructuren binnen te dringen en op die manier deze instelling om te vormen tot een typisch eigen, stedelijk orgaan. Dat is de consequentie van de erkenning van de eigen organisatie van de burgers. Zoekt men naar een institutioneel-juridisch criterium voor het begrip stad in de middeleeuwen dan lijkt

het bestaan en de erkenning – stilzwijgend of *expressis verbis* – van de eigen *universitas* te prefereren boven die van de 'stedelijke' schepenbank.

Noten

1. P. Leupen m.m.v. J. Thijssen, 'De vroegste geschiedenis van de middeleeuwse stad Nijmegen', in: *Spiegel Historiae*, 15 (1980), p. 691.
2. In het cursusjaar 1979/1980: 'De middeleeuwse stad. Nijmegen als Rijksstad; Nijmegen vóór het privilege van 1230; het verschijnsel Rijksstad; Nijmegen vergeleken met andere steden; de verpanding van Nijmegen', in: *Het Valkhof te Nijmegen. Uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Het Valkhof en de vroegste geschiedenis van de stad Nijmegen', in het Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan' van 11 oktober t/m 30 november 1980. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen nr. 3*, p. 17-29.
3. In het cursusjaar 1981/1982: 'Het stadsbestuur en stadhuis van Nijmegen. Het stadsbestuur, oorsprong en taak tot 1591; materiële symbolen van de stedelijke autonomie, stadsbestuur, stadhuis en stedelijke autonomie', in: *Het Stadhuis van Nijmegen. Uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Het stadhuis van Nijmegen' in het Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan' van 2 juli t/m 29 augustus 1982. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen nr. 4*, p. 7-16 en p. 93-94.
4. C. van de Kieft, 'De stedelijke autonomie in het graafschap Holland gedurende de middeleeuwen', in: *Holland*, 1 (1969), p. 102.
5. E. Meuthen, 'Karl der Grosse-Barbarossa/Aachen. Zur Interpretation des Karlsprivilegs für Aachen', in: W. Braunsfels (Hrsg.), *Karl der Grosse*, Bd 4 (1967), p. 54 e.v.; E. Meuthen (Hrsg.), *Aachener Urkunden 1101-1250*, (Publ. d. Rhein. Geschichtskunde 58), Bonn 1972; D. Flach, *Untersuchungen zur Verfassung und Verwaltung des Aachener Reichsgutes von der Karlingerzeit bis zu Mitte des 14. Jahrhunderts* (Veröffentl. des Max Planck-Instituts für Geschichte 46), Göttingen 1976. Een belangrijke recensie op dit laatste boek: L. Falkenstein en R. Nolden, 'Von der königlichen Villa zur Stadtgemeinde Aachen', in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 84/85 (1977/78), p. 947-958.
6. Van dit recht is een *vidimus* van Rooms-koning Richard uit 1257 overgeleverd. Editie: L.A.J.W. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288*, 's-Gravenhage 1872-1876 (ten vervolge OGZ), nr. 536.
7. B. Diestelkamp, 'Staufische Privilegien für Städte am Niederrhein', K. Flink en W. Janssen (Hrsg.), *Königtum und Reichsgewalt am Niederrhein* (Klever Archiv 4) Kleve 1983, p. 103-144.
8. M. Groten, 'Studien zur Frühgeschichte deutscher Stadtsiegel Trier, Köln, Mainz, Aachen, Soest', in *Archiv für Diplomatik*, 31 (1985) p. 443-478, hier speciaal voor Aken, p. 448-454.
9. Ibidem, 'Studien', p. 449, noot 30.
10. Ibidem, 'Studien', p. 453.
11. Flach, *Untersuchungen* (zie hiervoor noot 4), bijv. p. 187.

11. H. Stoob, 'Formen und Wandel staufischen Verhaltens zum Städtewesen', in: *Forschungen zum Städtewesen in Europa, I*, Köln 1970, p. 51-72, hier spec. p. 58-59.
12. OGZ nr.365. Voorts de bijdragen van H. Scholtes, 'Nijmegen vóór het privilege van 1230', in: *Het Valkhof te Nijmegen* (zie hiervoor noot 2) p. 17 en R.M.J. Meens, H.J.M. Trines en J.J.M. de Veer, 'Het stadsbestuur, oorsprong en taak tot 1591', in: *Het Stadhuis van Nijmegen* (ook noot 2) p. 7 e.v.
13. P. Leupen, 'Nijmegen en het Rijk', K. Flink en W. Janssen (Hrsg.), *Königtum und Reichsgewalt am Niederrhein*, p. 57-78. F. Gorissen, *Stedatlas van Nijmegen*, Kleve 1956, p. 37, nog duidelijker echter p. 92. Over dit aparte rechtsgebied reeds F. Gorissen, 'Huc usque ius Stavriae', in: *Numaga* 2 (1955) p. 16 e.v. In het algemeen o.m. W. Schlesinger, 'Vorstufen des Städtewesens im ottonischen Sachsen', in: *Die Stadt in der europäischen Geschichte. Festschrift Edith Ennen*, Bonn 1972, p. 234-258.
14. Dit recht wordt niet in de Akense privileges van 1166 en 1215 genoemd.
15. De eerste vermelding van een *communitas* in Nijmegen in de schriftelijke bronnen dateert van 1254 : OGZ nr.762, vgl. Meens, Trines en De Veer, 'Het stadsbestuur', p. 10, noot 62.
16. E.J. Harenberg en M.S. Polak (red.), *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326. Tweede aflevering. St.-Maria Magdalenaklooster te Nijmegen, Munsterabdij te Roermond*, 's-Gravenhage 1984, nr.1271.10.20.
17. M. Bakker, R. Hackeng en M. v.d. Wouw, 'Het verschijnsel Rijksstad', *Het Valkhof te Nijmegen*, p. 19 e.v.
18. Vgl. de situatie te Aken, E. Meuthen (red.), *Aachener Urkunden 1101-1250, I*, Bonn 1972.
19. Leupen, 'Nijmegen en het Rijk', p. 68-69; Meens, Trines en De Veer, 'Het stadsbestuur', p. 7-13.
20. A.S.M. Siebelt en H.G.P. Storteler, 'Voorgeschiedenis van het stadhuis', *Het Stadhuis van Nijmegen*, p. 14.
21. Diestelkamp, 'Staufische Privilegien', p. 122.
22. Leupen, 'Nijmegen en het Rijk', p. 69.
23. Stoob, zie hiervoor noot 11.
24. R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', D.P. Blok, W. Prevenier, D.J. Roorda e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden II*, Haarlem 1982, p. 229. Vgl. H. van Werveke, 'De steden. Rechten, instellingen en maatschappelijke toestanden', J.A. van Houtte, J.F. Niermeijer, J. Presser e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden II*, Utrecht etc. 1950, p. 381.
25. Meens, Trines en De Veer, 'Het stadsbestuur', p. 11.
26. Bij de verpanding aan de graaf van Gelre in 1247 worden als behorend tot de burcht genoemd: vazallen, dienstmannen, *castellani* en de overige *homines* (OGZ nr.680 d.d. 10 oktober 1247); een jaar later is er sprake van een burcht 'die Nijmegen genoemd wordt' en o.a. de daarbij behorende *homines*, edelen, leen- en dienstmannen, *oppidani*, onvrijen en vrijgelatenen (P.J. Meij, *Gelderse charters uit München teruggekeerd*, 's-Gravenhage 1953, p. 16); vgl. E. Bary, G. Laugs en R. Wientjes, 'De verpanding van Nijmegen', *Het Valkhof te Nijmegen*, p. 25-26 met

- Meens, Trines en De Veer, 'Het stadsbestuur', p. 7.
27. G.A.P.M. Willemsen, 'De bewaarplaats van de privileges', in: *Het Stadhuis van Nijmegen*, p. 98-100; M.A.F.T. van Son, 'Archiefzorg en archiefbeheer door het stadsbestuur vóór 1815', in: *Van Blok vol rechten tot Arsenaal vol wetenswaardigheden*, catalogus, Nijmegen 1979, p. 9-24; H.G.M. de Heiden, 'De Blok, Nijmegens oudste archiefbewaarplaats', in: *Numaga* 25 (1978), p. 64-71.
28. H. van Werveke, 'De steden' (zie hiervoor noot 24), p. 379.
29. Ibidem, p. 381.
30. Leupen, 'Nijmegen en het Rijk', p. 68; A.J. Maris, *Van Voogdij tot Maarschalkambt - Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstelling, voornamelijk in het Nedersticht*, Utrecht 1954.
31. Van Werveke, 'De steden', p. 381.
32. Leupen, 'Nijmegen en het Rijk', p. 68; Meens, Trines en De Veer, 'Het stadsbestuur', p. 8-10; G. Nijsten en J. de Winter, 'Nijmeegse schepenen 1233-1591', in: *Het Stadhuis van Nijmegen*, p. 171-177.
33. F. Hermans i.s.m. L.H.M. Wessels, 'Over zegelkunde en zegels te Venlo. Overwegingen naar aanleiding van de verschijning van een nieuw handboek', in: *Ex Tempore, periodiek voor de studierichting geschiedenis van de KU Nijmegen*, 5 (1986), p. 181-199, speciaal p. 193-196, gebaseerd op Hermans' doctoraal scriptie *De stadswording van Venlo. Een schets van facetten en ontwikkelingen tot circa 1400*, Nijmegen 1985.
34. Vriendelijke mededeling van drs. F. Hermans, Gemeentearchief Venlo (schepensbankarchief).
35. Citaat aangehaald door R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden' (zie hiervoor noot 24) p. 214.

De grafelijke hofstede huur in Haarlem

J.C. Kort

Bij de uitgifte van huiserven placht de eigenaar van de grond voor het gebruik van zijn eigendom een geringe vergoeding te bedingen, die jaarlijks voldaan moest worden. Het was de zogenaamde hofstede huur, die in bronnen vanaf de 13e eeuw aanwijsbaar is. Behoudens enkele wijzigingen bestaat de hofstede huur onder de naam van erfpacht nog steeds. In deze middeleeuwse constructie behoorden de opstallen aan de bouwers en hun opvolgers. Men betaalde voor de bebouwde grond een onveranderlijk bedrag, waarbij de mogelijkheid tot afkoop bestond. Voor de hoogte van dat bedrag telde niet de grootte van het huis, maar die van het erf. De huur placht tenslotte lager te zijn naarmate het tijdstip van verkaveling in huiserven eerder viel.

Evenals andere steden in het voormalige graafschap Holland was Haarlem op hofgrond van de landsheer ontstaan. Wanneer de administratieve bronnen in de 14e eeuw gaan spreken, treft men er om die reden hofstede huur aan. Ter vergelijking geef ik eerst een overzicht van de hofstede huur – in de bronnen soms als 'tijns' aangeduid – in andere Hollandse steden. Ook zij zijn alle op een oudere grafelijke hof ontstaan.

In Dordrecht, de oudste stad, kwam de hofstede huur vanaf de 14e eeuw in de grafelijke rekeningen voor.¹ Zij is nooit onderwerp van een nadere studie geweest. In Leiden waren in 1281 twee leenmannen voorzien van 20 penning en 8 schelling, die respectievelijk van een en meerdere hofsteden werden voldaan.² In het begin van de 14e eeuw was de gehele hofstede huur in Leiden door de graaf vervreemd, zodat zij niet meer in de rekeningen voorkwam.³

In Delft was de toestand overzichtelijker gebleven. De hofstede huur was daar niet verkocht. Zij strekte zich over het gehele oppervlak van de oude stad uit, behalve een gedeelte dat vervreemd was.⁴ In 's-Gravenzande werd eveneens voor alle hofsteden huur aan de graaf betaald. Een gedeelte ervan gaf hij na 1400 in leen uit.⁵ In Vlaarding en lagen de grafelijke en burggrafelijke hofsteden, die hofstede huur betaalden, bij de kerk en langs de Hoogstraat⁶ en in Rotterdam bevonden deze hofsteden zich bij de dam.⁷ In Schoonhoven was de situatie al niet anders. Daar betaalden alle hofsteden huur blijkens de rekeningen van de graaf van

Blois uit de 14e eeuw.⁸ Tenslotte is daar Schiedam als best gedocumenteerde stad. In de rekeningen van de Hollandse graaf kwam de hofstede huur vanaf 1316 voor en zij liep door. Zodoende kon Hoek met behulp van de transportregisters uit de 16e eeuw aantonen dat alle hofsteden op grafelijke grond lagen. Ook kon hij hun precieze plaats op de kaart aanwijzen.⁹

Tot zover dit overzicht van hofstede huren elders. In Haarlem was men de graaf van Holland deze betrekkelijk onaanzienlijke bedragen eveneens verschuldigd. Het eerst maakte de rentmeester van Noord-Holland er gewag van, toen hij in 1316 opgaf 3 pond 13 schelling nog niet te hebben ontvangen (zoals bekend werd gerekend met een pond van 20 schelling en 240 penning).¹⁰ Een volgend maal was het de rentmeester van Kennemerland, die over de jaren 1343 en 1344 tweemaal dezelfde lijst van personen, die hofstede huur ten westen van het Spaarne moesten betalen, leverde.¹¹ Het waren er ongeveer 130.

Ook ten oosten van het Spaarne was grond in huiserven verkaveld. Zij waren in het begin van de 14e eeuw samen met onbebouwde terreinen aan de broers Jan en Dirk Bertout in leen gegeven, maar na hun dood in 1342 weer direct aan de graaf gekomen.¹² Het betrof 71 hofsteden, die jaarlijks 11 pond, 12 schelling en 10 penning opbrachten.¹³ De rentmeester volstond met een opsomming der namen van de betalers, zodat men naar hun precieze woonplaats maar moet raden. De enige uitzondering, het 'cocghuse', waarvoor de stad betaalde, biedt evenmin uitkomst, daar onbekend is waar dit publieke bouwwerk stond. Slechts de functie – stalling voor de stadskogge of -baardze, die moest worden gebruikt als de graaf Haarlem ter heervaart opriep – is duidelijk en wijst op een plaats aan open water.

Aan deze zijde van het Spaarne rest mij aan conclusies, dat de hoogte van de bedragen nogal ongelijk was en dat de inkomsten in drie kolommen waren gesplitst. Met Visser¹⁴ meen ik dat deze kolommen voor even zovele bebouwde blokken stonden. Met dat gegeven ligt het voor de hand het gezochte object in de omstreeks 70 huizen te herkennen, die in een dubbele rij en in drie blokken tussen Burgwal en Lieve Vrouwestraat lagen. Men ziet ze op de kaart van Thomas Thomasz. uit 1578¹⁵ en nog steeds op de kadastrale kaart van F.J. Nautz uit 1822. Dat maakt het aannemelijk dat de rooilijn ook in de voorgaande eeuwen ongewijzigd gebleven is.

Ik kom thans op het verdere verloop van de grafelijke hofstede huur in Haarlem. De som der betalende erven ten westen van het Spaarne bedroeg in 1343 welgeteld 14 pond en 3 schelling. In 1346 was de rekening van de rentmeester van Kennemerland in zoverre vereenvoudigd, dat alleen dit totaal werd verantwoord. Daaron-

der werd het bedrag van de hofstede huur ten oosten van het Spaarne geschreven. In 1349 waren beide posten opgeteld tot 26 pond en 12 schelling. Jaarlijks ontving de graaf deze gelden zonder dat hij middels de rekening toezicht op zijn inkomsten kon houden. Ook ons ontgaat om die reden, waarom het bedrag bij tijd en wijle lager werd. Was het te wijten aan de dalende koers van de oorspronkelijke munt of aan verkoop? Hoe dit zij, in het jaar 1411 haalde de rentmeester nog 22 pond op.¹⁶

Het laatste bedrijf van Haarlems hofstede huur was toen aangebroken. In 1412 ontving de rentmeester geheel niets meer uit deze bron. De derving van inkomsten viel de rekenmeesters van hertog Filips van Bourgondië geruime tijd later op. Men vroeg naar de reden van het geldelijk verlies en na enig aandringen gaf rentmeester Albert van Raaphorst in 1433¹⁷ ten antwoord dat Jan van Heemstede de hofstede huur had verkregen. De rekenmeesters lieten zich daarmee niet afschepen. Tien jaar later¹⁸ deelde dezelfde rentmeester hun mee dat Jan van Heemstede de huur niet alleen verkregen, maar ook onmiddellijk verkocht had aan degenen die haar jaarlijks betaalden. Al vroeg men in Den Haag nog meer dan honderd jaar om nadere inlichtingen, men kreeg ze niet.

Intussen was het in 1443 rijkelijk laat geworden om met kans op succes actie te ondernemen. Het feit van de verdwijning had zich immers al meer dan dertig jaar tevoren afgespeeld en was daarom verjaard. Ook ons ontgaat de titel, waarop Jan van Heemstede de hofstede huur verkreeg. Wellicht werd hij hem in pand gegeven en vervolgens in eigendom overgedragen voor een schuldbekentenis van 500 Hollandse guldens, die de graaf aan Jan schuldig was gebleven van het kasteleinschap van Staveren.¹⁹ Een schriftelijk bewijs van de overdracht ontbreekt evenwel, al dient gezegd dat de mededelingen van rentmeester Albert van Raaphorst eveneens op mondelinge inlichtingen steunden.

Welke hofsteden betaalden huur aan de graaf? De hulp der transportregisters, die in Schiedam zulke goede diensten bewezen, zal men in Haarlem ter beantwoording van die vraag moeten ontberen. Zij zijn immers pas vanaf 1470 aanwezig. Ook de lijst van 1343 is helaas niet van dien aard, dat zij voor ons doel veel medewerking geeft. Hierboven is al vermeld dat van ongeveer 130 hofsteden huur werd betaald, waarvan de opbrengst verdeeld was in zeven kolommen. In overeenstemming met de overzijde van het Spaarne zullen de zeven kolommen ook hier voor even zovele bebouwde blokken staan. Voorts is de hoogte der bedragen enigszins wisselend, al gaat zij in de lijst op een enkele uitzondering na de 35 penningen niet te boven. Tenslotte maakt een vergelijking met de 71 hofsteden ten oosten van het Spaarne duidelijk dat

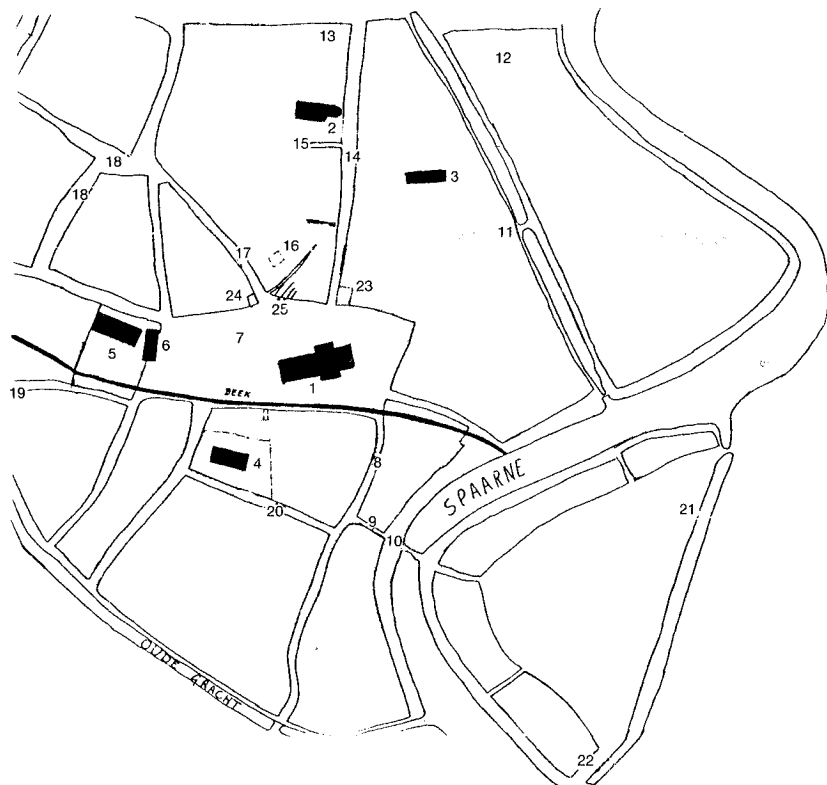
slechts een beperkt aantal hofsteden aan de graaf betaalde. In de oude stad waren immers heel wat meer huizen en hofsteden dan de 130, die de rentmeester opgaf!

Inderdaad was de graaf al in een vroeg stadium begonnen zijn hofstede huur te Haarlem van de hand te doen. Zo was Jan van de Werve in 1281 beleend met 6 schelling uit deze bron en bezaten Dirk de Klerk ('Clericus') van Haarlem en Willem de Pape op dezelfde titel een huis en enige hofsteden.²⁰ Hun panden kon de rentmeester dus voorbijgaan en zij zullen niet de enige zijn geweest. Over de precieze gang van zaken zijn echter mondigesmaat gegevens overgeleverd.

In één geval deelde de administratie van de graaf van Holland mee waar althans enige huizen met erven gezocht moesten worden. Het heuglijke feit deed zich voor in het jaar 1317,²¹ toen Willem ver Baartenz. een bedrag van 36 schelling en 4 penning aan hofstede huur in de zogenoemde straat van de heren van St.-Jan – de huidige Jansstraat – in eigendom kreeg. Eerder had jonkvrouw Willem van Teilingen deze som in leen gehouden. Kort daarop verkochten Willem ver Baartenz. en Boudijn Palle, gehuwd met Batte, hun pas verworven eigendom aan de commanderie van St.-Jan te Haarlem. Het bedrag werd toen nauwkeuriger omschreven als elf hofsteden met een variërende huur. In welke straat de erven gelegen waren, vermeldde de akte der plaatselijke schepenen niet, een euvel dat aan vrijwel alle Haarlemse akten van de 14e eeuw kleeft. Men veronderstelde blijkbaar een lokale kennis, die ik juist aan deze bronnen zou willen ontleen.

Rijst thans de kwestie van de nauwkeurige datering van de lijst van Haarlemse hofstede huren, bekend uit de rekeningen van 1343 en 1344. Zij moet haar diensten al enige tijd hebben bewezen. Daarop duidt de omstandigheid dat bij een aantal erven de namen van overleden, eerdere bezitters worden vermeld. Dat was inderdaad de gewone gang van zaken bij de grafelijke administratie. Men schreef op een gegeven moment een bestaande legger in het net over, die af en toe werd bijgewerkt zodat de lijst na verloop van tijd onbruikbaar was geworden en men haar vernieuwde.²² In het verlengde daarvan biedt de rekening een net afschrift van een legger, die al wat jaren in gebruik was.

Voor mijn doel de lijst nader te dateren zijn zes personen geschikt, omdat zij uit andere bronnen bekend zijn. Het zijn Jan van Sassenheim, heer Jan van de Wateringe, de erven van Willem ver Baartenz., de vrouwe van Koudekerke, Jacob van Hilsebroek en de jonkvrouw van Bergen. Van hen was Jan van Sassenheim in ieder geval vanaf 1336 schout van Haarlem.²³ Jan van de Wateringe kon vanaf 1328 'heer' genoemd worden, daar hij toen ridder

Kaart van de hofstede-huur in Haarlem. Verklaring van de cijfers: 1. Sint-Baaf, 2. Commanderie van Sint-Jan, 3. Begijnhof, 4. Karmelietenklooster, 5. Dominikanerklooster, 6. Stadhuis, 7. Grote Markt, 8. Lange Veerstraat, 9. Korte Veerstraat, 10. Melkbrug, 11. Bakenessergracht, 12. Oud Haarlem, 13. Ridderstraat of burgwal, 14. Jansstraat, 15. Ceciliasteeg, 16. Zuiderschoolsteeg, 17. Smedestraat, 18. Nieuwe Groenmarkt en Krocht, 19. Jacobijnestraat, 20. Anegang, 21. Burgwal, 22. Lieve Vrouwestraat, 23. Huis Brederode, 24. Hoofdwacht, 25. Huis van Jan Maartensz.

was.²⁴ Willem ver Baartenz. stierf in 1323.²⁵ Wegens de financiële moeilijkheden aan het eind van zijn loopbaan kan de boedel enige tijd onverdeeld zijn gebleven. De vrouwe van Koudekerke – voluit Alverade, dochter van Willem van Brederode, weduwe van Dirk van Poelgeest – werd nog in 1323 als levend vermeld.²⁶ Jacob van Hilsebroek was in 1324 schepen van Haarlem.²⁷ De jonkvrouw van Bergen tenslotte was niemand anders dan Jutte Persijn, weduwe van Jan van Bergen,²⁸ met wie de leidende tak van de familie Van Haarlem in mannelijke lijn uitstierf. De aantekening van haar dood laat zien dat de lijst van Haarlems hofstede-huur inderdaad werd bijgehouden. Zij stierf namelijk kort voor 1343. De aldus verkregen data geven aan dat mijn lijst van niet veel eerder dan het jaar 1328 kan dateren. Vermoedelijk kwam zij in haar nieuwe vorm omstreeks 1330 tot stand.

De rentmeester legde getuige zijn rekeningen tweemaal dezelfde weg af om de hofstede-huur op te halen. Al direct leidt deze functionaris, die immers hofstede-huur zou innen, ons om de tuin. Zijn eerste blok bestond namelijk uit zestien huizen en kamers en slechts een hofstede! Het waren dus juist de opstallen, waarvoor daar betaald moest worden. Men was dan ook heel wat meer verschuldigd dan elders. Deze zaak laat ik thans voor wat hij is. Blijkbaar begon de rentmeester zijn tocht in de Lange Veerstraat bij de kerk, waar men zich het huis van heer Nikolaas van Mijzen kan denken. Wellicht was hij een der dienstdoende pastoors. Vervolgens sloeg hij de Korte Veerstraat in. Daar bereikte hij bij zijn enige hofstede de grote brug, nu de Melkbrug. Men staat kennelijk op de plaats, waar de brug nog steeds ligt. Nu sloeg de rentmeester linksaf en ging de kade langs. Vanaf het tweede blok volgden inderdaad hofsteden of onbebouwde erven. Voortgaande bereikte de rentmeester in het tweede blok een akker 'op' Oud Haarlem. Hij liep dus aan de westzijde van de Bakenessergracht. Pas in het zesde blok heeft men weer meer zekerheid over de lokalisering van enkele percelen. Een aantal hofsteden in dat blok was gelegen aan de Croft, nu de Nieuwe Groenmarkt en Krocht. Voort ging het naar een erf, waar de stad 5 penning betaalde voor de hal. Dan was het zevende en laatste blok bereikt en was de tocht plotseling ten einde.

Ook nu was de oogst aan zekerheden karig. Slechts op drie plaatsen viel aan te geven, waar de rentmeester voor de hofstede-huur aanklopte. Wel maken die punten duidelijk dat de hofsteden alle, behalve het eerste blok, ten noorden van de Beek moesten liggen. Met het oog op het geringe aantal hofsteden kan in het zuidelijk stadsdeel geen hofstede-huur aan de graaf betaald zijn. Ik ga daarbij uit van de kortste en meest logische weg, die de rentmeester nam. In de andere steden deed hij het evenzo.

Ik wil in het vervolg een poging wagen enige percelen nader te bepalen. Het oog valt daartoe op een der laatste erven, dat van Jutte Persijn, weduwe van Jan van Bergen. Vermoedelijk is de weduwe in het huis van haar man blijven wonen. Na haar dood was dit huis het enige in Haarlem dat de graaf kon verhuren. De weduwe kon daarom niet meer dan het vruchtgebruik van dit huis hebben gehad. De vrouwe van Brederode mocht in 1344 voor 8 pond en 10 schelling en de hofstede huur van 10 penning haar intrek in het huis nemen,²⁹ een bedrag, dat zij in het jaar van de rekening niet voldeed. De rentmeester zou er niet meer van rekenen. Blijkbaar was het huis op een onbekende manier eigendom van de vrouwe van Brederode geworden. De precieze ligging van het gebouw gaf de rentmeester niet. Hier komt de traditie, verwoord door Schrevelius,³⁰ echter te hulp. Deze deelt mee dat het hoekhuis van Jansstraat oostzijde en Grote Markt aan de familie Van Brederode had behoord. Vanaf de tweede helft van de 15e eeuw kent men dit uitnemend gedocumenteerde bouwsel als het zogenaamde huis 'met de toren', thans Jansstraat 85.³¹ Het staat nu niet meer op de hoek door de bouw van drie nieuwe pandjes. Schrevelius zal zijn kennis zeker niet aan de administratie der grafelijke hofstede huur hebben ontleend. Zijn mededeling zal daarom op een onafhankelijke traditie teruggaan, waarvan men voor het overige in de transportregisters geen spoor aantreft. In de route van de rentmeester past het huis Brederode uitstekend. In het zevende blok stond het immers vlak bij zijn vertrekpunt ten zuiden van de kerk, zodat hij rond was. Daarom moet de voorgestelde identificatie wel juist zijn.

Men keert nu op zijn schreden terug en komt zo Wouter Buse met een erf van 14 penningen tegen. Hij betaalde als Wouter Hein Busenz. ook in het derde blok 14 penningen voor een ander erf, in het eerste blok stond het huis van de lombarden op zijn naam en in Onze-Lieve-Vrouwenbroederstraat – nu de Anegang – behoorde hem tenslotte een vierde huis.³² Deze Wouter had met andere middeleeuwers gemeen dat hij zich bij tijd en wijle onder een andere naam wenste te presenteren. Was het bijvoorbeeld in 1372³³ als Wouter Buse, in 1363 noemde hij zich Wouter van Heilighe-lo.³⁴ In beide gevallen verried hij zijn identiteit door zijn zegel, een kruis, vergezeld van vier merletten, dat hem in het randschrift Wouter van Heilighelo noemt. In 1375 was hij gestorven en trad zijn zoon Hendrik op, die naar zijn grootvader was vernoemd.³⁵

Dit genealogische intermezzo leidt mij naar een bron, die kan aantonen waar het huis van Wouter Buse in het zevende blok gelegen zal hebben. Ik heb het oog op het cartularium van de commanderie van Sint-Jan te Haarlem, dat hem als Wouter van Heilighelo in

zijn laatste levensjaar als belender opgeeft.³⁶ Het betrof de verkoop van een rente op een huis aan het Zand – nu de Grote Markt – dat met de achterzijde tot de Jansstraat liep. Voorts levert de akte de namen van vijf belenders op, die niet van elders bekend zijn. Het huis van Wouter Buse lijkt mij met behulp van deze akte niettemin voldoende bepaald. Het lag aan de Grote Markt ten westen van het huis Brederode en was vermoedelijk het vierde pand ten westen van de Jansstraat.

In 1342 vermaakte de priester Jan Maartensz. zijn huis en hofstede, die belast was met een niet nader bepaalde huur, aan de abdij Egmond.³⁷ Het moet in de buurt van het huis van Wouter Buse hebben gelegen want het stond aan het Zand en liep met de achterzijde tot de Jansstraat. Het werd aan het Zand belend door de jonkvrouw van Haarlem, met name Aleid van de Lek, weduwe van Jan van Haarlem.³⁸ Vijf jaar later was zij overleden en kon Hugo van Zanden het huis, waar zij in gewoond had, opnieuw verhuren.³⁹ Jan Maartensz. werd inderdaad als belender genoemd. Het huis van Aleid stond dus eveneens aan het Zand al zweeg de akte daarover. Met deze gegevens in de hand zou men menen de hofstede van de priester, die immers belast was met huur, gemakkelijk in de lijst van de grafelijke rentmeester uit 1343 te kunnen terugvinden. Jan Maartensz. was daar evenwel voor geen enkel bedrag aangeslagen! Op dit moment komt wederom Sint-Jan te hulp. Deze kwam in 1342 in het bezit van een aantal erfhuizen, waaronder die op het huis en erf van Jan Maartensz., priester, groot 5 schelling en 5 penning.⁴⁰ Ze waren afkomstig van Dirk Oloud, priester, die ze op een onbekende manier had verkregen. Omdat de erven grotendeels naast elkaar lagen tussen grafelijke erfhuizen, zal de graaf de schenker zijn geweest. Het huis van de priester Jan Maartensz. is nu snel gevonden. Het lag naast dat van Geerlof de Messemaker, waarop Dirk Oloud 2 schelling had, en dat lag weer naast de steeg. Daarmee zal de Zuiderschoolsteeg bedoeld zijn. Intussen heeft men gezien welke moeilijkheden niet gedocumenteerde schenkingen aan het onderzoek naar de grafelijke hofstede huur in de weg kunnen leggen.

Ik keer terug naar het zesde blok, waar sprake was van een hal, die de stad toebehoorde. Hier komt mij wederom de traditie van pas, die in 1596 werd opgetekend door Carel van Mander.⁴¹ Hem werd namelijk verteld dat de huidige Hoofdwacht op de hoek van de Grote Markt en de Smedestraat als stadhuis had gediend voordat Haarlem de beschikking kreeg over de hal aan de westzijde van de Grote Markt. In de transporten kwam de benaming 'vanouds het raadhuis' pas in de 17e eeuw voor. Met Groesbeek⁴² zie ik in die late datum geen reden om de traditie haar grondslag te

ontzeggen. Tussen 1487 en 1613 was het huis immers niet verhandeld. Voorts wijs ik op de ouderdom van het gebouw gezien de daarin gebruikte kloostermoppen, die nog uit de 13e eeuw dateren.⁴³ In de post van de grafelijke hofstede huur zie ik voorts een krachtig argument voor de Haarlemse overlevering. Het is toch hoogst onwaarschijnlijk dat men deze bron te Haarlem niet alleen bij de hand zou hebben gehad, maar haar ook op de juiste wijze had kunnen duiden. Door deze onafhankelijkheid lijkt de traditie mij voldoende gewaarborgd. Eerder is al gesteld dat ook de overlevering van het huis Brederode op goede gronden berustte.

Ik vestig nu de aandacht op een huis aan de Grote Markt, waarover een dossier bestaat. Het werd in 1378 namelijk door Jan Bertout, prior van de abdij Egmond, aan de memorie van zijn abdij vermaakt.⁴⁴ De prior bracht een groot aantal retroacta aan het klooster, waarmee het zijn rechten kon staven. Daaruit blijkt dat de huizen te Haarlem in het legaat afkomstig waren van Bernt Scoutenz., Jans stiefvader. Na de dood van de prior werd het huis aan het Zand of de Grote Markt voor 7 pond verhuurd aan een goudsmid, die ook de oude last van 5 penning voor zijn rekening zou nemen.⁴⁵ Hierin valt eenvoudig de van oorsprong grafelijke hofstede huur te herkennen, die van elk huis de geringste last uitmaakte. Minder gemakkelijk is vast te stellen om welk huis van Bernt Scoutenz. het in 1390 ging. In 1359⁴⁶ kon hij ten gunste van zijn stiefzoon namelijk over drie huizen beschikken. Een huis met erf lag in de Jacobijne straat naast wijlen Geertruida van Rolland en erf van de poort. Het werd in 1375 verhuurd en kwam in de rekeningen van de memorie van Egmond over 1465 tot 1488 voor, maar nu zonder vermelding van de straat.⁴⁷ Dit huis kon niet dat van 1390 zijn want het lag ver van de Grote Markt. Tussen de twee resterende huizen met erf is het moeilijk kiezen, daar alleen belenders genoemd werden. Het eerste lag tussen Willem van Schoten en Jan Immenz. en het tweede tussen Jan van Rolland en Jan van Sassenheim, die er niet woonde maar er de rente van trok. Het huis van 1390 lag tussen Gijsbert van Raaphorst met kinderen en Simon van der Waernouwe en ook aan de achterzijde behoorde het erf aan Van Raaphorst. Wel maakt het ontbreken van transportakten in Egmonds dossier duidelijk dat het huis van 1390 er in 1359 bij moest zijn, maar meer laten de akten niet los.

Samenvatting als de gegevens zijn, meen ik toch op grond van de hofstede huur van 5 penning de globale plaats van Jan Bertouts huis aan het Zand te kunnen bepalen. In de lijst van grafelijke hofstede huur uit 1343 stonden huizen in het zevende blok aan het Zand. Er was maar een hofstede bij met een huur van 5 penning, die op naam stond van Dirk Aleidenz. Pas in het vijfde blok vindt men weer huren van 5 penning maar dan is men de Croft voorbij

en op flinke afstand van de Grote Markt.

Men zal mij misschien tegenwerpen dat de hofstede huur wellicht bij gelegenheid werd gewijzigd. Dat was evenwel nooit het geval en ook Haarlem levert daarvan een voorbeeld. Het wordt gegeven door een akte van 1308, waarbij Gerard de Snider voor 50 pond een half huis en half erf te Haarlem in een ongenoemde straat kocht van Amelis de Maersman.⁴⁸ Als belender werd Jan Oosterbeek genoemd, de enige van alle personen in oudere Haarlemse transporten, die in de lijst van Haarlems hofstede huur uit 1343 voorkwam, zij het dat hij toen overleden was. Hij betaalde voor een hofstede in het eerste blok en op hem volgden Trude Moilnaersd. en Ijsbrand de Maersman – zeker een verwant van Amelis – elk met hun deel van een hofstede, die in zijn geheel met 10 penning belast was. Van de helft daarvan was in 1308 sprake, waarmee ik de vastheid der bedragen ook voor Haarlem meen te hebben aangetoond.

Ik vlei mij met de gedachte het huis van de abdij Egmond aan de Grote Markt met voldoende zekerheid te hebben aangewezen in het blok tussen Smedestraat en Jansstraat. Tevens wijs ik op een bijzonderheid, die ervoor gezorgd zal hebben dat Egmond in de thans verdwenen legger van de grafelijke rentmeester niet met het bedoelde huis in verband gebracht kon worden. Dat was omdat de hofstede huur blijkens het contract van 1390 door de huurder werd voldaan, die daarmee de persoon was met wie de rentmeester te rekenen had. Niet de eigenaar, maar de huurder zal daarom op de lijst zijn voorgekomen.

Ik keer van de Grote Markt terug naar de Jansstraat. De commandeur van Sint-Jan aldaar kocht in 1317 de huur van elf hofsteden, die juist van de leenband waren ontslagen. Deze heer was alleszins op vrije erven gesteld, met welk doel hij in datzelfde jaar zijn terrein bevrijdde van 4 schelling, die Korte Willem Simon Korte Willemsz. er vanwege zijn vrouw Badelog op had.⁴⁹ Dat terrein was na de stichting van de commanderie door Gerard van Tetrode in 1310 in hoog tempo vergroot. Zo vonden in 1311 drie transporten plaats aan de commandeur van Sint-Catherijne te Utrecht, die de zaken van het jonge huis nog behartigde. Het betrof drie erven, waarvan twee belast met huur.⁵⁰ Dat erf zal gegrensd hebben aan de tegenwoordige Ceciliasteeg.⁵¹ In de jaren 1311 en 1312 volgden nog drie naast elkaar gelegen huizen en erven, belast met huur.⁵² Zij grensden met hun zuidzijde aan Sint-Jan en liepen tot de burgwal, het einde van de oude stad. Daar moest eveneens de grafelijke hofstede huur haar einde vinden.

Aan een andere zijde van zijn stichting wist de commandeur van Sint-Jan met schepenakten zes huizen met erven te verkrijgen,

alle belast met huur.⁵³ Zoals gebruikelijk meldden deze akten alleen de belenders, maar ditmaal kunnen zij in een rij geschikt worden, omdat alle erven naast elkaar lagen. Nu komt het geluk mij te hulp want deze hofsteden behoorden tot de elf, die in 1317 van de leenband werden ontslagen! Toen werd gezegd dat zij in de straat van de heren van Sint-Jan lagen.⁵⁴ De commanderij kan daarom niet ver weg zijn. Bij gebrek aan nadere studies⁵⁵ moet ik de precieze plaats van deze hofsteden in het midden laten. Bij de verkoop van delen van het kloosterterrein in 1642 konden tien erven in de Ridderstraat en zeker drie in de Jansstraat van eigenaar verwisselen.⁵⁶ Die en andere zullen voordien als woonplaatsen voor de leden van de ridderlijke orde zijn gebruikt.

Ik kom tot mijn samenvatting. In 1343 en 1344 leverde de rentmeester van Kennemerland twee identieke lijsten van hofstedehuren in Haarlem zowel ten oosten als ten westen van het Spaarne. Hoewel de oude stad op de westelijke oever een oppervlak besloeg van achtmaal de grootte van de overzijde, werd er ternauwernood van het dubbele aantal hofsteden huur betaald. Inderdaad werden de betalingen op een blok bij de brug na uitsluitend ten noorden van de Beek verricht. De graaf moet delen van deze inkomsten bij tijd en wijle van de hand hebben gedaan. Eenmaal kon ik dat proces volgen bij de stichting van de commanderij van Sint-Jan, die ontstond op aaneen gelegen hofsteden, die tevoren deels in leen waren uitgegeven. De lijst van hofstedehuren kreeg zo allerlei hiaten op plaatsen, waar niet betaald werd. Voorts noteerde de rentmeester uitsluitend de namen der betalers, waaronder zich behalve eigenaren ook huurders konden bevinden. In 1412 ging de resterende huur, waarvan al meer dan 60 jaar geen specificatie was gegeven, onder verdachte omstandigheden teniet. Haarlem verkreeg aldus een grotere vrijheid dan andere Hollandse steden behalve Leiden. Nu ook de plaatselijke akten spaarzaam en weinig duidelijk zijn, kan men met een kleine variatie op Jansens inaugurele rede stellen dat Haarlems voorsprong in Holland goed is geweest voor een wezenlijke belemmering van de studies over de middeleeuwse geschiedenis van deze stad.

Noten

1. J.C. Kort, *Het archief van de graven van Holland, 889-1581*, 's-Gravenhage 1981, p. 41*.
2. S. Muller Hz., 'Het oudste register van graaf Florens', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 22 (1901), p. 224 nr.206 en p. 206 nr.210.

3. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen, I*, 's-Gravenhage 1910,² p. 60; H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, Leiden 1975, p. 73-78.
4. J.C. Visser, 'Het Delftse stadsplan', in: *Delftse studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile enz.*, Assen 1967, p. 4-19; C. Hoek, 'Schiedam. Een historisch-archeologisch stadsonderzoek', in: *Holland*, 7 (1975), p. 98 noot 9; J.J. Raue, *De stad Delft: vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen*, Delft 1982, p. 52-130.
5. A.J. van der Valk, *Grafelijk goed in het Westland*, scriptie, Amsterdam 1979, kaart I; Ibidem, 'Repertorium op de grafelijke lenen in 's-Gravenzande', in: *Ons Voorgeslacht*, 38 (1983), p. 280-281 nr.15.
6. C. Hoek, 'De Hof te Vlaardingen', in: *Holland*, 5 (1973), p. 89-91; Ibidem, 'Acten betreffende Vlaardingen in diverse archieven', in: *Ons Voorgeslacht*, 39 (1984), p. 132-136 nr.43.
7. C. Hoek, *Rotterdam en omgeving aan het einde van de Middeleeuwen*, Rotterdam-'s-Gravenhage 1972, p. 58-59 en p. 70; Ibidem, 'Inkomsten uit de grafelijke domeinen te Hillegersberg, Kralingen, Overschie, Rotterdam en Schiebroek (1315-1607)', in: *Ons Voorgeslacht*, 40 (1985), p. 225-231 nr.20.
8. J.C. Visser, *Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de Middeleeuwen*, Assen 1964, p. 55-63.
9. Hoek, 'Schiedam', p. 124-140 en kaart p. 142.
10. H.G. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis, I*, Utrecht 1875, p. 73.
11. Hamaker, *II*, p. 223-228 en p. 298.
12. ARA, Graven van Holland, inv.nr.218, f.57^v nr.362 (18 jan. 1342).
13. Hamaker, *II*, p. 236-238 en p. 343.
14. Visser, 'Het Delftse stadsplan', p. 59.
15. Afgebeeld in: *Bulletin KNOB*, 81 (1982), p. 23.
16. ARA, Graven van Holland, inv.nrs.1538 (a° 1346), 1539 (a° 1349), 1583 (a° 1411) en 1584 (a° 1412).
17. ARA, Rekeningen Rekenkamer, nr.863.
18. ARA, Rekeningen Rekenkamer, nr.872 (a° 1443).
19. ARA, Graven van Holland, inv.nr.205, f.163 (17 feb. 1405). De schuld kon met pand worden afgekocht.
20. Muller, 'Oudste register', p. 206 nr.120, p. 187 nr.40 en p. 225 nr.214.
21. ARA, Graven van Holland, inv.nr.255, f.1 nr.1 en G.A. Haarlem, Commanderij St.-Jan, Cartularium (2) f.290^v (11 jan. 1317) en ibidem (27 jan. 1317; achtereenvolgens hofsteden van Pieter Tol, Jan Dregher, Pieter Alfersz., IJsbrand Pinioen, Maarten Lobbijn, Dirk van Velsen, Gerard ver Baartenz., Gillis, de minderbroeders, heer Mijs en nogmaals Maarten Lobbijn).
22. Kort, *Archief graven van Holland*, p. 132*; N.J. Pabon, *De hofboeken van 's-Gravenhage 1458-1561*, 's-Gravenhage 1937, p. VII-IX.
23. L.J. van der Klooster, 'De Oude Hofstede te Sassenheim en haar bewoners', in: *De Nederlandsche Leeuw*, 76 (1959), kolom 455-456.
24. J.G. Frederiks, 'Het geslacht van de Wateringe', in: *BVGO, N.R.*,

VIII (1875), p. 9.

25. H.J. Smit, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis. Inleiding*, Utrecht 1939, p. 139-142.

26. H. Obreen, 'De Heeren van Teylingen en van Brederode', in: *De Nederlandsche Leeuw*, 44 (1926), kolom 238-239.

27. M.Thierry de Bye Dölleman, 'De oorsprong van het geslacht Gael', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, dl. XXIV*, 's-Gravenhage 1970, p. 41 en 43.

28. J. Craandijk, 'Proeve eener geschiedenis van het geslacht van Haarlem', in: *BVGO, 4e R.*, I (1900), p. 87 en II (1902), p. 449-450.

29. Hamaker, *Rekeningen, II*, p. 344 en 379.

30. Th. Schrevelius, *Harlemias, ofte, om beter te seggen, de eerste stichtinghe der stadt Haerlem*, Haarlem 1648, p. 36.

31. M. Thierry de Bye Dölleman en C.F. Janse, 'Het Huis metten Toerne', in: *Haarlem. Jaarboek 1962*, p. 99-107.

32. ARA, Graven van Holland, inv.nr.255, f.15 nr.84 (26 feb. 1325); G.A. Haarlem, Cartularium St.-Jan f.35^v-36^v (19 juli 1342).

33. P.A. Meilink, *Het archief van de abdij van Egmond*, 3 dln., 's-Gravenhage 1951, inv.nr.391, regest nr.455 (1 dec. 1372).

34. Abdij Egmond, inv.nr.317, regest nr.395 (22 mei 1363).

35. Abdij Egmond, inv.nr.383, regest nr.469 (17 maart 1375).

36. G.A. Haarlem, Cartularium St.-Jan f.280 (10 jan. 1374).

37. Abdij Egmond, inv.nr.352, regest nr.283 (18 mei 1342).

38. J.C. Kort, *Het archief van de heren van Haarlem, 1254-1321*, 's-Gravenhage 1976, p. VII en XI.

39. G.A. Haarlem, Cartularium St.-Jan f.361 (7 nov. 1347).

40. G.A. Haarlem, Cartularium St.-Jan f.35^v-36^v (19 juli 1342).

41. G.H. Kurtz, 'De geschiedenis van ons verenigingsgebouw "De Hoofdwacht"', in: *Haarlem. Jaarboek 1942*, p. 39.

42. J.W. Groesbeek, 'De geschiedenis van de huizen in en rondom het Brinkmann-complex vóór het jaar 1600', in: *Brinkmann aan de Grote Markt*, Haarlem 1982, p. 29.

43. E.H. ter Kuile, *Kunstreisboek voor Nederland, I*, Amsterdam 1954, p. 35; een en ander werd mij bevestigd door de heer P. Jongens, oud-hoofd van het gemeentelijk monumentenbureau van Haarlem, en de heer G. Alders te Alkmaar.

44. Abdij Egmond, inv.nr.914, regest nr.506 (10 sept. 1378).

45. Abdij Egmond, inv.nr.846 p. 43-44, regest nr.592 (10 juli 1390); aan het beschadigde origineel, ibidem, inv.nr.874, zijn nog vier charters gehecht, de laatste van 1429.

46. Abdij Egmond, inv.nr.846 p. 42-43, regest nr.379 (20 maart 1359).

47. Abdij Egmond, inv.nr.846 p. 45, regest nr.471 (6 juni 1375); ibidem, inv.nrs.933-940.

48. G.A. Haarlem, Cartularium St.-Jan f.37^v (4 nov. 1308).

49. Ibidem, f.336 (18 april 1317).

50. Ibidem, f.346^v (1 jan. en 18 april 1311: Klaas van der Laan); Ibidem f.347^v-348 (2 jan. 1311: erfgenamen van Dirk Blote).

51. Vgl. F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem, I*, Haarlem 1874, p. 96. Hier worden Tempeliers en St.-Jan verward.

52. Van zuid naar noord, Cartularium als noot 48 f.348^v (1 mei 1312: Griet de begijn aan Beatrijs van Rolland), f.348 (24 april 1312: Willem ver Baartenz.) en f.299^v (19 okt. 1311: Siburg, dochter van Dirk van Asendelft). Voor het eerste perceel ontbreekt een nader transport.

53. Vermoedelijk van noord naar zuid, als boven f.347^v (19 aug. 1313: Jan Willemsz. de Dregher), f.346 (8 maart 1314: Pieter Alfertsz., f.346 (26 aug. 1313: IJsbrand Pinioen), f.295 (7 dec. 1312: Maarten Lobbijn) en f.346^v (24 april 1312: Dirk van Velsen).

54. Zie noot 21.

55. Het wachten is hier op de aangekondigde studie van B.M.J. Speet.

56. Allan, *Geschiedenis Haarlem*, 2, Haarlem 1877, p. 382.

Het Haarlemse klerkambt in de 15e eeuw

J. W. Marsilje

Inleiding

In de laatste decennia is het een en ander gepubliceerd over het middeleeuwse klerkambt in enkele Hollandse steden. Zo is men over deze stedelijke instelling in Dordrecht en Gouda degelijk geïnformeerd; ten aanzien van Leiden is stellig het meeste onderzoek gedaan.¹ Het lijkt de moeite waard om Haarlem aan de reeks Hollandse steden toe te voegen.

Haarlem was in de 14e en 15e eeuw onbetwist de eerste stad van het noordelijke deel van het graafschap Holland. In en bij de stad was een groot aantal kerkelijke instellingen gevestigd. Economisch ging het Haarlem goed. Behalve wat betrekkelijk kleine takken van nijverheid zoals scheepsbouw en lakenproductie, kende de Spaarnestad een zeer belangrijke bierindustrie. Zij was de pijler van Haarlems welvaart. In bevolkingsaantal overtrof Haarlem de andere steden van het middeleeuwse Noord-Holland. Men mag het aantal inwoners omstreeks 1400 schatten op 7 à 8.000; rond 1500 was dat wellicht 12 à 13.000.² Haarlem droeg dan veelal ook het hoogste bedrag bij aan de landsheerlijke bede. De stad had nauwe relaties met het vorstenhuis; net als in Delft en Leiden was in Haarlem een grafelijk hof gevestigd.

Het recht om iemand als schrijver aan te stellen in een stad, kwam oorspronkelijk toe aan de heer van die stad. Ten aanzien van Haarlem was dat de landsheer, de graaf van Holland. Toen de steden in omvang en betekenis toenamen, rees bij de stadsbesturen de wens om zelf over dit soort ambten te gaan beschikken. In menige plaats slaagde de magistraat er inderdaad in, het klerkambt in stedelijk beheer te laten overgaan. Toch bleef het een bedreigd bezit, want meer dan eens ziet men dat het de vorst lukte om het terug te krijgen. Hij gaf het dan aan iemand die bij hem in de gunst stond of aan wie hij wat schuldig was. Betrokkene kon dan zelf de functie uitoefenen of het een ander in zijn plaats laten doen. In de Hollandse steden was het laatste meestal usance. Tijdens het bewind van Karel de Stoute werd dit soort ambten soms verpacht.

De secretarie kon op verschillende manieren georganiseerd zijn. Het kwam voor dat er slechts één klerk was, die soms een of

meer onderklerken in dienst had. Elders fungeerden verscheidene klerken in een op het oog gelijkwaardige positie. Van andere plaatsen is bekend dat men op drukke momenten werk uitbesteedde aan mensen die geen formele binding met het klerkambt hadden. In jaren dat de stadsheer deze functie teruggevorderd had en de stadsbestuurders geen beslissende invloed op de aanstelling van klerken konden uitoefenen, was het dus de gunsteling van de vorst die over het ambt beschikte. Hij bemoeide zich normaliter nauwelijks met de gang van zaken op de secretarie, maar streek wel de baten op. Hugenholtz noemde zo'n niet-residerende klerk 'honorair-clerc'.³

De klerk ontving slechts een bescheiden 'wedde', die niets anders was dan een basisloon voor zijn gewone, dagelijkse werk in dienst van de stad. Zijn échte inkomen moest hij halen uit schrijfwerk voor particulieren en extra arbeid voor de stad zoals het samenstellen van de stedelijke rekening en het schrijven van lijfrentebrieven. Soms moesten van het basisloon de kosten van het schrijfmateriaal nog betaald worden. Gebruik was dat de klerk elk jaar kledinggeld kreeg en meedeelde in de presentjes in wijn of geld op kerkelijke feestdagen.

Hoe was nu het klerkambt in Haarlem georganiseerd? Wie treft men als klerk aan in de bronnen en, indien men gelijktijdig meerdere klerken tegenkomt, wat is er dan te zeggen over mogelijke verschillen in werkzaamheden en in status, gelet op de hoogte van hun wedde en kledingtoelage? Een centrale kwestie is verder, wie het ambt bezat in de 15e eeuw. Was dat de stad zelf of behoorde het aan de graaf? Beschikte soms een derde over het ambt, nadat die er door de landsheer mee begiftigd was?

Mijn voornaamste bron is de fraaie reeks van Haarlemse stadsrekeningen, die vanaf 1417 vrijwel hiaatloos over is. Daarnaast waren enkele in het Haarlemse gemeentearchief bewaarde charters zeer nuttig en raadpleegde ik met succes de sedert 1502 bewaard gebleven vroedschapsresoluties. Mede hierdoor kon de situatie betreffende het klerkambt aan het einde van de 15e eeuw verduidelijkt worden. Verder bleken de rekeningen van de grafelijkheid van groot gewicht voor het antwoord op de vraag, wie het ambt in zijn of haar bezit had, terwijl ook van een vonnis van de Grote Raad gebruik is gemaakt. Het is te verwachten dat onderzoek in archieven van bijvoorbeeld kerkelijke instellingen in Haarlem een completer beeld zal opleveren van lieden die in de stad als klerk gefungeerd hebben.

Haarlems klerkambt in de eerste helft van de 15e eeuw

In de rekening van 1417 komt men verschillende keren 'onsen clerc Jannes' tegen. Zijn wedde bedroeg 18 lb., aan kledinggeld ontving hij 4 lb. Verder kreeg hij wat betaald voor het maken van de rekeningen, en voor papier en zegelwas. Het lijkt erop dat naast hem Jan Hoven werkzaam was. Eén keer komt hij voor en wordt dan aangeduid als 'onsen clerc'. Jannes en Jan Hoven zijn het volgende jaar verdwenen. Dan treffen we Jan Hoen en Willem Nagel beiden eenmaal in de rekening aan.⁴

In de jaren '20 waren er meestal drie lieden op de secretarie te vinden. Ysbrant Reynersz., Huge Jelijsz. en Boudijn Jansz. genoten elk een jaarwedde van 18 lb. Daarnaast kregen ze hun stads-kleding en soms nog wat extra's. De stad zorgde voor papier en betaalde voor het samenstellen van de rekening en het schrijven van het wederboek. Men merkt niets van onderlinge taakafbakening; alles wijst erop dat hun functies gelijkwaardig waren. In 1427 duikt Willem Simonsz. op. Hij is tegen het einde van dat jaar met zijn werk begonnen, wellicht als opvolger van Ysbrant Reynersz. die men in de rekening van 1428 niet meer tegenkomt.⁵

Nieuwkomer Willem Simonsz. kreeg dezelfde honorering als de vorige klerken, namelijk 18 lb. en op gelijke wijze profiteerde hij van gratificaties en verstrekkingen in natura. Wel is opvallend dat men hem meer dan eens ontmoet in de rubriek 'Reisen'.⁶ Niet dat hij nu bij gewichtig overleg elders steeds present was, maar wel treft men hem zo nu en dan aan bij betalingen van lijf- en erfrenten of was hij in een andere stad om daar het standpunt van Haarlem in enigerlei zaak kenbaar te maken. Met Claes Gerritsz. lag het iets anders. Zijn naam verschijnt in 1428 voor het eerst. Hij kwam net als Huge Jelijsz. en Boudijn Jansz. in aanmerking voor een 'heusheid'. Ook ontving hij ambtskleding zoals de drie anderen op de secretarie, maar wedde genoot hij pas in 1430. Ik zie hem als de leerling-klerk die twee jaar onbezoldigd het vak moest leren en niet vóór 1430 een formele status kreeg.

De stad beschikte in 1430 dus over het volgende viertal klerken: Huge Jelijsz., Willem Simonsz., Boudijn Jansz. en Claes Gerritsz. Ze genoten een gelijke behandeling; slechts Willem Simonsz. werd er zo nu en dan op uitgestuurd om namens Haarlem elders wat te regelen. De rekeningen uit de jaren '30 en beginjaren '40 zijn karig met informatie over de mensen van het klerkambt. Ondanks dat, kan men vaststellen dat zich opnieuw een mutatie voerde. In 1431 stuit men nog enkele keren op Willem Simonsz.; het jaar daarop is hij volledig uit het beeld. Daarentegen wordt Evert of Everardus als stadsklerk vermeld in 1432. Hij was de opvolger van Willem Simonsz.

Of deze bezetting van het klerkambacht in de volgende jaren voortduurde, blijkt niet met zekerheid uit de rekeningen. Duidelijk is dat Evert, die men soms ook als 'secretarius' aantreft, tot omstreeks 1450 in dienst bleef.⁷ Men mag verder aannemen dat in 1436 de personele omvang van het klerkambt tot drie functionarissen werd beperkt. Ik veronderstel dat Huge Jelijsz. in dit jaar of misschien al iets eerder opgestapt is. Evert, Boudijn Jansz. en Claes Gerritsz. waren namelijk in 1442 nog steeds in functie. Bovendien was Evert duidelijk in de voetsporen van Willem Simonsz. getreden. Regelmatig ging hij met leden van het gerecht en de vroedschap op reis. Niet alleen om renten in andere steden te betalen, maar ook ziet men hem deel uitmaken van stedelijke deputaties die bijvoorbeeld in Den Haag overleg van politieke aard voerden. Aan de Haarlemse magistraat verleende hij ambtelijke ondersteuning in dit soort besognes. Zijn taak was in belangrijkheid toegenomen. Dat werd ook formeel erkend, want naar het oordeel van het stadsbestuur deed hij meer dan zijn collega's. In voorgaande jaren was, om redenen die men niet kan achterhalen, de wedde van de klerken teruggebracht tot 10 lb. Ook Evert verdiende eerst dit basisloon, hetzelfde als de beide anderen. Maar in 1442 ging zijn wedde omhoog. Hij kreeg voortaan 16 lb., terwijl Boudijn Jansz. en Claes Gerritsz. het ieder met 10 lb. moesten blijven doen. De volgende stap was dat de stad de totale honorering van de klerken uitkeerde aan Evert. Hij beurde in 1447 als enige klerk 38 lb. Duidelijk is, dat hij hiervan een passend deel aan Boudijn Jansz. en Claes Gerritsz. diende door te geven. Beide laatsten bleven 'clercen' heten, maar meer en meer kwam het gebruik op om Evert 'secretaris' te noemen.

Evert streek dus de hoogste wedde op. Ook kreeg hij meer kledinggeld dan de andere klerken en verder profileerde hij zich als de ambtelijke belangenbehartiger van Haarlem in de contacten met de buitenwereld. Evert was de eerste man ter secretarie geworden. Het is onbekend of hij nu ook formeel zeggenschap over de twee, bij hem werkende klerken gekregen had. Het feit dat ik nimmer de aanduiding 'onderklerek' ben tegengekomen en dat in een oorkonde uit 1478 gesproken wordt van drie gezworen klerken, hetgeen een nevenschikking suggereert, noopt tot terughoudendheid hierover. Wellicht geen formele hiërarchie, maar in de praktijk wel een duidelijk verschil in taak en verantwoordelijkheden. Dat hij boven zijn collega's uitstak, wordt extra onderstreept door het feit dat hij in 1448 de wijnaccijns gedurende zes en halve maand pachtte voor 105 lb. per maand. Zoiets was voor de eerste de beste schrijver niet weggelegd. Na 1448 komt men hem in de financiële administratie van de stad niet meer tegen.

Intussen was de bemanning van de secretarie weer op vier ge-

bracht. In november 1446 was namelijk Thomas van Rietvelt daar de gelederen komen versterken.⁸ Blijkens de uitkering van zijn ambtskleding bewoog hij zich op het niveau van Boudijn Jansz. en Claes Gerritsz. Ze ontvingen alle drie 4 lb. in 1448, terwijl Evert het dubbele bedrag werd toegeschoven. De nieuwe klerk kwam uit een toonaangevende familie in het Haarlemse. Zijn vader was Gijsbrecht van Rietvelt, houtvester van Bindelmerbroek in de jaren 1432-1436.⁹ In de rekening van 1451 komt Thomas niet meer als klerk voor. Daar de rekeningen uit de twee voorgaande jaren niet over zijn, kan ik het tijdstip waarop hij zijn schrijfarbeid staakte, niet preciezer aangeven. Naar alle waarschijnlijkheid hield zijn vertrek verband met pogingen van Thomas en zijn vrouw om het Haarlemse klerkambt in hun bezit te krijgen.

Het klerkambt komt aan Thomas van Rietvelt (1454)

Thomas van Rietvelt was dus in 1446 op de secretarie beland. Kennelijk was hij erop uit om met behulp van zijn invloedrijke verwanten en in het bijzonder gestimuleerd door zijn echtgenote, de beschikking te krijgen over het klerkambt. Het kwam bovendien mooi uit dat de landsheer bij hem in de schuld stond.¹⁰ In 1451 leek het erop dat Filips de Goede aan de eisen van de Van Rietvelts zou toegeven. De stedelijke top moest van dit plan natuurlijk niets hebben. In mei van dat jaar verdedigden Haarlemse afgevaardigden hun zaak eerst in Den Haag en daarna in Brussel. Vervolgens zal dit touwtrekken om het ambt doorgegaan zijn tot begin 1454. Op 28 februari hakte Filips de Goede de knoop door. De stad moest bakzeil halen. Het verweer van Haarlem kwam erop neer dat geen van Filips' voorgangers het ambt ooit van de stad had vervreemd. Zwak stond de stedelijke magistraat doordat hij niet in staat was een document te tonen dat het recht van Haarlem op het klerkambt bewees. Filips de Goede regelde het zo dat Thomas van Rietvelt en zijn echtgenote 'vrouwe Willem van der Meer' de beschikking over het ambt zouden hebben gedurende de rest van hun leven. Thomas mocht het zelf 'bedienen' of een ander daartoe aanwijzen. Na de dood van de laatste van beiden zou het terugkomen aan de stad, tenzij zou blijken dat de grafelijkheid recht zou hebben op het ambacht.¹¹

Thomas en 'joffrouwe Willem van Rietvelt' waren dus in het bezit van het ambacht gekomen. De problemen hierover tussen beiden en de stad hadden wellicht tot gevolg gehad dat Thomas als klerk vóór of in 1451 had moeten opstappen. Wat veranderde er in 1454 toen de kwestie beslecht was? Niets werd er gewijzigd in de jaarlijkse uitkeringen door de stad. Haarlem bleef de secretaris

zijn wedde van 60 Rijnse gulden geven en de verstrekking van de kledingtoelage ging door als voorheen. Vóór 1454 had de stad geen pacht voor het bezit van het ambt hoeven te betalen aan de grafelijkheid; ook de Van Rietvelts waren hiervan vrijgesteld. Wat veranderde was dat Thomas en zijn vrouw vanaf 1454 zeggenschap kregen over het personeelsbeleid en bovendien konden beschikken over de emolumenten van het ambt. Het laat zich verstaan dat hiervoor een regeling is getroffen door Thomas en zijn vrouw met de secretaris en de klerken. Met de feitelijke gang van zaken op de schrijfkamer heeft Thomas zich na 1451 niet meer bemoeid. Men kan beiden als 'honorair-clercken' bij uitstek betitelen.

De periode van Willem Paedze (1451-1459)

De plaats van Evert was omstreeks 1451 inmiddels overgenomen door Willem Paedze.¹² Ook hij kreeg een dubbele vergoeding voor zijn ambtskleding, namelijk 8 lb., wat ook aan schout, schepenen en burgemeesters verstrekt werd, terwijl beide klerken tevreden moesten zijn met 4 lb. Net als zijn voorganger diende hij Haarlem onder meer door de magistraat binnen en buiten het vorstendom te ondersteunen. Willem ontving als hij op reis was voor de stad dezelfde onkostenvergoeding als burgemeesters en schepenen. Per dag beurden zij 15 stuivers; tevens werden de reiskosten gerestitueerd. Willem Paedze was geen onervaren nieuweling. Omstreeks 1439 was hij reeds als klerk werkzaam geweest in Den Briel.¹³ Willem kreeg jaarlijks 60 Rijnse gulden (78 lb. in het Hollandse rekeningengeld van dat jaar), waaruit hij het basisloon moest betalen van de klerken Claes Gerritsz. en Wouter Jansz. die, naar ik aanneem, in 1452 Boudijn Jansz. was opgevolgd. De beloning voor het maken van de rekeningen werd aan secretaris Willem Paedze uitgekeerd. Voor ander schrijfwerk zoals het samenstellen van poorterboeken en speciale diensten aan de tresoriers ontving men een op naam van de secretaris gesteld bedrag. In 1454 werd Claes Gerritsz. vervangen door Gerrit Jan Dirck Tymansz., die we weldra als Gerrit Jansz. aantreffen. Willem Paedze kon tot begin 1459 zijn werk blijven doen. Toen liep het mis.

In januari togen Haarlemse bestuurders met Willem Paedze naar Antwerpen, Mechelen en Brussel 'omme te vernemen tegestant vanden pensionarizen aldair ende wairomme zij der poirteren goeden aldair gearresteert hadden mits dat die stede van Hairlem niet anders en wiste zij en waeren wel betaelt'. Men kreeg daar dus te horen dat anders dan men in Haarlem veronderstelde, bepaalde rente-uitkeringen niet hadden plaatsgevonden. De verdenking viel op Willem Paedze. Hij had kennelijk geknoeid met

de lijfrenteboeken waarin de namen van de rentetrekkingen genoemd stonden. Zo was geld dat in Brabant hoorde te komen, in de zak van Willem beland. De secretaris werd ondervraagd en gevangen gezet 'alzo wel opten huysse als inden stoc'. Leidse en Amsterdamse bestuurders werden naar Haarlem gehaald om de bekentenis aan te horen en die schriftelijk te bevestigen. Daarmee en met een oud lijfrenteregister, plus wat klinkende munt, kon men de Brabantse renteniers vergenoegen. Willem Paedze moest voor zijn misdrijf zwaar boeten. Omstreeks maart 1459 werd het doodvonnis voltrokken. Klerken Gerrit Jansz. en Wouter Jansz. ontvingen wat extra's van stadswege voor het vele overwerk ter secretarie 'bijzonder zeder der doot van Willem Paedze'. Zijn opvolging werd snel geregeld. Lodewijk van der Heyde nam de functie van secretaris over.¹⁴

De secretarie onder Lodewijk van der Heyde (1459-1470)

Onder secretaris Lodewijk veranderde aanvankelijk niet veel. Van de hem ieder jaar verstrekte 60 Rijnse gulden had hij de beide klerken wat te betalen. Kledinggeld en reiskostenvergoeding bleven op hetzelfde niveau. Het loon voor het maken van de rekeningen en andere boeken werd nu op naam van de nieuwe secretaris gesteld. In 1462 kwam Thomaes Thomaesz. in de plaats van Wouter Jansz. Twee jaar later werden beiden vervangen: Simon van Noortich en Robbekin die voluit Robbert Annoque Jacobsz. heette, waren voortaan de mensen die de dagelijkse werkzaamheden op de secretarie deden. Robbert had zich al eerder in de Haarlemse regio een bedrijvig ambtenaar getoond. Als klerk van de schout van Haarlem komt hij voor in maart 1458 en in juli 1463 treft men hem aan als klerk van de rentmeester van Kennemerland.¹⁵ Op de afgetreden Thomaes Thomaesz. stuit men later nog meermalen in de rekeningen. In november 1463 en mei 1464 pachtte hij een half jaar lang de wijnaccijns voor respectievelijk 118 en 91 lb. per maand; in 1474 was hij een van de vier trossiers. Schepen werd hij in 1478 en het jaar daarop ontmoet men hem als lid van de vroedschap.¹⁶

Zo mogelijk nog meer dan zijn voorganger kwam Lodewijk van der Heyde samen met leden van het gerecht op voor de belangen van Haarlem met de buitenwereld. Vrijwel steeds heet hij secretaris; in de rekening van 1473 is hij aangeduid als 'mr. Lodewijck vander Heyde, onlanx der voirs. stedepensionaris'.¹⁷ Duidelijk is dat hij, zoals zijn voorgangers Willem Paedze en Evert, niet alleen de zaken op de secretarie regelde, maar vooral werk deed dat bij uitstek dat van een pensionaris was. Lodewijk was een kapitaal-

krachtig man. In 1463 kon hij het bedrag van 324 Rijnse gulden neer tellen voor een rente van 32 Rijnse gulden en 8 stuivers per jaar. Dat bedrag werd nog in hetzelfde jaar afgelost. Twee jaar daarna kocht hij zelfs 12 lb. gr. Vlaams jaarlijkse rente voor de som van 1.152 lb. Hollands. In 1467 loste Haarlem ook dit bedrag af.¹⁸

In 1467 stuit men op mr. Staes van Eldere.¹⁹ Hij wordt 'der stede diener' genoemd en kreeg dezelfde kledingtoelage als de leden van het gerecht en secretaris Lodewijk, maar zijn jaarsalaris reikte niet hoger dan 32 lb. Mr. Staes had een part-time baan en bemoeide zich bijna uitsluitend met processen waarin Haarlem partij was. Men moet hem zien als een van de lieden – veelal juristen – die door een grote stad waren aangetrokken om zo af en toe moeilijke kwesties tot een oplossing te brengen. Zo had men iemand in dienst in Den Haag, die tegen een beperkte, jaarlijkse honorering behulpzaam was bij rechtszaken voor het Hof. Dit slag ambtenaren had geen binding met het klerkambacht.

Het klerkambt aan de grafelijkheid en voortaan verpacht (1468)

Het is bekend dat Karel de Stoute steeds naar middelen zocht om zijn inkomsten te vergroten. Ten gevolge van deze politiek vond in 1468 een ingrijpende verandering plaats ten aanzien van het beheer van het klerkambt. Hertog Karel nam toen namelijk Thomas en diens vrouw het ambacht af en voegde het bij de domeinen van Kennemerland en Vriesland. Voortaan moest het verpacht worden. Robbert Annoque Jacobsz., sinds een viertal jaren klerk te Haarlem, pachtte het met ingang van 1 augustus 1468 voor een periode van tien jaar. De pacht bedroeg 80 lb. Hollands. Zoals de grafelijke rekeningen laten zien, werd dat bedrag jaarlijks ontvangen.²⁰

In 1470 wijzigde zich de relatie van de stad met secretaris Lodewijk. Hij komt vanaf dat jaar niet meer voor in de rubriek 'Wedden', wat impliceert dat hij zijn volledige betrekking opgegeven had. Lodewijk blijkt promotie te hebben gemaakt. Hij reisde her en der om de zaak van het 'gemeene land' te dienen. Zijn kosten werden door de belanghebbende steden vergoed. In 1471 ontving hij eerst 56 lb. 'voir tguen datmen him sculdich is' en later nog eens ruim 67 lb. Het jaar daarop keerde Haarlem hem 96 lb. uit als achterstallige reiskostenvergoeding. In 1473 blijkt hij met de stad te procederen over, naar men mag aannemen, het aandeel dat Haarlem hem had te betalen.²¹

Er deden zich na het vertrek van Lodewijk van der Heyde nog meer veranderingen voor. In 1472 verliet Simon van Noortich de secretarie. Hij werd opgevolgd door Jannes van Eyck. Jannes

kreeg geen wedde van stadswege. Bezuinigen was in deze dure jaren het parool. De 'zware' functionaris Lodewijk had men immers niet vervangen. Dat kwam pachter Robbert Jacobsz. kennelijk ook goed uit. De stad ging nog verder met besparen op dit soort uitgaven. In 1474 schafte Haarlem ook de kledingtoelage af. Slechts aan de kleine gratificaties op Kerstavond hield men vast.²²

Haarlem diende in 1472 renten te verkopen ten gunste van de grafelijkheid en werd voor de jaarlijkse uitkeringen schadeloos gesteld door de tokenning van inkomsten uit de landsheerlijke domeinen. Hieronder viel de 80 lb. Hollands van de pacht van het eigen klerkambacht.²³ In de rekening van 1475 is vermeld dat de pacht ontvangen is van Robbert en mr. Lambert Kamerouwer.²⁴ De laatste was in dat jaar deel gaan uitmaken van het secretariepersoneel. De zojuist vermelde ontvangstpost zou erop kunnen wijzen dat mr. Lambert als compagnon van Robbert was aange trokken om de onderbezetting ongedaan te maken. Robbert werd namelijk in deze jaren vrijwel volledig in beslag genomen door het regelen van allerlei kwesties buiten Haarlem. Intussen handelden Jannes van Eyck en mr. Lambert de dagelijkse zaken op de schrijfkamer af.

De vrouw van Rietvelt weer in het bezit van het klerkambt (1478)

Toen Karel de Stoute in januari 1477 gesneuveld was, begonnen de gewesten een offensief om de kwijtgeraakte voorrechten terug te krijgen. Op grond van het Maria van Bourgondië afgedwongen privilege zette Haarlem zich in om het in 1454 afgenomen klerkambacht weer in bezit te kunnen nemen. De magistraat schoof klerk Robbert opzij. De pachter van de laatste negen jaar had niet het politieke gewicht om zich effectief te verweren, nu zijn hoge beschermers een tijd lang niet meer meetelden. Om moeilijkheden met de centrale regering te vermijden, betaalde Haarlem in 1477 de pacht van 80 lb. aan de rentmeester van Kennemerland. Met de vrouw van Rietvelt had Haarlem heel wat meer te stellen. Zij, in de zomer van 1462 weduwe geworden, verdedigde haar zaak hardnekkig en met succes. Het Hof van Holland bepaalde dat het stadsbestuur het ambacht aan haar moest afstaan op grond van de schenking uit 1454. Daar deden privileges van Maria van Bourgondië niets aan af. De Grote Raad bevestigde dit vonnis op 13 juni 1478. Zo kwam de weduwe van Rietvelt opnieuw in het bezit van het Haarlemse klerkambacht. De stad moest haar de gederfde inkomsten van een jaar vergoeden. Haarlem had toen al 36 lb., een gedeelte van de pacht over 1478, afgedragen aan de centrale overheid.²⁵

In deze jaren bleef de secretarie door bekenden bemand: Robbert Jacobsz., mr. Lambert Kamerouwer en Jannes van Eyck. De kledingtoelage bedroeg voor ieder van hen 6 lb. en als ze voor de stad op stap moesten, kregen ze 12 stuivers daggeld plus reiskosten, hetzelfde als de tresoriers, maar minder dan burgemeesters en schepenen die in aanmerking kwamen voor 15 stuivers. Mr. Lambert was vrijwel steeds in de schrijfkamer te treffen; Jannes van Eyck en vooral Robbert Jacobsz. vertegenwoordigden samen met leden van de magistraat Haarlem nog al eens buiten de stad.

De instelling van het pensionariaat

Naar het zich laat aanzien was deze gang van zaken onbevredigend. De magistraat had kennelijk behoefte aan een extra én hoger gekwalificeerde ambtenaar. Bovendien was de greep van de stad op het klerkambt verdwenen nu de weduwe van Rietvelt in het bezit ervan gesteld was. In 1478 benoemde Haarlem mr. Steffen Pietersz. tot pensionaris. Hij had al eerder ad-hoc diensten voor de stad verricht. Volgens de stadsrekening van 1488 was hij priester. Hij kreeg een jaarsalaris van 100 lb. Hollands en hetzelfde kledinggeld als de burgemeesters (12 lb.). Als hij voor de stad reisde, bedroeg zijn daggeld 15 stuivers met vergoeding van de kosten voor vervoer. Dat kregen ook burgemeesters en schepenen, zoals we zagen. Mr. Steffen moest Haarlem vooral dienen bij rechtszaken en mocht uitsluitend voor de stad werkzaam zijn. Zo werden nevenfuncties uitgesloten. Rekeningen maken en brieven schrijven werd hem verboden. Dat bleef de taak van 'den drien gezworen clercken vander stede'. Hij had dus van meet af aan geen enkele formele band met het klerkambacht.²⁶ De praktijk die uit de rekeningen naar voren komt, laat zien dat de pensionaris zich inderdaad voor processen inzette, al vergezelde hij regelmatig Haarlemse bestuurders naar bijvoorbeeld Den Haag voor politieke beraadslagingen. Robbert Jacobsz. en Jannes van Eyck bleven hun werk dat voor een deel bestond uit ondersteuning van Haarlemse deputaties elders, gewoon doen. Men moet concluderen dat Haarlem lang heeft vastgehouden aan de traditionele organisatie van het stedelijke ambtenarenkorps. Evert, Willem Paedze en Lodewijk van der Heyde gaven leiding aan de secretarie en manifesteerden zich tevens als politiek adviseur van het gerecht. Pas in 1478, toen Haarlem het klerkambacht opnieuw kwijt raakte, splitste men al lang bestaande taken af en werd het pensionariaat ingesteld.

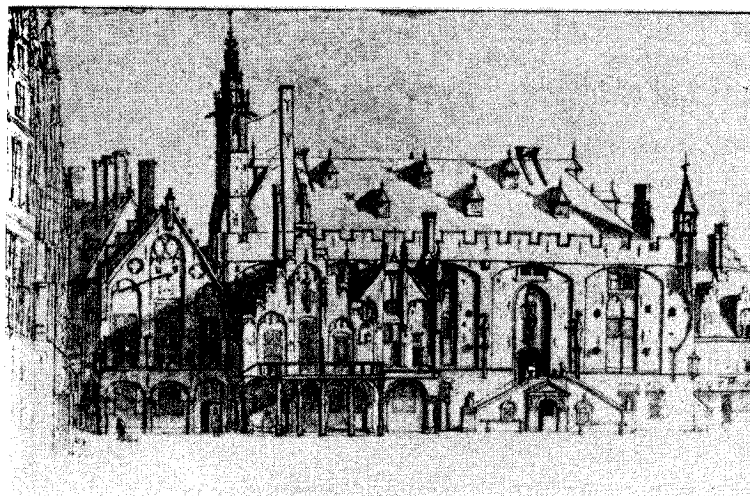
Het klerkambt terug aan de stad van 1482 tot 1492

De weduwe van Rietvelt stierf op 24 september 1482. Haarlem maakte zich toen van het ambt meester en kon zich daarbij beroepen op het charter van Filips de Goede uit 1454, waarin bepaald was dat de stad na de dood van de Van Rietvelts weer over het ambacht zou mogen beschikken. Haarlem wenste, zomin als vóór 1454, pacht voor het ambt neer te tellen. De ambtenaren van de grafelijkheid aanvaardden dat morrend, want jaar in jaar uit werd in de kantlijn bij de betreffende rekeningpost genoteerd dat de Haarlemmers dit maar eens schriftelijk moesten aantonen. De stad kon in deze jaren haar gang gaan. De heren in Den Haag maakten hun jaarlijkse marginale aantekening, maar feitelijk lieten ze de zaak zoals die was.²⁷

Mr. Steffen Pietersz. werd in 1484 als pensionaris opgevolgd door mr. Jacob Boudensz. 'doctoir'.²⁸ Of de werkzaamheden van pensionaris en klerken op de oude voet verder gingen, is niet na te gaan omdat in de rekeningen vanaf 1483 de afdeling 'Reisen' geen gedetailleerde posten meer weergeeft, maar slechts het eindbedrag. Het lijkt erop dat in 1490 een zekere herstructurering van de stedelijke ambtenarij gewenst werd geacht. Mr. Jacob nam toen afscheid en het duurde even eer men een geschikte opvolger kon of wilde vinden.²⁹ De positie van Jannes van Eyck werd in dit jaar hoger gewaardeerd, lijkt het. Hij kreeg van toen af aan een jaarlijkse wedde van 12½ lb.gr. Vlaams, dat wil zeggen 75 lb. in ponden van 40 groten waarin de stad in die tijd haar rekening stelde. Het kan ook zijn dat Jannes dit bedrag had te delen met zijn beide collega's. Voor dit laatste pleit het feit dat de drie klerken dezelfde kledingtoelage ontvingen. In elk geval betaalde de stad weer een basisloon aan de klerken uit.

Het klerkambt weer aan de grafelijkheid en opnieuw verpacht

De situatie veranderde in 1492 grondig. De kosten van levensonderhoud waren toen fors omhooggegaan en wellicht hadden de Kennemers nog andere grieven om in verzet te komen. Steden als Alkmaar en Haarlem werden in de opstand die als het Kaas- en Broodspel bekend staat, meegezogen.³⁰ Het duurde even voordat stadhouder Albrecht van Saksen de affaire kon onderdrukken. Toen dat gebeurd was, volgde de bestraffing. Haarlem verloor haar privileges. Hiertoe behoorde ook het bezit van het klerkambacht, dat toegevoegd werd aan de grafelijke domeinen. Op 26 mei 1492 gaf Albrecht van Saksen het aan mr. Jacob van Barry, die er voor de rest van zijn leven over zou mogen beschikken.

Het stadhuis van Haarlem, zoals het er ca. 1470 heeft uitgezien, door P. Saenredam (ca. 1625).

Twee jaar later blijken ambtenaren van de grafelijkheid druk in de weer om mr. Jacob er pacht voor te laten betalen. Voorlopig wist hij dat te voorkomen, maar in mei 1495 werd de druk zwaarder toen de overheid verpachting van dit soort ambten voorschreef. Mr. Jacob van Barry zou er jaarlijks 10 lb. (van 40 groten) voor moeten opbrengen. Ook nu slaagde hij erin om dit ongemak af te wenden. Tot zijn dood zou hij vrij over het ambt mogen beschikken.³¹ Met mr. Jacob heeft men opnieuw een 'honorair-clerc' in Haarlem. Hij had het ambt in zijn bezit, maar liet het werk door anderen doen.

In 1491 blijkt Robbert Jacobsz. opgevolgd te zijn door Floris Bolle van Zaenden. Toen een jaar later Haarlem het ambacht kwijt raakte, bracht dit ook een wijziging in de relatie van de stad tot haar klerken. Haarlem beperkte toen de uitkering van de kledingtoelage tot één klerk. Jannes van Eyck bleef zijn 4½ lb. houden (steeds ponden van 40 groten daar de tresoriersrekeningen in deze tijd in dit pond gesteld zijn). Mr. Lambert Kamerouwer en Floris Bolle, van wie ik veronderstel dat ze in deze jaren in dienst van de stad bleven, ontvingen geen toelage meer van stadswege voor hun ambtskleding. Zorgde voortaan mr. Jacob van Barry voor hun tenue? In 1497 verschijnt Jacob Jansz. van Eyck in de rekening als klerk van de tresoriers, dat wil zeggen dat hij behoorde tot het klerkambacht. Ik neem aan dat hij de zoon van klerk Jannes van Eyck was. Zijn wedde bedroeg per jaar 30 lb. Hij lijkt de plaats van mr. Lambert ingenomen te hebben. In dat jaar hervatte de stad de verstrekking van de kledingtoelage. Floris Bolle, Jannes van Eyck en Jacob Jansz. van Eyck ontvingen ieder 4½ lb.

Intussen was de pensionarispost na het vertrek van mr. Jacob Boudensz. in 1490 een tijd onbezet gebleven, zoals ik hiervoor signaleerde. In mei 1492 trad mr. Thomas van Medemblik als pensionaris aan. Zijn wedde bedroeg 90 lb. Hij werd in 1497 opgevolgd door mr. Symon Aelbrechtsz. van Assendelf, die het jaarlijks met iets minder moest stellen dan zijn voorganger: 80 lb. Als kledinggeld kreeg de pensionaris 9 lb., welk bedrag ook aan de leden van het gerecht gegeven werd.³²

Mr. Jacob van Barry stierf in januari 1500.³³ Het klerkambacht verviel toen aan de grafelijkheid en werd vervolgens in 1502 verpacht aan Dirc van Boveem. Kort daarop ging de pacht over op Floris Bolle, een van de Haarlemse klerken. Toen op 20 december 1502 klerk Jannes van Eyck overleed, besloten gerecht en vroedschap van Haarlem pogingen in het werk te stellen om het ambt in eigen beheer te krijgen. Dat kon niet zonder instemming van de landsregering geregeld worden, daar Haarlem, zoals de meeste Hollandse steden in die jaren, feitelijk onder curatele stond. Als opvolger van de gestorven Jannes had men Adriaen van der

Voirde op het oog. Op 3 mei 1503 vond in aanwezigheid van de landsheerlijke commissarissen mr. Philips Wielant en Jan Roussel de besluitvorming plaats. Het klerken-trio zou inderdaad gevormd worden door Floris Bolle, Jacob Jansz. van Eyck en Adriaen van der Voirde. Ieder zou jaarlijks 30 lb. wedde krijgen en 4½ lb. kledinggeld. Bovendien zou de stad de 51 lb. restitueren aan Floris Bolle, die voor dit bedrag het ambt pachtte van de grafelijkheid.³⁴ Zo kwam de zeggenschap over deze functie weer aan Haarlem. Hiermee sloot de stad een moeilijke halve eeuw ten aanzien van het bezit van het ambacht gunstig af.

Samenvatting

Het geheel overziend, kan men stellen dat de stad meestal drie, soms vier, klerken in dienst had. Aanvankelijk was hun positie gelijkwaardig, maar in de jaren '40 ontwikkelde zich een van de klerken tot het feitelijke hoofd van de secretarie. Eerst Evert, dan Willem Paedze en vervolgens Lodewijk van der Heyde gaven leiding in de schrijfkamer. Bovendien profileerden zij zich steeds nadrukkelijker als de ambtelijke ondersteuning van de magistraat. Soms ook waren zij actief bij processen waarin de stad of Haarlemse burgers betrokken waren. Het hoofd van de secretarie kreeg zo een dubbele taak. Hij deed werk dat bijvoorbeeld in Leiden typisch als het werk van de pensionaris gezien werd en tevens regelde hij de gang van zaken in de schrijfkamer. Na het vertrek van Lodewijk van der Heyde werd die dubbele taak voortgezet door de pachter van het ambt én klerk: Robbert Jacobsz. Geleidelijk groeide ook in Haarlem de behoefte aan een functionaris die zich specifiek zou gaan bemoeien met rechtszaken en politiek overleg. In de financieel moeilijke jaren onder Karel de Stoute kwam het hier nog niet toe, maar kort na de dood van de hertog deed de stad deze stap. Het pensionariaat werd in 1478 van het klerkambt afgesplitst. Haarlem kreeg haar eerste pensionaris in de persoon van mr. Steffen Pietersz. De organisatie van het klerkambt is sedert de jaren '80 enigszins ondoorzichtig vooral doordat de tresoriersrekeningen nauwelijks informatie verschaffen. Het is aannemelijk dat de secretarie met drie klerken bemand bleef. De drie deden hun werk wellicht als gelijkwaardige collega's.

Tot 1454 beschikte de stad zelf over het ambacht. Toen gaf de landsheer het aan het echtpaar Van Rietvelt. Deze 'honorair-clercken' betaalden geen pacht. Dat werd in 1468 anders. Karel de Stoute trok het ambacht aan zich en liet het verpachten. Klerk Robbert Jacobsz. werd tot 1477 de pachter. Nadat de magistraat zich een jaar lang over het ambt ontfemd had, kwam het tot 1482

terug aan de weduwe van Thomas van Rietvelt. Toen bemachtigde de stad het opnieuw om het tien jaar later weer te moeten afstaan. Van 1492 tot 1500 was mr. Jacob van Barry de 'honorair-clerc'. Tenslotte kreeg Haarlem in 1503 zeggenschap over het ambacht doordat het de pacht van Floris Bolle voor haar rekening nam.

OVERZICHT VAN KLERKEN EN PENSIONARISSEN DIE IN HAARLEM WERKZAAM WAREN

- 1417 Jannes, Jan Hoven
- 1418 Jan Hoen, Willem Nagel
- 1420 Ysbrant Reynersz., Hugu Jelijsz., Boudijn Jansz.
- 1427 Willem Simonsz., Hugu Jelijsz., Boudijn Jansz.
- 1428 Willem Simonsz., Hugu Jelijsz., Boudijn Jansz., (Claes Gerritsz.)
- 1430 Willem Simonsz., Hugu Jelijsz., Boudijn Jansz., Claes Gerritsz.
- 1432 Evert in plaats van Willem Simonsz.
- 1436 Evert (secretaris), Boudijn Jansz., Claes Gerritsz. (klerken)
- 1446 Evert, Boudijn Jansz., Claes Gerritsz., Thomas van Rietvelt
- 1451 Willem Paedze (secretaris), Boudijn Jansz., Claes Gerritsz.
- 1452 Willem Paedze, Claes Gerritsz., Wouters Jansz.
- 1454 Willem Paedze, Wouter Jansz., Gerrit Jansz.
- 1459 Lodewijk van der Heyde (secretaris), Wouter Jansz., Gerrit Jansz.
- 1462 Lodewijk van der Heyde, Gerrit Jansz., Thomaes Thomaesz.
- 1464 Lodewijk van der Heyde, Simon van Noortich, Robbert Annoque Jacobsz.
- 1470 Simon van Noortich, Robbert Annoque Jacobsz.
- 1472 Robbert Annoque Jacobsz., Jannes van Eyck
- 1475 Robbert Annoque Jacobsz., Jannes van Eyck, mr. Lambert Kamerouwer
- 1478 mr. Steffen Pietersz. (pensionaris)
- 1484 tot 1490 mr. Jacob Boudensz. doctoir (pensionaris)
- 1491 Jannes van Eyck, mr. Lambert Kamerouwer, Florijs Bolle (klerken)
- 1492 mr. Thomas van Medemblik (pensionaris)
- 1497 mr. Symon Aelbrechtsz. van Assendelf (pensionaris)
- 1497 Jannes van Eyck, Jacob Jansz. van Eyck, Floris Bolle
- 1502 Florijs Bolle, Jacob Jansz. van Eyck, Adriaen van der Voirde

Noten

1. F.C.J. Ketelaar, 'Clerc (secretaris) en pensionaris van de stad Dordrecht', in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 3 (1971), p. 53-66.
2. J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Het ontstaan van het stedelijk pensionariaat in Gouda: een eerste verkenning', in: *Excursionones mediaevales; opstellen aangeboden aan prof. dr. A.G. Jongkees door zijn leerlingen*, Groningen 1979, p. 39-58. Voor Leiden beperk ik me tot: F.W.N. Hugenholtz, 'Clerc (secretaris) en pensionaris van de stad Leiden. Bijdrage tot de kennis van de stedelijke ambtenaren in de late Middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 66 (1953), p. 220-234. J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ± 1390-1477*. Hilversum 1985, p. 93-107. R.C.J. van Maanen, 'De pensionaris als archiefvormer', in: *Nederlands Archiefblad* 88 (1986), p. 194-203.
3. Ik dank dit demografisch gegeven aan drs. B.M.J. Speet.
4. Zie het artikel van Hugenholtz, vermeld in noot 1.
5. Gemeentearchief Haarlem (voortaan: GAH) kast 19, inv.nr.1, f.14^r, 15^r, 16^r, 43^{r/v}; inv.nr.2, f.13^r, 28^r.
6. Gegevens over wedde en kledinggeld zijn ontleend aan de betreffende rubrieken in de rekeningen. Ik zal hiernaar niet steeds in de noten verwijzen. Slechts als het gegeven aan andere plaatsen is ontleend, wordt dit verantwoord.
7. Bijv. GAH kast 19, inv.nr.9, f.114^v; inv.nr.10, f.73^r; inv.nr.11, f.115^r.
8. Bijv. GAH kast 19, inv.nr.12, f.91^r; inv.nr.13, f.58^r; inv.nr.14, f.49^r; inv.nr.15, f.32^v, 33^r; inv.nr.21, f.89^{r/v}; inv.nr.22, f.134^r; inv.nr.23, f.68^v, 72^r; inv.nr.25, f.27^r; inv.nr.26, f.40^v; inv.nr.27, f.76^r; inv.nr.28, f.114-123^v.
9. GAH kast 19, inv.nr.26, f.37^r.
10. Deze mededeling over Thomas van Rietvelt dank ik aan drs. G.W. Kuyk en drs. J.G. Smit.
11. Dank zij vriendelijke informatie van de heer Smit is me t.a.v. Thomas en diens vrouw nog het volgende bekend: zijn vrouw heet in de grafelijkheidsrekeningen Willem Pelgrimsdr. Voorts blijkt Thomas heer en ridder te zijn. Hij is in de zomer van 1462 overleden (ARA rek.rek. inv.nr.162, f.66; inv.nr.163, f.62).
12. GAH kast 19, inv.nr.29, f.43^v, 45^v; inv.nr.30, f.24^r; inv.nr.31, f.17^r; Inv.Enschedé I, nr.154.
13. Bijv. GAH kast 19, inv.nr.29, f.44^v en verder in de rubriek 'Reisen' in de rekeningen tot en met 1459.
14. Dit gegeven dank ik aan de heer Smit.
15. GAH kast 19, inv.nr.35, f.18^v, 25^v, 26^r, 30^r, 36^r, 37^{r/v}.
16. De heer Smit attendeerde me op dit carrière-aspect van Robbert Annoque (ARA rek.rek. inv.nr.158, f.169^v; inv.nr.164, f.94).
17. GAH kast 19, inv.nr.38, f.30^v; inv.nr.39, f.1^v; inv.nr.49, f.1^r; inv.nr.53, f.68^v; inv.nr.54, f.55^v.
18. GAH kast 19, inv.nr.48, f.69^r.
19. GAH kast 19, inv.nr.39, f.8^r, 32^v; inv.nr.41, f.9^{r/v}; inv.nr.43, f.12^r.
20. GAH kast 19, inv.nr.43, f.25^v, 26^r, 36^r; inv.nr.45, f.44^r, 45^v; inv.nr.47, f.75^v. Mr. Staes komt voor het laatst in de rekening van 1473 voor:

inv.nr.48, f.24^r, 30^v, 43^v.

20. ARA rek.rek. inv.nr.899, f.55^v; inv.nr.901, f.12^{v/v}, 26^v; inv.nr.902, f.12^{v/v}, 23^v; inv.nr.903, f.12^{v/v}, 27^r. GAH kast 19, inv.nr.45, f.50^r.

21. GAH kast 19, inv.nr.46, f.65^r; inv.nr.47, f.69^v; inv.nr.48, f.63^v, 64^r.

22. GAH kast 19, inv.nr.49, f.68^r, 77^v.

23. ARA rek.rek. inv.nr.904, f.14^{v/v}, 28^v; inv.nr.905, f.12^{v/v}, 27^r; inv.nr.906, f.14^r, 31^v, 32^r; inv.nr.907, f.11^r; inv.nr.908, f.13^v; inv.nr.909, f.14^v.

24. GAH kast 19, inv.nr.50, f.10^v.

25. GAH kast 19, inv.nr.51, f.75^r; inv.nr.52, f.62^v, 64^v, 66^r, 67^r, 69^v, 72^v, 77^v, 109^r. ARA rek.rek. inv.nr.909, f.14^v.

J.Th. de Smidt en Eg.I. Strubbe (red.), *Chronologische lijst van de Geëxtendeerde sententiën en Procesbundels in het archief van de Grote Raad van Mechelen, I, 1465-1504*, (1966), p. 144. Prof. J.Th. de Smidt was zo vriendelijk mij een transcriptie van dit vonnis ter beschikking te stellen. Zie ook het gestelde in noot 10.

26. GAH kast 19, inv.nr.48, f.30^r, 32^r, 52^v, 53^r, 59^v; inv.nr.53, f.67^r, 90^v; Inv.Enschedé I, nr.1674.

27. ARA rek.rek. inv.nr.912, f.12^r, 23^v, 24^{v/v}; inv.nr.913, f.11^r; inv.nr.914, f.12^v, 13^r; inv.nr.915, f.10^{v/v}; inv.nr.916, f.10^r; inv.nr.917, f.11^r; inv.nr.918, f.10^v; inv.nr.919, f.10^v; inv.nr.920, f.10^v; inv.nr.921, f.12^v.

28. GAH kast 19, inv.nr.59, f.47^v.

29. GAH kast 19, inv.nr.65, f.37^r; inv.nr.66, f.29^v.

30. Ik beperk me tot L. Noordegraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland, 1450-1650*, Bergen 1985, in het bijzonder p. 121, waar ook verwezen wordt naar eerdere literatuur.

31. ARA rek.rek. inv.nr.193, f.48^v-50^v; inv.nr.921, f.25^{v/v}; inv.nr.922, f.10^{v/v}; inv.nr.923, f.12^v, 13^{v/v}; inv.nr.924, f.12^v, 13^{v/v}.

32. GAH kast 19, inv.nr.67, f.194^r, 195^v; inv.nr.71, f.27^r-30^v.

33. ARA rek.rek. inv.nr.196, f.69^r.

34. ARA rek.rek. inv.nr.1131, f.60^v; inv.nr.1132, f.56^v. GAH kast 3/4, inv.nr.1, f.6^r, 9^v, 10^r, 11^{v/v}. GAH kast 19, inv.nr.79, f.20^v, 21^r, 22^r.

De broederschap van Onze-Lieve-Vrouw te Heusden P.C.M. Hoppenbrouwers

Korte geschiedenis

Net als zoveel andere steden in de late middeleeuwen kende Heusden een Mariabroederschap.¹ Van dit 'gemeynen geselschap van onser Vrouwen broeders' wordt voor het eerst gesproken in een schenkingsoorkonde van 16 juli 1412.² Graaf Willem VI begiftigde het gilde op die dag met 'enen outaer staende inner kercken tot Huesden', volgens het summiere protocol, vanwege de trouwe diensten hem door de stad Heusden bewezen. Het laatste klinkt een beetje als een obligate 'captatio benevolentiae'. Uit andere bron is bekend dat de graaf van Holland als rechtsopvolger van de heren van Heusden van oudsher een speciale band had met de Mariakapel aan de noordzijde van het koor van de parochiekerk waar de broederschap bijeenkwam. Aan de rector van de kapel werd ieder jaar een geldelijke vergoeding uit de domeininkomsten uitgekeerd.³

De schenkingsoorkonde spreekt over de broederschap als over een bestaande vereniging, die echter in 1412 nog niet erg oud kan zijn geweest. Het 'dootboek' van het gilde, waarover zo dadelijk meer, vermeldt als eerste mannelijke leek ná graaf Willem zelf heer Willem van Cronenborch. Cronenborch was van 1375 tot zijn dood in 1397 kasteelheer van Heusden. Hij moet een godvruchtig man zijn geweest. Zijn naam kan worden verbonden aan de fundatie of begunstiging van verschillende religieuze en sociale instellingen in de stad Heusden.⁴ In het beeld dat van hem oprijst, past de betrokkenheid bij de oprichting van een godsdienstige broederschap naadloos. Achter andere namen aan het begin van de lijst zijn voorts gemakkelijk prominente leden van de lokale en regionale elite uit het laatst van de 14e en het begin van de 15e eeuw te herkennen.⁵ De oprichting van de Mariabroederschap kan dus veilig worden gesitueerd ergens in het laatste kwart van de 14e eeuw.

Misschien ontleenden de initiatiefnemers inspiratie aan het befaamde gilde van de Illustere Lieve Vrouw in het naburige 's-Hertogenbosch, maar van een exacte kopie was geen sprake. De Bosche broederschap was van oorsprong een vereniging van clerici, die pas in een later stadium leken als 'buitenleden' toeliet.⁶ In

Miraculeus Mariabeeldje (14-eeuws) uit de R.-K. kerk van Heusden, tijdens de Beeldenstorm verwijderd uit de kerk van Aalburg. Een oude relatie met de Heusdense Onze-Lieve-Vrouwe-broederschap kan worden vermoed.

Heusden was de opzet van meet af aan anders. Blijkens het 'doot-boeck' kende de broederschap drie geledingen: clerici en mannelijke zowel als vrouwelijke leken. Het initiatief tot de stichting moet evenwel uitgegaan zijn van de leken. Dit mag blijken uit twee zaken. Ten eerste kan het overlijden van de vroegste clericale leden op de dodenlijst worden gedateerd in de jaren ca. 1420-1425, geruime tijd ná de dood van de oudste leken-leden.⁷ Ten tweede maakten van de leiding van de broederschap voor zover bekend uitsluitend leken deel uit. De oorkonde van 1412 vermeldt 'die deken ende provisoers'. Eerstgenoemde was toen mogelijk al Claes Reyners (van Eethen), deken in 1418.⁸ In een schepenbrief uit 1456 wordt gerept van twee dekenen, twee provisoers en een roededrager.⁹

Tabel 1. Functionarissen van de Mariabroederschap (1418-1609).

Naam	Functie	Jaar	Nummer in 'dootboek'
Claes Reyners	deken	1418	51
Henrick Hoechcruijs van Fayenhoven	deken	1456,62	500
Huge Janssoen van Tongeren	deken	1456	758
Dirck Willem Merlants	provisor	1456	715
Willem Willems van Ethen	provisor	1456	(748)
Jacob Boudewijns	roededrager	1456	570
Janne Aernt Ternings	deken	1462	662
Roelof Rijswijns	provisor	1462	690
Claes die Borchgrave Claess.	provisor	1462	767
Jan van Hees Andriess.	deken	1497	830
Goessen Mertijns soen	deken	1497	965
Willem Pijlijser Henricx soen	deken	1505	951
Rijckout Adriaens	deken	1505	989
Dirck Hamel Dircx	hoofdman	1609	—
Handrick Janssen Knoeijen	hoofdman	1609	—

Bronnen: RANB, AMH 150, 393 en 631 / RANB, KCH 186 / StrAHA, OAH F 36 en F 39.

Tabel 1 geeft alle thans bekende functionarissen van de broederschap weer. Van de broederschap zijn geen statuten bewaard gebleven. Van de doelstellingen en activiteiten schemert slechts hier en daar iets door in voornamelijk 16e-eeuws bronnenmateriaal. De liturgische activiteiten omvatten in elk geval een dagelijks gezongen lof en een wekelijkse mis ter ere van de patrones.¹⁰ Vervolgens waren er uitvaartdiensten voor de overleden 'broeders' en

'zusters'.¹¹ Het bijhouden van een 'dootboek' duidt op een jaarlijkse plechtige memoriedienst waarin de voorspraak van de Heilige Maagd werd afgesmeekt voor het zieleheil van de gestorven leden, die een voor een zullen zijn opgenoemd – op het laatst een schier eindeloze litanie van lang vergeten namen. Al deze bijeenkomsten binnen de muren van de parochiekerk vroegen om afspraken met de pastoor omtrent diensten-uren en de verdeling van offerblokgelden. Op 1 oktober 1456 sloten pastoor en gildebestuur daartoe een schriftelijke overeenkomst.¹²

Het laat zich raden dat de broederschap actief deelnam aan de jaarlijks terugkerende grote religieuze festiviteiten in Heusden, te weten de vijf 'pestmissen' en de vier processies: die van St.-Agnes, van Sacramentsdag, van het H. Kruis en de zogenaamde 'Omme-ganck'. De laatste stond geheel in het teken van Maria van wie een beeld werd rondgedragen.¹³ Het feest van Maria-Lichtmis tenslotte werd telken jare opgeluisterd met een 'Ons Liefvrouwen spel', waarbij het stadsbestuur steevast de speler van de Jozefrol op een paar stuivers trakteerde.¹⁴

De bronnen leverden daarentegen geen aanwijzingen op dat het gilde zich tevens inliet met maatschappelijke hulpverlening (bijvoorbeeld brooduitdelingen) of zelfs maar een jaarlijkse braspartij hield, zoals in veel andere Mariabroedersschappen gebruik was.¹⁵ De financiële middelen moeten daar overigens ruimschoots voldoende armslag voor hebben geboden. Van de boekhouding van de broederschap is helaas slechts één register uit 1561 over.¹⁶ Uit een paar posten 'Van landthuer' blijkt dat wat eigen grond werd verpacht in de dorpen Doeveren, Genderen en Herpt.

Eén perceel in Hedikhuizen was sedert 1518 gemeenschappelijk eigendom van het gasthuis, het kapittel en de Mariabroederschap te Heusden.¹⁷ Verreweg het grootste deel van de vaste inkomsten bestond echter uit renten uit onroerend goed, bij elkaar een kleine honderd. Behalve deze vaste jaarlijkse baten genoot het gilde inkomsten met een wisselend karakter. Daartoe behoorden de 'dootsculden' of overlijdensgelden en de schenkingen uit nalatenschappen¹⁸, maar ook, naar men mag aannemen, 'aengaens' of entreegelden en 'versumenissen' (boeten voor het niet nakomen van religieuze verplichtingen)¹⁹ en dergelijke. Voorts is er een indicatie dat niet-leden bij de broederschap memories konden kopen.²⁰

Het register van 1561 verschaft tevens enig zicht op de vaste jaarlijkse uitgaven. Op een traktement konden rekenen de pastoor of kapelaan, de koster en de organist van de parochiekerk, uiteraard de vicarius en de kapelaan, de acolieten, de 'bodel' en de koster van het Onze-Lieve-Vrouwekoor, terwijl de school-

meesters van Heusden één gulden ontvingen 'vanden lof mede te helpen singhen'. Alles bij elkaar ging het om nog geen 69 gulden per jaar, kosten die ruimschoots werden gecompenseerd door de vaste inkomsten. Enige renten waren kort voor 1561 overgeheveld van de prebenden van de vicarius en de kapelaan van het Maria-altaar naar de broederschap.²¹ In feite betekende dit dat deze geestelijken steeds meer werden beschouwd als zijnde in dienst van het gilde.

Tot de baten uit renten behoorde ook een bedrag van 11 gulden en 17¼ stuiver, jaarlijks beschikbaar gesteld door het stadsbestuur van Heusden.²² De betaling werd opgeschort in 1577²³ en dat is tekenend voor de moeilijkheden waarmee de oude religieuze verenigingen toen kregen te kampen. In de laatste weken van dat jaar ging de stad over naar de zijde van Oranje en de Staten van Holland. Volgens de streng calvinistische geschiedschrijver van Heusden, Jacob van Oudenhoven, zouden de roomsgezinden toen 'sonder yemandts verbod of dwangh de exercitie van hare religie onder-ghelaten' hebben.²⁴ Deze tendentieuze voorstelling van zaken strookt niet met de waarheid. Spoedig na de overgang werden de roomsen wel degelijk onder dwang ernstig in hun vrijheid van godsdiensttoefening beperkt. De parochiekerk met de Mariakapel raakte in calvinistische handen.²⁵ Hoe het de Onze-Lieve-Vrouwe-broederschap in deze roerige dagen is vergaan, zal nader onderzoek moeten uitwijzen. Voorlopig is echter wel zoveel zeker dat de repressie niet aanstonds zó ver is gegaan, dat het gilde van de ene op de andere dag werd ontbonden, noch dat de goederen en renten werden geconfisqueerd en overgedragen aan de Hervormde Kerk.²⁶ Nog in 1609 was de broederschap voor het Hof van Holland in een proces verwikkeld over het genot van een grondrente.²⁷ Het 'dootboek' werd toen echter al enige tijd niet meer bijgehouden en het kan niet anders of het gilde leidde in het begin van de 17e eeuw een zieltogend bestaan. Toen in 1651 de eerste editie van Van Oudenhovens *Beschrijvinge der wijt-vermaerde frontierstadt Heusden* verscheen, was aan dat bestaan hoe dan ook een einde gekomen.²⁸

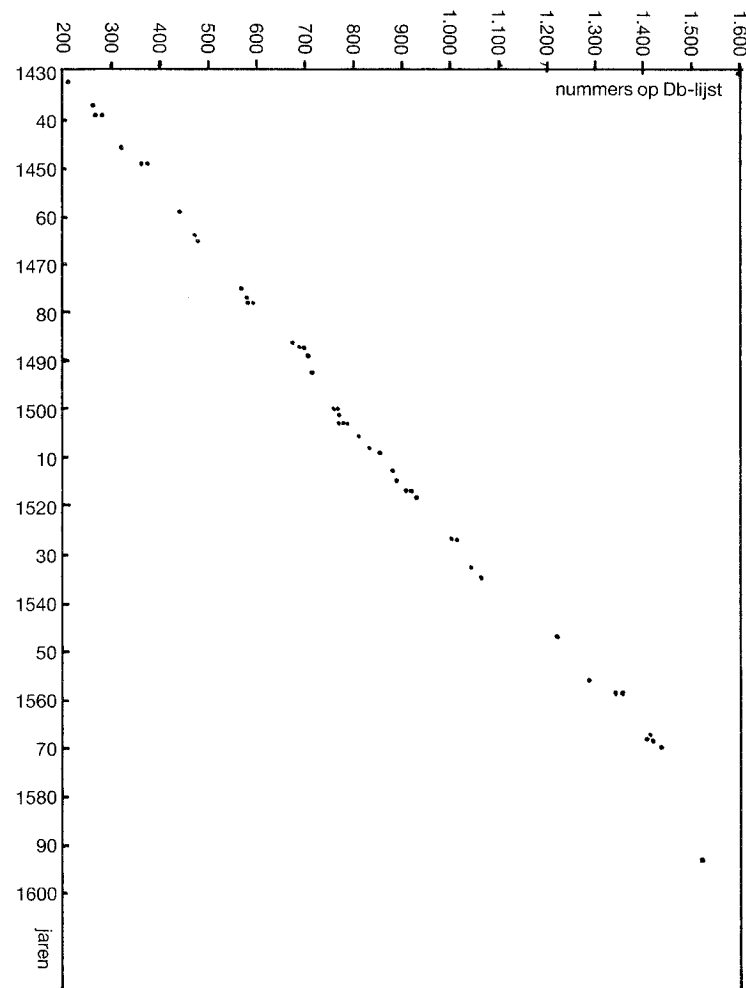
Het 'dootboek'

De belangrijkste bron voor de geschiedenis van de broederschap is het 'dootboek' waarin de overleden 'broeders' en 'zusters' werden geregistreerd. Dit kostelijke handschrift, afkomstig uit het privé-bezit van wijlen mr. J.L.A. van Oudheusden van Achttienhoven²⁹, bevat op drie gescheiden lijsten de namen van achtereenvolgens 121 geestelijken (door mij genummerd Dcl 1-121)³⁰, 1.533

mannelijke leken-‘broeders’ (genummerd Db 1-1.533) en 1.833 vrouwelijke leken-‘zusters’ (genummerd Dz 1-1.833). Alle ingeschrevenen staan met naam en toenaam genoemd. De weergave van de toenames is over het algemeen formeel en uitgebreid. Blijkbaar wilden de gildeleden voorkomen dat na hun dood hetzij in het ondermaanse, of daarboven misverstand zou bestaan over hun identiteit. De clerici verschijnen op de lijst met voornaam, toenaam en wijdingsgraad en/of kerkelijke functie(s), de mannelijke leken met één, niet zelden twee patroniemen, eventueel gevolgd door nadere verwijzingen naar familie, plaats van herkomst, beroep of openbare functie. De ongehuwd gebleven ‘zusters’ ontleenden de toenaam aan hun vader, de gehuwde uitsluitend aan hun (laatste) echtgenoot – enkele dames uit voorname families daargelaten, die ook na hun huwelijk de geslachtsnaam van hun vader bleven voeren.³¹ Door deze precisie in de toenaamgeving is het aantal homoniemen betrekkelijk gering. De meeste betreffen merkwaardig genoeg nog lieden van enig aanzien, omdat strikte tradities binnen prominente families gemakkelijk konden leiden tot het rouleren van vaste voornaam-toenaamcombinaties.³² De naam Jan Jans zoon daarentegen komt in deze simpele vorm zegge en schrijve één keer voor (Db 1.415), aangevuld met nadere toenaambepalingen maar liefst 24 keer. Heel af en toe staan overduidelijk identieke personen tweemaal ingeschreven, zonder twijfel het gevolg van administratieve vergissingen.³³

Het ‘dootboek’ is zeker afkomstig uit de boezem van de Maria-broederschap. Op de voorzijde van het leren omslag van het manuscript is met behulp van een kwartslamp het (eigentijdse) opschrift ontcijferd: *‘Onse Vrouwen dootboek van Heusden / van Broers ende susteren’*.³⁴ Vele verwijzingen achter de namen van ingeschreven clerici en leken hebben betrekking op het OLV-koor in de parochiekerk van Heusden.³⁵ Alle personen die uit verspreide andere bronnen in verband gebracht konden worden met de broederschap zijn andersom ook op de dodenlijsten terug te vinden (zie figuur op blz. 205).

Dat het handschrift lijsten van overledenen bevat en, in strikte zin, geen ledenlijst is, valt, behalve met het nauwelijks leesbare opschrift, nog langs andere weg te bewijzen. De toevoeging ‘was’ achter de vermelding van beroepen of openbare functies en achter die van ‘jonckwif’, ‘wif’ of ‘huysvrouw’ in tal van toenames geeft aan dat de ‘broers’ en ‘zusters’ op het moment van inschrijving in het register reeds overleden waren.³⁶ Ten overvloede kan worden gewezen op de aantekening ‘bidt voer II persoenen die niet ghe-noemt en willen wesen’ (na Db 307). Zij verraaft het karakter van een memorielijst. De volgorde van inschrijvingen is bepaald door de overlijdensdata. Het laatste vereist enige toelichting.

Vaste tijdstippen op de lijst van dode ‘broeders’.

De volgorde van inschrijvingen

Nader onderzoek van zowel de schrijvershanden als het namenbestand zelf wijst uit dat het eerste deel van elk van de lijsten is gekopieerd van waarschijnlijk twee oudere registraties. Onmiskenbaar zijn de eerste folio's telkens in een en dezelfde hand geschreven. Op de lijst van mannelijke leken bijvoorbeeld beginnen pas op folio 7 verso regelmatig andere handen de pen te voeren. Van enkele op deze bladzijde ingeschreven personen zijn de sterfjaren bij benadering bekend: 'Gyelis van Wijc die casteleyn was tot Huesden' (Db 478) en 'Airnt Spyering van Wel' (Db 480) kwamen beiden in of kort vóór 1464 te overlijden. De kopiist is dus omstreeks 1466 opgehouden met inschrijven. Hij kán natuurlijk na het eigenlijke kopieerwerk de lijsten nog een tijdlang hebben bijgehouden, maar ook daarvoor is een terminus (a quo ditmaal) te vinden. De lijsten van overleden leken openen namelijk elk met een korte 'galerij' van VIP's, die, ongeacht hun overlijdensdatum, bij het begin van het kopieerwerk zijn samengevoegd. Op de lijst van mannelijke leken nemen zij de eerste zeven posities in. Op 'hertoghe Willem van Hollant' volgen vader en zoon Willem en Jan van Cronenborch, beiden bij leven castellanus van Heusden, dan ridder Boudewijn Kuist, dan de castellani jonker Aert van Zevenbergen en heer Dirk vander Merwede en tenslotte Ghijsbrecht, heer van (Neder-)Hemert. Van heer Ghijsbrecht staat vast dat hij in 1455 overleed.³⁷ Met de achtste in rij, zekere 'meyster Reyner', dat was magister Reynerus Claessoen van Eethen, begint de eigenlijke lijst van dode gildebroeders. Met hem kan namelijk alleen de vader en niet de gelijknamige zoon van de vroegst bekende deken van de broederschap zijn bedoeld. Meester Reyner senior was van 1379 tot 1390 rentmeester van de landsheerlijke domeinen in Heusden. Vervolgens praktizeerde hij als notaris. De laatste akte die men van zijn hand kent dateert uit 1420.³⁸ Zijn kleinzoon met dezelfde naam en titel schopte het tot stadsclerk/pensionaris van Leiden. Hij stierf echter pas in 1486, lang na de kopieertermijn van ca. 1466.³⁹ Dit betekent dat de eerste delen van de dodenlijsten ergens tussen 1455 en 1466 werden overgeschreven.

Met deze constatering zijn nog niet alle problemen rond de structuur van het 'dootboek' opgelost. Voor de eerste stukken van de gekopieerde gedeelten is evident dat hier en daar verwanten zijn gesorteerd en dat de kopiist zich ook verder in niets gelegen liet liggen aan de overlijdensdata van de ingeschreven personen. Van 'meyster Reyner' (Db 8) werd al gezegd dat hij in 1420 nog leefde, maar zijn collega notaris Gielis Kievit (Db 23) moet al in 1402 of 1403 zijn overleden. Zekere 'Wouter die smyt' (Db 35) stierf in of kort voor 1401 en de vermogende poorter 'Jan Segher

van Hemert' (Db 44) zelfs al in 1375 – voor zover ik na kon gaan de vroegste overlijdensdatum in het 'dootboek'.⁴⁰ Hetzelfde gebrek aan chronologische orde vertoont het begin van de lijst van dode 'zusters'. 'Jonfrou Lysbet Willems van Wijc Willems Kocs dochter' (sc. van Neerinen) (Dz 150) overleed in 1424, haar aanverwanten 'joncfrou Agnees Jans wijf van Wijc was' (Dz 341) en 'joncfrou Lijsbet Willems wijf van Wijc' (Dz 157) vonden de dood al in resp. 1409 en 1392.⁴¹ Een eenvoudige verklaring voor deze chronologische wanorde zou kunnen zijn dat de allervroegste registratie van overlijdens de vorm heeft gehad van een kalendarium, dat door de latere kopiist gewoon van begin tot einde werd overgepend.

Rond 1430 moet de broederschap echter hebben besloten tot registratie van doden op overlijdensdatum. Op de lijst van mannelijke leken is dat het meest nauwkeurig te volgen. 'Claes vanden Veld' (Db 209) overleed in of kort voor 1432, 'Herman Dulsch Gerijtssoen' (Db 264) in of kort voor 1437, 'Bryent van Wijc' (Db 269) in of kort voor 1439 en van 'Willem van Wijc heren Jans soen' (Db 283) is de sterfdatum tot op de dag bekend: St.-Gregorius-avond 1439.⁴² Van hier af is het chronologisch verloop van de inschrijvingen redelijk goed te reconstrueren. Daartoe biedt het 'dootboek' zelf helaas niet meer dan een handvol aanknopingspunten. In de marge bij twee namen is het jaar van overlijden toegevoegd, bij twee andere de exacte sterfdag.⁴³ Voor het overige moest houvast worden gezocht bij verspreide testamenten, opgemaakt 'in articulo mortis' of 'in egritudinis lecto', bij beleningen (korte tijd) na het overlijden van een leenman, incidentele boekingen van 'dootsculden', overlijdensdata in enkele andere memorieregisters uit de omgeving van Heusden en tenslotte bij toevallige mededelingen in rekeningen en verhalende bronnen. Zo verhaalt Van Oudenhoven bijvoorbeeld in zijn 'Beschrijvinge' van een incident dat plaatsvond in het voorjaar van 1568. Een bende 'Albanische ruyters, ghemeenlick ghenaeamt "kooy-rocken"' was toen tijdelijk ingekwartierd in het vestingstadje. Het kwam tot ongeregeldeheden met de plaatselijke bevolking, waarbij drie poorters het leven lieten: ene Hubert Lenaerts de goudsmid, Gerard Gerards van Gesel en Jan Jans bijgenaamd 'Bruer'.⁴⁴ Bij toevallige controle in het 'dootboek' bleken de drie inderdaad onmiddellijk na elkaar te zijn ingeschreven (Db 1.414-1.416).

Mét elkaar fungeren deze bekende punten als het ware als bakens in de tijd. Zij maken het mogelijk de dodenlijsten te segmenteren in tijdstrajecten. De figuur op blz. 205 toont een grafische uitzetting van dergelijke vaste punten voor de lijst van mannelijke leken. Soortgelijke grafieken zijn te maken voor de Dcl- en de Dz-lijst. De tijdstrajecten geven niet alleen (globale) informatie

over de periode waarin individuele gildeleden kwamen te overlijden van wie uit andere bronnen geen sterfjaar bekend is, maar ook over het verloop in het gemiddelde aantal inschrijvingen per jaar. Dat verloop mag in zeker opzicht worden beschouwd als een indicatie voor de wisselende populariteit van de broederschap, mits daarbij rekening wordt gehouden met het feit dat veel meer factoren van invloed waren op het aantal jaarlijkse inschrijvingen. Om te beginnen speelde het sterftcijfer in Heusden een bepalende rol. Daarin traden natuurlijk flinke schommelingen op die met name werden veroorzaakt door excessieve sterften in jaren van pest, honger en oorlog.⁴⁵ En zelfs indien men ervan uit zou gaan dat de mortaliteit gemeten over een langere termijn tamelijk stabiel was, varieerde het absolute aantal jaarlijkse sterften met veranderingen in de totale omvang van de stadsbevolking, die weer de resultante van geboorten-, sterfte- en migratiesaldo's was. Zo gauw men het gewicht van deze factoren wil gaan inschatten, heeft men bovendien te rekenen met de specifieke samenstelling van het ledenbestand. Hoeveel mensen van buiten Heusden lieten zich met name inschrijven en hoe zat het met de toelating van onzelfstandige kinderen? Tenslotte werkten bepaalde eigenaardigheden in de wijze van registratie vertekeningen in de hand. Ook onder de inschrijvingen uit de jaren na ca. 1430 zijn namelijk hier en daar concentraties van gezinsleden te vinden. Soms gaat het om een korte toevoeging achter de naam van het gezinshoofd, zoals bij 'Heyman vanden Kerchof ende sijn wijf mit horen kinderen' (Db 421), soms echter om afzonderlijke noteringen direct of kort opeen: 'Christina Peter Ketelairs dochter' – 'Katherijn Peter Ketelairs huysvrouw was' – 'Adriaen Peter Ketelairs dochter' (Dz 1.267-1.269). Natuurlijk is niet uitgesloten dat zij trieste getuigen zijn van waar gebeurde familietragedies in tijden van pestilentie bijvoorbeeld. Toch ligt een andere verklaring meer voor de hand. Waarschijnlijk betaalden gildeleden die zelf pas op latere leeftijd tot de broederschap toetraden nu en dan nog een 'dootscult' voor echtgenoten of kinderen die al lang dood en begraven waren.

Onder deze beperkingen is een berekening van het gemiddeld aantal jaarlijkse inschrijvingen als grondslag voor een meting van het verloop in de populariteit van de broederschap door de eeuwen heen slechts zinvol, wanneer een lange periode als uitgangspunt wordt genomen. Onevenwichtigheden ten gevolge van relatief kortdurige, maar chronisch weerkerende excessieve sterften en van betrekkelijk zeldzame, maar toch met een zekere regelmaat opduikende concentraties van verwanten in het 'dootboek' zijn dan immers zo gelijkmatig mogelijk gespreid en daardoor statistisch geneutraliseerd.⁴⁶ Ik heb om die reden gekozen voor 5 periodes van ongeveer dertig jaar, waarvan begin- en eindpunt sa-

menvielen met zekere overlijdensjaren. Voor de lijst van dode 'broeders', die de grootste dichtheid van vaste tijdspunten heeft, ziet het verloop in het gemiddeld aantal jaarlijkse inschrijvingen er als volgt uit (tabel 2):

Tabel 2. Gemiddeld aantal jaarlijkse inschrijvingen op de Db-lijst.

Db-nummers	Overlijdensjaren	Gemiddeld aantal inschrijvingen per jaar
209 - 445	1431 - 1459	8,4
478 - 711	1464 - 1493	8,0
770 - 1.048	1500 - 1532	8,7
1.068 - 1.416	1534 - 1568	10,2
1.420 - 1.519	1569 - 1593	4,1

Het gemiddeld aantal inschrijvingen is opmerkelijk stabiel in de honderd jaar tussen 1430 en 1530, te meer wanneer men zich realiseert dat de gekozen intervallen aan de uiteinden enige rek hebben. De overlijdensjaren zijn vaak alleen bij benadering bekend en de werkelijke dag van overlijden van de 'broeders' die telkens als begin- en eindpunt van een interval zijn gekozen, kan op elk punt in het (geschatte) sterfjaar zijn gevallen. Het gemiddeld aantal inschrijvingen nam echter onmiskenbaar toe in de periode 1535-1570. Gesteld dat de ingeschrevenen vóór hun verscheiden gemiddeld tussen de tien en twintig jaar lid waren van de broederschap, dan zou dat betekenen dat de populariteit van het gilde haar hoogtepunt bereikte in de periode ca. 1515/25-1550/60. Door vergelijking van het 'dootboek' met de twee vroegste nominatieve overzichten van de bevolking van Heusden is het mogelijk de aanhang die de Mariabroederschap juist in die jaren genoot nader naar grootte te preciseren en naar sociale samenstelling te definiëren. Met behulp van de uitkomsten zal ik trachten de geregistreerde gemiddelde jaarlijkse sterfte op de Db-lijst in haar verschillende componenten te ontleden en vervolgens te reduceren tot een 'netto'-sterfte onder inheemse Heusdense gildebreders die tevens hoofden van huishoudens waren. In combinatie met een schatting van het totaal aantal huishoudens in Heusden op enkele momenten in de 15e en 16e eeuw, kan deze 'netto'-sterfte tenslotte weer dienen als basis voor een herberekening van het verloop in de populariteit van het Lieve-Vrouwegilde, welke nauwkeuriger is dan de cijfers uit de derde kolom van tabel 2.

De 'ommeslach' van 1521 en de tiende penning van 1543

In 1521 besloot de stadsmagistraat van Heusden om thans niet meer doorzichtige reden voor één keer de periodieke herijking van het aandeel dat iedere poorter moest leveren in de betaling van de bede voluit in de stadsrekening op te laten nemen. De quotisatielijst is tot nu toe onopgemerkt gebleven in de literatuur over de geschiedenis van Heusden.⁴⁷ Zij bevat de namen van 260 contribuanten met de bedragen van elke aanslag. Daarvan waren er voor dit doel 234 bruikbaar, namelijk die van individuele particuliere poorters. Niet meegeteld werden de 26 aanslagen op naam van 'erfgenamen', een 'versterf' of een 'huys' en van religieuze of sociale instellingen.

Het oudste kohier van de tiende penning⁴⁸ telt 218 verschillende contribuanten, waarvan er 207 benut konden worden. Tabel 3 laat op eenvoudige wijze zien hoeveel individuele particuliere contribuanten uit 1521 en 1543 in het 'dootboek' van de Mariabroederschap teruggevonden werden in de tijdstrajecten, lopend van resp. ca. 1520-1560 en ca. 1542-1590. Mogen de 'over-all' scores, af te lezen uit kolom VI op zichzelf al verrassend hoog heten, zij moeten bovendien worden beschouwd als minima. De toenaamgeving in dergelijke fiscale overzichten is aanmerkelijk

Tabel 3. Gildeleden onder de contribuanten aan de 'ommeslach' van 1521 en de tiende penning van 1543.

Jaar	I	II	III	IV	V	VI
1521	260	–	26	234	52 (22,2)	157 (67,1) - 165 (70,5)
1543	218	3	8	207	40 (19,3)	134 (64,7) - 142 (68,6)

Jaar	VII	VIII	IX
1521	129 (72,1) - 134 (74,9)	25 (48,1) - 28 (57,8)	3
1543	116 (70,3) - 121 (73,3)	16 (40,0) - 19 (47,5)	2

I = aantal aanslagen; II = onleesbaar; III = 'erfgenamen', instellingen e.d.; IV = aantal bruikbare indiv. particuliere poorters; V = aantal indiv. vrouwelijke contribuanten (absoluut en percentage van IV); VI = aantal gildeleden onder contribuanten tussen onzekerheidsmarges (absoluut en percentages van IV); VII = aantal gilde'broeders' onder mannelijke contribuanten enz.; VIII = aantal gilde'zusters' onder vrouwelijke contribuanten enz.; IX = aantal contribuerende individuele geestelijken, tevens te vinden op de Dcl-lijst.

minder uitvoerig dan die in het 'dootboek'. Dat bemoeilijkt identificatie – vandaar de ruime marges met twijfelgevallen. Op grote problemen stuitte met name de identificatie van vrouwelijke contribuanten (kolommen V en VIII). Tussen het jaar van de quotisatie en dat van overlijden kon immers gemakkelijk een verandering in burgerlijke staat optreden die tevens een wijziging in de toenaam met zich bracht. Van hertrouwende weduwen raakt men het spoor bijvoorbeeld snel bijster.

Een verdere kanttekening hoort bij de tweede opmerkelijke conclusie waartoe de kolommen VI en VII aanleiding geven: tussen ca. 1520 en 1540 lijkt de broederschap in Heusden nauwelijks aan populariteit te hebben ingeboet. Als de geest van de reformatie in deze jaren al wortel schoot, dan heeft hij een typische uiting van traditioneel volksgeloof niet weten te beroeren. In de vergelijking tussen de lijsten van 1521 en 1543 zit evenwel één plooi die niet zo eenvoudig is glad te strijken. De grondslag van beide heffingen verschilde fundamenteel. De 'ommeslach', die tot tweemaal 's jaars toe kon worden uitgeschreven, was bedoeld om het 'trop-charge', dat was het tekort aan inkomsten uit met name de accijnzen, aan te zuiveren ten einde aan de financiële eisen van de landsheer te kunnen voldoen. In de 'ommeslach' werden de poorters naar vermogen aangeslagen, dat wil zeggen 'naer huer goet einde renten die zy binnen der stede ende lande van Huesden hebben'.⁴⁹ Aan contributie zullen weinigen zich geheel hebben kunnen onttrekken. Volgens de Informacie van 1514 telde Heusden 247 huizen binnen de muren en 38 huizen 'int voorburch van der stede' buiten de Oudheusdense Poort 'totter Oudermase toe'.⁵⁰ Al in 1386 was de stadsvrijheid over deze strook grond uitgebreid. Van de 247 huizen binnen de muren waren er in 1514 63 'arm'. Rekent men gemakshalve ook een kwart van de 38 huizen buiten de poort 'arm', dan waren er in totaal 285 huizen (d.i. huishoudens), waarvan 72 of 73 arme. Als we de Enquete van 1494 mogen geloven, droegen arme huishoudens in Heusden helemaal niet bij aan beden en omslagen⁵¹, maar dat wordt niet bevestigd wanneer men de cijfers uit de Informacie vergelijkt met die van de 'ommeslach' van 1521. Er is geen reden om aan te nemen dat het getal van huishoudens in de zes tussenliggende jaren spectaculair is veranderd, maar het lag in 1521 zeker onder dat van 1514. Berichten over de pest in het Nedermaas-gebied zijn er voor 1516 uit 's-Hertogenbosch, voor 1518 uit Heusden zelf en voor 1520 uit Woudrichem.⁵² De ziekte heeft in Heusden haar tol geëist. Tien procent van de aanslagen in de 'ommeslach' – die, zoals gezegd, zonder twijfel in 1520 werd opgemaakt – betrof sterfhuizen en daarnaast noemt de lijst op verschillende plaatsen broers en/of zusters met een eigen vermogen direct na elkaar. Een en ander wijst op een exces-

sieve sterfte kort tevoren, waarbij de mortaliteit gemakkelijk kon oplopen tot 100 promille.⁵³ Een schatting van het aantal huishoudens in 1520 op 10% onder dat van 1514 (ca. 255 tegen 285) lijkt daarom acceptabel. Overigens zijn de 260 aanslagen ten behoeve van de 'ommeslach' niet zonder meer gelijk te stellen met huishoudens. Op de vele ongedeelde boedels waarop een aanslag rustte is al gewezen. Voorts hoefden broers en/of zusters die na de dood van de ouders plots over een eigen vermogen beschikten, niet per se ook een zelfstandig huishouden te voeren.⁵⁴ Dan waren er een paar aanslagen aan instellingen, kortom, er zullen dus zeker huishoudens buiten de 'ommeslach' zijn gelaten, maar echt niet alleen arme. De lijst vertoont wat dat aangaat een paar vreemde omissies. Om de een of andere reden bleven de vermogens van sommige welgestelde poorters buiten schot, zoals die van meester Jan van Outhuesden en meester Geraerd Steven Blancaerts, die beiden in 1521 nog als schepen in functie waren.⁵⁵ Het kan dus niet anders of tal van 'arme huizen' moesten een bijdrage aan de 'ommeslach' leveren.

De tiende penning was een ander type belasting in de steden, een heffing op het huizenbezit, waarbij de (feitelijke dan wel getaxeerde) huurwaarde als maatstaf voor de aanslag gold. Uit detailonderzoek voor o.a. Rotterdam en Haarlem is voorts gebleken dat een 'belastingvrije' grens in acht werd genomen: woningen met een huurwaarde beneden een zeker minimum werden van contributie gevrijwaard. Het zou daar gaan om bijna een derde van het totale woningenbestand.⁵⁶ Volgens dezelfde norm zou het aantal particuliere woningen in Heusden anno 1543 met ongeveer 70 moeten worden opgehoogd tot in totaal ca. 280 – een alleszins acceptabele schatting. Dit impliceert dat in het kohier van 1543 aanzienlijk meer poorters buiten ons beeld blijven dan bij de 'ommeslach' van 1521 en wel hoofdzakelijk poorters met een lage sociaal-economische status. Dit én de afwijkende heffingsgrondslag maken dat de quotisatie van 1521 zich veel beter leent voor een onderzoek naar de welstandsverdeling in Heusden dan het tiende-penningkohier. Zo'n onderzoek valt buiten het bestek van deze bijdrage. Wel kan met behulp van de 'ommeslach' worden nagegaan in hoeverre er enig verband bestond tussen de hoogte van de aanslag en het lidmaatschap van de broederschap. Zou blijken dat minvermogenden evenredig vertegenwoordigd waren in het 'dootboek', dan mogen de percentages uit de onderste rij van kolom VI (t.³) alsnog als representatief worden beschouwd voor de aantrekkingskracht van het gilde op de burgers van Heusden.

In tabel 4 zijn de aanslagen van de 'ommeslach' ondergebracht in 12 klassen. Vijf stuivers was, met één uitzondering, de laagste aanslag. De hoogste bedroeg maar liefst 124 keer zoveel, namelijk

Tabel 4. Frequentie distributie van de contribuanten aan de 'ommeslach' van 1521 over 12 fiscale klassen.

Klasse	I	II	III	IV	V	VI	VII
S tot 10 st.	49	4	45	(19,2)	25(26)	(16,1)	(-3,1)
10 - 15 st.	38	6	32	(13,7)	20(22)	(12,9)	(-0,8)
15 - 20 st.	18	1	17	(7,3)	11(12)	(7,1)	(-0,2)
20 - 25 st.	35	6	29	(12,4)	19	(12,3)	(-0,1)
25 - 30 st.	13	2	11	(4,7)	9	(5,8)	(+1,1)
30 - 40 st.	12	-	12	(5,1)	8(9)	(5,2)	(+0,1)
2 - 3 gld.	33	2	31	(13,2)	22(24)	(14,2)	(+1,0)
3 - 4 gld.	19	2	17	(7,3)	13	(8,4)	(+1,1)
4 - 5 gld.	13	1	12	(5,1)	8	(5,2)	(+0,1)
5 - 10 gld.	17	-	17	(7,3)	13(15)	(8,4)	(+1,1)
10 - 20 gld.	10	-	10	(4,3)	7	(4,5)	(+0,2)
20 gld.	3	2	1	(0,4)	-	-	(-0,4)
	260	26	234	(100,0)	155(164)	(100,0)	

I = aantal aanslagen; II = 'erfgenamen', instellingen e.d.; III = aantal individ. particuliere contribuanten; IV = idem in percenten van 234 (tot. III); V = aantal gildeleden onder contribuanten (tussen haakjes incl. twijfelgevallen); VI = idem in percenten van 155 (tot. V, zonder twijfelgevallen); VII = afwijkingen kolommen IV en VI.

Bron: StrAHA, OHA E 2.

31 Rijnse guldens.⁵⁷ Kolom IV laat zien hoe de individuele particuliere contribuanten waren verdeeld over de tariefklassen, kolom VI geeft zo'n distributie voor de met stelligheid geïdentificeerde gildeleden onder hen. Was de broederschap een volmaakte afspiegeling geweest van de Heusdense (fiscale) bevolking, dan waren beide percentuele verdelingen identiek geweest. Dat was niet het geval, maar de afwijkingen (kolom VII) zijn al met al gering. De gildeleden zijn wat ondertallig in de laagste en een beetje oververtegenwoordigd in de hoogste klassen. Een elitair gezelschap kan de Mariabroederschap daarom niet zijn geweest. Zij steunde in de eerste helft van de 16e eeuw niet alleen op een massale aanhang binnen Heusden, maar bovendien moet zij open hebben gestaan voor poorters uit elke maatschappelijke geleiding. Als dat in 1521 het geval was, waarom zou hetzelfde dan twintig jaar later niet nog steeds hebben gegolden?

Deze veronderstelling kan verder worden onderbouwd met hetgeen bekend is over de achtergronden van tal van individuele in-

geschrevenen op de dodenlijsten. Zo kennen we van een 300 gildeleden het beroep.⁵⁸ Vermeldingen van beroep in de toenaam waren in deze periode minder onderhevig aan fixatie tot een vaste familienaam dan plaatsnaam-toenamen. Van slechts enkele Heusdense geslachten staat wel vast dat zij het beroep uit de toenaam niet meer uitoefenden, de familie Potter(s) bijvoorbeeld en de Dorsschers en sommigen van de Ketelairs. Van het merendeel der personen in het 'dootboek' met een beroepsindexerend toenaamsbestanddeel mag evenwel gerust worden aangenomen dat het genoemde vak ook daadwerkelijk werd bedreven. In de kleurrijke schakering van beroepen die folio na folio is aan te treffen, weerspiegelt zich zowel de regionale verzorgingsfunctie van het Maasstadje als de brede maatschappelijke context waaruit het Mariagilde zijn leden rekruteerde. Onder de ambachtslieden waren bakkers, smeden, schoenmakers en kleermakers het meest vertegenwoordigd, gevolgd door slotenmakers, schippers, timmerlieden en schrijnwerkers. 'Plattijnmakers', goudsmeden, barbiers, messen- en mandenmakers, brouwers, wevers en lakenververs vindt men eveneens met regelmaat terug. Incidenteler: metselaars, molenaars, glazenmakers, volders en kuipers, pottenbakkers, (lei- of riet-)dekkers, hoefsmeden, 'lijndrayers', ketelmakers en ketellappers, rademakers en slagers. Slechts zelden te noteren valt de belmaker, de bontwerker, de 'bierdrager', de gortmaker, de kok, de olieslager, de steenhouwer, de stoeldraaier, de 'sliper', de steenbakker, de zeepzieder, schilder, speldenmaker, lepelmaker, de 'pelser' en de straatmaker. In een andere categorie horen de kooplieden thuis, waarvan er meer dan twintig worden genoemd. Menige notaris staat op de lijst en tenminste drie schoolmeesters en zes stadschirurgijnen zijn ingeschreven.

Checken we na de beroepen de openbare ambten, dan is het resultaat niet minder. Van de 233 verschillende schepenen (en burgemeesters)⁵⁹ die tussen 1411 en 1570 in functie waren, zijn er tussen de 146 (62,7%) en 161 (69,1%) in het 'dootboek' aan te strepen. Daarnaast telden de lijsten velen van hun naaste verwanten. Te zamen vormden zij een smalle elite van leidende families, die in Heusden de lucratieve inkomstenbronnen en prestigieuze baantjes verdeelden, van die van tolmeester en accijnspachter tot die van kerk-, gasthuis-, hospitaal- en H. Geestmeester. Soms werden uit hun midden lieden gerekruteerd voor de bekleding van hogere ambten in dienst van de landsheer, die van 'castellanus', rentmeester der domeinen, drossaard en stadsschout. Vóór 1448 behoorde echter zeker de kasteelheer tot de hoge Hollandse adel. Daarna waren de Nassaus titulair kasteelheer en rentmeester, vanaf 1505 zelfs pandheer van Heusden. De feitelijke uitoefening van de belangrijke openbare functies lieten zij over aan familieleden,

vertrouwelingen uit den vreemde of, af en toe, aan inheemse prominenten. Zelf verwaardigden de machtige heren van Breda zich nooit tot het lidmaatschap van de broederschap. De enige Nassau in het 'dootboek' was jonker Hendrik, zoon van Jan de bastaard van Nassau (Db 924). Hij bracht zijn laatste levensjaren in Breda door, waar hij in 1517 overleed.⁶⁰ Zijn vader was jarenlang waarnemer van het kasteelheerschap in Heusden. Andere 'castellani' waren wél lid van het gilde. Het 'dootboek' noemt er acht. Ook verschillende rentmeesters, 'stedehouder rentmeesters', drossaards en schouten staan – met of zonder vermelding van hun ambt – ingeschreven.

De lijst van dode 'zusters' biedt een bijzondere mogelijkheid de elite van het eerste garnituur te onderscheiden van die van het tweede. De etiquette van de tijd schreef namelijk voor dat dames van hoog aanzien werden aangeduid als 'joncfrou' of 'joffrou'.⁶¹ Kennelijk wist men precies wie wél en wie geen juffrouw was, want de bronnen zijn zeer vast en consequent in het toekennen van dit titulair predikaat. 128 overleden 'zusters', nagenoeg precies 7%, stonden te boek als 'joffrou'. Deze 128 dames zijn weer onder te brengen in een 70-tal families. Het zou ondoenlijk zijn hier een poging te wagen de beweegredenen achter elke toekenning aan te geven. Zo simpel is dat trouwens nog niet. Van gewichtige adellijke geslachten als de Van Zevenbergens, de Van der Merwedes en de Potter Van den Loo's zijn zij evident, bij het selecte groepje families dat voortdurend vertegenwoordigd was in de stadsmagistraat lijken ze voor de hand te liggen. Maar het moet vaak om finesses in het maatschappelijk aanzien zijn gegaan, die ons thans ontgaan. Van sommige schepenbare families als de Van Kuycks werden bijvoorbeeld de dames de ene keer wél en de andere keer niet als 'joffrou' betiteld. Achtung werd niet uitsluitend door het bloed bepaald, maar ook door onbestendiger omstandigheden zoals de vermogenspositie.

Om het spectrum te completeren zij tenslotte nog iets opgemerkt over de geestelijken op de Dcl-lijst in het 'dootboek'. Onder hen zijn telgen te herkennen uit vooraanstaande Heusdense en Zuidhollandse geslachten: Spiering (van Aalburg), Ynwijn-Van Outhuesden, Van Tuyl, Van Brakel en (Van) Questenborch om er een paar te noemen. Voor zover titels en geestelijke waardigheden werden aangetekend, moeten de meesten seculiere priesters zijn geweest wier ambten enigerwijze met de parochiekerk van Heusden te maken hadden. Behalve zes pastoors en een hele rij van 'capellani' en 'vicarii' van het Mariakoor telt de lijst met name zes dekens en niet minder dan 33 kanunniken van het kleine kapittel dat sedert 1355 aan de kerk was verbonden. Opmerkelijk is het ontbreken van de reguliere geestelijkheid. Men

zou toch mogen verwachten dat premonstratenzers van het klooster te Berne of benedictijnen van de Aalburgse uithof van de grote abdij van St.-Truiden zich bij de Mariabroederschap aan hadden gemeld. Het 'dootboek' noemt er niet één.⁶² De enige aanwezige regulieren waren de pastoors van Heusden. Sinds 1393 had het Heusdense cisterciënzerconvent Mariënkroon het patronaatsrecht van de kerk en in 1481 was zelfs een incorporatie 'in pleno iure' gevolgd.⁶³ De pastoor van Heusden was dus doorgaans een cisterciënzer.

De doden opnieuw geteld

Hoe omvangrijk en divers de aanhang van de broederschap in de eerste helft van de 16e eeuw ook was, de volwassen 'broeders' en 'zusters' uit Heusden alleen kunnen op het eerste gezicht het 'dootboek' maar moeilijk hebben gevuld. De volgende becijfering mag dat verduidelijken. Uitgaande van de geschatte aantallen huishoudens voor 1521 en 1543 en van een percentage van 80 voor het aantal mannelijke hoofden van huishoudens, is vervolgens de hypothetische 'normale' sterfte te berekenen onder de volwassen mannelijke bevolking van Heusden in deze beide jaren.⁶⁴ Het aandeel van de gildebroeders onder de gestorvenen kan eenvoudig worden bepaald door van de uitkomsten de gemiddelde percentages uit kolom VII van tabel 3 te nemen. De aldus geconstrueerde sterfte is te vergelijken met de geregistreerde gemiddelde jaarlijkse sterfte op de lijst van dode 'broeders' gedurende de tijdstrajecten waarbinnen 1521 en 1543 vielen (tabel 2). In tabel 5 zijn de uitkomsten samengevat.

Tabel 5. Hypothetische en geregistreerde jaarlijkse sterfte (I).

Jaar	I	II	III	IV	V	VI
1521	255	204	8,2	6,0	8,7	2,7 (31,0)
1543	280	224	9,0	6,5	10,2	3,7 (36,3)

I = geschat aantal huishoudens; II = geschat aantal mannelijke hoofden van huishoudens (80% totaal); III = hypothetische sterfte (40 promille); IV = hypothetische sterfte onder gildebroeders; V = geregistreerde gemiddelde sterfte op Db-lijst; VI = verschil kolommen V en IV (absoluut en als percentage van kolom V).

Uit kolom VI valt af te lezen dat het berekende bestand van mannelijke gezinshoofden uit Heusden dat in het 'dootboek' werd ge-

registreerd, de inschrijving van 3 à 4 doden per jaar – dat is 31 à 36% van het jaarlijks aantal inschrijvingen – onverklaard laat. In theorie zijn hiervoor meerdere oplossingen aan te dragen, aangenomen dat het geschatte aantal huishoudens voor beide jaren redelijk correct is: de broederschap telde een groot aantal allochtone leden; de noteringen in het 'dootboek' omvatten tevens jonge gezinsleden die overleden vóórdat zij ooit zelf gezinshoofd werden; de mortaliteit in Heusden lag in de eerste helft van de 16e eeuw hoger dan de geschatte 40 promille.

Allochtone leden

Van de broederschap van de Illustere Lieve Vrouwe in Den Bosch is bekend dat zij op het hoogtepunt van haar bestaan lieden van heinde en verre aantrok. Den Bosch was echter een van de grootste steden in de noordelijke Nederlanden, een stad die bovendien kon bogen op een roemrijke traditie van mariale devotie rond het miraculeuze beeld in de St.-Jan. Daarbij vergeleken was Heusden een onbeduidend plaatsje en men kan zich voorstellen dat veel minder mensen van buiten de neiging hadden lid te worden van zijn Mariagilde. Een onderzoek naar de plaatsnaam-toenaamgeving in het 'dootboek' biedt de mogelijkheid hieromtrent enig uitsluitsel te krijgen. Met plaatsnaam-toenamen moet overigens voorzichtig worden omgesprongen. Ook binnen sociale groepen beneden de adel was het voeren van een plaatsnaam-toenaam als vaste familienaam in de late middeleeuwen al gemeengoed geworden. Dat geldt in het bijzonder voor de stadspatriciaten. De toenaam herinnerde nog wel aan de oorspronkelijke plaats van herkomst of aan de ligging van het belangrijkste familiegoed, maar had niets meer van doen met de feitelijke woonplaats van de dragers. Heusdense poorterfamilies waarvan vele leden in het 'dootboek' te vinden zijn, voerden toenamen als 'Van Aken', '(Van) Doesburg', 'Van Enscht', 'Van Eyndoven', 'Van Hemert', 'Van Ghemert', 'Van Gent', 'Van Catwijck', 'Van Kuyk', 'Van Out huesden', en 'Van Woeringhen'. Zij dienen hoe dan ook buiten beschouwing te blijven. Problematischer wordt het met 'verse' immigranten die soms een groot deel van hun actieve leven in Heusden sleten en daar in elk geval overleden. '(Peter) Vos van Delft' (Db 355), 'Peter Tielmans van Bairdwijs' (Db 976), 'Henrick Jans soen van Amsterdam' (Db 1.490) en 'Wolfgangck Jans Sullick van Monster' (= Münster) (Db 1.364) zijn voorbeelden van personen die toevallig uit andere bron zijn te traceren. Van veel andere dode 'broeders' en 'zusters' met een plaatsnaam-toenaam weten we verder niets. Na een eerste schifting blijft er trouwens al niet zo

gek veel meer over. De beste indicatie voor een feitelijke woonplaats buiten Heusden geven nog de preposities 'tot', 'toe', 'te' of 'wt' in plaats van 'van' vóór de plaatsnaam. 'Jacop Sas Janssoen tot Gorcum' (Db 892), 'Luytgaert Iacop Lambert soens wijf was te Delft' (Dz 914) en 'Willem Jans soen wt Papendrecht' (Db 939) zullen wel in die plaatsen woonachtig zijn geweest. Een enkele keer kon de residentie buiten Heusden echt expliciet uit andere bronnen worden aangetoond. 'Peter Jans soen die jonge van Herpt' (Db 1.102) was in dat dorp rond 1500 grondeigenaar en behoorde tot een inheemse familie die daar lang was geworteld. Idem met 'Jacob Pouwels van Wijck' (Db 526). En 'Heynrick Claes soen van Vlijmen' (Db 985) bekleedde in dezelfde tijd een belangrijke publieke functie in Vlijmen, waaruit mag worden afgeleid dat hij daar dan ook woonde.

Het aantal gildeleden dat op grond van een plaatsnaam-toenaam uiteindelijk is aan te merken als uitheems, moet met al deze reserves worden beschouwd als een maximum. Alles bij elkaar zijn er dat tussen de 100 en 150⁶⁵, beperkt tot de lijst van dode 'broeders' tussen de 85 en 135 – dat wil zeggen 5,5 à 8,8% van dat bestand. De meesten van hen kwamen, dat spreekt haast vanzelf, uit de nabijheid van Heusden. Elk dorp in het land van Heusden telde over de hele periode van het 'dootboek' genomen wel één of een paar leden. Voorts waren er uit het land van Altena, uit 's-Hertogenbosch en uit de buurt van Dordrecht. Dat nogal wat personen uit Breda ingeschreven waren, zal wel te maken hebben gehad met de 'Nassause connectie'. Slechts een enkeling was afkomstig uit de Meierij, de Bommelerwaard, het Gelderse deel van Limburg, uit Zeeland of uit een der grote steden van Holland. Te weinig is het om te gaan zoeken naar patronen in de geografische richting. Het overgrote deel van de gildeleden moet woonachtig zijn geweest in Heusden zelf.

Behalve door uitheemse leden kan het aantal jaarlijkse inschrijvingen van autochtonen verder worden ontlast door emigrés die zich vanuit Heusden elders vestigden, maar terzelfder tijd hun lidmaatschap aanhielden – ook al bracht dat met zich mee dat zij hun religieuze verplichtingen niet meer regelmatig konden vervullen. Het is bijzonder tijdrovend naar deze categorie systematisch op zoek te gaan. Een voorlopige peiling in de index op het oudste poorterboek van 's-Hertogenbosch stelde bovendien teleur. Tussen ca. 1470 en 1515 werden acht nieuwe poorters, afkomstig uit Heusden, geregistreerd. Onder hen werd slechts één Maria-'broeder' aangetroffen, 'meester Aernt zoen wilneer Aernt Janssoen van Langhenborgh van Huesden'⁶⁶, die als 'meester Aernt van Langenborch' in het 'dootboek' staat (Db 847). Natuurlijk moeten er meer van dit soort gevallen zijn geweest. 'Adriaen Laurens

van Huesden' was er vermoedelijk een (Db 1.144). Hij werd nog aangeslagen in de 'ommeslach' van 1521, maar zal later uit Heusden zijn vertrokken, want de toenaam 'van Huesden' kwam daar in het geheel niet voor. Zou ik de gemiddelde jaarlijkse emigratie uit Heusden vaststellen op het viervoud van de (geregistreerde) emigratie naar Den Bosch alleen, dan kom ik uit op een jaarlijkse emigratiequote van 3,1 promille op het geschat aantal mannelijke hoofden van huishoudens in 1514, dat als een goed globaal gemiddelde mag worden beschouwd voor de hele periode ca. 1470-1515.⁶⁷ Een quote in die orde van grootte zal eveneens van toepassing zijn geweest op de Lieve-Vrouwebroeders, een miniem aantal dus. Van hen is, althans volgens de Bossche ervaring, weer slechts een fractie ook gildebroeder tot de dood gebleven. Zelfs als men hier een ruime speling tolereert omdat de steekproef wel erg klein was, dan nog zou het effect in termen van aantallen inschrijvingen in het 'dootboek' te verwaarlozen zijn. Aan uitheemse én geëmigreerde 'broeders' samen reken ik daarom voor het gemak 7,2% (nl. het midden tussen de becijferde marges van 5,5 en 8,8% voor allochtone leden) toe van alle inschrijvingen op de Db-lijst in het 'dootboek'.

Gilde en gezin

Uit de incidentele concentraties van naaste verwanten of toevoegingen als 'mit syn kinderen' die eerder in het 'dootboek' werden signaleerd, kan geenszins worden afgeleid dat het lidmaatschap van de broederschap – of preciezer gesteld: het recht op een memorie na overlijden – zich automatisch uitstreckte over alle gezinsleden van een gildebroeder. Vergelijking tussen de lijsten van respectievelijk dode 'broeders' en 'zusters' leert dat het voor een echtgenote usance, maar geen verplichting was om samen met haar man lid te worden.⁶⁸ Omgekeerd was dat gebruik duidelijk minder dwingend. De lijst van 'zusters' is aanzienlijk langer dan die der 'broeders' en heel wat vrouwen, gehuwde zowel als ongehuwde, moeten zich geheel op eigen gelegenheid hebben laten immatriculeren. Dat is alleen al langs de volgende weg eenvoudig te bewijzen: de lijst van dode 'zusters' bestaat voor een vierde à een vijfde uit vrouwen die blijkens hun patronieme toenaam op het moment van overlijden ongehuwd waren.⁶⁹ Samen zijn er dat ongeveer $1833/100 \times 22,5 = 412$ en dat is weer nagenoeg 27% van het aantal namen op de lijst van dode 'broeders'. Uit een ampele, 'at random' getrokken steekproef van 528 namen van aantoonbaar gehuwde 'broeders' is echter te becijferen dat slechts bij 10,4 à 10,8% van deze categorie meestal één en anders hooguit twee of

drie ongehuwde dochters kunnen worden geplaatst uit de lijst van dode 'zusters'.⁷⁰ Ook al wordt het gezichtsveld hier en daar vertroebeld door problemen met de identificatie, het kan niet anders of talrijke ongehuwde vrouwen waren lid geworden, hetzij eigener initiatief, hetzij in navolging van moeders wier echtgenoten zelf niet tot de broederschap behoorden. Of de meesten van hen jonge, onmondige kinderen waren, valt te betwijfelen. Het kan allerminst de gewoonte zijn geweest dat jonge kinderen van gildeleden na het overlijden in het 'dootboek' werden bijgeschreven. Was dat wel het geval geweest, dan zou alleen al de enorme sterfte in de eerste levensjaren gezorgd hebben voor het grootste deel der jaarlijkse inschrijvingen. Daarvan blijkt evenwel niets. In het algemeen zal het toch zó zijn geweest dat het bereiken van hetzij de leeftijd van de eerste communie (13 à 14 jaar), of de wettelijke meerderjarigheid (in Heusden 20 jaar) voorwaarde was voor het lidmaatschap van de broederschap en daarmee voor inschrijving in het 'dootboek'. De enige uitzonderingen vormden misschien de al genoemde achteraf betaalde memories.

Om deze stelling te adstrueren moet opnieuw blind worden gevaren op gegevens over de ongehuwde dode 'zusters'. Toenamen van gehuwde vrouwen geven immers zelden of nooit uitsluitel over de identiteit van de vader en aan de toenamen van mannen kleven ondanks hun volledigheid toch twee nadelen: zij verraden nooit de burgerlijke staat van de drager en de grote variëteit en vrijheid in de toenaamgeving leidden ertoe dat verwijzing naar de vader in de regel beperkt bleef tot diens voornaam. Een zoon van een Claes Janss. van Wijk kon gemakkelijk Peter de timmerman Claess. heten, maar een ongehuwde dochter verscheen, althans in het 'dootboek' meestal met de naam van haar vader voluit in de toenaam (bijv. Anna Claes Jans dochter van Wijk). Daarom zijn de ongehuwde dochters uit de boven aangehaalde steekproef van 528 gildebroeders verder gebruikt om het tijdstip van overlijden te schatten en wel op de volgende wijze. Uit het plaatsingsnummer op de dodenlijsten is na raadpleging van de tijdstabellen (vgl. figuur voor de Db-lijst op blz. 205) vrij nauwkeurig te bepalen of de dochters vóór dan wel ná hun vader kwamen te overlijden en vervolgens hoe groot het tijdsinterval tussen beider sterfdata was.

In tabel 6 zijn de voornaamste uitkomsten schematisch weergegeven. Af te lezen is dat ruim 40% van de geregistreerde ongehuwde dochters vóór de vader stierf, krap 60% erna. In de tweede situatie omvatte het tijdsverschil in precies driekwart van het aantal gevallen tien jaar of meer. Het betrof hier naar alle waarschijnlijkheid zelden echt jonge kinderen. De kroon spande juffrouw Mechtelt Hacken dochter van Derenter (Dz 1.057), die in 1514 of 1515, dat was zo'n 66 jaar na haar vader, doodging. Nog meer ze-

Tabel 6. Het moment van overlijden van ongehuwde dochters van gildebroeders op de lijst van dode 'zusters'.

Overleden vóór vader	19 (27,9)		
Overleden vóór vader (inschrijving achteraf)	8 (11,8)		
Collectieve inschrijving vader met dochters*	1 (1,5)		
SUBTOTAAL 1	28 (41,2)		
Overleden ná vader met tijdsverschil van:		Overleden ná vader en vóór (stief)moeder	Geen (stief) moeder op Dz-lijst
0 tot 10 jaar	10 (14,7)	4	2
10 tot 20 jaar	8 (11,8)	2	2
20 tot 30 jaar	7 (10,3)		2
30 tot 40 jaar	8 (11,8)	1	
40 tot 50 jaar	3 (4,4)		
50 tot 60 jaar	3 (4,4)		1
60 jaar of meer	1 (1,5)		
SUBTOTAAL 2	40 (58,8)	7	7
TOTAAL	68 (100,0)		

* inschrijving als geheel voor 1 gerekend; in alle andere gevallen individuele personen gerekend

kerheid over de leeftijd en status is voor dezelfde groep te verkrijgen, wanneer men de sterfdatum van de echtgenote(s) van de vader (d.w.z. de moeder of stiefmoeder van de dochters) bij de berekening betreft. Zeven ongehuwde dochters uit het onderste deel van de tabel bleken ook vóór de weduwe van hun vader overleden te zijn. Van zeven anderen stond geen (stief)moeder op de lijst. Een en ander betekent dat het getal van ongehuwde dochters dat uiteindelijk als wees overleed volgens deze steekproef $100 - 41,2 - 100 (7/(40-7)) = 37,6\%$ van het totaal aantal ongehuwde dode 'zusters' bedroeg. Aangenomen dat de verhoudingen gehuwden : ongehuwden en kinderen die vóór de ouders overleden : verweesde ongehuwden onder de 'broeders' en 'zusters' elkaar niet veel ontlepen⁷¹, is het complement van deze geschatte 38% ongehuwde wezen in te voeren in de herberekening van de aandelen in de geregistreerde gemiddelde jaarlijkse sterfte op de Db-lijst, die niet door de sterfte onder de volwassen gildebroeders uit Heusden verklaard hoefde te worden. Dat houdt in dat $(22,5/100 \times 62/100)100 = 13,95\%$ van de geregistreerde gemiddelde jaarlijkse sterfte op het conto zou mogen worden geschreven van ongehuwde zonen die vóór hun vader of anders vóór hun

(stief)moeder overleden en die daarom bij leven meestal niet over een eigen vermogen of huishouden beschikten. Tussen het bezit van een eigen vermogen en het voeren van een eigen huishouden moet weer een onderscheid worden gemaakt. De basis onder de berekende hypothetische jaarlijkse sterfte (tabel 5, kolom V) werd immers gevormd enerzijds door een lijst met contribuabelen aan een vermogensbelasting, anderzijds door een opgave van betalingsplichtigen voor een belasting op het huisbezit. De onderliggende gedachte is dat méér ongehuwde (volwassen) wezen over een eigen vermogen beschikten dan er tegelijk ook een zelfstandig huishouden voerden. Heel wel denkbaar is namelijk dat zij werden opgenomen in het huis van een naaste verwant. Andermaal is die gedachte het beste toe te lichten aan de hand van gegevens over vrouwen. Gaat men, voor zover mogelijk, de burgerlijke staat na van de zelfstandige vrouwelijke contribuanten aan respectievelijk de 'ommeslach' van 1521 en de tiende penning van 1543, dan blijkt dat in 1521 bijna een kwart van de schatplichtige vrouwen een ongehuwde dochter was tegen slechts 10% in 1543 (tabel 7).

Tabel 7. De burgerlijke staat van vrouwelijke contribuanten aan de 'ommeslach' van 1521 (N=52) en de tiende penning van 1543 (N=40) (in absolute getallen en procenten).

Jaar	Weduwen	Ongehuwde dochters	Onbekend
1521	19 (36,5)	12 (23,1)	21 (40,4)
1543	21 (52,5)	4 (10,0)	15 (37,5)

Natuurlijk moeten de werkelijke aantallen hoger hebben gelegen – het percentage 'onbekend' is voor beide jaren groot –, maar aan de verhoudingen zal dit weinig hebben veranderd. Wel zou men kunnen veronderstellen dat volwassen vrijgezellen eerder een zelfstandig huishouden voerden dan ongehuwde oudere vrouwen. Elke schatting van het verschil blijft echter arbitrair. Tegenover de 38% van de geschatte ongehuwde 'broeders' die bij overlijden in 1521 over een eigen vermogen beschikten, ben ik voor 1543 uitgegaan van een percentage van 25 onder dezelfde groep, dat bij overlijden zelfstandig een huis bewoonde. De overige driekwart maakte op het moment van sterven deel uit van het huishouden van (een der) ouders, overige verwanten of anderen. Te zamen namen de laatsten $(22,5/100 \times 75/100) 100 = 16,9\%$ van de geregistreerde gemiddelde jaarlijkse sterfte in het tijdstraject waarbinnen 1543 viel, voor hun rekening.

Tabel 8. Hypothetische en geregistreerde jaarlijkse sterfte (II).

Jaar	I	II	III	IV	V	VI	VII
1521	8,7	0,63	1,2	6,9	6,0	7,0	+0,1
1543	10,2	0,73	1,7	7,8	6,5	7,7	-0,1

I = geregistreerde gemiddelde sterfte op Db-lijst; II = aftrek 7,2% voor alloctonen en emigrés; III = aftrek 14 resp. 17% voor onzelfstandige kinderen; IV = te verklaren rest kolom I; V = hypothetische sterfte onder gildebroeders bij mortaliteit 40 promille (zie tabel 5); VI = idem bij mortaliteit resp. 47 promille (1521) en 48 promille (1543); VII = verschil kolommen VI en IV.

Met deze nieuwe gegevens kan tenslotte tabel 5 worden verbeterd en een betere balans worden opgemaakt tussen hypothetische en geregistreerde jaarlijkse sterfte onder de gildebroeders (tabel 8). Na aftrek van de becijferde aandelen in de geregistreerde gemiddelde jaarlijkse sterfte voor rekening van alloctone leden (incl. emigrés uit Heusden) en onzelfstandige kinderen, blijft nog altijd een gering verschil tussen hypothetische en geregistreerde sterfte over (kolommen IV en V). Dat verschil kan worden opgeheven door een verhoging van de resterende variabele, de mortaliteit onder mannen boven de twintig jaar. Verhoging van 40 tot 47 promille voor 1521 en van 40 tot 48 promille voor 1543 brengt de sterften uiteindelijk zeer dicht bij elkaar (kolommen VI en VII). Een gemiddelde mortaliteit van 47,5 promille onder volwassen mannen is voor het begin van de Nieuwe Tijd hoog, maar niet exceptioneel hoog.

Het verloop van de populariteit

De massale en brede aanhang van het Lieve-Vrouwegilde in Heusden maakt het 'dootboek' tot een formidabele bron voor de sociale geschiedenis van stad en land van Heusden in een bredere context. Voor de lange periode tussen 1363-1366⁷² en 1521 bestaat thans geen enkel nominatief overzicht van de poorters van Heusden. Dat maakt historisch onderzoek naar bijvoorbeeld de sociale en economische relaties tussen burgers en dorpers in de late middeleeuwen bijzonder lastig. De vraag is echter of de populariteit van de broederschap door de jaren heen steeds op hetzelfde hoge niveau lag als voor de periode 1520-1545 vastgesteld kon worden. Die vraag is niet alleen met behulp van tabel 2 op te lossen. De gemiddelde jaarlijkse sterfte in het 'dootboek' kon voor

de eerste helft van de 16e eeuw uitsluitend bevredigend worden verklaard, omdat een betrouwbare schatting viel te maken van het totaal aantal huishoudens in Heusden op een paar punten in die periode. De jaren na 1543 vormen wat dat aangaat geen probleem: er is ruim voldoende bronnenmateriaal om het verloop van de populariteit in de tweede helft van de 16e eeuw te meten. Met de eeuw vóór 1500 ligt dat aanzienlijk moeilijker. Niet alleen bestaan geen nominatieve bevolkingsoverzichten, zelfs ontbreken voor het grootste deel van die honderd jaar cijfers over de totale bevolkingsomvang. Elke taxatie wordt daarmee noodgedwongen een defectieve en tentatieve, gebaseerd op hetgeen bekend is over de ruimtelijke en economische ontwikkelingen en over de politieke en militaire gebeurtenissen die de bewoning mogelijk hebben beïnvloed. Het is hier niet de plaats tot in detail in te gaan op alle afwegingen die zijn gemaakt bij mijn schatting van het aantal huishoudens op enkele momenten in de 15e eeuw (tabel 9, kolom I). Ik volsta met enkele hoofdpunten.

Tabel 9. Het verloop van de populariteit van de OLV-broederschap binnen Heusden (ca. 1400-1545).

Jaar	I	II	III	IV	V	VI
1400	225	180	8,6	–	–	–
1430	250	200	9,5	8,4	6,4	67,4
1470	325	260	12,4	8,0	6,0	48,4
1494	250	200	9,5	8,0	6,0	63,2
1514	285	228	10,8	8,7	6,6	61,1
1520	255	204	9,7	8,7	6,6	68,0
1543	280	224	10,6	10,2	7,8	73,6

I = geschat aantal huishoudens; II = aantal mannelijke hoofden van huishoudens (80% totaal); III = jaarlijkse sterfte bij gemiddelde mortaliteit 47,5 promille; IV = geregistreerde sterfte in het 'dootboek' (zie tabel 8); V = netto mortaliteit onder gilde'broeders' (na aftrek allochtonen enz.); VI = geschat percentage van (volwassen mannelijke) bevolking, dat lid was van de OLV-broederschap = $(V/III) \times 100$.

De schatting voor ca. 1400 berust op de hofstedenregistratie van 1364-1366, de stadsuitbreiding aan de zuidzijde na 1385 en op het aantal weerbare mannen dat ter heervvaart werd opgeroepen voor de veldtochten tegen Friesland. De groei van de stad is vervolgens afgeremd door de Arkelse oorlogen en de strijd rond de opvolging van graaf Willem VI, waarin Heusden regelmatig betrokken raakte. Rond 1430 moet echter toch weer van enige opgang sprake zijn

geweest, want uit die tijd stammen de vroegste berichten over bewoning vlak buiten de Wijkse Poort, aan de noordwestzijde van de stad. De betrekkelijke welvaart die, met ups en downs, volgde in de decennia daarna, kon langs verschillende wegen worden gestaafd. Het getal van huishoudens zal een voorlopig plafond hebben bereikt rond 'hertoge Kaerles goede tiden', maar de retrospectieve opgave van het aantal haardsteden in de Enqueste was stellig overdreven hoog.⁷³ Nu was het gelamenteer van de informanten uit 1494 over de teloorgang van het Maasstadje niet helemaal ongegrond. De kanalisering van de Maas bij Hemert, als gevolg waarvan Heusden aan een dode arm kwam te liggen, trok ongetwijfeld nering weg. De vijandelijkheden tussen de Habsburgers en de hertogen van Gelre maakten het leven aan de grens er niet gerieflijker op. De opgave van het aantal haardsteden voor 1494 zelf mag tenslotte als betrouwbaar worden bestempeld. Zij moet inclusief de huizen buiten de Oudheusdense Poort zijn geweest, want er werd een rechtstreeks verband gelegd tussen haardsteden-tal en fiscale contributieplicht.

Alle stukjes verkregen informatie zijn nu in elkaar te passen. Combinatie van de tabellen 2 en 9 en 'ceteris – percentages allochtonen en emigrés (7,2%), onzelfstandige kinderen (i.c. 17%) en gemiddelde mortaliteit onder volwassen mannen (47,5 promille) – paribus', maken het mogelijk het verloop van de populariteit van de broederschap binnen Heusden bij benadering te reconstrueren (tabel 9, kolom VI). Tegelijk wordt daarmee de waarde van het 'dootboek' als kwalitatieve bron voor de geschiedenis van Heusden per tijdvak gepreciseerd. De laatste kolom van tabel 9 spreekt voor zichzelf. De belangstelling voor het lidmaatschap van de broederschap was aanvankelijk groot, maar zakte beduidend in de jaren toen het Heusden voor de wind ging. Al voor de eeuwwende tekende zich opnieuw een kentering af. Of er enig verband bestond, is niet te zeggen, maar juist in de moeilijke decennia rond 1500 werd de populariteit omhooggestuwd. Zij culmineerde in de eerste helft van de 16e eeuw. De neergang moet abrupt zijn geweest en zich pas kort voor het begin van de Opstand hebben voltrokken, zelfs indien men rekening houdt met enig tijdsverschil tussen de eigenlijke immatriculatie en de inschrijving in het 'dootboek' (vgl. hierboven, blz. 208). Zou het al zo zijn geweest dat de roep om reformatie in de loop van de 16e eeuw steeds sterker werd, dan heeft hij de geïnstitutionaliseerde Mariadevotie in ieder geval nooit aan het wankelen gebracht.

Tot besluit

Volgens Jacob van Oudenhoven waren de 'Vrouwen-broers' de 'gequalificeerste' van Heusden, maar telde de stad daarnaast nog vier andere 'Geestelijke-politieke Gulden'.⁷⁴ Beide beweringen zijn hooguit ten halve waar. Om met de laatste te beginnen: het bestaan van drie van de door Van Oudenhoven genoemde gilden kan uit contemporaine bronnen worden bevestigd, te weten de broederschappen van St.-Catharina, St.-Agatha en St.-Barbara. De naam van de vierde, die van St.-Lucia, berust ongetwijfeld op een verkeerde lezing van de Latijnse naam voor de broederschap van het H. Kruis (confraternitas Sanctae Crucis).⁷⁵ Maar daarmee is de rij nog niet vol. Want er wordt ook nog melding gemaakt van de gilden van St.-Jacob, St.-Cornelis, St.-Eligius en van een tweede Mariavereniging, die van de 'moeder ter noit gods' of de 'moeder van de zeven smarten'.⁷⁶ Precies zoals dat voor de oude Mariabroederschap gold, was de devotie in al deze gilden gericht op de schutspatroon van een altaar in de parochiekerk van Heusden. De toevoeging bij Van Oudenhoven van het predikaat 'politieke' (d.w.z. in de magistraat vertegenwoordigde?) zou aanleiding kunnen geven tot het vermoeden dat het hier om functionele corporaties of ambachtsgilden ging. De kwalificatie van Van Oudenhoven is echter hoogst misleidend. Ambachtsgilden hebben nooit vaste voet weten te krijgen in het stadsbestuur van Heusden. Voor het overige is er zo goed als niets over te achterhalen⁷⁷ en mogen we aannemen dat bovengenoemde gilden religieuze broederschappen zijn geweest, georganiseerd op de wijze die van de Mariabroederschap bekend is.

Uit het voorgaande is voldoende gebleken dat de Mariabroederschap lieden met allerlei beroepen en met zeer uiteenlopende maatschappelijke achtergronden in haar gelederen toeliet. Daarmee kan meteen de eerste opmerking van Van Oudenhoven worden ontkracht. Een vraag die rest, is of er nog wel ruimte was voor een vruchtbaar bestaan van tenminste acht andere religieuze verenigingen in een stadje als Heusden bij de aanhoudende massale populariteit waarin het Lieve-Vrouwegilde zich mocht koesteren. Op dit punt mogen we ons niet laten misleiden door de toevalligheid van de bronnensituatie. De Mariabroederschap zal zonder twijfel de grootste religieuze vereniging van Heusden zijn geweest, maar dat wil niet zeggen dat het lidmaatschap in die zin 'exclusief' was, dat het inschrijving bij een andere broederschap uitsloot. Van de weinige namen die ons zijn overgeleverd van 'hoofdmannen' van de gilden van St.-Barbara, St.-Catharina en St.-Jacob, waren er zo al zes opgetekend in het 'dootboek' van de Mariabroederschap.⁷⁸ Zelfs vormde het lidmaatschap geen obstakel

Tabel 10. Familieloyaliteit jegens de Mariabroederschap.

Gezinshoofd	Echtgenote(s) (indien lid)	Kinderen (wel lid)	Kinderen (onzeker)	Kinderen (geen lid)
1. Lemken die becker (Db 200)	Heilwich (Dz 335)	Assel (Dz 327)	Willem (Db 620?)	Yda Bely Willem
2. Heynric Aert Ywijns (van Outhuesden) (Db 234)	a) jfr. Lysbeth (Dz 129) b) jfr. Hadewich (Dz 130)	Luythaert (Dz 420) Jacob (Db 271)		
3. Jacop Rutghers (van Ophoven) (Db 324)	Lysbet (Dz 428)	Aert Ywijns (Db 356) Aleyt (Dz 614) Beatrijs (Dz 724) Marij (Dz 892)		Korsijn ^g Oede Lysbet Gerard Mechtel ^g Yda ^g
4. Hac Wouters die backer (Db 331)	-	Kathelijns (Dz 4.470)		
5. Heynric die Vere (Jans Potters) (Db 345)	Gerijt (Dz 204)	Rutger ^g (Db 592) Dinge (Dz 797)		Luytgaert Jan Potter Mechtel ^g Hillin ^g
6. Hack van Outhuesden Aernts (Db 463)	jfr. Margriet (Dz 545)	Jan ^g (Db 896) Lysbeth ^g (Dz 1.053) Ywijns ^g (Db 1.045)	Gertrude ^g (Dz 814?)	broeder Jan Melis Goessen Jenna ^g Anna ^g
7 ^a . Melis Direx (Db 711)	Adriana (Db 753)			Margaretha Hugo Jacob
7 ^b . Ywijns Melis Direx (Db 1.045)	-			Geertruyt ^g
8. Symon Anthonis (Db 757)	Heyl (Db 852)			
9. Gerit van Catwijck (Db 795)	jfr. Cornelia (Dz 628)	mr. Jan (Dz 180)	Willem ^g (Db 853?)	
10. -	Esse wed. Hack Ywijns van Outhuesden (Dz 1.029)	Alveraet ^g (Dz 1.361) Ywijns (Dz 1.109) Margriet ^g (Dz 1.043)	Ywijns ^g (Db 1.047?)	

g boven naam = zeker gehuwd (echtgenoot/echtgenote bekend)

voor een functie in dienst van een andere Mariavereniging. Twee van de 'provisores' of zaakwaarnemers die de Illustere Lieve Vrouwebroederschap van Den Bosch kort na 1500 in het land van Heusden installeerde, zijn bijvoorbeeld eveneens op de lijst van overleden geestelijken in het 'dootboek' te vinden.⁷⁹ Terzijde zij nog opgemerkt dat het instituut van de Mariabroederschap geenszins een bij uitstek stedelijk verschijnsel was. Uit twee dorpen op het platteland van Heusden, Baardwijk en Wijk, is het bestaan van een soortgelijke vereniging omstreeks 1500 gedocumenteerd.⁸⁰ Waarschijnlijk waren er veel meer, want minstens 13 van de 16 parochiekerken in het land van Heusden hadden een altaar dat gewijd was aan Maria.⁸¹

Religieuze verenigingen in het algemeen en Mariabroederschappen in het bijzonder vormden het organisatorische kader van een markante en wijd verbreide uiting van volksgeloof in de late middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd. Men kan lang filosoferen over de veelheid van religieuze, psychologische en sociale behoeften waarin zij kennelijk voorzagen. De behoefte misschien aan veraanschouwelijking van het geloof, aan saamhorigheid en bundeling van devotionele kracht bij het afsmecken van heilige bescherming tegen de talrijke gevaren die het leven toen bedreigden of aan zekerheid over het lot van de ziel in het hierna maals. De behoefte ook om deel uit te maken van een organisatie waarbinnen maatschappelijke barrières, al was het dan slechts tijdelijk, werden doorbroken. Maar juist in hun massaliteit, openheid en gebrek aan exclusieve loyaliteit school het gevaar voor oppervlakkigheid en opportunisme. Nog één keer voer ik de Heusdense 'vrouwen-broers' ten tonele om een aspect van deze stelling te onderbouwen. Men zou wellicht verwachten dat het lidmaatschap van de broederschap binnen families als een kostbaar geestelijk erfgoed van de ene op de andere generatie werd overgedragen. In werkelijkheid moet de afhankelijkheid jegens het gilde nogal bescheiden zijn geweest. Zijn namelijk van gildebroeders uit andere bronnen meerdere volwassen kinderen bekend, dan blijken die net zo vaak niet als wel in het 'dootboek' ingeschreven te staan. Tabel 10 geeft een tiental voorbeelden waarover toevallig veel informatie bestaat, maar zo moet het vaak zijn gegaan. Uit het 'dootboek' alleen zijn zelden grote gezinnen te reconstrueren.

Noten

Lijst van gebruikte afkortingen

- ARA = Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, IIIe afdeling
- AGH = Archief Graven van Holland
- ASH = Archief Staten van Holland vóór 1572
- HS = Collectie Handschriften IIIe afdeling
- RK = Archief van de Rekenkamer van Holland
- RALB = Rijksarchief in de provincie Limburg (B) te Hasselt
- ABStT = Archief van de benedictijnerabdij van St.-Truiden
- RANB = Rijksarchief in de provincie Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch
- AMH = Archief van de Heusdense cisterciënzerkloosters Mariënkroon en Mariëndonk
- KCH = Archief van het klooster van St.-Catharina te Heusden
- KPH = Archief van het kapittel en de proven te Heusden
- StrAHA = Streekarchivariaat Land van Heusden en Altena, vestiging Heusden
- OAH = Oud-archief van de stad Heusden

1. Voor een algemene indruk van de verspreiding van Mariabroederschappen in de noordelijke Nederlanden: J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland*, 9 delen, Amsterdam 1904-1931, IV (1906), p. 185-213. Voorts voor opgaven van recente literatuur: G.C.M. van Dijk, *De Bossche optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973*, Tilburg 1973. C.I. Kruisheer, *De Onze Lieve Vrouwebroederschap te Doesburg, ca. 1397-1580*, Ellecom 1976. *Lexikon des Mittelalters, Bd II*, München-Zürich 1983, kol. 738-741 (s.v. 'Bruderschaft').
2. ARA, AGH 237, f.108^r. Afdrukt bij: J. van Oudenhoven, *Beschrijvinge der stadt Heusden*, Amsterdam 1743 ('vermeerderde' editie van de uitgave uit 1651), p. 11-12 en p. 374. De datering van de schepenbrief in RANB, AMH 87, f.123^r (reg.nr.300) berust op een vergissing. Voor het jaar 1405 moet hier gelezen worden 1505. Vgl. AMH 150 (reg.nr.1676).
3. Daarvoor was een vaste post gereserveerd in de rekeningen van de rentmeester van Heusden. ARA, AGH 1714-1735 (rekeningen 1358-1392) en ARA, RK 2694-2766 (rekeningen 1431-1505).
4. P.C.M. Hoppenbrouwers, *Inventaris van het archief van het tertiarsenconvent van St.Catharina te Heusden*, 's-Hertogenbosch 1987, p. II-III.
5. Zie blz. 206/207. Eén van hen overleed zelfs al in 1375, maar het is niet uitgesloten dat zijn nabestaanden eerst later een 'dootscult' voor hem betaalden. Het jaar 1375 is niet per se de 'terminus ante quo' voor de fundatie van de broederschap.
6. Van Dijk, *Bossche optimaten*, p. 58.
7. De eerste ingeschreven geestelijke was 'her Hac van Outhuesden, ca.

nonick tot Ludick ende tot Utrecht'. Hij overleed tussen december 1424 en mei 1425. RANB, AMH 462 en 468 (reg.nrs.524, 581 en 869). De tweede, 'her Wouter Spiering deken tot Huesden', bekleedde die functie in ieder geval nog in 1415. RANB, KPH 143 (reg.nr.58). De nummer zes, 'her Aert van Goch' was in 1420 opgevolgd als pastoor van Heusden. RANB, AMH 394 (reg.nr.461).

8. RANB, AMH 393 (reg.nr.436).

9. RANB, AMH 631 (reg.nr.979). Over de functie van de 'roededragers': Van Dijk, *Bossche optimaten*, p. 73.

10. Over het lof: StrAHA, OAH F 50, uitgaven en F 46, f.4^r. Over de weekmis: RANB, AMH 631 en 120, p. 198 (reg.nr.1474). De mis werd op dinsdag om 8 uur gelezen overeenkomstig de testamentaire beschikking van de stichter, heer Ywijn die Cort, pastoor te Heusden en rector van de Mariakapel in Elshout. Hij overleed in 1459 en staat ingeschreven in het 'dootboek' van de broederschap (Dcl 30). Voor zijn testament: StrAHA, OAH F 36, transfix d.d. 9 oktober 1462.

11. Zie post 'van lyken te halen' in: StrAHA, OAH F 46, f.4^r.

12. RANB, AMH 631 (reg.nr.979).

13. De vijf 'messen voir die pestilencie' worden voor het eerst genoemd in de oudst bewaard gebleven stadsrekening van Heusden: C.C.N. Krom (red.), *Oudste stadsrekening van Heusden van 1457*, 's-Hertogenbosch z.j., p. 27. Daar wordt ook tweemaal gerefereerd aan de processie waarin 'men onse vrouwe draecht'. Aldaar, p. 18 en 30. Vreemd genoeg ontvingen bij die gelegenheid drie andere religieuze broederschappen uit Heusden een financiële tegemoetkoming uit de stadskas, maar het OLV-gilde zelf niet. Meer over de vier processies in de latere stadsrekeningen, bijv. StrAHA, OAH E 8 (stadsrekening 1566), f.15^r.

14. O.a. StrAHA, OAH E 10 (stadsrekening 1569), uitg. salarissen e.d. en OAH E 13 (stadsrekening 1572), f.11^r.

15. Van Dijk, *Bossche optimaten*, p. 55-56. Volgens Van Oudenhoven zouden de religieuze gilden in Heusden van hun inkomsten 'op de dagen van haren t'samenkomsten goetdier' gemaakt hebben. Van Oudenhoven, *Beschrijvinge*, p. 17-18.

16. StrAHA, OAH F 50. Register met opschrift: 'Dit is Onser Liever Vrouwen Maenboek ende restanten binnen der stadt ende lande van Huesden gemaect anno LXI - 1561'. Er is geen paginering of foliëring. De inkomsten zijn gerangschikt naar plaats en jaarlijkse vervaldag.

17. Aldaar, Hedikhuizen - Petri. Dit goed werd in 1518 verworven: RANB, KPH 37 (reg.nr.281).

18. StrAHA, OAH F 46, ff.3^r, 4^v en 14^r. Enkele legaten t.g.v. de broederschap: RANB, AMH 425, 337 en 130 (resp. reg.nrs.1656, 1665 en 1721).

19. Over dergelijke en andere inkomsten: Korneel Sloomans, 'De Hoge Lieve Vrouwe van Bergen op Zoom', in: *Jaarboek Oudheidkundige Kring 'de Ghulden Roos'*, XXIV (1964), p. 20-48; XXV (1965), p. 193-233 en XXVI (1966), p. 161-180. i.c. XXVI (1966), p. 161-162. Van Dijk, *Bossche optimaten*, p. 39-40 en p. 102-103. Kruisheer, *OLV-broederschap*, p. 21.

20. Dit zou kunnen blijken uit RANB, KPH 32, een extract uit het testament van jonkvr. Gerit wed. Goessen Zass d.d. 30 december 1512 (niet

verwerkt in reg.nr.256). Jonkvr. Gerit kocht daarin voor haarzelf en wijlen haar echtgenoot een memorie bij de OLV-broederschap. Jonkvr. Gerit is echter niet terug te vinden in het 'dootboek'. De 'Goessen Zass Korstiaens soen' op de dodenlijst voor mannelijke leken (Db 719) was, gezien de overlijdensdatum ruim vóór 1512, waarschijnlijk een andere dan de hier bedoelde Goessen.

21. StrAHA, OAH F 46, f.10^r. Dit 'manuaal' is niet zoals de inventaris vermeldt afkomstig van de cantor van de parochiekerk van Heusden, maar van de vicaris van het OLV-koor. Zie aldaar, ff.4^v en 10^r.

22. Zie de eerste inkomstenpost in StrAHA, OAH F 50, Heusden - Allerheiligen. Merkwaardig genoeg is deze uitgave nergens in de stadsrekeningen verantwoord.

23. StrAHA, OAH E 20 (stadsrekening 1578), f.31^r.

24. Van Oudenhoven, *Beschrijvinge*, p. 194.

25. H. van Bavel O. Praem., *Inventaris van het archief van de Heusdense cisterciënzerkloosters Mariënkroon en Mariëndonk*, 4 delen, 's-Hertogenbosch I (1972), p. XIX. Over deze episode ook: W.J.C.C. van den Hurk O. Praem., *Het verborgen leven van de abdij Berne in haar parochies, 1797-1857*, Tilburg 1977, p. 35-36.

26. Zij zijn althans niet geadministreerd in de oudste kerkrekeningen. StrAHA, OAH E 321. Vgl. voor het lot van de Doesburgse Mariabroederschap in deze periode Kruisheer, *OLV-broederschap*, p. 28.

27. StrAHA, OAH F 39. Schepenbrief met begeleidende procuratie d.d. 3 september 1609.

28. Van Oudenhoven, *Beschrijvinge*, p. 18: 'Dese Gulden zijn afgeschafft ende hoer inkomen in pios usus geconverteert'. Het laatste dateerbare stervensjaar in het 'dootboek' is dat van Joost Peters soen van Ypelaer (Db 1.519). Hij overleed blijkens een belening voor de leenkamer van Bokhoven in of kort voor 1593. De dodenlijst van mannelijke leken eindigt 14 namen verder met Db 1.533.

29. ARA, HS 1315. Het ARA verwierf dit manuscript in 1948. Dat is met enige andere summier gegevens, te vinden op twee bijgevoegde velletjes met aantekeningen van een gebruiker van wie de naam mij niet bekend is.

30. In deze nummeringswijze heb ik Kruisheer, *OLV-broederschap*, gevolgd. Overigens vindt men clerici met alleen een lagere wijdingsgraad (notarissen m.n.) op de dodenlijst van mannelijke leken.

31. Bijv. 'joffrou Lucia van Tuijl Gijsbert Duls huisvrouw was' (Dz 1.162) en 'joffrou Lijsbeth Spierincx dogter Robbert Jacobs van Veen huysvrouw was' (Dz 1.281).

32. Bijv. 'Claes Spiering Aerts soen' (Db 548 en 721), 'Willem Spierincx van Wel Ians soen' (Db 728 en 925), 'Ywijn van Outhuesden' (Db 122 en 446) en Jacop Zegers van Kuyc (Db 681 en 1.030).

33. Bijv. 'Stijn Dirck Haecs wijf was' (Dz 531 en 694) en 'Ermgaert Peters wijf was van Hec' (Dz 362 en 383).

34. Zie noot 29.

35. Tien van de 121 overleden clerici in het 'dootboek' hadden bijv. aantoonbaar een functie aan de kapel of het 'koor' van Onze-Lieve-Vrouw in de parochiekerk te Heusden.

36. Bijv. 'Godschalk Bokelaer, heer tot Herpt was' (Db 1.215), 'Aert die

convents knecht was van Beern' (Db 451) en bij de meeste gehuwde vrouwen heeft de toenaam-opgave de vorm van 'Geerborch Jans Potters wijf was' (Dz 499).

37. P.N. van Doorninck, *Inventaris van het oud-archief der heerlijkheid en gemeente Neder-Hemert*, Haarlem 1892, inv.nrs.154-155.

38. RANB, AMH 395 (reg.nr.462).

39. J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ± 1390-1477*, Hilversum 1985, p. 92 en noot 265.

40. Jan Seghers leefde nog op 10 juli 1375, maar was op 1 september van dat jaar overleden. Zijn echtgenote treedt dan op als weduwe: zie RANB, AMH 301 (reg.nrs.112 en 113).

41. Blijkens het kalendarium in het zgn. 'Missale van Wijk': A.F. van Beurden (red.), *Het missale van de kerk te Wijk bij Heusden*, Roermond 1906, resp. p. 41, p. 40 en p. 46.

42. Ibidem, p.40.

43. Resp. bij Db 1.286: 'anno LVI' en Dz 1.264: 'anno 1538' en bij Db 1.348: 'anno 1559, den 19 martij' en Dz 1.698: 'anno '71, 27 aprilis'. De laatste, Aleyt Boudewijn Berthols soen van Wijck huysvrouw was, was waarschijnlijk de moeder van magister Bartholomeus Boudewijns van Wijck, vicaris van het OLV-koor in de jaren rond 1570 (StrAHA, OAH F 46 f.1'). Dit zou erop kunnen wijzen dat de vicaris het 'dootboek' bijhield.

44. Van Oudenhoven, *Beschrijvinge*, p. 190-191.

45. Een voorlopige lijst van contemporaine meldingen van sterften door pestilentie of honger in het land van Heusden in de 15e en vroege 16e eeuw bevat de jaren: 1400-1401, 1449, 1452, (ca. 1460), 1487, 1495, 1508 en 1518. Deze lijst zou aangevuld kunnen worden met bekende pest- en hongerjaren in de omgeving van Heusden, bijv. te 's-Hertogenbosch. Voor dergelijke jaren aldaar: Van Dijck, *Bossche optimaten*, p. 63, p. 107 en p. 163.

46. Te verrekenen blijft de factor totale omvang van de populatie. Zie daarvoor p. 224-225.

47. StrAHA, OAH E 2, ff.7^v-12^r. Uit gegevens over sterfjaren in het 'dootboek' valt af te leiden dat de lijst in 1520 of misschien al eind 1519 werd opgemaakt. Archivaris T. van der Aalst was zo vriendelijk mij direct na inzage een perfecte kopie ter beschikking te stellen.

48. ARA, ASH 240.

49. *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslantl... gedaen in den jaere MDXIV*, R. Fruin (red.), Leiden 1866, p. 430.

50. Ibidem, p. 432.

51. *Enquete ende Informatie upt stuck van den reductie ende reformatie van den schiltaelen... gedaen in den jaere MCCCCXCIII*, R. Fruin (red.), Leiden 1876, p. 193-194.

52. Zie noot 45.

53. Cijfers voor het Hollandse Noorderkwartier in de Nieuwe Tijd bij A.M. van der Woude, *Net Noorderkwartier. Een regionaal-historisch onderzoek in demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland*, 3 delen, Wageningen 1972, I, p. 201-206.

54. Voor een der complicaties bij het omrekenen van 'eigen vermogen' naar zelfstandig huishouden: zie hieronder p. 222.

55. Mr. Jan was vrijwel onafgebroken schepen in de jaren 1505-1523. Hij overleed in 1527 (= Db 1.012). Mr. Geraerdts was schepen in de lange periode 1496-1530. Hij overleed waarschijnlijk in dat laatste jaar (= Db 1.032).

56. W.C. Boeschoten-E. van Manen, 'Een welstandsverdeling van Haarlem in 1543. Kwantitatieve toetsing van een 16e-eeuwse fiscale bron', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983), p. 523-539, i.c. p. 526-527 noot 12.

57. De 'ommeslach' is geadministreerd in een wat onorthodoxe rekening van 1 Rijnse gulden = 20 stuivers.

58. D.w.z. beroepsnaam-toenamen van dode 'zusters' zijn uitsluitend meegeteld, indien de echtgenoot, resp. vader, niet reeds op de lijst van dode 'broeders' voorkwam. Weliswaar werd het beroep niet door de naamdraagster zelf uitgeoefend, maar de toenaam geeft desalniettemin het milieu aan waaruit zij afkomstig was. Overigens gaat het slechts om een klein percentage van het geheel.

59. Als basis zijn gebruikt de redelijk betrouwbare magistratslijsten in de 17e-eeuwse historische 'beschrijvingen' van Heusden van Jacob van Oudenhoven en Theodorus Groen. Zij zijn te controleren en aan te vullen m.b.v. schepenbrieven e.d.

60. G.C.A. Juten, 'Jan van Nassau, kastelein van Heusden en zijn geslacht', in: *Taxandria* 40 (1933), p. 97-111, i.c. p. 104-105.

61. Wel te onderscheiden van 'vrouwe', dat op een nog hogere status duidt. Bijv. 'Vrouwe Jacob hertoghe Willems dochter van Hollant' (Dz 1) en 'Mijn vrouwe van Sevenbergen' (Dz 2). Vgl. Dz 1.202: 'Joncfrou Bertruyt, vrouwe van Druenen'.

62. Van deze beide grote abdijen is slechts één schenking t.g.v. de broederschap bekend: RALB, ABStT verzameling charters, regestenlijst nr.1303 (7 november 1472).

63. Van Bavel, *Inventaris Mariënkroon, I*, p. XVIII-XIX.

64. Het hypothetische sterftcijfer van 40 promille voor mannen boven de twintig is aangenomen op grond van mortaliteitsberekeningen in recente studies. Voor het Engelse platteland bestaan waarschijnlijk wat de late middeleeuwen betreft de meest nauwkeurige cijfers: zie kort, Zvi Razi, *Life, marriage and death in a medieval parish. Economy, society and demography in Halesowen, 1270-1400*, Cambridge 1980, p. 43-45. Het Hollands bronnenmateriaal biedt slechts beperkte mogelijkheden voor een mortaliteitsstudie. Vgl. D.E.H. de Boer, *Graafen grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ca. 1345 en ca. 1415*, Leiden 1978, p. 99-100.

65. D.w.z. plaatsnaam-toenamen van 'zusters' op de Dz-lijst uitsluitend meegerekend, indien de echtgenoot of vader niet zelf op de Db-lijst stond.

66. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, chronologische klapper op het oudste poortboek (ca. 1470-1580), inschrijving 31 januari 1504.

67. Zie tabel 9, kolom II.

68. Vgl.: Kruisheer, *OLV-broederschap*, p. 16. Zie hieronder tabel 10

voor enkele gevallen waarin slecht één helft van een echtpaar was ingeschreven in het 'dootboek'.

69. Percentages op grond van een 'at random' getrokken steekproef van driemaal 170 namen uit resp. de tijdstrajecten ca. 1430-1460, ca. 1480-1520 en ca. 1550-1580. De marge moest worden getolereerd, omdat informatie over de burgerlijke staat ontbreekt in toenames van het type 'Mari van Eyndoven', die vooral aan het begin van de Dz-lijst tamelijk veel voorkomen.

70. D.w.z. 55 à 57 positieve scores leverden bij elkaar 71 à 74 dochters.

71. Uit een steekproef van 100 dode 'broeders' in het tijdstraject ca. 1520-1550 kwamen er 18 in aanmerking voor de kwalificatie 'ongetrouwd'/'onzelfstandig'. Zij voerden géén beroepsnaam, bekleedden voor zover ik weet nooit publieke functies, van hen waren noch uit het 'dootboek', noch uit andere bron echtgenote(s) of kinderen bekend, zij contribueerden niet aan de heffingen van 1521 of 1543 en zij waren niet allochtoon. Toch ligt dit percentage van 18 waarschijnlijk een flink stuk boven het werkelijk aantal 'ongetrouwde wezen'. De persoonsgegevens zijn en blijven hoe dan ook hoogst onvolledig.

72. Voor die jaren bestaan opgaven van betalende van de zgn. hofstedetijns te Heusden, overigens niet gelijk te stellen met alle hoofden van huishoudens op dat moment. ARA, AGH 1718-1719.

73. *Enquete ende informatie*, p. 193.

74. Van Oudenhoven, *Beschrijvinge*, p. 17-18.

75. M.n. RANB, AMH 130 (reg.nr.1721), 248 (reg.nr.1292), 337 (reg.nr.1665, waarin de naam van het H. Kruisgilde opnieuw verkeerd is gelezen, ditmaal als gilde van de H. Drievuldigheid!) en 496 (reg.nrs.1125 en 1482). StrAHA, OAH D 20 (los stuk m.b.t. St.-Barbaragilde) en Krom, *Oudste stadsrekening*, p. 30.

76. Op het onderscheid tussen beide Mariabroederschappen wordt een licht geworpen door het testament van Elisabeth Adriaan Jacob Huguen dochter d.d. 15 mei 1504: RANB, AMH 337 (reg.nr.1665). Voorts is er een rentenboek van het 'Sinte Nootgodtsgilde' overgeleverd: StrAHA, OAH F 49 (2e helft 16e eeuw). Het gilde bestond overigens zeker al in 1451: StrAHA, OAH F 31 (vidimus St. Matheusdach 1451). Over de cultus van de *piëta* in late middeleeuwen en vroege renaissance: Kronenburg, *Maria's heerlijkheid*, II (1904), p. 211-279. Voor de overige broederschappen: RANB, AMH 429 (reg.nr.1778) (St.-Jacopsgilde); StrAHA, OAH F 31 (vidimus St. Matheusdach 1451) (St.-Cornelisgilde); RANB, AMH 676 (niet in reg.nr.1750) (broederschap van St.-Eligius).

77. Alleen over het schuttersgilde van St.-Joris is het nodige bekend. Misschien was er een gilde van timmerlieden dat Maria als patrones had, althans dat zou men kunnen afleiden uit het slechts gedeeltelijk leesbare stuk met het opschrift 'Die ordinantie vanden tymmerluden van Onser Liever Vrouwen int hoich choir' in: StrAHA, OAH B I 65^a, f. 2^{iv} (midden 15e eeuw?). Vgl. voor problemen bij het onderscheid tussen schuttersgilden, ambachtsgilden en zuiver religieuze broederschappen in Den Bosch: Van Dijck, *Bossche optimaten*, p. 74-75.

78. T.w. Korst Ywijns (Db 794) en Dirck Willem Merlants (Db 715) (St.-Catharinagilde), Lambert Jans Vriesen (Db 740) en Goessen Mertijns

(Db 965) (St.-Barbaragilde) en Melis Adriaans Vos (Db 1.016) en Willem Boudewijns (Db 974) (St.-Jacopsgilde). Vgl. tevens de lijst in tabel 1.

79. Nl. heer Peter Ghijsberts soen van Gheynt (Dcl 86), provisor te Wijk en heer Aert Gherits Potter, kanunnik te Heusden (Dcl 91), provisor te Heusden. Voor een lijst van 'provisores': Van Dijck, *Bossche optimaten*, p. 412-418 (Bijlage II).

80. In resp. A. Frenken (ed.), 'Een cijnslijst der pastorie van Baardwijk', in: *Met Gansen Trou* 10 (1960), p. 93 en 94, noot 3, en Van Beurden, *Mis-sale kerk Wijk*, p. 29 en 32.

81. Voor contemporaine opgaven uit de 15e en 16e eeuw: RALB, ABStT 6708 (collaties 1345-1588); Th. Goossens (ed.), 'Kerk- en kloostervisitatie in het bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16e eeuw', in: *Bossche Bijdragen* VI (1923-1924), p. 106-123; *Analecta Gysberti Coeverincx* (bewerkt door G. van der Elsen en W. Hoevenaars), 2 delen, 's-Hertogenbosch I, (1905-1907), p. 161-212.

Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1550

W.P. Blockmans

De personele samenstelling van politieke organen heeft al geruime tijd de aandacht getrokken van historici. Dit hoeft ook niet te verbazen omdat politieke instellingen per definitie betrokken zijn bij de machtsuitoefening, en derhalve een niet te geringe betekenis hebben in iedere samenleving. Bovendien hebben politieke elites doorgaans meer sporen in de bronnen nagelaten dan gewone stervelingen, zodat ze voor de onderzoeker ook gemakkelijker te vatten zijn.

Nu is er natuurlijk wel een verschil merkbaar in de benaderingswijzen van het probleemveld dat veelal wordt aangeduid als prosopografie. Terwijl specialisten van de modernere geschiedenis elkaar in de haren vlogen over de vraag in hoeverre ideologieën en motieven terecht buiten beschouwingen bleven¹, konden oud-historici zich al zeer gelukkig achten als ze erin slaagden een continue reeks korte loopbaanbeschrijvingen samen te stellen.² De geschiedschrijving over de middeleeuwen bevindt zich tussen de veelheid van mogelijkheden en de schaarste aan bronnen in. Het aanleggen en publiceren van lijsten van politieke en kerkelijke gezagsdragers vormt een vooral tijdens de 19e eeuw druk beoefende tak van het ambacht.³ Daarnaast hebben in toenemende mate bepaalde vraagstellingen de studie van politieke elites geïntereesseerd. Vragen naar de sociale positie van functionarissen vertegenwoordigen een belangrijke stroom van het recente onderzoek: verwantschapsbanden, universitaire studiën, geografische herkomst, vermogenspositie, informele sociale relaties.

Langs de weg van prosopografisch onderzoek konden nieuwe inzichten worden verworven in het functioneren van politieke organen als de Staten-Generaal van Frankrijk⁴ en de hofraad van de hertogen van Bourgondië.⁵ De sociale kenmerken en de studiën van groepen ambtsdragers zijn verhelderd door vele gevalstudies.⁶ De mate van openheid en geslotenheid van politieke elites, hun 'democratisering', in het bijzonder in de Nederlanden, is sedert de provocerende publikatie van Henri Pirenne in 1910 onderwerp geweest van vele beschouwingen. Van Uytven heeft in 1962 op overtuigende wijze aangetoond dat het plutocratisch gehalte van de middeleeuwse stadsbesturen in de Nederlanden door geen enkele opstand of revolutie werkelijk is uitgebannen. Wel consta-

teerde hij dat de politieke macht het sterkst geconcentreerd bleef in de handen van de meest vermogenden in weinig geïndustrialiseerde stadjes, terwijl grotere handels- en nijverheidscentra een ruimere participatie kenden.⁷

Juist deze constatering vormt het vertrekpunt van de voorliggende studie. Indien de sociaal-economische structuur van een stad bepaalt in welke mate de vermogensconcentratie zich kan doorzetten in een machtsconcentratie, dan zal dit wellicht ook consequenties hebben voor de mobiliteit van het politieke personeel. Langs deze weg kan een verdere verfijning worden nagestreefd van de relaties tussen de politieke elite en de kenmerken van de samenleving waarin zij functioneert. De werkhypothese luidt dan: in kleine, weinig op handel en nijverheid gerichte steden is de participatie aan de politieke besluitvorming gering en de horizontale en verticale doorstroming van ambtsdragers traag; in grotere, meer industrieel en commercieel gerichte steden is de participatie hoog en de verblijfsduur kort.

De gekozen onderzoeksmethode is prosopografisch, zij het met de beperking dat alleen gegevens die rechtstreeks de politieke carrière betreffen, in dit onderzoek zijn betrokken: rang van de uitgeoefende functie(s), duur en verloop van de carrière; in enkele gevallen slechts zullen verwantschapsbanden ter sprake komen. In het volle bewustzijn dat prosopografisch onderzoek veel meer aspecten kan omvatten dan de hier genoemde⁸, acht ik het verantwoord in dit verband deze beperkte probleemstelling te kiezen als aanvulling bij de hoger vermelde plutocratie-these. Dit te meer wanneer de opzet erin bestaat een aantal steden naast elkaar te analyseren op een wijze die het *gehele* politieke personeel omvat en van *iedere* deelnemer de *volledige* carrière wordt samengesteld. Alleen onder die voorwaarden kunnen over de mobiliteit en de participatie statistisch gefundeerde uitspraken worden gedaan. Vanuit de resultaten op het niveau van de stadsbesturen kunnen weer verdere verbanden worden gelegd naar hogere en lagere bestuurslagen, zoals dat recent is gedaan voor de Brugse ambachtslieden.⁹

Het zal duidelijk zijn dat het noodzakelijk is loopbanen in hun volledig verloop te reconstrueren om uitspraken mogelijk te maken over carrièrepatronen. Evenzeer is het vanuit deze vraagstelling vanzelfsprekend dat rekenschap wordt gegeven van alle deelnemers aan de bestuurscolleges van een stad, ook van hen die daar slechts eenmaal voor een korte duur verbleven. Het volstaat niet om enkele saillante uitzonderingsgevallen te bespreken wanneer men de werking en de representativiteit van een bestuur wil kennen. De mate waarin prominenten afwijken van gewone deelnemers zal pas kunnen blijken uit een kwantitatieve onderbouwing.

Deze beperkte invalshoek ontkent geenszins de noodzaak aan aanvullende – veelal kwalitatieve – onderzoeken.

De afbakening van een tijds kader is hoofdzakelijk bepaald door de wens om inzicht te verwerven in de periode voor de godsdienstige en politieke verschuivingen tijdens de tweede helft van de 16e eeuw. Daarover is immers al veel gepubliceerd.¹⁰ In hoeverre echter in de voorafgaande anderhalve eeuw de mutatieprocessen van het politieke personeel beïnvloed zijn door de langzaam voortschrijdende staatsvorming of door de schokken van regime-wisselingen en opstanden, blijft nog te onderzoeken.¹¹ Ten einde de intergenerationele veranderingen te kunnen observeren, is gekozen voor een tijdsbestek van anderhalve eeuw van 1400 tot 1550 ofwel zes tot acht generaties. Voor alle ambtsdragers die in of kort na 1400, en kort voor of in 1550 in een functie kwamen, is de loopbaan vervolledigd wat een uitloop in de tijd naar voren en naar achteren meebracht. Doelstelling van het onderzoek is het observeren van de reële wisselingsprocessen in het politieke personeel in een viertal, onderling duidelijk naar omvang en sociaal-economische structuur verschillende steden. De keuze is gevallen op Gent, Dordrecht, Rotterdam en Zutphen. Gent was in de 14e, en wellicht ook nog tijdens de 15e eeuw, de grootste stad van de Nederlanden; in de loop van de 16e werd ze voorbijgestreefd door Antwerpen. Rond het midden van de 14e eeuw telde Gent ca. 64.000 inwoners; de enige cijfers voor de 15e eeuw betreffen drie van de zeven stadsparochies, waar zowat 20.000 inwoners zijn geteld in 1478 en 1492, wat zou kunnen wijzen op een lichte achteruitgang.¹² De professionele structuur vertoonde een sterk overwicht van de textielambachten, die aan 60% van de beroepsbevolking werk verschaften. Gent staat dan ook voor het type grote nijverheidsstad. Dordrecht, met in 1354 ca. 10.000 inwoners, was vanouds een vooraanstaande handelsstad. Wellicht verloor ze door haar hoofdzakelijke oriëntatie op de rivierhandel tijdens de 15e eeuw terrein tegenover de Noordhollandse steden. Dordrecht was een van de weinige steden in het Noorden waar de ambachtsgilden erkenning hadden verworven; tot een toewijzing van 20 van de 26 jaarlijks te begeven schepenzetels zoals te Gent kwam het echter niet. Rotterdam staat in dit onderzoek als type van het stadje met louter regionale functies, duidelijk ondergeschikt aan de nabije centra Dordrecht, Delft en Gouda. De bevolkingscijfers schommelden tussen 5.738 in 1477, 4.374 in 1494 en 5.116 in 1514. Over de samenstelling van de vroedschap laat de oorkonde van 1436 geen twijfel bestaan: 'veertich personen van de rijkste'.¹³ Zutphen was als zetel van een graafschap een van de vier kwartierhoofdsteden van het hertogdom Gelre en kan daarom een be-

stuurlijk centrum genoemd worden. De ligging aan de samenvloeiing van IJssel en Berkel verleende de stad ook regionale commerciële functies. Toch stond zij in de schaduw van de veel grotere Gelderse steden Nijmegen en Roermond; op het einde van de 15e eeuw moet Zutphen ca. 3.400 tot 3.700 inwoners geteld hebben, naar Europese verhoudingen in die tijd nog steeds een middelgrote stad, maar op de schaal van de toenmalige Nederlanden toch eerder als klein aan te duiden.¹⁴

Uitgaande van de opvatting dat de bevolkingsomvang, gekoppeld aan gegevens over de sociaal-economische structuur, een duidelijk onderscheidend criterium vormt voor de vergelijking van steden¹⁵, vertonen de vier geselecteerde gevallen een voldoende variatiebreedte om uitspraken mogelijk te maken over verschillende types van steden in de Nederlanden. De hier te volgen methode van prosopografisch onderzoek zal in hoofdzaak kwantitatief zijn: eigenschappen van de personen zullen geteld worden en in onderling verband gebracht worden. Waar mogelijk worden statistische samenhangen opgespoord. Deze werkwijze put de mogelijkheden van de prosopografie, ook van de bestuurselites van middeleeuwse steden, geenszins uit; ze belicht echter wel aspecten die op een zo grote schaal nog niet eerder onderzocht werden.

Hoe groot is dan die schaal? Voor Gent werden voor de periode 1400-1506 alle leden van de beiden schepencolleges, de twee hoofddakens van de ambachtsgilden en de kiescolleges voor de magistraat in het bestand opgenomen.¹⁶ Samen zijn dit 1.209 personen. Hoewel het in de andere drie onderzochte steden om beïndrukkend minder mensen gaat, blijven de uit te voeren bewerkingen zeer omslachtig, zodat ze alleen dank zij computergebruik konden worden uitgevoerd.¹⁷ Zelfs met het kleine aantal variabelen waarover men beschikt in de magistraatslijsten, valt immers al een zeer groot aantal verbanden te onderzoeken. De variabelen zijn in de regel slechts drieërlei: een jaartal, een naam (eventueel met een kwalificatie zoals een adellijke of universitaire titel, een aanduiding van verwantschap, beroep of woonplaats) en een functie. Uit deze karige gegevens kunnen toch heel wat gevolgtrekkingen gemaakt worden:

- de carrières zijn samen te stellen uit de jaarlijkse lijsten,
- familieverwantschappen zijn te traceren,
- het mutatie ritme is vast te stellen per jaartal, functie, beroep, familie of kwalificatie,
- carrièrepatronen zijn te onderkennen,
- verbanden tussen carrièreverloop en verwantschap, titel en beroep zijn uit te testen.

Deze geaggregeerde gegevens maken het mogelijk de praktijk

van de werking van de politieke instellingen te achterhalen, en dus na te gaan in hoeverre de regels werden toegepast. Daarnaast maakt deze eenvormige analyse het mogelijk de vormen van de machtsuitoefening, en in het bijzonder de mobiliteit van de gezagsdragers te vergelijken tussen steden met sterk verschillende sociaal-economische kenmerken.

De resultaten van het onderzoek naar de mutatiepatronen in het Gentse stadsbestuur laten zich samenvatten als volgt¹⁸: de doorstroming onder de 1.209 politieke functionarissen was hoog, gemiddeld bekleedde men slechts 3,3 ambten tijdens een carrière. Vergelijkbare gegevens voor andere steden leverden aantallen van 13 tot 17 op.¹⁹ Dit gemiddelde wordt sterk omlaaggetrokken door het hoge aandeel van hen die slechts éénmaal een benoeming ontvingen (36%). Van de functionarissen werd echter 17% zes en meer keren aangesteld en zij legden beslag op 45% van alle beschikbare ambten. De politieke carrière verliep in hoge mate discontinu daar de reglementaire onthoudingsperioden na een ambt in het algemeen strikt werden gerespecteerd. Duidelijke correlaties zijn geconstateerd tussen de duur van de loopbaan, het aantal beklede functies en het niveau daarvan. Een strak gehiërarchiseerd patroon bepaalde de opeenvolging van de aanstellingen; men klom stapsgewijze op van de laagste schepenzetels naar hogere; de kans om het topniveau te bereiken steeg naarmate men het tot een hogere rang bracht.

Het sterke overwicht van de ambachtsgilden die wettelijk 20 van de 26 schepenzetels toegewezen kregen, werd in de praktijk getemperd doordat een kwart van alle herbezettingen in die sector toch toevielen aan 'poorters', leden van het oude patriciaat en van de gegoede burgerij. Opvallend was ook de rol van edelen die slechts 2% van het politieke personeel uitmaakten, maar bij uitstek op de voorzittersstoelen terechtkwamen, vooral tijdens crisisperioden. In tijden van verzet of opstand tegen de vorst evenzeer als in fasen van gezagsherstel vormden edellieden de boegbeelden die bij beide partijen het nodige gezag inboezemden. Politieke crisissen zijn overigens herkenbaar aan een verdubbeling van de doorstroming, zoals eerder al was vastgesteld.²⁰ Verwantschapsbanden konden nog niet voldoende onderzocht worden, maar zelfs een analyse op grond van familienamen en expliciete filiaties toonde een sterk verband aan tussen het lidmaatschap van een wijdvertakte politiek actieve familie en het politieke succes.

Het carrièreverloop in de twee Hollandse steden die ik onderzocht, verschilt grondig van de vaststellingen voor Gent. Het gemiddelde aantal beklede functies dat te Gent op 3,3 lag, bedroeg te Dordrecht 5 en te Rotterdam 12. Hierbij dient evenwel te worden aangestipt dat de ambtsperiode van schepenen en raden te

Dordrecht formeel twee jaar bedroeg, zodat het gemiddelde per jaar er dicht bij 10 komt te liggen. Hierdoor tekenden de beide Hollandse steden zich scherp af tegen het Gentse patroon. In deze Hollandse steden vervulden respectievelijk 22% en 26% van alle politici slechts één mandaat, een aanzienlijk lager aandeel dan te Gent (36%). Erg opvallend is dat het aantal functies per carrière in Holland veel hoger lag dan in Vlaanderen: te Rotterdam haalden 17% van de politici méér dan 10 benoemingen, een percentage dat weliswaar te Dordrecht wel lager was (13), maar toch nog vér de 4,5% van Gent overtrof (tabel 1).

Tabel 1. Frequentie van de ambten per carrière.

DORDRECHT									
Aantal aanstel- lingen	Personen	%	%	Subcategorie			Subcategorie		
				cumul. schepenen			burgemeesters		
				N	%	%	N	%	%
						cumul.			cumul.
0 (a)	24	3,9	3,9	—	—	—	—		
1	160	26,3	30,3	23	7,2	7,2	7	5,3	5,3
2	97	16,0	46,2	31	9,7	16,9	4	3,1	8,4
3-5	137	22,6	68,8	96	30,2	47,1	31	23,7	32,1
6-10	114	18,7	87,5	96	30,2	77,3	35	26,7	58,8
11-20	66	10,9	98,4	62	19,5	96,8	45	34,3	93,1
21-31	10	1,6	100,0	10	3,1	100,0	9	6,9	100,0
	608	100,0		318	100,0		131	100,0	
ROTTERDAM									
Aantal functies per loopbaan	Aantal personen	%							
				cumul.					
0*	14	3,8		3,8					
1	97	26,2		30,0					
2	50	13,5		43,5					
3-5	88	23,8		67,3					
6-5	60	16,2		83,5					
11-20	43	11,6		95,1					
21-30	14	3,8		98,9					
≥31	4	1,1		100,0					
	370	100,0							

* uitsluitend vroedschapslid

Ondanks een sterke doorstroming was de concentratie van de macht in de Hollandse steden veel duidelijker dan in Vlaanderen. De politici met méér dan 10 ambtstermijnen legden immers beslag op 37% van alle functies in Dordrecht en zelfs op 52,6% in Rotterdam. De typisch Hollandse instelling van de vroedschap, die rond het midden van de 15e eeuw vaste vorm heeft gekregen als een college van doorgaans 40 notabelen die voor het leven werden geëcoopteerd, droeg sterk bij tot het aristocratisch karakter van de stadsbesturen. Vroedschappen delibereerden afzonderlijk over gewichtige zaken en oefenden een grote invloed uit bij de aanstelling van de schepenen. In Rotterdam kreeg de vroedschap in 1436 een nieuwe juridische status, in Dordrecht gebeurde dat in 1456. De 10% meest actieve politici oefenden elk meer functies uit in Rotterdam dan in Dordrecht, en hielden ook een groter aandeel van de macht in handen (te Rotterdam bijna 40% der functies). In Gent lagen al deze waarden aanzienlijk lager dan in beide Hollandse steden (tabel 2).

Tabel 2. Aandeel van de 10% meest actieve politici.

	Aantal functies	Aantal personen	% der functies
Gent	> 7	115	30
Dordrecht	> 11	53	34
Rotterdam	> 15	37	39
Zutphen	> 34	14	23

Dordrecht

Te Dordrecht werden volgens het handvest van 1481 de negen schepenen en vijf raden jaarlijks voor de helft vervangen uit de 'veertigen'; zij droegen 14 namen voor waarvan de graaf er ieder jaar de helft aanstelde; elke ambtstermijn duurde dus twee jaar. De burgemeester van de gemeente werd jaarlijks gekozen door een college van acht; die werden op hun beurt door de dekens gekozen volgens een procedure waarbij de graaf aanstelde uit een voordracht van 24, waarbij de zes kwartieren van de stad gelijkmatig vertegenwoordigd waren. De 'burgemeester van 's heeren wege' die het schepencollege voorzات kon, zoals zijn collega, zijn ambt pas uitoefenen na eerst raad of schepen te zijn geweest.²¹ In de praktijk bleven ook de burgemeesters tijdens meerdere opeenvolgende jaren in functie. Naast de reguliere aantallen kwamen

ook wel boventalligen voor, bij uitstek in de periode 1380-1427 (25 schepenen en 5 raden), terwijl later in de 15e eeuw nog 13 boventallige schepenen werden aangesteld; na 1493 verdween deze categorie. In het Dordtse bestand zijn verder ook opgenomen de schout, de tesoriers, de pensionaris, de secretaris en de vroedschap. Het handvest van 1481 schreef een minimumvermogen voor om te worden toegelaten tot de uitoefening van bepaalde ambten: 100 nobels voor een lid van de raad van acht, 150 nobels voor de 'veertigen' of vroedschap, 200 nobels voor een schepen of raad. In de aanpassing van 1494: 1000 gulden Vlaamse munt voor de vroedschap en 800 gulden voor schepenen en raden, wat voor de vroedschap een relatief veel hogere vermogensdrempel opwierp.

Kenmerkend is verder dat heel wat functies in combinatie voorkomen; zo was de burgemeester van 's heeren wege niet zelden ook schepen (123 aanstellingen), een verbinding die voor de burgemeester der gemeente aanzienlijk zeldzamer was (36 aanstellingen, waarvan twaalf tegelijk als tesorier). Deze vermengingen, alsmede het verschijnsel van de boventalligen wijst op een nog geringe functionele differentiatie en institutionalisering, zoals die ook voor Rotterdam te constateren is, terwijl te Gent reeds geheel bleek te zijn vastgelegd welke afzonderlijke functies te begeven waren.

Uit de ambtsfrequentie per carrière, zoals aangegeven in tabel 1, valt op te maken dat bij een gemiddelde van 5,25 tweejarige politieke ambten ruim een kwart van alle functionarissen slechts één aanstelling kreeg tijdens hun hele loopbaan. Dit gold natuurlijk in het bijzonder voor de ambtenaren: van de 9 pensionarissen hadden er 7 een unieke benoeming, van de 28 secretarissen 20. Corrigeren we de berekening door de ambtenaren eruit te lichten, dan blijkt nog 23,3% van alle politieke functionarissen slechts één keer een ambt te hebben bekleed. Deze doorstroomcategorie was – in verhouding tot het gehele politieke personeel – aanzienlijk minder talrijk te Dordrecht dan te Gent, maar ze had toch een reëel gewicht. De uitsplitsing van de subcategorieën van de burgemeesters en de schepenen toont aan dat daar de percentages der eenmaligen amper 5 en 7 beliepen, waardoor ze bij de overige functiecategorieën tot 46% opliep. Zoals te Gent blijkt de herbenoeming een duidelijke correlatie te vertonen met politiek succes, waarbij de raadsfuncties al direct van geringer belang blijken te zijn geweest dan die van schepen. Terwijl in het totale stadsbestuur 12,5% van de loopbanen 11 en meer aanstellingen telden, scoorden de schepenen hiervoor 22,6% en de burgemeesters 41,2%.

De totale carrière duur van de Dordtse functionarissen is vanwege

Tabel 3. Carrièreduur te Dordrecht.

Aantal jaren	Aantal personen	%	% cumul.
0-1*	25	4,1	4,1
2	160	26,3	30,4
3-5	114	18,8	49,2
6-15	161	26,5	75,7
16-25	89	14,6	90,3
26-55	59	9,7	100,0
	608	100,0	

* uitsluitend vroedschapsleden

de tweejarige ambtsperioden van schepenen en raden een apart gegeven. Ongeveer de helft van de ambtsdragers bleef langer dan vijf jaar in het circuit, een kwart langer dan 15 jaar, een tiende langer dan 25 jaar. Afgezien van de kortste verblijfsduren, valt deze tijdsgeschieding van de politieke carrière treffend samen met die te Gent, waar echter per loopbaan aanzienlijk minder ambten in het stadsbestuur werden uitgeoefend dan te Dordrecht.

In tabel 4 geven de gemiddelde aantallen aanstellingen van hen die het tot een bepaalde functiecategorie brachten, op een andere wijze een scherp inzicht in de samenhang tussen herbenoeming en de hoogst bereikte rang.

Tabel 4. Aanstellingen per functiecategorie te Dordrecht.

	Gemiddeld aantal per loopbaan	Eenmaligen in elke rang	
		N	%
Gemeente		70	30
Heer		45	53
Burgemeester	10,2		
Schepen	7,5	756	57
Tresorier	6,4	137	66
Raad	5,4	391	72

De correlatie tussen het aantal uitgeoefende functies en het hoogst bereikte niveau blijkt voor het gehele bestand sterk te zijn ($\gamma = 0,644$), zoals dat ook al voor Gent was vastgesteld (daar bedroeg $\gamma = 0,623$).

Het rangverschil tussen schepenen en raden blijkt eveneens uit

de startfuncties. Hoewel er regulier slechts 5 raadszetels ter beschikking stonden tegenover 9 schepenzetels, namen meer carrières een aanvang met een benoeming tot raad dan tot schepen. Hoewel de burgemeestersstoel zoals te verwachten viel voor de meesten een 'fin de carrière' vormde, werd toch een kwart in die rang 'geparachuteerd' (tabel 5).

Tabel 5. Start- en eindfuncties te Dordrecht.

	Raad	Schepen	Tresorier	Burgemeester
Start	231	204	64	25
Eind	154	219	71	76
Verhouding	1,5	0,93	0,90	0,33

Uit de voorgaande gegevens spreekt een behoorlijke mobiliteit binnen het Dordtse stadsbestuur. De reconstructie van het normale carrièreverloop wijst op een drietal patronen:

- schepenen, opklimmend binnen hun college, waar zij in de middelste rangen een tresorierschap aanvaarden en het eventueel kunnen brengen tot burgemeester; de tellingen van functiecombinaties hebben in de vijf meest frequente combinaties van een burgemeesters- of schepenfunctie geen raadsfunctie aangegeven;
- raden die binnen dat college een korte loopbaan volgen;
- gemengde loopbanen, beginnend in de lage raadsrang, overgaand naar de lagere of middelste schepenrang en daar verder opklimmend; overstappen vanuit schepenfuncties naar raadsfuncties van gelijke of hogere rang komen veel minder voor. De tellingen van functiecombinaties tonen aan dat de vijf meest frequente combinaties van een raadsfunctie steeds twee andere raadsfuncties en drie schepenfuncties van een corresponderende rang omvatten.

Tabel 6. Carrièrepatronen te Dordrecht.

Uitgangspositie	Vervolgpositie		
Raad: 289	Raad: 132		
	Schepen: 91:	R 4,5 → S 8,9: 30	
		R → S gelijke of hogere rang	
		S → R lagere rang: 1	
Schepen	Raad: 18		
Raad/Schepen	Burgemeester: 25		
Tresorier	Raad: 15		

De langdurige, dus succesrijke carrières vertonen het patroon van de hinkstap: met overgangen over en weer tussen beide colleges wordt de top bereikt via vele tussensprongen. De aantallen intreden in het politieke personeel bevestigen de opmerking gemaakt op grond van de continuïteit van carrières over de regimewisseling van 1427 heen: tijdens de jaren '20 en '30 traden gemiddeld per jaar amper drie nieuwkomers in functie, terwijl het er voor de jaren 1427-1432 samen zelfs slechts zeven waren.

De verzetten van de wet van Dordrecht, waarbij in 1433 de Hoeken werden uitgestoten, levert wel het beeld op van een breuk in de carrièrelijnen:

- 17 loopbanen werden beëindigd van 1430 tot 1433, waarvan 7 door overlijden in 1433;
- 14 loopbanen startten in 1433, 1434 of 1435;
- 13 politici overbruggen de regimes, van wie er 6 pas na een langdurige onderbreking terugkeerden op een aanzienlijke positie. Zo werd Snellaert Duyck vanaf 1435 vijfmaal burgemeester van de gemeente na sedert 1421 ambtloos te zijn geweest. Snellaert Duyck Gysbrechtsz. werd na een ambtloze periode van 1432 tot 1445 nog negenmaal in opeenvolging eerste schepen. Dirck van Slingelant Ottenszoen bracht het na tien jaren 'ledigheid', vanaf 1437 nog vijfmaal tot tesorier en zesmaal tot burgemeester van de gemeente.

Hoewel er dus een duidelijke cesuur op te merken is in 1433, was die geenszins totaal en bleef er voor bijna een derde nog een mooie carrière weggelegd, voor sommigen na een afkoelingsperiode van enkele jaren. Van 1450 tot 1469 waren er jaarlijks gemiddeld vier nieuwkomers, en van 1470 tot 1489 gemiddeld vijf. Deze laatste periode blijkt die van het hoogste mutatieitme te zijn geweest tussen 1380 en 1550 (tabel 7). Van 1490 tot 1550 lag het gemiddelde opnieuw vrij stabiel rond iets minder dan drie debuten per jaar. Bij een maximum van 24 verschillende ambten

Tabel 7. Aantal debuten per decennia.

voor 1400	29	1470 - 1479	50
1400 - 1409	69	1480 - 1489	52
1410 - 1419	56	1490 - 1499	27
1420 - 1429	30	1500 - 1509	23
1430 - 1439	27	1510 - 1519	27
1440 - 1449	29	1520 - 1529	27
1450 - 1459	41	1530 - 1539	30
1460 - 1469	40	1540 - 1549	25

wijst dit op een heel rustig vernieuwingstempo (1 op 8), zeker in vergelijking met de 1 op 4 die te Gent werden geconstateerd.

Overigens blijkt er in de loop van de tijd wel een gevoelige vertraging van het mutatieitme te zijn opgetreden. Van 1380 tot 1493 oefenden 379 personen daadwerkelijk politieke functies uit; dit betekent gemiddeld 3,35 verschillende personen per jaar. Voor en na 1427 lopen die gegevens volstrekt gelijk. Van 1493 tot 1549 is dat gemiddelde echter gedaald tot 2,26. Minder personen voor een gelijk aantal functies wijst op een groter aantal herbenoemingen.

Zo zijn er in die 56 jaar maar elf burgemeesters van de gemeente geweest, die dus gemiddeld 5,2 keer dat ambt hebben bekleed. Eerste schepenen kregen in die periode gemiddeld 2,7 herbenoemingen, eerste raden 2,1; de laagsten in rang werden nog gemiddeld 1,6 keer aangesteld. Hieruit spreekt een opvallende oligarchisering na 1493. Daar staat dan weer tegenover dat van de 16 Dordtse politici met een adellijke titel (jonkheer, ridder, knaap), slechts vier na 1460 in dienst kwamen, terwijl van dan af juist alle 26 met de meesterstitel aangesproken functionarissen aantraden. Van hen werden er 9 pensionaris, 6 secretaris, 4 burgemeester van 's heeren wege. De overige zeven verspreidden zich over diverse functies, maar geen enkele meester werd schout. 8 van de 16 edelen en 11 van de 26 meesters behoorden tot families met 4 en meer naamgenoten in het stadsbestuur. In beide categorieën betekent dit een oververtegenwoordiging (vgl. tabel 8).

Tabel 8. Politieke families te Dordrecht.

Aantal leden	Aantal families	Aantal functionarissen	%	% cumul.
1	176	176	28,9	28,9
2	48	96	15,8	44,7
3	24	72	11,8	56,5
4	12	48	7,9	64,4
5-10	21	128	21,1	85,5
11-24	6	88	14,5	100,0
	287	608	100,0	

Ruim een derde van de Dordtse ambtsbekleders behoorde tot families met tenminste 5 naamgenoten in het bestuur. De zes grootste politieke families telden samen 14,5% van alle functionarissen. De familie Oem had 24 telgen in het bestuur, Janszoen 17, Willemszoen 14,4 en Van Slingelant, De Jonge en Heynricxzoen

elk 11. Vanzelfsprekend onderschatten deze gegevens, die uitsluitend gebaseerd zijn op de familienamen, de werkelijke draagwijdte van de familiebanden die immers ook langs vrouwelijke lijn werden voortgezet. De familieomvang vertoont een statistisch verband met het aantal uitgeoefende functies ($\gamma = 0,208$) en met het niveau daarvan ($\gamma = 0,132$).

Rotterdam

In het Rotterdamse bestand dat 370 functionarissen in de periode 1400-1550 telt, zijn naast burgemeesters, schepenen en tesoriers nog diverse lagere stedelijke ambten opgenomen zoals wees- en fabrieksmeesters, de secretaris, baljuw en schout.²² Zondert men deze 59 ambtenaren af en de 14 personen die uitsluitend lid waren van de vroedschap, dan kan de duur van de zuiver politieke carrières worden gemeten (tabel 9). De gemiddelde verblijfsduur in het circuit lag op 14 jaar, bij vroedschapsleden (totaal 99) op 17 jaar. Zij die 8 en meer jaren bleven, maakten 59% van het personeel uit, wat wijst op een uitgesproken lange verblijfsduur.

Tabel 9. Duur van de politieke loopbanen te Rotterdam.

Jaren	Personen	%	% cumul.
1	65	21,9	21,9
2-3	21	7,1	29,0
4-7	36	12,1	41,1
8-21	100	33,6	74,7
22-34	51	17,2	91,9
35-54	24	8,1	100,0
	297	100,0	

Het voor Gent genoteerde verband tussen het aantal aanstellingen en het hoogst bereikte niveau van de functies blijkt te Rotterdam in nog aanzienlijk sterkere mate aanwezig. In de laagste twee schepenfuncties worden amper 14 namen vermeld, wat kan voortspuiten uit lacunes in de bron, maar ook uit de lage status van betrokkenen of de onregelmatigheid van de aanstellingsprocedure. Ook voor het middenniveau zijn minder namen overgeleverd dan voor de hoogste functies, maar wel blijkt frappant het verschil voor hen die zes en meer aanstellingen verwierven: 51% van de topfunctionarissen en slechts 16% van uit het middenniveau (tabel 10).

Tabel 10. Aantal functies per niveau te Rotterdam.

Aantal aanstellingen per loopbaan	Top	Midden	Laag
1	20	34	11
2	14	26	2
3-5	54	24	—
6-10	46	10	1
11-20	30	7	—
21-36	17	1	—
	181	102	14

Tabel 11. Aanstellingsfrequentie per functie te Rotterdam.

Rang	Aant. aanstellingen	1	2	3	4-5	6-9	≥ 10	tot.
Burgemeester		41	30	12	12	10	3	108
Schepen 1	1	45	23	7	5	1	1	82
Schepen 2	2	80	24	4	3	1	—	112
Schepen 3	3	66	19	6	2	—	—	93
Schepen 4	4	68	15	7	—	—	—	90
Schepen 5	5	48	17	3	—	—	—	68
Schepen 6	6	34	8	3	—	—	—	45
Schepen 7	7	26	6	1	—	—	—	33
Tresorier 1	1	34	8	5	1	1	—	49
Tresorier 2	2	41	5	2	5	—	—	53

Beschouwt men het aantal aanstellingen in de loopbaan van allen die een bepaalde rang hebben bekleed, dan blijkt dat de hoogte van de functie vrij precies opgaat samen met het aantal aanstellingen (tabel 11). Daarbij zijn de twee tesoriersambten in te passen ter hoogte van de vijfde schepenzetel. Alles bij elkaar blijkt het aantal herbenoemingen in 'het gerecht' niet erg groot te zijn geweest: tweederden van de burgemeesters vervulden slechts een of twee keer dat ambt, bij de schepenen komen amper 13 carrières voor met vier en meer herhaalde aanstellingen, en bij de tesoriers 7. De mobiliteit was dus reëel, en omvatte heel wat uitwijkmogelijkheden naar andere stedelijke functies.

Het privilege van Rotterdam uit 1439 dat de jaarlijkse aanstelling van twee burgemeesters en zeven schepenen regelde, schreef na ieder ambtsjaar twee jaar buiten 'het gerecht' voor. Daarnaast werden een minimumvermogen van 100 nobels en een minimum-

leeftijd van 27 bepaald.²³ Hoewel de Rotterdamse magistraatslijsten erg lacuneus zijn, is het toch eenvoudig om vast te stellen dat deze regel niet steeds werd nageleefd. Het zou inderdaad merkwaardig zijn dat 17% van het politieke personeel er onder de wettelijke condities in zou geslaagd zijn meer dan 10 functies te bekleden. Twee willekeurige voorbeelden tonen aan hoe weinig men zich bekommerde om de regel. Jan Wijnantszoon bekleedde van 1487 tot 1521 in een vrijwel ononderbroken jaarlijkse afwisseling 31 ambten. Jan Pieter Janszoon haalde er 29 van 1499 tot 1536, wat 7 vacante jaren openliet (ca. 1/5), maar van 1511 tot 1521 was hij liefst negen keer burgemeester.

Ten aanzien van het lidmaatschap van de vroedschap kon worden vastgesteld dat dit in de helft van de gevallen werd verworven gedurende de tien jaren volgend op de eerste politieke aanstelling. In een niet onaanzienlijk aantal gevallen ging het daar echter juist aan vooraf en niet zelden vele jaren (tabel 12). De meeste leden van de vroedschap oefenden met wisselende regelmaat overige functies uit. Combinaties van de ambten van schout, burgemeester of schepen met aanstellingen als tesorier, pensionaris, weesmeester of provisor waren frequent. Dit wijst op een nog weinig uitgekristalliseerde, functionele differentiatie, een teken van een nog zwakke institutionele ontwikkeling.

Tabel 12. Intrede in de vroedschap te Rotterdam.

Voor een ander politiek ambt		Gelijk	Na een ander politiek ambt	
Jaren	Personen	Personen	Jaren	Personen
1	6		1	12
2-5	6		2-5	28
6-10	11		6-10	10
11-20	11		11-20	4
21-36	5	5	21-32	1
	39			55

De vraag of de machtsovername door de hertog van Bourgondië heeft geleid tot een politieke aardverschuiving, moet zoals voor Dordrecht ontkennend beantwoord worden. In Rotterdam vertonen 6 carrières een duidelijke breuk in 1425-30, terwijl 8 schitteren door hun continuïteit. In Dordrecht gold dit laatste zelfs voor 35 (van 157) personen.

De studie van familierelaties stuit voor Rotterdam op de moeilijkheid dat 176 van de 370 ambtsdragers alleen bekend zijn met een voornaam en patroniem. Hoewel het niet uitgesloten is dat zorgvuldig prosopografisch onderzoek dat op meer bronnen steunt, ter zake nog veel aan het licht zou brengen, laat het materiaal voorlopig geen verstrekkende conclusies toe. Wel telde ik bijvoorbeeld 19 leden van de stam Fyck van Hove, die lang niet allen als zodanig in de bron vermeld staan; deze stam was verder verwant aan de families Van Montfoort, Van der Sluys, Biscop en De Lede. De onvastheid in naamgeving, die ook in Duitse steden is opgemerkt²⁴, is, naast de gebleken zwakke institutionalisering en differentiatie, een symptoom van een gering ontwikkelingsniveau.

Zutphen

In Zutphen bestond het stadsbestuur uit 12 schepenen en 6 raden. De paarsgewijze vervulde functies van burgemeester en de zegelaar werden uit hun midden gekozen; de rentmeesters waren niet zelden tegelijk ook schepen, raad en/of zegelaar; talrijk kwam bovendien de combinatie voor van een schepen- of raadszetel met het ambt van gasthuismeester. Het bronnenmateriaal liet toe de overgangen van en naar landsheerlijke dienst in het onderzoek te betrekken.²⁵ In de loop van hun carrière vervulden 33 functionarissen zowel stedelijke als vorstelijke ambten, waarbij deze laatste vrijwel steeds volgden op de eerste. Verder werden opgenomen de functies van schout (een landsheerlijk functionaris), secretaris en adjunct-secretaris en gasthuismeester. Het totale personeelsbestand omvat 237 personen die de bestuursfuncties van Zutphen

Tabel 13. Frequentieverdeling van de politieke functies te Zutphen.

Aantal functies per carrière	Aantal personen	%	% cumul.
1	27	11,4	11,4
2	23	9,7	21,1
3-5	32	13,5	34,6
6-10	26	11,0	45,6
11-20	56	23,6	69,2
21-30	36	15,2	84,4
31-50	37	15,6	100,0
	237	100,0	

ambten van om en nabij 3.438²⁶, betekent dit een gemiddelde van 14,5 functies per persoon.

De carrières met meer dan tien aanstellingen vormden 54,4% van het totaal, tegen 4,5% te Gent, 12,5% te Dordrecht en 16,5% te Rotterdam. Twintig personen slaagden erin om gedurende langer dan 35 jaren aan de macht te blijven, 21,5% langer dan 25 jaren (Dordrecht: 9,7%). De jaarlijkse magistraatsvernieuwingen hielden te Zutphen dus hoofdzakelijk interne verschuivingen in, waarbij wel opvalt dat de continuïteit werd doorbroken in die zin dat men telkens na twee schepenambten een raadsfunctie aanvaardde. De 51 personen die 25 jaar en langer aanbleven, legden beslag op bijna de helft van alle beschikbare functies; allen bereikten zij de hoogste rangen, zij het in een verschillend tempo. In de regel haalde men de top pas na een twintigtal jaren dienst.

Tabel 14. Rang van de intredefunctie te Zutphen.

	N	%		
Burgemeester	—	—		
Zegelaar - schepen	1	0,4		
Rentmeester - schepen	13	5,5		
1e schepen	2	0,8		
1e-2e raad	4	1,7		
2e-5e schepen	15	6,3	Hoog:	14,7%
6e-10e schepen	26	11,0		
11e-12e schepen	49	20,6		
3e-5e raad	16	6,7		
6e raad	18	7,6		
Schepen of raad*	15	6,3	Midden/Laag:	52,2%
Secretaris	24	10,2		
Gasthuismeester	22	9,3		
Vorstel. ambten	5	2,1		
Onbekend	27	11,5	Ambtenaren/varia:	33,1%
	237	100,0		

* vage aanduiding in de bron

Zoals in de andere steden bestond er een duidelijke hiërarchie in het Zutphense stadsbestuur: de laagste rangen van de colleges van schepenen en van raden vormden het instapniveau bij uitstek, naast de functies van secretaris of gasthuismeester. Het rentmeesterschap werd kennelijk ook wel eens aan beginners toevertrouwd, maar het ambt van burgemeester nooit en dat van zege-

Tabel 15. Ambtsfrequentie en -niveau te Zutphen.

Ambtsfrequentie (voorbeelden)	% aanstellingen topniveau	per niveau laag niveau
1	12	28
2	4	26
5	7	24
10	14	16
20	25	5
30	27	1
40	11	0,3
	100	N = 56 100,3 N = 365

laar, eerste schepen of eerste raad hoogst zelden.

Terwijl het aantal aanstellingen in de lagere rangen afneemt naarmate een loopbaan langer duurt, neemt het in de hoogste rangen juist toe van de tweede naar de 30e benoeming. Vanaf de 20e aanstelling heeft men één kans op vier om in één van de vier topfuncties terecht te komen. Ook te Zutphen was er dus een duidelijke hiërarchie tussen het eerste en het tweede college en binnen elk daarvan; een loopbaan volgde een langzaam opklimmend pad met afwisseling tussen schepen en raad, de hinkstap die we eerder al opmerkten. Sommigen bleven geblokkeerd in een eeuwige tweederangspositie, terwijl succesvolle anderen aan het einde van hun carrière vaak continu op dezelfde zetel bleven. Een extreem geval is dat van Willem Lerinck, overleden in 1500, die 50 jaren in functie was, waarvan 20 in topposities, en dit continu gedurende de laatste 18 jaren van zijn leven.

Tabel 16. Politieke families te Zutphen.

Aantal leden	Aantal families	Aantal functionarissen	Namen
			%
1	75	75	31,6
2	15	30	12,7
3-4	13	47	19,8
5-10	7	49	20,7
			Holthuysen, Huerninck, Barner, Capellen, Stuerman
			Walle, Schimmelpenninck
11-20	2	36	15,2
		237	100,0
			Kreynck, Yseren

Terwijl het aantal leden van het politieke personeel zonder verwanten in het circuit in de verschillende onderzochte steden in dezelfde verhouding ligt (rond 30%), zijn er frappante verschillen inzake de omvang van de politieke families en hun greep op het stadsbestuur. In Gent waren de groepen naamgenoten kleiner en was hun impact beperkter dan in de andere bestudeerde steden. Zutphen vormt het andere uiterste: de families Kreynck en Yseren telden ruim 15% van alle ambtsdragers, en 36% van hen behoorden tot naamgroepen met tenminste vijf bestuursleden. Deze laatste indeling stemt overeen met die in Dordrecht, maar de top van de oligarchie was in Zutphen nog heel wat smaller. En ook hier gelden weer de nu al bekende correlaties: aantal functies – bereikt niveau ($\gamma = 0,618$) en, zij het zwakker, familieomvang – aantal functies ($\gamma = 0,384$).

Meesterstitels zijn vermeld bij 12 personen die allen tot de ambtelijke sfeer behoorden, slechts tweemaal werd de titel 'heer' vermeld. Voor Zutphen moet het besluit wel luiden dat het politieke systeem er erg oligarchisch en gesloten was. Zeer weinigen, in meerderheid behorend tot familiale groeperingen, bedeedden elkaar van jaar tot jaar met functies, die meestal de hele carrière in beslag namen.

De kortstondige crisis die de verovering door hertog Karel de Stoute van Bourgondië voor Gelre betekende, raakte dit solide systeem evenmin als een stedelijke opstand van ambachtlieden in 1538.²⁷ Tussen 1473 en 1477 ziet men namelijk 1/3 van de leden van de grote families partij kiezen voor de nieuwe machthebber, 1/3 trekt zich terug, en 1/3 treedt nieuw aan. Maar de macht van de families bleef, ook toen de Bourgondiërs verdreven waren.

Besluit

De hier toegepaste onderzoeksmethode was aangekondigd als beperkt, aangezien ze zich van slechts enkele parameters zou bedienen, welbewust van het feit dat de sociale geschiedenis van instellingen veel meer omvat dan het mobiliteitsaspect waarop deze studie is toegespitst. Veel rest nog te doen: familierelaties dienen systematisch te worden opgespoord, ook in vrouwelijke lijn, alsmede de vermogens, beroeps- en overige activiteiten, de woonplaats. Hieruit kunnen mogelijk nog andere sociale bindingen blijken zoals nabuurschap of cliëntèle. Toch heeft zelfs deze beperkte opzet de mogelijkheid geopend om de praktijk van de machtstoewijzing te observeren, waarbij een heel andere werkelijkheid wordt belicht dan die van de normatieve teksten.

Een aantal statistisch gefundeerde vaststellingen kon worden

gedaan voor het viertal onderzochte steden:

- er bestond een duidelijke hiërarchie tussen de eerste en de tweede colleges, en binnen elk daarvan;
- er bestond een loopbaanpatroon dat een hiërarchisch verloop kende, vertrekkend bij lage functies; de hoogste functies werden in veruit de meeste gevallen pas bereikt na vele voorafgaande benoemingen in de twee colleges (de hinkstapsprong-carrière); de korte loopbanen situeren zich zeer overwegend in de lage regionen;
- het lidmaatschap van een grote politieke familie vergrootte de kansen op politiek succes;
- de meesterstitel was van betekenis op ambtelijk niveau, niet op het politieke;
- de rol en positie van edelen verschilt; overal zijn zij weinig talrijk, maar terwijl ze te Gent een strategische rol speelden, verdwenen ze uit het Dordtse bestuur na 1460 en zijn ze elders onopvallend.

Verrassend was de vaststelling in elk van de bestudeerde steden van de niet geringe aantallen langdurige carrières. Te Gent waren er 13% langer dan 22 jaar, te Dordrecht 10% langer dan 25 jaar, te Rotterdam 25,3% langer dan 21 jaar en 8% 35 jaar en meer, te Zutphen 31% langer dan 21 jaar, met maxima van 62, 55 en 50 jaar. Indien we ervan uitgaan dat een carrière begon op het 25e levensjaar zoals te Périgueux²⁸ of het 27e zoals voorgeschreven was in het privilege van 1439 voor Rotterdam, dan voert dit ons tot leeftijden van 75, 80 en zelfs 85 jaar. Op het eerste gezicht lijkt dit onwaarschijnlijk, maar nader onderzoek heeft aangetoond dat leidinggevende functies in politiek en gerecht doorgaans pas werden toevertrouwd aan lieden met een ervaring van een tweetal decennia, en zoals wij ook vaststelden, leidt dit ertoe dat topfuncties in de regel niet voor het midden van de veertig in het bereik kwamen.²⁹ Functies als burgemeester, schepen of raad konden nog best worden vervuld door bejaarden, die immers door hun lange ervaring over een essentieel kennisoverzicht beschikten. Ouderdomskwalen zoals lichamelijke verzwakking en presbyopie die voor andere beroepen zoals officier of secretaris onoverkomelijk waren, hoefden de deelnemers aan vergaderingen niet direct te hinderen. Dit alles in acht genomen, vertoonden Zutphen toch trekken van een gerontocratie terwijl de hoogbejaarden elders tot de zeldzame eminenties behoorden.

Tenslotte de vooropgezette werkhypothese: in hoeverre beïnvloedden de omvang en de sociaal-economische kenmerken van een stad de politieke participatie en de doorstroming van ambtsdragers? Een eerste onderscheid lag natuurlijk in de wettelijk opgelegde vermogensdrempels voor leden van het stadsbestuur: in

Gent ontbraken die, in de andere bestudeerde steden vormden ze evident een uitsluitingsmechanisme. Overigens droeg het onbezoldigde karakter van de Gentse schepenfuncties er natuurlijk evenmin toe bij om ze bijzonder aantrekkelijk te maken voor gewone ambachtslieden. De feitelijke participatie kon in dit kader niet adequaat worden onderzocht: dat vereist dat niet alleen de vroedschappen, maar ook de besturen van de ambachtsgilden en, in steden als Gent en Dordrecht de grote raad (met een honderdtal vertegenwoordigers van de poorterij en de ambachten) en de raad van acht in het onderzoek betrokken zouden worden. In het huidige stadium valt te constateren dat de ruime participatie van ambachtslieden aan de Gentse schepencolleges niet leidde tot een evenredige invloed aangezien hun doorstroming veel groter was dan die van de poorters en zij door deze zelfs van een kwart van de hun wettelijk toegekende zetels werden verdrongen. Tijdens de opstandige fasen kwamen geen ambachtslieden meer op het voorplan, maar edelen. Oligarchisering dus, een proces dat overal merkbaar was tijdens de 15e, en te Dordrecht zelfs zeer uitgesproken tijdens de eerste helft van de 16e eeuw, begeleid door de verhoging van de vermogensgrens voor de vroedschap in 1494. Ten aanzien van het andere luik van de werkhypothese, de doorstroming, konden inderdaad diepgaande verschillen worden vastgesteld die gradueel te onderscheiden zijn volgens de bevolkingsomvang van de stad. Het grote proletarische Gent kende de sterkste doorstroming, met ingrijpende zuiveringen tijdens de regimewisselingen, de andere steden liggen op een schaal van continuïteit en traagheid die opvallend samenhangt met hun grootte. Het kleine Zutphen was het meest oligarchisch, Rotterdam kende iets meer doorstroming, Dordrecht nog meer, ondanks de tweejarige ambtstermijnen. Het volstaat dus niet om de verschillen in de bestuursstructuur te belichten, de sociale uitwerking ervan verschilt bovendien nog eens volgens de kenmerken van de stad.

In dit opzicht is nog te wijzen op de treffende symptomen van een nog onvolgroeide institutionalisering in Dordrecht, Rotterdam en Zutphen. In elk van deze steden behoorden boventallige tresoriers, raden en schepenen, en functiecombinaties van velerlei aard tot de geplogenheden. In Gent, en in geen van de Vlaamse steden was hiervan tijdens de 15e eeuw nog een spoor te vinden. Overigens waren deze verschijnselen ook in Dordrecht in de eerste helft van de 16e eeuw verdwenen, maar in Zutphen bleven ze zeer gangbaar. Een ander opvallend symptoom van 'onderontwikkeling' was de onvastheid van de naamgeving in Rotterdam. Er is hier dus sprake van een nog onvolledige functionele differentiatie en vastlegging van rolpatronen; eigenschappen verbonden met de persoon en zijn verwanten en vrienden wogen kennelijk

nog zwaarder dan institutionale regels. Depersonalisering en institutionalisering staan evident in verband met de schaal van de sociale context: Gent kende met zijn grote raad, zijn wijkorganen en zijn ambachtsbesturen twee bestuurs- en participatielagen meer dan Rotterdam en Zutphen, en één meer dan Dordrecht. Een zo complexe structuur – noodzakelijk vanwege haar omvang – kan alleen functioneren met vastgelegde institutionele kaders, rolpatronen en depersonalisering. In kleinere steden maakten de intense directe contacten nog meer informele bestuurspraktijken mogelijk.

Noten

1. D.J. Roorda, 'Sir Lewis Namier. Een inspirerend en irriterend historicus, en Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?', herdrukt in: *Rond Prins en Patriciaat*, Weesp 1984, p. 21-52; eveneens van D.J. Roorda, 'Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat in Nederland', in: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend Geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, Utrecht-Antwerpen 1983, p. 118-142.
2. H.W. Pleket, 'Histoire ancienne: "ancienne" ou "de l'histoire"?', in: *L'histoire et ses Méthodes*, Lille 1981, p. 217-228, spec. p. 220; M. Christol, 'Prosopographie et Histoire de l'Etat: le cas de l'Empire romain', in F. Autrand (red.), *Prosopographie et Genèse*, Parijs 1986, p. 19-33, spec. p. 19-22.
3. Een overzicht bij R.C. Van Caenegem-F.L. Ganshof, *Encyclopedie van de Geschiedenis der Middeleeuwen*, Gent 1962, p. 280-282; hierbij zouden, in het kader van de vraagstelling van deze studie, nog de vele lijsten van bestuurders van bepaalde steden te noemen zijn.
4. N. Bulst, 'The deputies at the French Estates General of 1468 and 1484: a prosopographical approach', in: *Medieval Prosopography*, deel 5 (1984), p. 65-79; idem, 'L'Histoire des Assemblées d'Etats en France et la recherche prosopographique, XVe-milieu XVIIe siècle', in Autrand, *Prosopographie et Genèse*, p. 171-184. Een uitvoeriger publikatie hierover wordt aangekondigd: *Die französischen Generalstände von 1468-1484. Prosopographische Untersuchungen zu den Delegierten* (Pariser Historische Studien), Bonn 1987.
5. W. Paravicini, 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund', in: *Francia*, V (1977), p. 127-182; idem, 'Expansion et intégration. La noblesse des Pays-Bas à la cour de Philippe le Bon', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 92 (1980), p. 298-314; idem, "Ordonnances de l'Hôtel" and "Escroes des gaiges". Wege zu einer prosopographischen Erforschung des burgundischen Staats im fünfzehnten Jahrhunderts', in: N. Bulst-J.Ph. Genet (red.), *Medieval Lives and the Historian. Studies in Medieval Prosopography*, Kalamazoo, Michigan 1986, p. 243-265.
6. H. de Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat en stadsfunctionarissen. Leuven en Antwerpen 1430-

1580', in: *Varia Historica Brabantica* 6-7 (1978), p. 21-126; idem, 'Possibilités de carrière et de mobilité sociale des intellectuels-universitaires au moyen âge', in: Bulst-Genet, *Medieval Lives*, p. 343-356; W. Herborn, 'Die Kölner Bürgermeister im 15. und 16. Jahrhundert', in: W. Ehbrecht (Hrsg.), *Städtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit* (Städteforschung A/9), Köln-Wien 1980; idem, 'Der gradierte Ratsherr. Zur Entwicklung einer neuen Elite im Kölner Rat der frühen Neuzeit', in: H. Schilling en H. Diederiks (Hrsg.), *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwest-Deutschland* (Städteforschung A/21), Köln-Wien 1985, p. 337-400; K.H. Kirchhoff, 'Die Unruhen in Münster/Westf. 1450-57. Ein Beitrag zur Topographie und Prosopographie einer städtischen Protestbewegung', in: Ehbrecht, *Städtische Führungsgruppen*, p. 153-312.

7. H. Pirenne, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas*, Parijs 1910; R. Van Uytven, 'Plutokratie in de "oude democratieën der Nederlanden"', in: *Handel. Kon. Ned. Maatsch. voor Taal- en Letterk. en Geschiedenis*, 16 (1962), p. 373-409, spec. p. 399-400. In deze richting zijn nog te noemen: C. Pauwelijn, 'De gegoede burgerij te Kortrijk in de 15e eeuw', en W. Blockmans, 'Nieuwe gegevens over de gegoede burgerij te Brugge in de 13e en vooral 15e eeuw', in: W. Blockmans e.a., *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw, I* (Standen en Landen LIV), Heule 1971, p. 186-190, p. 151-153; M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503* (Standen en Landen LXXVIII), Kortrijk-Heule 1981, p. 222-226.

8. N. Bulst, 'Zum Gegenstand und zur Methode von Prosopographie', in: Bulst-Genet, *Medieval Lives*, 1-16 geeft een rijk gedocumenteerd en goed afgewogen 'state of the art'. Zie ook de beschouwingen van J. Verger, 'Conclusion', in: Autrand, *Prosopographie et Genèse*, p. 345-355.

9. J.P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges. XIVe - XVe siècles. Les Matériaux. Les Hommes* (Coll. Histoire Pro Civitate 48), Brussel 1977, p. 155-160, p. 189-199; J. Mertens, 'De verdeling van de Brugse schepenzetels op sociaal gebied (XIVe eeuw)', in: *Wetenschappelijke Tijdingen* 21 (1961), p. 451-466, en idem, 'De Brugse ambachtsbesturen (1363-1374): een oligarchie?', in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx*, Leuven 1981, p. 185-198.

10. S.A. Lamet, 'The Vroedschap of Leiden 1550-1600. The impact of Tradition and Change on the Governing Elite of a Dutch City', in: *The Sixteenth Century Journal*, 12 (1981), p. 15-42; E.A. Engelbrecht, *De Vroedschap van Rotterdam 1572-1755*, Rotterdam 1973; J.E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, Amsterdam 1963²; H. van Dijk-D.J. Roorda, *Het Patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek*, (Archief, Mededelingen Kon. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1979); J.G. Smit, 'Das Amersfoorter Regentenpatriziat im 16. bis 18. Jahrhundert', in: Schilling-Diederiks, *Bürgerliche Eliten*, p. 135-148. Voor de positie van de adel in de Staten en overheidsambten, zie H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Hollandse Historische Reeks dl.1), (z.pl.)

1984, p. 155-187, p. 220-224. Recente studies van G. Marnef betreffende Zuidnederlandse steden belichten eveneens het politieke wisselingsproces: *Het Calvinisme te Mechelen* (Standen en Landen 86), Kortrijk-Heule 1986; idem, 'Het Protestantisme te Brussel onder de "Calvinistische Republiek" ca. 1577- 1585', in: W.P. Blockmans - H. Van Nuffel, *Staat en Religie in de 15e en 16e eeuw*, Brussel 1986, p. 231-299. Voor een latere periode zijn de dissertaties te vermelden van L. Kooijmans, *Onder Regenten. De elite in een Hollandse stad. Hoorn 1700-1780*; J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad. Gouda 1700-1870*; M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1870* (Hollandse Historische Reeks dln. 4, 5, 6), (z.pl.) 1986.

11. Proeven in die richting: W.P. Blockmans, 'Mutaties van het politiek personeel in de steden Gent en Brugge tijdens een periode van regime-wisselingen: het laatste kwart van de 15e eeuw', in: *Bronnen voor de Geschiedenis van de Instellingen in België*, Brussel 1977, p. 92-103; D.E.H. De Boer, 'Die politische Elite Leidens am Ende des Mittelalters', in: Schilling-Diederiks, *Bürgerliche Eliten*, p. 85-109.

12. W. Prevenier, 'Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14e eeuw', in: *Album Charles Verlinden*, Gent 1975, p. 269-304; W. Blockmans, 'Peilingen naar de sociale structuren te Gent tijdens de late 15e eeuw', in: *Studiën betreffende de sociale structuren*, p. 241-254.

13. W.P. Blockmans, G. Pieters, W. Prevenier, R.W.M. van Schaik, 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 4, Haarlem 1980, p. 51; H.P.H. Jansen, 'Holland-Zeeland 1433-1482', aldaar, p. 280.

14. R.W.M. van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)*, Zutphen 1987.

15. M.P. Gutmann, 'The dynamics of urban decline in the late middle ages and early modern times: economic response and social effects. General Report', in: *Ninth International Economic History Congress. Debates and Controversies*, Bern 1986, p. 23-56.

16. De gegevens zijn gebaseerd op P. Vander Meersch, *Memorieboek der stad van 1301 tot 1737*, Gent 1852, dln. 1 en 2. Correctie op grond van vermeldingen in de stadsrekeningen en uniformisering van persoonsnamen bleken soms nodig.

17. Voor alle computerbewerkingen is de medewerking van ir. J.C. Brezet van onschatbare waarde geweest. Hierbij zijn de faciliteiten van de Erasmus Universiteit Rotterdam gebruikt.

18. De uitgewerkte resultaten van het deelonderzoek Gent worden omwille van de omvang elders geplubliceerd: 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen tijdens de 15de eeuw', in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent*, XLI (1987).

19. Smit, 'Das Amersfoorter Regentenpatriziat', 138: volgens de meege-deelde cijfers vallen de volgende quotiënten te berekenen voor de periode 1579-1795: Amersfoort: 12,88; Rotterdam: minstens 15,34 (vroedschap gerekend van 24 leden); Zierikzee: 15,85; Amsterdam: 16,90.

Zelf had ik voor Zutphen in 1400-1550 al 17,6 genoemd: dit cijfer was uitsluitend gesteund op de magistraatsleden in engere zin; verder in dit arti-

kel noem ik voor alle bestuurders 14,5: W.P. Blockmans, 'Verwirklichungen und neue Orientierungen in der Sozialgeschichte der Niederlande im Spätmittelalter', in: W. Ehbrecht en H. Schilling (red.), *Niederlande und Nordwest-Deutschland* (Städteforschung A/15), Köln-Wien 1983, p. 59.

20. Blockmans, 'Mutaties', p. 98.

21. Voor Dordrecht zijn de lijsten door mevrouw Emmy Wolst geëxcerpeerd uit Mathijs Balen Janszoon, *Beschrijvinge der Stad Dordrecht, I*, Dordrecht 1677, p. 233-325, p. 360-364, p. 376-389; inlichtingen over benoemingsprocedures: p. 345, p. 529-541.

22. Voor Rotterdam zijn de gegevens ontleend aan J.H.W. Unger, *De Regeering van Rotterdam 1328-1892*, Rotterdam 1892, p. 2-57.

23. Ibidem, p. IV-VIII.

24. Daar is opgemerkt dat onvaste persoonsnamen een lage sociale status indiceren; te Rotterdam betreft het echter nog de elite, zodat we hier eerder kunnen denken aan een gering ontwikkelings- en differentiatieniveau als verklaring. Zie H. Rüthing, 'Der Wechsel von Personennamen in einer spätmittelalterlichen Stadt. Zum Problem der Identifizierung von Personen und zum sozialen Status von Stadtbewohnern mit wechselnden oder unwillständigen Namen', in Bulst-Genet, *Medieval Lives*, p. 215-225.

25. A. Poullisse heeft in samenwerking met R.W.M. van Schaik de bronnen geëxcerpeerd, vnl. het handschrift Kreynck 'Vroedschap' uit het Oud-Archief der gemeente Zutphen (Aanhangsel nr.20), geverifieerd en aangevuld aan de hand van de over- en onderrentmeestersrekeningen en overige magistraatslijsten (inv.nr.650-652). De over- en onderrentmeestersrekeningen tot 1446 zijn uitgegeven door R. Wartena, *De Stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46*, (3 dln.), Zutphen 1977.

26. Het aantal per jaar te begeben ambten varieerde enigermate door dubbelbenoemingen. Verder werd er in 1474 en 1476 geen raad gevormd.

27. C.O.A. Schimmelpenninck van der Oye, 'Het optreden der Gemeenslieden te Zutphen 1538-43 naar de Memorie van Johan Voorthuisen', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 65 (1971), p. 39-83.

28. A. Higounet-Nadal, *Périgueux aux XIVe et XVe siècles. Etude de démographie historique*, Bordeaux 1978, p. 310.

29. Zie hierover de stimulerende overwegingen en gegevens van B. Guenée, 'L'âge des personnes authentiques; ceux qui comptent dans la société médiévale sont-ils jeunes ou vieux?', in: Autrand, *Prosopographie et Genèse*, p. 249-279; F. Autrand, 'La force de l'âge: jeunesse et vieillesse au service de l'Etat en France aux XIVe et XVe siècles', in: *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes-Rendus* 1985, p. 206-223.

Een Hollands stadsbestuur in het midden van de 16e eeuw: brouwers en bestuurders te Delft

J.J. Woltjer

Het is moeilijk om zicht te krijgen op de bestuurlijke en politieke verhoudingen binnen de Hollandse steden in het midden van de 16e eeuw. Daarom is het – voor ons – gelukkig dat de problemen en de ruzies in Delft zo hoog liepen, dat de centrale regering in Brussel zich ermee bemoeide. Een klein deel van de toen geproduceerde stukken is bewaard gebleven en dit stelt ons in staat een tipje van de sluier op te lichten.¹

Delft had in 1556 omstreeks 3.300 huizen. Het inwonertal zal toen dus, ruw geschat, in de buurt van de 15.000 hebben gelegen.² De stad was het economisch middelpunt voor het omliggende platteland, met een grote weekmarkt en belangrijke boterexport. Men was er werkzaam met weven en verven van wollen stoffen (de draperie). Via Delfshaven was men actief in haringvisserij en rederij. Maar voor alles was Delft de stad van de bierbrouwerij. In het midden van de 16e eeuw produceerde men ongeveer een half miljoen vaten per jaar, althans, daarvoor betaalde men accijns en minder zal het dus niet zijn geweest.³ Als men rekent op een jaarconsumptie van twee vaten (dus ongeveer 300 liter) per persoon per jaar,⁴ was dit dus voldoende voor 250.000 personen. Nauw met de brouwerij verbonden was het werk van korenkopers, molenaars, kuipers, turfgravers en -handelaren, van schippers en sjouwerlieden.

Op de derde mei 1536 was Delft getroffen door een hevige brand, die een groot deel van de stad in de as had gelegd. Om herstel van de schade mogelijk te maken, verkreeg Delft van de keizer allerlei privileges: twintig jaar lang zou de stad niet behoeven te contribueren in de beden, dus in de financiële bijdragen aan de landsheer. Bovendien verkreeg zij uitstel van betaling voor de rentebrieven (uitstaande langlopende schuld) tot en met 1541. Daarna zou zij beginnen te betalen, 'waar de laatste betaling gebleven was'. Hierdoor werden de particuliere schuldeisers dus gedupeerd. 'Miserabele' rentetrekken, 'die anders nyet en hebben aff te leven' zou men echter naar vermogen betalen, op aanwijzing van keizerlijke commissarissen. Particuliere huizenbezitters, wier huis verbrand was, kregen insgelijks uitstel van betaling.⁵ Het is duidelijk dat in verband met dit alles vele beslissingen moesten worden genomen, waarbij ruimte was voor vriendjespolitiek en

willekeur, zo niet voor corruptie.

Formeel was het stadsbestuur van Delft georganiseerd zoals men dat van een Hollandse stad verwacht. De schout werd benoemd door de landsheer. Hij was verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde en de naleving van de plakkatens, van wetten en verordeningen zou men nu zeggen. Hij eiste, als voorloper van de huidige officier van justitie, de bestraffing van de overtredders, maar de vonnissen werden gewezen door de zeven schepenen. Vier burgemeesters vormden het dagelijks bestuur van de stad. De landsheer benoemde burgemeesters en schepenen, maar kon hen niet vrij kiezen. Hij was gebonden aan een voordracht van acht en veertien namen, opgemaakt door veertig aanzienlijke Delvenaars, de veertigraad. Een tesorier beheerde de financiën, de 'openbare werken' werden verzorgd door drie havenmeesters: een voor Delfshaven, een voor de werken binnen de muren en een voor die buiten de muren. Tesorier, havenmeesters en drie weesmeesters werden gekozen door de veertigraad. Burgemeesters, schepenen, tesorier en weesmeesters werden jaarlijks gekozen, de havenmeesters dienden drie jaar. Wie eenmaal een van deze ambten had bekleed, heette vroedschap. De meeste van hen zaten ook in de veertigraad. Wanneer de veertigraad vergaderde voor andere zaken dan de verkiezingen, werden alle vroedschappen opgeroepen, zelfs als zij zoon of schoonzoon waren van een lid van de veertigraad.⁶

Er is een lijst uit 1548 van de Delftse veertigen met vermelding van hun beroep, en er zijn verschillende andere lijsten van mogelijke kandidaten voor een plaats in de magistratuur, soms met opmerkingen over hun geschiktheid, waardoor wij inzicht kunnen krijgen in de criteria die men hanteerde.⁷ 'Vresamich' en 'non factieux' waren natuurlijk aanbevelingen. Curieus is de commentaar (in 1559) bij Frans Duyst van Voorhout, die van 1536 tot 1553 baljuw van Delfland was geweest: 'Dese is zeer bequaem tot burghe-meester, bequaemer tot eerste schepen, zoe hij goede justicier is ende gheleert om anderen te instrueren.' Hij stond toen op de voordracht voor burgemeester, maar werd tot eerste schepen benoemd. Hadden de andere schepenen zijn instructie wel nodig?

Zeer belangrijk was dat de kandidaat over voldoende tijd beschikte. 'Heeft wat veel te doen', of 'mach qualicken verstaan tot andere dan zijn eyghen saecken' bij een naam was in 1559 voldoende om hem over te slaan. Schepen Jacob Does was veel afwezig 'aux negoces des tourbes' dus in verband met zijn veenderijen, en werd daarom niet voor continuering voorgedragen.⁸ 'Dese es ledich en leeft op zijn renten' was kennelijk een aanbeveling.

In de veertigen, zoals zij eind 1548 samengesteld waren, zaten

dan ook veertien renteniers. Dat iemand als rentenier te boek stond, betekende niet dat hij geen economische activiteiten ontplooi-de. Bij twee renteniers wordt in 1548 vermeld: 'doede wat comanschap'. Een van deze twee is Huych de Groot (de grootvader). Deze liet in 1547 met enige anderen buiten Delft een steenoven bouwen, maar moest dit staken omdat de oven te dicht bij de stad stond en men stankoverlast, met schade voor zuivel en bier vreesde.⁹ Hij was dus als investeerder/ondernemer werkzaam, maar wel zo dat hij meester bleef van zijn eigen tijd. Van een aantal renteniers kan men vermoeden dat zij veel grondbezit hadden: zij waren als baljuw of hoogheemraad betrokken bij het bestuur van Delfland. Merkwaardig is dat ook personen die belangrijke bestuursposities bekleedden, als rentenier werden aangeduid. De al genoemde Frans Duyst was baljuw van Delfland, maar stond op de lijst van 1548 als rentenier. Frank Pietersz. van der Meer was van 1510 tot 1554 hoogheemraad van Delfland en in dezelfde jaren vele malen burgemeester van Delft, maar hij bleef rentenier heten. Zelfs de secretaris mr. Cornelis Aertsz. (over wie later meer) wordt in 1548 als rentenier aangeduid. 'Mr. Cornelis Aertsz., secretarius' had bovendien in 1543 nog 1.200 gulden in 'coopmanschappen' geïnvesteerd.¹⁰

Van zes van deze veertien renteniers werd in 1548 expliciet vermeld dat zij vroeger een beroep hadden uitgeoefend: vier waren brouwer geweest, een drapenier en een wantsnijder. Vrank Bartholomeusz. van Diemen heette in 1548 nog koopman, maar enige jaren later werd hij rentenier genoemd en in 1553 werd hij voor de rest van zijn leven schout. Men zou kunnen denken dat kooplieden en ondernemers zich hier opwerkten tot het patriciaat, maar bij nader inzien is deze interpretatie in het algemeen onhoudbaar. De vader van Vrank van Diemen, mr. Bartholomeus van Diemen, en de vader van de oud-brouwer Jan Sasbout waren al vele jaren burgemeester geweest en de meesterstitel van de eerste wijst erop dat hij een kostbare opleiding had genoten. Zeer waarschijnlijk moet men zich voorstellen dat deze zoons uit aristocratische families begonnen met zich als koopman of brouwer inkomsten en ervaring te verwerven, of rechten gingen studeren en daarna als advocaat zich verder bekwaamden. Wanneer de erfenissen hun in voldoende omvang toevielen (eventueel ook bevorderd door een 'goed' huwelijk), konden zij gaan rentenieren. Dit laatste was vaak verre van zeker, want wanneer men vele kinderen heeft, moet men wel zeer gefortuneerd zijn, of veel voorspoed hebben met zijn investeringen, om alle kinderen een bestaan als rentenier te kunnen garanderen. Misschien konden sommigen zich ook uit de zaken terugtrekken, omdat een zoon het familiebedrijf overnam. Men zij dus uiterst voorzichtig met de term rentenier.

De rechtenstudie opende ook de mogelijkheid tot een carrière in dienst van de keizer en uit vele regentenfamilies kwamen hoge ambtenaren voort. Een broer van Jan Sasbout (zelf vele jaren burgemeester), mr. Joost Sasbout (1487-1546), was raadsheer in het Hof van Holland en werd in 1543 kanselier van Gelderland.¹¹ Claes Vrankenz. van den Berch had een zoon Frank, die raadsheer in de Grote Raad van Mechelen werd († 1559), terwijl Pieter Vrankenz. van den Berch, vermoedelijk een broer van Claes, in Delft vele jaren ambten bekleedde. Mr. Joost Aemsz. van der Burch was raadsheer in de Raad van Brabant, een naamgenoot zat in de Delftse magistraat. Mr. Cornelis van Andel was eerst advocaat bij de Grote Raad te Mechelen¹² en werd later 'luitenant' van Bergen (in Henegouwen),¹³ terwijl twee broers van hem op verschillende tijden schepen in Delft waren.¹⁴ Hun vader, Gerrit Storm Vrankenz. († 1540) had in Delft vele ambten vele jaren bekleed. Dirk Pijnssen was schout van Delft, zijn vader en zijn broer waren raadsheer in het Hof van Holland, een broer was schout van Den Haag.¹⁵

Naast veertien renteniers, waarvan vier vroeger gebrouwen hadden, vinden we in 1548 dertien echte brouwers. Een brouwer zal men zich moeten voorstellen als een kapitaalkrchtig persoon, die een brouwerij bezat, de inkoop- en exportcontracten sloot en toezicht hield (hij woonde dan ook bij de brouwerij), maar het dagelijks werk overliet aan een meesterknecht of opperbrouwer. Ook een brouwer beschikte daardoor over veel vrije tijd en was in dat opzicht bijna met een rentenier te vergelijken. Naast renteniers en brouwers vindt men (afgezien van een vacature door overlijden) vijf kooplieden zonder nadere specificatie, twee korenkopers, twee drapenierders, een wantsnijder, een olieslager en een apotheker. Al te precies moet men deze verschillen niet nemen. Een koopman kan een andere keer korenkoper genoemd worden en een wantsnijder linnenlakenkoper. In 1548 heette Ewout Jacobsz. brouwer en Cornelis Michielsz. Doelman koopman, in een lijst van enige jaren later was het precies andersom. Was men onnauwkeurig geweest, of moet men aannemen dat ze inmiddels hun brouwerij hadden verkocht, resp. gekocht? Het criterium dat men over veel vrije tijd moest beschikken, ligt voor de hand, maar had wel belangrijke sociale consequenties en het beperkte het aantal mogelijke kandidaten zeer.

Van 1536, het jaar van de grote brand, tot en met 1548, dus in 13 jaar, waren er zes personen die meer dan tienmaal burgemeester of schepen waren en die we dus tot de kern van het Delftse stadsbestuur in die jaren kunnen rekenen. Laten we dit zestal nader bezien. **Pieter Vrankenz. van den Berch** had voor 1536 al verscheidene ambten bekleed en was in deze jaren elfmaal burgemeester

en eenmaal schepen. Naamgenoten van hem zaten al een eeuw in het Delftse stadsbestuur. **Frank Pietersz. van der Meer**, in 1536 al omstreeks 60 jaar, was in deze jaren nog negenmaal burgemeester (en driemaal weesmeester). Zijn grootvader, Arent Vrankenz., was schout van Delft en baljuw en dijkgraaf van Delfland geweest, Frank zelf was hoogheemraad. We zullen hem dus tot de gefortuneerde grondbezitters moeten rekenen.¹⁶ **Jan Sasbout Dirksz. Sasbout** (±1490-1572) was in 1536 tesorier en in de volgende jaren tienmaal burgemeester. Zijn vader was burgemeester en tesorier van Delft. In 1548 werd hij rentenier genoemd, 'olim brouwer'. Ook hem zullen we tot de gefortuneerden mogen rekenen.¹⁷ **Mr. Quiryn Aertsz. van der Hooch** was tot 1541/2 schepen, daarna tesorier en 1545-1547 burgemeester. Hij was brouwer. Cornelis Aertsz. van der Hooch, overleden in 1535, vermoedelijk zijn broer, was hoogheemraad, ook deze familie had dus een aanzienlijk grondbezit. In ieder geval was mr. Quiryn gefortuneerd genoeg om de Oude kerk een 'nieuw kostelijk orgelwerk' te schenken.¹⁸ **Adriaan Vrankenz. van der Meer** (1481-1553) was van 1537 tot 1548 onafgebroken schepen. Hij was een verre verwant van Vrank Pietersz.: de vader van Vrank was zijn achterneef. Ook hij stond in 1548 als rentenier te boek. **Cors Claes Andriesz. Persijn** tenslotte, was al deze jaren schepen. Zijn vader, overleden in 1510, was schepen, tesorier en burgemeester geweest. Hij was apotheker. Kennelijk liet dit hem voldoende vrije tijd voor een actieve loopbaan in het stadsbestuur. Waren er ook toen al apothekersassistenten?

Van dit zestal hadden dus in 1548 twee een beroep (brouwer en apotheker) vier waren rentenier, maar van deze vier waren twee (Sasbout en Adriaan van der Meer) vroeger brouwer geweest. Allen stamden uit families die al eerder in het stadsbestuur hadden gezeten, verscheidenen hadden hoogheemraden en dijkgraven in hun familie. Wanneer we dit zestal als een kern binnen het Delftse stadsbestuur beschouwen, hoort hier eigenlijk ook bij mr. Cornelis Aertsz. (van der Dussen) die van 1522 tot 1529 schepen was, in 1530 weesmeester en in 1536 secretaris van de stad, met name van de burgemeesters, werd. Hij was gehuwd met een zuster van Jan Sasbout en zijn schoonmoeder was ook een Van der Dussen. De schout mr. Dirk Pijnssen en de baljuw van Delfland Frans Duyst van Voorhout¹⁹ pasten geheel in dit milieu.

Een van de veertigen, Dirk Hendriksz. Duyst, een neef van Frans Duyst, richtte zich in 1547 of 1548 tot de Brusselse regering met een lange lijst klachten over de gang van zaken in Delft.²⁰ Het betrof de grote macht van de secretarissen mr. Cornelis Aertsz. en mr. Hugo van den Eijnde, de onvoldoende controle op het financiële beheer en de macht van de grote brouwers, die het stadsbe-

stuur beheersten en de kleinere brouwers wegconcurrerden. Ik wil met het laatste beginnen.

Er zat leven in de brouwerij.²¹ Aanvankelijk ('zeeckere jaeren voor den brant' zegt Duyst) beschouwde men een brouwte van 41 stokstuks (wat dat ook moge zijn) of 36 volle vaten als een normale brouwte. Dat gold dan het goede bier. Daarnaast leverde een brouwte van 36 volle vaten nog ongeveer anderhalf vat drinkebier 'in de vloete'. Het werd echter mogelijk met grotere vaten en ketels steeds meer vaten uit een brouwte te halen, steeds langer te brouwen, zoals men toen zei. Een brouwte van 72 volle vaten (dus het dubbele) was zeer wel haalbaar, en we vinden ook hogere cijfers.²² Het werd ook voordelig om in één brouwte bier van verschillende kwaliteit te brouwen: eerst het duurste en daarna minder dure soorten. De controle op de kwaliteit van het bier werd hierdoor natuurlijk veel moeilijker. Sommige brouwers – we zullen hier vooral aan de grote exporteurs moeten denken – hadden zelfs hieraan niet voldoende en lieten bij andere brouwers 'op souldij', dus tegen loon, brouwen om zo hun afzet te kunnen vergroten. De ouderwetse, kleine brouwers meenden dat hun hierdoor het brood uit de mond werd gestoten en keken met heimwee terug naar de goede oude tijden, toen ieder zijn eerlijke deel van de markt had gehad. Sommige brouwers, en we zullen hier natuurlijk weer vooral aan de grote moeten denken, lieten hun eigen personeel kuipen (in plaats van de tonnen bij de kuipers te kopen) en lieten in eigen bedrijf hun graan malen. Een enkele begaf zich zelfs helemaal buiten het brouwersvak en ging in de textiel, werd drapier. Dirk Duyst meende dat dit oneerlijke concurrentie was, omdat de brouwers het bier voor hun personeel goedkoop kregen, maar misschien hebben de grote kapitaalkracht van deze brouwers en hun relaties in de afzetgebieden hier een rol gespeeld, nog belangrijker dan het goedkope drinkebier voor hun personeel.

Ook in Haarlem was de brouwerij belangrijk en ook daar waren problemen. Deze problemen lagen iets anders dan in Delft. Een brouwte in Haarlem mocht slechts 32 vat leveren en ook hier wilden de brouwers langer brouwen. In Haarlem waren bovendien 'vindere', die het bier keurden. Dat was geen formaliteit. In het rekeningjaar 1547-1548 kregen 27 brouwers een boete voor het brouwen van 'quaet' bier, sommigen zelfs voor vijf brouwten 'quaet' bier.²³ De vindere moesten bovendien door de brouwers betaald worden en dat verhoogde de kostprijs van het bier. Ruzie was er ook over het gebruik van te kleine tonnen.²⁴ Commissarissen van het Hof van Holland waren in 1546 (niet voor het eerst) met deze zaken bezig. In november 1548 gaf het Hof toestemming

meer dan 32 vaten per brouwte te brouwen (mits men navenant accijns betaalde) en in dezelfde maand werd de bierproef voorlopig opgeschort.

De klachten van Duyst, de problemen in Haarlem en misschien nog andere redenen brachten de centrale regering in Brussel ertoe zich met de brouwerij te bemoeien. Men zond commissarissen naar Delft, Leiden, Haarlem, Gouda, Rotterdam en Schiedam om de zaak te onderzoeken en op 18 januari 1550 stelde men namens de keizer een verordening vast voor de brouwerijen in Holland. Dit plakkaat sloot geheel aan bij de wensen van de kleine brouwers, zoals deze door Duyst waren verwoord. De goede oude tijd moest terugkeren. Een brouwer zou niet vaker dan tweemaal per week mogen brouwen en niet meer dan 41 stokstuks per brouwte. Wanneer iemand over grote ketels en vaten beschikte, zou hij (met vergunning van de schout) 82 stokstuks mogen brouwen, maar slechts eenmaal per week. De dure ketels zouden de produktie dus niet vergroten. De schout en die leden van het gerecht die geen brouwers waren, zouden elke maand vaststellen hoeveel graan er in een brouwte gestort moest worden en welke prijs men er voor mocht vragen, vindere en proevers zouden de naleving van deze plakkaaten en de kwaliteit van het bier controleren. Een brouwer zou niet zelf mogen kuipen of zijn eigen graan malen en zich evenmin met de draperie mogen bemoeien.²⁵

Over deze laatste beperkingen horen we verder niets en die zullen ook niet veel problemen hebben gegeven, maar de beperking van de bierproduktie en de uitvoerige reglementering bleken niet te handhaven. Delft was in rep en roer. Het stadsbestuur overlegde uitvoerig met andere steden, in oktober van hetzelfde jaar verschenen er al weer keizerlijke commissarissen en tenslotte zond de stad een delegatie naar de regentes, die toen op haar buitenpaleis te Binche verbleef, om met haar te spreken over de brouwerij en andere zaken. De reis duurde van 6 november tot 24 december.²⁶ In maart 1552 werd de hele prijszetting, met vindere en proevers, afgeschaft. Zou deze in Delft ooit gewerkt hebben? Er bleef een plafond op de produktie per brouwerij, maar terwijl dit in het oude plakkaat $104 \times 41 = 4.264$ stokstuks had bedragen, werd het nu gesteld op 8.500 stokstuks per jaar, dus het dubbele. Maar dat zou dan ook echt het maximum moeten zijn: geen scheepsbieren of aijzenbieren mochten apart gerekend worden, en men zou ook niet meer op souldij in andere huizen mogen laten brouwen.²⁷

Wanneer de brouwers vooral voor de lokale markt hadden gewerkt, zou deze regeling misschien mogelijk zijn geweest, dan zouden de kleine brouwers de klanten van de gekortwiekte grote brouwers hebben kunnen overnemen. In Delft ging het echter

vooral om export. Wanneer de grote exporteurs niet bij de kleine brouwers mochten inkopen, zouden de laatsten alleen hun plaats hebben kunnen innemen, als de kopers toch naar Delft zouden zijn gekomen. Het is echter waarschijnlijk dat de export voor een groot deel dreef op de contacten van de exporteurs in de afzetgebieden. Wanneer de kleine brouwers niet aan de export konden deelnemen door voor de grote brouwers op souldij te brouwen, zouden ze in vele gevallen vermoedelijk helemaal niet kunnen exporteren.

In juni 1558 werden de bestaande regelingen door Delft 'samengevat' (dat was een eufemisme, natuurlijk omdat Delft een keizerlijk plakkaat niet op eigen houtje kon wijzigen) in een keur: niet meer dan 8.500 stokstuks per jaar. Wie meer nodig had mocht dit elders laten brouwen, in een brouwerij waarin hij zelf geen deel had. De 17e maart 1563 werd deze regeling door de Brusselse autoriteiten bevestigd. Het stadsbestuur ging nog verder en stond in 1564 'op proef' voor een jaar toe, dat een brouwer 9.000 stokstuks 'grove of zware bieren' zou mogen brouwen, en bovendien nog kleine bieren en scheepsbieren (die niet meer dan 20 stuivers per vat mochten kosten) zoveel men wilde.²⁸ De kleine brouwers begonnen nu een proces tegen schout, burgemeesters en schepenen. Een vonnis van de Geheime Raad van 2 september 1566 beperkte de produktie tot de genoemde 9.000 vat zware bieren en 2.500 vat kleine bieren.²⁹

Tevergeefs had men gepoogd de groei van de grote brouwers te remmen. Het is duidelijk dat de plakaten en keuren met steeds hogere produktieplafonds achter de feiten aanliepen, dat het vorige plakkaat dus op grote schaal overtreden was. Heeft de schout, heeft de magistraat serieuze pogingen gedaan om de plakaten wel te handhaven? De schoutsrekeningen van 1541 en 1547 zijn bewaard.³⁰ De eerste bevat enkele boeten voor 'over het peil' brouwen en voor het te laat aangeven van brouwtent, de laatste eveneens voor het overbrouwen. In 1556 of 1557 achtte de schout het in ieder geval nuttig om voor eenmaal een kleine verhoging te legitimeren: Adriaen Pietersz. had 2.000 ton bier geleverd voor de vloot waarmee Karel V in 1556 naar Spanje was vertrokken. Op een vraag van de schout besliste Brussel nu dat deze leverantie buiten de 8.500 ton viel die de brouwer mocht produceren.³¹

Over de omzet van de brouwerij hebben wij pas gegevens uit het rekeningjaar 1554-1555 en daarna uit 1562-1563, en 1564-1565 en volgende jaren.³² In het eerstgenoemde jaar was deze 511.200 vaten, in 1562-1563 iets minder, maar daarna steeg hij tot een hoogtepunt van 630.000 in 1569-1570. Men betaalde althans accijns voor deze omzet. Volgens een memorie uit 1568 zouden er te Delft zelfs 100 brouwerijen zijn, die 400 ton per week brouwden.³³

Vermoedelijk zijn deze cijfers wat gegroeid door de jaloezie van de schrijver, maar toch is er alle reden om de Delftse cijfers als te laag te beschouwen.

Dirk Duyst had ook vele klachten over het stadsbestuur. Burge-meesters en schepenen vergaderden afzonderlijk, de burgemeesters in afwezigheid van de schout en in beide vergaderingen hadden de secretarissen veel te grote invloed, mr. Cornelis Aertsz. bij de burgemeesters en mr. Hugo van den Eynde bij de schepenen. Zij notuleerden niet alleen, maar gaven ook hun opinie en in vele gevallen gaf deze zelfs de doorslag. Er werd in de stad zelfs gezegd dat het profijtelijker was wanneer men de gunst genoot van de secretarissen, dan wanneer men de schout, de vier burgemeesters en de zeven schepenen op zijn hand had. Zij hoorden getuigen zonder dat er schepenen bij waren en de burgemeesters zegelden zelfs stukken zonder de secretarissen te controleren en in afwezigheid van belanghebbenden. Doordat een van de secretarissen, mr. Cornelis Aertsz., zelf lid van de veertigen was en vele familierelaties had, kon hij de zaken gemakkelijk naar zijn hand zetten. Deze 'pensionarissen en secretarissen' begunstigden de machtige brouwers. Voor de belangen van de drapeniers had men te weinig oog. Sinds de brand waren de belastingen die de brouwers moesten betalen wel met een carolusgulden per brouwte verminderd, zodat, meende Duyst, de vrijstelling op de betaling van renten, die de stad na de grote brand gekregen had, alleen tot voordeel van de rijke brouwers strekte. Dirk Duyst laat iets van zijn ressentimenten zien, als hij klaagt dat de grote brouwers ook grote huizen nodig hadden en daarom gingen wonen in de beste delen van de stad, aan de Korenmarkt en de Oude Delft, waar vroeger de renteniers en de kooplieden woonden. De wasem van de brouwerijen vergalde nu het woongenot van renteniers en kooplieden, 'ende daer en es nimmermeer ruste van tcloppen ende tcuypen van de tonnen'.

Het financieel beheer liet, nog steeds volgens Duyst, ook te wensen over. De uitgaven van burgemeesters en havenmeesters werden onvoldoende gecontroleerd. De secretarissen kenden de stand van de kas van de tesorier, wisten dus hoeveel geld er beschikbaar was om de achterstallige renten van de stad te betalen. Kennelijk meende Duyst dat zij vorderingen opkochten van particulieren die wanhoopten binnen afzienbare tijd nog geld te zien en dus bereid waren om hun aanspraken voor een lage prijs aan de secretarissen te verkopen. Om aan deze en dergelijke misstanden een eind te maken, was een goede schout nodig, die de rechten van de landsheer handhaafde en de particulieren beschermde, terwijl er geen vergaderingen zouden mogen worden gehouden

waarvoor de schout niet was uitgenodigd. Daarnaast waren goede secretarissen en pensionarissen nodig, die niet bij de besprekingen aanwezig mochten zijn, maar de besluiten van burgemeesters en schepenen alleen zouden registreren nadat het besluit gevallen was. Nu Delft niet meer in de beden contribueerde, was het privilege van de veertigen of vroedschap (om de groslijst op te stellen) ook vervallen en kon Karel V als graaf van Holland hier ingrijpen. Tot zover Dirk Duyst.

Er waren al langer problemen, want de schout Dirk Pijnssen (1541-1552) wenste zijn ambt niet te pachten (maar bediende het 'op rekening'), omdat nog steeds niets gedaan was tegen de 'usurpatie tegen Zijne Majesteits hoocheyt bij burgemeesters ende wethouders der stede van Delft' waarover zijn voorganger (overleden 1541) al had geklaagd.³⁴ Stellig sloeg dit op plakkatens die niet werden nageleefd. Kennelijk waren de klachten van Duyst nu voor de regentes de aanleiding om eindelijk doortastend op te treden. Bij de vernieuwing van de wet in 1549 greep zij in. In overeenstemming met het advies van Duyst negeerde zij ditmaal de veertigen. De zaak was zo ingewikkeld dat de nieuwe magistraat niet op 1 mei benoemd werd, maar pas op 12 oktober. Op 16 mei 1550 trok de regentes de vrije benoeming van burgemeesters, schepenen en tesorier aan zich. De schout zou voortaan toegang hebben tot alle vergaderingen en keizerlijke commissarissen zouden voortaan de rekening afhoren.³⁵ Op 2 juni benoemde de president van het Hof op grond van een 'cedul bij de Koninginne regente getekend'³⁶ de magistraat voor 1550.

De veranderingen waren ingrijpend. Vóór 1546 hadden drie of vier brouwers in de magistraat gezeten, in 1546 en 1547 waren het er vijf, en in 1548 zelfs opeens zeven. De klacht van Duyst dat de brouwers alles beheersten, leek dus niet uit de lucht gegrepen. Nu werd deze lijn plotseling omgebogen. In 1549 hadden nog slechts twee brouwers een plaats in burgemeesters- of schepenenbank, mr. Quirijn van der Hoog (uit het zetal) en mr. Willem Thielmansz. van den Heuvel, die nu voor het eerst een ambt kreeg. Het volgende jaar verdwenen ook zij beiden, maar werd Jan Joosten van Ackersdijk schepen. Deze was wel brouwer, maar vroeger was hij tollenaar in Gorinchem geweest.³⁷ Vermoedelijk behoorde hij dus niet tot de brouwers die tot dusver de lakens hadden uitgedeeld. Het kernzetal behield in 1549 zijn positie: drie van hen waren burgemeester en twee schepenen, maar in 1550 moesten de brouwer Quirijn de Hoog en de beide oud-brouwers Jan Sasbout en Adriaan van der Meer hun plaatsen afstaan. In januari 1550 was het plakkaat op de brouwerij afgekondigd, dat de groei van de grote brouwers probeerde terug te dringen. De wetsverzetten van 1549 en 1550 lijken een poging ook hun politieke macht te breken.

Nieuw benoemd werden naast de al genoemden, een linnenlakenkoper (die vorig jaar al tesorier was geweest, een korenkoper, een koopman, een drapier die zich ook met veenderijen bezighield, nog een korenkoper en Frederik Ottensz., waarvan wij het beroep niet kennen (maar geen brouwer). De meest verrassende benoemingen waren echter die van Dirk Duyst (de klager die de bal aan het rollen had gebracht), die in 1549 burgemeester werd en dit in 1550 bleef en van mr. Cornelis Aertsz., die in 1550 schepen werd, maar hevig protesteerde, omdat hij nu zijn secretarisschap moest opgeven.³⁸

De ex-secretaris was woedend en ging tot de tegenaanval over. Samen met een aantal medestanders diende hij een lange reeks klachten in tegen Dirk Duyst, die door de wet en de vroedschap werden overgenomen.³⁹ Bovendien gaf de afsluiting van de rekeningen zoveel problemen, dat de stadhouder van Holland en de procureur-generaal van de Grote Raad erheen werden gezonden om de zaak uit te zoeken. In deze onduidelijke situatie werd de vernieuwing van de magistraat in 1551 steeds meer uitgesteld. De stadhouder, Maximiliaan van Bourgondië, was niet onder de indruk van de klachten tegen Duyst.⁴⁰ Hij meende dat deze alleen maar voortkwamen uit de behoefte van mr. Cornelis om wraak te nemen nu Duyst in Brussel over hun wanbestuur had geklaagd. Hij vond Duyst juist geschikt om als tesorier in de financiële administratie van de stad de hard nodige reorganisatie door te voeren.

Over de nieuw te benoemen magistraat werd uitvoerig overlegd. De president van het Hof van Holland, Assendelft, stelde een lijst op van namen die hij geschikt achtte, de pensionaris van Delft, mr. Hugo van den Eynde, leverde een compleet voorstel voor een nieuwe magistraat in, Duyst gaf een lijst namen. Tenslotte vroeg men ook het advies van mr. Cornelis van den Andel, de luitenant van Bergen, van wie men kennelijk verwachtte, dat hij als oud-Delvenaar voldoende kennis van de personen had, en als luitenant van Bergen ook voldoende afstand kon nemen. Uit deze vier lijsten maakten de stadhouder en de procureur-generaal een voordracht op, die de eerste op 14 oktober 1551 aan de regentes toezond, met Duyst als kandidaat-tesorier. De regentes meende echter dat, nu toch al meer dan een half jaar verstreken was, de zittende magistraat maar aan moest blijven tot 1 mei van het volgende jaar.⁴¹ Toen werden de door de stadhouder aanbevolen personen benoemd (zij het iets anders verdeeld over de ambten), met uitzondering van Duyst, die zelfs nooit meer een ambt kreeg.

Inmiddels had de regentes op 6 november 1551 een ordonnantie vastgesteld op het bestuur van Delft. De regeling was duidelijk

een reactie op de klachten van Duyst. Alle zaken van justitie moesten in de volle vierschaar behandeld worden. Alleen de schout mocht getuigen beëdigen (tegen een halve stuiver) en bij verhoren moesten minstens twee burgemeesters of schepenen aanwezig zijn (die ieder 1 stuiver zouden ontvangen). De secretarissen mochten in de vergaderingen geen opinie geven. De oude belastingen op de brouwerij moesten worden hersteld en wanneer iemand goedkoop rentebrieven had gekocht, zou de stad die voor dezelfde prijs mogen overnemen. De administratie van de tesorier moest verbeterd worden. Een lid van het Hof van Holland en een lid van de Rekenkamer lazen deze ordonnanties op 13 november in de volle vroedschap voor. Na enige overleg verklaarde de vergadering dat zij deze ordonnanties zover mogelijk wilde nakomen, maar dat enige punten 'niet practicabel' waren of niet in het belang van de welvaart van de stad.⁴²

Omstreeks 1550 vlogen de klachten en beschuldigingen dus over en weer. Het is moeilijk zich een gefundeerd oordeel te vormen over alle beschuldigingen en tegenbeschuldigingen. Dat is niet alleen in dit Delftse geval zo. Ook in Amsterdam en zelfs in het Hof van Holland werden beschuldigingen geuit over corruptie en machtsmisbruik waarbij het vellen van een oordeel uiterst moeilijk of onmogelijk is.⁴³ Dat komt niet alleen door gebrek aan gegevens, maar vooral doordat de grenzen tussen wat geaccepteerd was en wat verboden was zo subtiel en voor ons onduidelijk waren.

De bevelen uit Brussel konden de stadsbesturen in een uiterst moeilijke positie brengen, omdat deze bevelen dikwijls niet aansloten bij het rechtsbesef in de Hollandse steden. De kloof tussen de Brusselse theorie en de praktijk in het land was vaak groot. De plakaten op de brouwerij waren maar één voorbeeld. Het verbod op de uitvoer van koren bracht de schout van Amsterdam in grote problemen,⁴⁴ de plakaten op de kettervervolgving vrijwel alle magistraten. Het ging hierbij telkens om grote belangen, in het laatste geval zelfs letterlijk om levensbelangen. De schout, en in tweede instantie de schepenen, zaten telkens klem tussen de eisen en bevelen uit Brussel, de eigen inzichten en gevoelens over de betrokken zaken, en de verwachtingen van de justiciabelen.

De zaken werden nog moeilijker, omdat giften aan machthebbers gewoon waren, zelfs hoorden bij de goede vormen. In 1565 vernam de Haarlemse vroedschap 'dat mijnen here de president van Hollandt (d.w.z. van het Hof van Holland), mr. Cornelis Suys, here van Rijswijk, was int timmeren van een scoone huysinge, daer toe hem bij eenige steden propijnen (geschenken) van balcken, van steen ende anders waren gedaen' en men vroeg zich

af of Haarlem niet ook iets moest doen.⁴⁵ De vroedschap had er weinig zin in en besloot eerst maar eens bij andere steden te informeren. Dergelijke geschenken beschouwde men kennelijk als een verplichting, waar men liever onderuit kwam. Relatiegeschenken zou een modern woord hiervoor kunnen zijn. De hoogste kringen van het bestuur achtten het niet ongepast dergelijke geschenken aan te nemen, de stadhouder en zelfs de regentes kregen na onderhandelingen over een bede een gratuïteit, waarbij het niet om kinderachtige bedragen ging.⁴⁶ Gewoonlijk zond Delft jaarlijks enige geschenken aan personen in Mechelen en Brussel. In 1550 waren dit 'drye halfve vaten harincx, eenige geroocte scaepsbillekens ende groote tongen ende zeker oostersche hammetgens'. Het geheel kostte Delft, met inbegrip van de reiskosten, de lieve som van 77 gulden. Het volgend jaar spendeerde men aan dergelijke geschenken in Den Haag, Mechelen en Brussel zelfs 424 gulden. De commissarissen uit Hof en Rekenkamer die de rekening controleerden, vonden dit een heel bedrag, maar accepteerden de uitgaaf toch 'gemerct die groote zaken die zij te hove gehadt hebben' en omdat de uitgaaf op een besluit van de vroedschap berustte.⁴⁷

De grens tussen dergelijke geschenken en omkoperij, tussen 'normale' en 'abnormale' geschenken, was echter uiterst subtiel en er werd zo wel erg veel gevraagd van de integriteit en de karaktervastheid van de magistraten en speciaal van de schouten.⁴⁸ Alleen hun geweten en een zekere sociale controle konden hen hier op het goede pad houden. De schouten waren ook erg kwetsbaar voor beschuldigingen. Als zij de Brusselse plakaten toepasten, alle overtredingen achtervolgden en de boetes inden, heetten zij gierig, als zij veel ongestraft lieten en geschenken aannamen, heetten zij corrupt.⁴⁹

Voor een goed oordeel over de Delftse ruzies zouden we moeten weten wat de financiële voordelen waren die schout, burgemeesters en schepenen genoten. Het is duidelijk dat zij door belanghebbenden per verrichting betaald werden, en dat daarvoor tarieven bestonden, zoals de schout die een halve stuiver kreeg voor het beëdigen van getuigen. Maar hoeveel bedroegen deze inkomsten als men zich aan de regels hield? En hoeveel als men zich niet aan de regels hield? En wat was de praktijk? Beperkte de sociale controle in de kleine Delftse gemeenschap de corruptie? Of dekte men elkaar juist en waste de ene hand de andere? We weten het niet.

Hoe moeilijk het voor ons ook is om een oordeel te vormen, in Delft onderschreef de stadhouder de klachten van Dirk Duyst. De magistraat werd gewijzigd, een plakkaat op de brouwerij en de ordonnantie op het bestuur van Delft werden vastgesteld. Maar wie

was deze Dirk Duyst? Verdiende hij dit vertrouwen? Dirk stamde uit een van de aanzienlijkste Delftse families en een goede carrière leek voor hem weggelegd.⁵⁰ Het begon ook goed. In 1525 was hij (voor drie jaar) buitenhavenmeester geworden en daarna behoorde hij dus tot de vroedschap, in 1537 werd hij in de veertigen gekozen. De ambachtsheerlijkheden Babairtspolder (bij een sluis ten westen van Schiedam), Schoonderloo en Cool verwierf hij in erfpacht, evenals de uiterlanden (de gorzen die in de Maas aangroeiden) tussen Rotterdam en Schiedam en de visserij in Rotterdam. Hij werd koopman in granen, haring en vis genoemd, en met dit laatste hing zijn belangstelling voor gorzen en sluizen stellig samen. Bij het verwerven van deze en andere bezittingen had hij niet altijd rechte wegen bewandeld. De advocaat-fiscaal beschuldigde hem ervan dat hij langs slinkse wegen domeinen van de keizer in bezit had gekregen en door intimidatie met behulp van machtige vrienden particulieren tot voor hen ongunstige transacties had gebracht. De beschuldigingen hadden zoveel grond dat Duyst in 1541 een schikking accepteerde, waarbij hij afstand moest doen van deze bezittingen, zonder dat hij geld terugkreeg.⁵¹ Vermoedelijk is Duyst na deze affaire buiten alle ambten gehouden en keek hij daarom met steeds schelere ogen naar de machthebbers, zich maar al te zeer bewust welke voordelen de macht kon opleveren. Door in Brussel uit de Delftse school te klappen hoopte hij kennelijk zich toch een plaats te veroveren. En met succes: de stadhouder geloofde zijn beschuldigingen en maakte hem in 1549 burgemeester. Maar na de klachten van Cornelis Aertsz. c.s. was een uitvoerig onderzoek toch noodzakelijk. Het Hof van Holland hoorde minstens 47 getuigen over handel en wandel van Duyst en zond een rapport naar Brussel, dat in de ogen van de stadhouder van vooringenomenheid tegen Duyst getuigde.⁵² Duyst had ook medestanders, die reële grieven tegen het stadsbestuur hadden, omdat dit verhinderde dat handel en nijverheid zich in Delfshaven zouden ontwikkelen. Anderen hadden grieven, omdat zij er niet in geslaagd waren de gorzen buiten Delfshaven in hun bezit te krijgen.⁵³ De stadhouder meende dat wanneer men Duyst steunde, ook in andere plaatsen 'ausquelles il y ait ainsi des gouverneurs particuliers lesquels menent tout a leur poste' de beschuldigingen tegen machtsmisbruik zouden loskomen.⁵⁴ Toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat de stadhouder zich door Duyst heeft laten inpakken, dat Duyst terecht buiten de ambten gehouden was en zeker geen tesorier zou moeten worden, zoals de stadhouder in 1551 zelfs voorstelde. Daarvoor wist hij te goed hoe men macht en invloed in geld omzette. Duysts verdediging maakt een uitgesproken onplezierige indruk, met name als hij stelt dat niet gebleken is dat hij de aanklager in Brussel was,

terwijl vaststaat dat hij het wel was.⁵⁵ Het gehele stadsbestuur keerde zich ook tegen Duyst. De delegatie die in november 1551 naar Binche vertrok om met de regentes te spreken over de brouwerij-ordonnantie, sprak ook over 'de fame van Dirk Duyst'. Toen de reiskosten ter sprake kwamen, protesteerde Duyst dat men deze uitgave niet voor rekening van de stad mocht brengen, 'alsoe hem deze questye gemaect wordt deur rancoer van Cornelis Aertsz. ende deser stede niet an en gaet'. Toch werden deze uitgaven geaccepteerd, omdat ze op een besluit van de vroedschap berustten.⁵⁶

Dat betekent natuurlijk niet dat al Duysts beschuldigingen daarom ook onwaar waren en het stadsbestuur de blanke onschuld was. De grote invloed van de brouwers in het stadsbestuur in 1548 is onmiskenbaar. De verlaging van de belastingen op de brouwerij terwijl de stad zijn schuldeisers niet betaalde, lijkt wonderlijk, maar de regentes had in het privilege van 1536 de stad uitdrukkelijk gemachtigd om de belastingen te verlagen. De verhalen over de grote machtspositie van de secretarissen en speciaal van Cornelis Aertsz. klinken geloofwaardig. Men kan deze echter ook zien als een bewijs van vertrouwen van de burgemeesters in hun secretaris, waarbij in het midden blijft of dit vertrouwen terecht was. Duyst maakt wel duidelijk dat er grote mogelijkheden waren voor misbruik van vertrouwen en van macht, maar komt niet (althans niet in de bewaarde stukken) met concrete beschuldigingen dat deze mogelijkheden ook werden gebruikt, behalve dat volgens hem de secretarissen zelfs bladen uit de registers scheurden en deze door nieuwe vervingen. Tegen de secretarissen werden, voor zover wij weten, geen maatregelen genomen.

Na de val van Dirk Duyst in 1552 keerden de zaken geleidelijk in hun oude banen terug. Volgens de 18e-eeuwse geschiedschrijver R. Boitet zou de veertigraad pas na de verkiezingen van 1559 weer zijn hersteld. In de Brusselse papieren bevindt zich echter een blad met de nominatie voor 1554, opgemaakt door de vroedschap, en de Brusselse regering hield zich aan deze voordracht, met dien verstande dat van de acht personen voorgedragen voor burgemeester, vier burgemeester werden, maar ook drie schepen en van de beide voor tesorier voorgedragen kandidaten één tesorier, maar de ander eveneens schepen. Op 2 juli 1559 werd ten slotte officieel bepaald dat zolang Delft in de bedden contribueerde (de vrijstelling van 20 jaar na de brand was immers verlopen) de 'vroedschappe ende oick veertigen' weer de nominatie zouden mogen opmaken.⁵⁷ Formeel was daarmee de oude toestand hersteld. Ook de brouwers hadden weer invloed in het stadsbestuur, evenals voor 1545, maar niet zoveel als in 1548. In 1552 ging het nog

maar om één brouwer en drie rentenierende oud-brouwers. In 1560 is de toestand niet meer helemaal duidelijk, omdat de beroepsgegevens alle uit de jaren rond 1550 stammen. Toch kunnen we vaststellen dat er minstens twee brouwers in de magistraat zaten, en vermoedelijk zelfs vier (Jan Jan Apersz. van Melisdijk was de zoon van een brouwer, Cornelis Jansz. Crusert was watermeester en dus vermoedelijk ook brouwer). Naast deze vier zat nog steeds de oud-brouwer Jan Sasbout, en verder een korenkoper, een wantsnijder en nog drie waarvan het beroep onbekend is, maar wier namen wel enige aanwijzing geven. Adriaan Adriaan Vrankenz. van der Meer was natuurlijk de zoon van de veeljarige schepen en rentenier Adriaan Vrankenz., Sasbout Cornelisz. van der Dussen was stellig de zoon van de secretaris Cornelis Aertsz. van der Dussen en Huych Jansz. van Groenewegen is misschien de zoon van Jan Dirck Simonsz. van Groenewegen, die thesaurier, schepen en burgemeester geweest was en in 1538 overleed.

Van het kernzestel van voor 1548 waren vier, en vermoedelijk vijf kort na elkaar overleden: Adriaan van der Meer in 1553, Frank van der Meer in 1554, Cors Persijn in 1556 en mr. Quirijn van der Hoog in 1558. Van Pieter Vrankenz. van den Berch is het sterfjaar niet bekend, maar hij is stellig ook in deze jaren overleden. Ook de secretaris mr. Cornelis Aertsz. was in 1556 gestorven. Jan Sasbout bleef burgemeester tot maart 1562. Hij was toen ongeveer 72 jaar. We zien echter een nieuwe kerngroep ontstaan. Frans Duyst, de oud-baljuw (geboren in 1500) was tot en met 1565 burgemeester, Huych de Groot was van 1552 tot zijn dood in april 1567 bijna elk jaar in functie, de laatste jaren als burgemeester, en Huych van Groenewegen was het van 1563 tot en met 1566. In 1563, 1564 en 1565 zaten zij steeds gedrieën in de burgemeesterskamer. Bij de schepenen zat Jan Joostenz. van Ackersdijk van 1559 tot 1566, Sasbout Beuckelsz. van der Burch en Jan Jacobsz. Hoogenhouck ieder vier jaar. Vanaf 1567 (de eerste verkiezing na de beeldenstorm) werd de invloed van de landelijke problemen en van de interventies van Alva zo groot, dat een geheel nieuwe situatie ontstond.

Deze hele affaire geeft geen hoge dunk van de wijsheid en het inzicht van de Haagse en Brusselse autoriteiten. Het begon al in 1536, toen de regentes de stad machtigde om de accijnsen op eigen gezag te verlagen, terwijl de stad haar particuliere schuldeisers niet betaalde. Het vertrouwen in Dirk Duyst lijkt misplaatst, al was het wantrouwen tegen de lokale coterie die de lakens uitdeelde vermoedelijk wel terecht. De verordening op de brouwerij berustte op een onjuiste taxatie van de mogelijkheden (of op het ontbreken van een dergelijke taxatie). In ieder geval had Brussel

weinig greep op het stadsbestuur. De Brusselse plakaten werden aangepast aan de Delftse praktijk, niet omgekeerd. Na het zeer actieve ingrijpen van Brussel gingen de zaken in feite op de oude voet verder. De brouwers hadden weer grote invloed en er was weer een kleine kern van vroedschapsleden, die vrijwel continu ambten bekleedde.

Noten

1. Algemeen Rijksarchief Brussel, papieren van Staat en Audiëntie (voortaan: Aud.) 1441/4. Een microfilm berust in het gemeentearchief van Delft. Vanzelfsprekend zijn deze gegevens gecombineerd met gegevens uit andere bron. Gaarne dank ik de heer H.W. van Leeuwen van het gemeentearchief Delft voor zijn actieve hulp bij het onderzoek.
2. Register van de 10e penning. Algemeen Rijksarchief Den Haag (voortaan: ARA), Staten van Holland voor 1572 nr.926.
3. Ter vergelijking: Gouda brouwde in het jaar 1545-1546 4.716 brouwt en of 193.356 tonnen (Aud. 1656/1). In Haarlem in zelfde tijd omstreeks 120.000 tonnen per jaar (J.C. van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie voor 1600*, Amsterdam 1950, p. 47. Ik ben ervan uitgegaan dat zij brouwt en brouwd en van 32 ton. Vgl. Ibidem, p. 43).
4. De cijfers wisselen sterk. H. Soly, 'De economische betekenis van de Zuid-Nederlandse brouwindustrie in de 16e eeuw. Problematiek', in: *Economische Geschiedenis van België. Behandeling van bronnen en problematiek*, Brussel 1972, p. 97-117, spec. p. 102; Idem, 'De brouwerijonderneming van Gilbert van Schoonbeke, 1552-1562', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 46 (1968), p. 350-351.
5. Gemeentearchief Delft, Inventaris Morre nr.152 en 153a. Vgl. Aud. 1441/4, nr.6 wensen van Delft, commentaar van het Hof van Holland en beslissing.
6. Aud. 1441/4, nr.2, lijst veertich ende vroetscappe, in fine.
7. Aud. 1441/4, nr.2, en voor 1559 Aud. 809/31. [R. Boitet], *Beschrijving der stad Delft*, Delft 1729, geeft lijsten van de magistraten (zij het niet geheel zonder onnauwkeurigheden).
8. Aud. 1441/4 nr.5, 2e stuk, ? aan president Geheime Raad, ongedateerd (1551).
9. D. van Bleyswyck, *Beschrijving der stad Delft*, Delft 1667, p. 707-709. De zaak werd beslist door een octrooi van de Geheime Raad op naam van Karel V.
10. P.A. Meilink (red.), 'Gegevens aangaande bedrijfskapitalen in den Hollandschen en Zeeuwschen handel in 1543', in: *Economisch-Historisch Jaarboek*, 8 (1922), p. 275.
11. *De Nederlandsche Leeuw*, 1892, p. 49.
12. J.Th. de Smidt e.a., *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, III, Brussel 1979, p. 67.
13. De maire vertegenwoordigde in Bergen de vorst, de luitenant was zijn

plaatsvervanger. L.P. Gachard, *Documents inédits concernant l'histoire de la Belgique III*, 1835, 17, p. 20-21.

14. Aud. 1441/4, nr.2, 2e stuk. Jacob Gerritszoon Storm van Andel, marchant de drap en Simon Gerritsz. marchant, waren zijn broers.

15. D.J.M. Wüstenhoff, 'Genealogische aantekeningen betreffende het geslacht Pijns, Pijnssen', in: *De Wapenheraut*, 7 (1903), p. 430-436.

16. M.P. Smislaert, 'Het geslacht Van der Meer', in: *De Navorscher*, 1897, p. 467-503, spec. p. 483.

17. Zie noot 11.

18. D.P. Oosterbaan, *De Oude kerk te Delft gedurende de middeleeuwen*, Den Haag 1973, p. 63.

19. Over hem D. Hoek, *Haags leven bij de inzet van de gouden eeuw*, Assen 1966, p. 22-31.

20. Aud. 1441/4, nr.1. Het stuk is anoniem, maar uit brief van Maximiliaan van Bourgondië (de stadhouder) aan regentes van 14 oktober 1551 (ibidem, nr.9) blijkt dat Dirk Duyst in Brussel geklaagd heeft.

21. Soly (zie noot 4). J.C. van Loenen (zie noot 3). E.M.A. Timmer, 'Grepn uit de geschiedenis der Delftse brouwning', in: *De Economist*, 1920, p. 358-372 en p. 415-429 ziet over het hoofd, dat de ordonnanties in de paasstijl gedateerd zijn, en plaatst de ordonnanties die voor pasen zijn uitgevaardigd dus een jaar te vroeg.

22. Duyst noemt zelfs 150, maar vermoedelijk overdrijft hij.

23. Schoutsrekening, ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, rekening 4171, f.8.

24. Ibidem, f.25-26.

25. C. Cau, *Groot plaetboeck II*, 's-Gravenhage 1658, p. 2060.

26. Rekening burgemeester 1550, ARA, Familiearchief Van Adrichem nr.2, m.n. f.8.

27. Van Bleyswyck, *Beschrijving Delft*, p. 714.

28. GA Delft, Keurboek II, f.315 e.v.

29. GA Delft, Keurboek III, f.13.

30. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, rekening 4195 en 4196.

31. Aud. 1675/2.

32. GA Delft, Tresoriersrekeningen. De rekening 1554-1555 f.3 geeft het tarief: 13 stuivers en een blank van elke korte brouwte van 36 volle vaten. De opbrengst van de brouwaccijs bedroeg 1554-5 9.767 gulden, 1562-3 9.651, 1564-5 9.958 en de volgende jaren tot 1571-2 resp. 10.750, 11.597, 11.519, 10.733, 12.021, 11.960, 11.403. Berekeningen op grond van de turfaccijs voor brouwers geven kleine afwijkingen die geen betekenis hebben.

33. Soly (zie noot 4) p. 101 noot 3.

34. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, rekening 4197, Rekening schout Pijnsen 1547 f.1'.

35. GA Delft, Inventaris Morre 333.

36. Boitet, *Delft*, p. 126.

37. Aud. 1441/4, nr.2, 'om dieswille dat...'

38. Rekest Delft, Aud. 1441/4, nr.3 en brief? aan president Geheime Raad, ongedateerd, ibidem, nr.5.

39. Aud. 1441/4, nr.5, 4e stuk.

40. Ibidem, nr.9 Maximiliaan van Bourgondië aan regentes 14 oktober 1551.

41. Ibidem, nr.2, 2e stuk van 30-10-1551.

42. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, register 9, f.218 e.v.

43. J.J. Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 86 (1971), p. 178-199, spec. p. 181-183.

44. J.D. Tracy, 'Habsburg grain policy and Amsterdam politics. The career of sheriff Willem Dirkszoon Baerdes 1542-1566', in: *The sixteenth century journal*, 14 (1983), p. 293-319.

45. GA Haarlem, Vroedschapsboek 24-9-1565, f.43.

46. J.D. Tracy, o.c., spec. p. 298, p. 299, p. 302. J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, Leiden 1962, p. 33, 37.

47. Burgemeestersrekening in ARA, Archief van Adrichem, 2, f.11 en 3, f.18.

48. Vgl. Joel Hurstfield, *Freedom, corruption and government in Elizabethan England*, Londen 1973. H.G. Koenigsberger, 'Patronage and bribery during the reign of Charles V', in: Idem, *Estates and revolutions*, Ithaca en Londen 1971, p. 166-175.

49. Hetzelfde zou onder de Republiek gelden voor de plakaten tegen de katholieke eredienst.

50. D. Hoek, 'Het geslacht Duyst van Voorhout in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 12 (1958), p. 185 e.v.

51. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer register 9, f.13'. Vgl. Aud. 1441/4, nr.5, 3e stuk, verdediging van Dirk Duyst, art. 24 e.v.

52. Maximiliaan van Bourgondië aan regentes 14-10-1551. Aud. 1441/4, nr.9.

53. Rekest stadsbestuur 1552, Aud. 1441/4, nr.3.

54. Stadhouder aan regentes 18-10-1551. Aud. 1441/4, nr.9.

55. Aud. 1441/4, nr.5, 3e stuk.

56. Burgemeestersrekening, ARA, Archief van Adrichem 2.

57. GA Delft, Inventaris Morre 184.

Deel III
Sociale en institutionele ontwikkelingen op landelijk
niveau

Een vorst trekt noordwaarts. De komst van Albrecht van Beieren naar de Nederlanden (1358) in het licht van de ontwikkelingen in het Duitse Rijk

D.E.H. de Boer

Inleiding

De regering van de Nederbeierse hertog Albrecht van Beieren over Holland, Zeeland en Henegouwen bestrijkt een buitengewoon markante episode uit de geschiedenis van deze graafschappen. Niet alleen door de lange duur – van 1358 tot eind 1404 – maar ook door de internationale uitstraling van het optreden van deze landsheer, verdient hij meer aandacht dan hij tot dusverre heeft gekregen. Slechts de beginjaren van zijn bewind in het Noorden zijn beschreven. Caffiaux, Blok en Peeters wijdden publikaties aan de omstandigheden waaronder Albrecht, als regent voor zijn krankzinnig geworden broer Willem V, vanaf 1358 het landsheerlijk gezag in de Nederlandse gewesten moest gaan uitoefenen.¹ Zij beperkten zich bij hun beschouwingen echter voornamelijk tot het Franstalig, dan wel Nederlandstalig deel van de destijds verenigde territoria. Terecht constateerde Quicke in zijn nog steeds fundamentele werk over de Nederlanden voor de komst van de Bourgondiërs (1356-1384) dat 'aucun historien n'a examiné cette succession et ses répercussions dans l'ensemble des Etats hennuyers, hollandais et zélandais'.² Maar het is veelbetekenend dat ook hij verzuimde daaraan toe te voegen 'et bavarois'. Want dat de komst van Albrecht naar het noorden een nadrukkelijk Beierse context had, doordat hij tot aan zijn dood de heerschappij over het hertogdom Neder-Beieren-Straubing bleef uitoefenen, blijft bij de meeste auteurs vrijwel onvermeld. Niermeyer volstond in de vorige editie van de AGN met de opmerking dat de wisseling van bewind in 1358 'de Nederlandse gebieden in nauwer verband met de Beierse (bracht) dan tot nu toe bestond'.³ Zijn verklaring daarvan uit het feit dat Albrecht immers ook zijn Beiers erfdeel behield, gold overigens evenzeer voor Willem. In de nieuwe AGN maakte slechts Vandermaesen kort melding van de mogelijke rol van de Duitse keizer Karel IV in de regeling van het ruwaardschap,⁴ zonder daarop inhoudelijk in te gaan.

Ook in de Duitse literatuur heeft het hertogdom Straubing-Holland weinig aandacht gekregen en er is in ieder geval sinds Von Mussinans studie naar de 'niederbaierischen Linie Straubing-Holland' uit 1820 nauwelijks meer oorspronkelijk onderzoek ver-

richt.⁵ De vraag naar de mate waarin tussen de ver uiteenliggende territoria verbindingen hebben bestaan, en de mogelijke wederzijdse beïnvloeding is hoe dan ook nauwelijks gesteld.

Holland en het Duitse Rijk

In de historiografie bestaat de neiging om minstens aan de ontwikkeling van het westelijk deel van de Noordelijke Nederlanden al vanaf een vroeg moment een hoge mate van zelfstandigheid toe te kennen. Hoewel de feitelijke ontkoppeling van het Duitse Rijk pas met de vrede van Munster in 1648 haar beslag kreeg, begint voor velen de verzelfstandiging van de Hollandse geschiedenis emotioneel al bij de inrichting van de tol bij Vlaardingen door graaf Dirk III en de daarop volgende slag in 1018. Bij een wat zorgvuldiger beschouwing kan men in ieder geval in de 14e en 15e eeuw een politiek-culturele slingerbeweging onderscheiden. De Henegouwse periode – die in 1346 eindigde – had Holland en Zeeland sterk bij de Franse wereld betrokken. Graaf Willem III (1304-1337) was in de eerste plaats een Henegouws vorst. Henegouwen behoorde weliswaar leenrechtelijk nog steeds tot het Duitse Rijk, maar voor het overige maakte het deel uit van de kring der Romaanse landen. Ook zijn zoon Willem IV (1337-1345) mag men als een Frans edelman beschouwen. En hoewel diens zuster Margaretha in 1324 door haar huwelijk met de Duitse keizer Lodewijk de Beier de weg bereidde voor de komst van het Beierse Huis, mag men ook haar in de eerste plaats als ‘française’ beschouwen. Ik ben er dan ook van overtuigd dat de pragmatische oplossing die uit het eerste begin van de Hoekse en Kabeljauwse twisten rolde – te weten een bewind door Margaretha in Henegouwen tot haar dood in 1356; en een bewind door haar zoon Willem V in Holland en Zeeland – voor een deel die socio-culturele bindingen weerspiegelt.

De periode van het Beierse Huis begint daardoor met een Frans accent. Zo eindigt zij ook. Willem van Oostervant, de latere Willem VI, was al door zijn huwelijk met Margaretha van Bourgondië in 1385 en door zijn feitelijk bewind over Henegouwen vanaf 1389 de meest Franse van de zonen van Albrecht van Beieren geworden. Zijn dochter Jacoba droeg dat stempel eveneens en was – hoewel de conflicten rondom haar huwelijken oppervlakkig bezien wellicht anders doen vermoeden – een logische wegbereidster van het Bourgondische Huis. Het is verleidelijk om haar oom en tegenstander Jan ‘zonder Genade’, de elect van Luik, die vanaf 1404 ook de Straubinger landen bestuurde, te beschouwen als exponent van de Duitse lijn. Zijn ruwaardschap over Holland, Zee-

land en Friesland benadrukte vanaf 1419 nog eenmaal de banden met de Duitse gebieden. Men mag zijn dood in 1425 beschouwen als de afsluiting van het ‘Duitse intermezzo’ tussen de ‘Franse’ periodes, waarvan Albrechts bewind het hoogtepunt vormde.

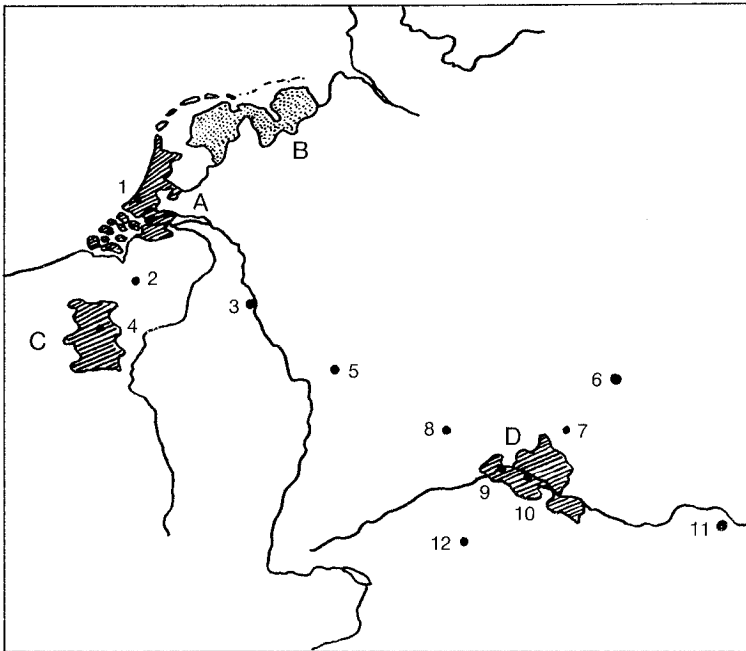
De Bruin stelde dat in Holland, dat ook hij zag als het cultuurcentrum van het Beierse Huis, het Frans weliswaar de voertaal was, maar dat zich niettemin een Duitse invloed merkbaar deed gelden.⁶ Uit de bestudering van de culturele contacten van het Haagse hof in de grafelijke rekeningen wordt duidelijk dat men nog stellig kan zijn: de voertaal was zeker het Middelnederlands; en zowel politiek als cultureel zijn er volop argumenten aanwezig om die Duitse oriëntatie nog meer gewicht toe te kennen.

Het is in het kader van deze bijdrage niet mogelijk de gehele periode van Albrecht onder de loep te nemen. Daarom wil ik in het volgende vooral nagaan hoe de situatie was in de Zuidoostelijke gebieden in de tijd waarin Willem V en Albrecht tezamen het bewind over Beieren-Straubing uitoefenden. Bovendien zal ik trachten na te gaan in hoeverre toen én bij Albrechts komst naar het Noorden de ontwikkelingen in de Beiers-Henegouws-Hollandse driehoek met elkaar in verband stonden. Daartoe zal ik die ontwikkelingen niet gadeslaan vanuit de positie van de ‘ontvangende’ territoria, maar vanuit Beieren. Alvorens dat standpunt in te nemen, maak ik eerst een sprong naar het einde van de regering van Albrecht om te zien in hoeverre in Holland het Beierse verleden van de graaf leefde.

Een heraut over Beieren

Aan het einde van de 14e eeuw vormde het hof van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren het stralend, cultureel middelpunt van de Noordelijke Nederlanden. Talloze toonkunstenaars en voordrachtskunstenaars (luit- en gitaarspelers, pipers en trompers, sprekers en herauten) brachten een bezoek aan zijn residentie, die meestal in Den Haag gevestigd was. Zij waren in dienst van wereldlijke en geestelijke vorsten uit geheel Europa, behoorden tot de groep der stadsmusici of werkten free lance.⁷ De aanwezigheid van dit bonte gezelschap in Den Haag was de culturele weerspiegeling van de wijdvertakte politieke netwerken, waarvan Albrecht het middelpunt vormde.

Was een bezoek aan Den Haag al de moeite waard, nog interessanter was het carrière te maken en na het dienen van een andere broodheer op te klimmen tot een vaste positie in Albrechts hof-

De landen van Albrecht van Beieren (1336-1404). Verklaring van de letters en cijfers: A. Graafschap Holland en Zeeland, B. Heerschappij Friesland, C. Graafschap Henegouwen, D. Hertogdom Beieren-Straubing; 1. Den Haag, 2. Mechelen, 3. Keulen, 4. Mons, 5. Frankfurt, 6. Praag, 7. Glatav (Klatovy), 8. Nürnberg, 9. Regensburg, 10. Straubing, 11. Wenen, 12. München.

houding. Een voorbeeld van een dergelijke carrière vindt men in de loopbaan van Claes Heynens. Hij was vanaf 1380 als 'heraut Gelre' in dienst van Willem van Gulik, die van 1371 tot 1402 hertog van Gelre was en sinds 1379 de echtgenoot van Catharina, de oudste dochter van Albrecht van Beieren. Nog voor 24 april 1403 trad 'Gelre' in dienst van Albrecht en kreeg een andere 'dienstnaam'. Het was hier immers gebruik om de herauten te noemen naar gebiedsdelen die tot het machtsgebied van een heer behoorden. Claes Heynens werd de nieuwe 'heraut Beyerens'.⁸ Waarschijnlijk spoedig begon hij aan het verzamelen van materiaal en het schrijven van een Hollandse Kroniek, die hij pas voltooide nadat Albrecht in december 1404 was overleden. Hij droeg de kroniek daarom op aan diens zoon en opvolger in de Noordelijke graafschappen Willem VI en de Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim te zamen.

Zoals vaak bij dergelijke kronieken, bevat het geschiedwerk weinig originele passages.⁹ Des te opmerkelijker is het dat een 'flash-back' volgt na de beschrijving van de belegering van het slot Althena (Zuid-Holland) in 1393, waarvoor Albrecht het beleg had geslagen omdat Hoekse ballingen, die werden vervolgd na de moord op Willem Cuser en Aleid van Poelgeest, daar een toevlucht hadden gevonden. De schrijver blikt terug naar de eerste jaren van het bewind van Albrecht. Na de als tussenkop te lezen zin 'Item van hertooch Aelbrecht sijn eerst aenbeghin' volgt een lange passage, die als het ware in vogelvlucht de belangrijkste wapenfeiten van Albrechts loopbaan toont.¹⁰

Ik geef hier de eerste zinnen van die passage, met ingevoegd de dateringen van de vermelde wapenfeiten: 'Hi oirloochde jeghen den keiser Kairle, die welcke keiser hadde bestalt een slot in Beyerens hiet Natelenberch; hi ontsettet ende boot den keiser strijd (maart 1357). Ende die keiser toocher van. Ooc zo sat deets hertoge voir Hillekersberge ende want (aug. 1360). Item zo sturmede hi den hertoge van Oosterijc Scaerdinghen af ende want (1364). Item dairna zoende hi mitten keiser Kairle ende tooch mitten keiser voir Eslingen in Zwouen (nov. 1360). Dairna quam hi in sijns broeder hertooch Willams zichten in Hollant (feb. 1358) ende bestalde Huesden ende si ghavent hem op (feb. 1359)...'

Bij deze passage kunnen twee belangrijke waarnemingen worden gedaan. Ten eerste is hier sprake van een tekstgedeelte waarvan geen andere, Nederlandstalige bronnen kunnen worden aangewezen. Blijkbaar heeft de heraut gebruik gemaakt van notities van elders, die mogelijk zelfs rechtstreeks uit Beieren aan hem geleverd zijn. Op zichzelf hoeft dat geen verwondering te wekken: we zagen al hoezeer het hofleven in Den Haag een internationaal karakter had. Bovendien is Claes Heynens, zowel tijdens zijn

Gelders dienstverband als in zijn Haagse werkkring, uitgezonden naar tal van buitenlandse bestemmingen, zoals de herauten van andere vorsten naar Den Haag kwamen. Zijn deelname aan de Pruisentochten is een voorbeeld van een activiteit, die hem in wel zeer intensief contact bracht met de ridderschap uit het Duitse Rijk én hun culturele gevolg.¹¹ De rekeningen bevatten daarvoor inderdaad de bewijzen. Men weet bovendien dat het Hollandse hof contacten had met bijvoorbeeld de Oostenrijkse heraut Peter Suchenwirt.¹² Omgekeerd hebben trouwens Beierse kroniekschrijvers incidenteel dank zij informanten over gegevens uit de Nederlanden beschikt.¹³ Belangrijker is echter de tweede waarneming: de heraut Beyeren geeft hier blijk van belangstelling voor de Beierse component van de machtsgebieden van Albrecht, waaraan hij zijn ambtsnaam dankte, maar – en dat is veelbetekend – hij heeft slechts een vage notie van de chronologie en de werkelijke gang van zaken, zoals die zich in Zuid-Duitsland in de jaren 1355-1365 had voorgedaan.

De wapenfeiten in het geciteerde gedeelte weerspiegelen alle de woelige periode waarin Albrecht tegelijkertijd in zowel zijn Beierse als in zijn Hollandse en Henegouwse gebieden moest trachten macht te vestigen. In al zijn gebieden had hij daarbij te maken met het probleem van adellijke families die – al dan niet tot facties verenigd – probeerden verworven machtsposities te behouden of nieuwe te verwerven. Niet alleen in Holland en Zeeland, maar ook in Henegouwen en het Straubinger land, was daarnaast het groeiend belang van de steden een factor van betekenis. De noodzaak om naar het noorden te trekken en daar – naar men toen nog mocht hopen – tijdelijk het bewind van zijn broer Willem over te nemen, kwam op een hoogst ongelegen moment. Om dat te kunnen beoordelen zal ik nu eerst bekijken hoe eigenlijk de Beierse aanspraken op de Nederlanden tot stand waren gekomen.

Voorgeschiedenis

Op 26 februari 1324 trouwde keizer Lodewijk de Beier in tweede huwelijk met Margaretha van Henegouwen-Holland, een van de dochters van graaf Willem III, de 'schoonvader van Europa'. Die was zelf getrouwd met Jeanne de Valois en had andere dochters uitgehuwelijkt aan Edward III, de toekomstige koning van Engeland, Willem van Gulik en aan de zoon van de Brabantse hertog. (zie de kleine stamboom op de bladzijde hiernaast).

Uitzicht op de opvolging in de Hollands-Henegouwse gebieden, die juist in 1323 nog waren vermeerderd met de Zeeuwse archipel, had Lodewijk door dit huwelijk niet direct. Die was voor-

Beknopte stamboom van Lodewijk de Beier en zijn directe mannelijke nakomelingen.

Lodewijk de Beier 1282-1347	× 1 (1309)	Beatrice van Silezië/Glogau 1293-1322	–	Lodewijk de Brandenburger 1316-1361	× 1 (1324)	Margaretha van Denemarken 2 (1342)	Margaretha Maultasch (van Tirol)
			–	Stephan met de Gespen 1319-1375	× 1 (1338)	Elisabeth van Aragon 2 (1359)	Margaretha van Hohenzollern
	2 (1324)	Margaretha van Henegouwen/ Holland 1311-1356	–	Lodewijk de Romein 1330-1365	× 1 (1352)	Cunigunda van Polen 2 (1360)	Ingeborg van Mecklenburg/ Schwerin
			–	Willem (V) 1333-1389	×	(1352)	Machtelt van Lancaster
			–	Albrecht 1336-1404	× 1 (1353)	Margaretha van Liegnitz/ Brieg	
					2 (1394)	Margaretha van Kleef	
			–	Otto de Luie 1346-1379	×	(1365)	Catharina van Bohemen
			–	Lodewijk 1347-1348			

behouden aan Willem IV, de enige zoon van Willem III. Deze sneuvelde echter op 26 september 1345 tijdens een veldtocht, die bedoeld was om de Friezen, die zich niet wensten te schikken in de formele suzeriniteit van de Hollandse graaf, in het gareel te dwingen. Daarop maakte Lodewijk gebruik van zijn recht om als keizer te beschikken over de vrijgekomen lenen. Mede op aandrang van Henegouwse adviseurs liet hij zijn vrouw Margaretha – ondanks tegenstand uit de kring van Margaretha's zusters, of liever hun echtgenoten – opvolgen in het spilleen Henegouwen en op 15 januari 1346 beleende hij haar met de graafschappen Holland en Zeeland en de heerschappij over Friesland. Bij haar inhuldiging als landsvrouw (14 maart 1346 in Mons, daarna elders) beloofde zij de landen nimmer te scheiden, zij 'seront à tousjours mais tout à un, sans départir ni desseurer li uns del autre', welke belofte door Lodewijk werd herhaald op 7 september van dat jaar.¹⁴ Nog in dezelfde maand stelde Margaretha Willem aan als 'verbeider'.

Dit vormde de inleiding op het uitbreken van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, welke episode door H.M. Brokken zo diepgaand is geanalyseerd.¹⁵ De benoeming van Willem preludeerde onbedoeld op de regeling van de erfenis en gaf in elk geval aan dat de gebieden in de Nederlanden werden beschouwd als een afzonderlijk erfgoed, dat was voorbehouden aan de kinderen uit het tweede huwelijk van de Duitse keizer. Sneller dan verwacht werd de eigenlijke erfdeling actueel, toen Lodewijk in oktober 1347 bij de bereijacht door een hersenbloeding werd getroffen en overleed.

Wittelsbach versus Bohemen

Het overlijden van de keizer versnelde de gezagscrisis, waardoor het Duitse Rijk al enige tijd werd geteisterd. Met steun van de paus was koning Karel van Bohemen in juli 1346 door een deel van de keurvorsten tot tegenkoning gekozen.¹⁶ Zijn nederlaag eind augustus in de slag bij Crécy, waar zijn blinde vader als bondgenoot van de Franse koning sneuvelde en Karel – zelf gewond – ternauwernood ontsnapte, verhinderde tijdelijk Karels opmars in Duitsland. Maar na Lodewijks dood ging hij krachtig in het offensief tegen het Wittelsbachse machtsblok.

De oudste zoon van de keizer, die als Lodewijk de Brandenburger formeel al sinds 1324 in het noordelijk deel van de Wittelsbachse Hausmacht regeerde, leidde vergeefs het verzet en erkende in 1349 – nadat Karel door zijn huwelijksbelofte aan Anna, de dochter van Palzgraaf Rudolf een wig in de Wittelsbachse geleerden had gedreven – de Bohemer als koning. Nu was het tijd voor

een definitieve regeling van de erfenis. Hiertoe verdeelden de Wittelsbachse zoons zich in twee groepen. De beide zoons uit het eerste huwelijk van keizer Lodewijk voerden de groepen aan. Lodewijk de Brandenburger kreeg onder zijn hoede: Lodewijk de Romein, de inmiddels 19 jaar oude, eerste zoon uit het huwelijk van Lodewijk en Margaretha, en Otto, net drie jaar oud en de jongst levende telg uit dat huwelijk.¹⁷ Zij vormden gezamenlijk het Opperbeiers-Brandenburgse blok.

Daar tegenover stond het blok onder aanvoering van Stephan, die samen met Willem en Albrecht Neder-Beieren en de gebieden in de Nederlanden zou bestieren. Daarbij hadden alle drie rechten in Neder-Beieren, dat in 1338 aan Lodewijk de Beier was teruggevallen, maar waren de Nederlanden voorbehouden aan Willem en Albrecht. Vooral de jongere zoons hadden de neiging zich te schikken in de suzeriniteit van Karel IV. De Boheemse vorst had namelijk al direct een fors pressiemiddel gebruikt, door graaf Willem van Gulik – die in het Nederrijnse gebied een stevige machtspositie innam – op 16 januari 1348 te belenen met een kwart van Holland, Zeeland en Friesland.¹⁸ Daardoor werd deze gesteund in de aanspraken die hij, als echtgenoot van een zuster van Margaretha, op het erfgoed van Willem IV maakte. Bovendien onderhandelde hij voor Karel in Engeland over een huwelijk tussen Karel en Isabella, dochter van Edward III, koning van Engeland en zwager van Willem van Gulik.

En hoewel al in 1349 duidelijk werd dat de standen van deze landen niet bereid waren aan een deling mee te werken, bleef Willem van Gulik een geduchte tegenstander. Karel benoemde hem in februari tot zijn persoonlijk raadsheer en beloofde hem te belenen met het eerste opvallende rijksleer.¹⁹ Weliswaar raakte Willem van Gulik spoedig nadien verwickeld in ernstige problemen in het Nederrijnse gebied, maar de manier waarop Karel IV via dergelijke manoeuvres machtspolitiek bedreef, was imponerend.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat Willem en Albrecht in 1351 gehoorzaamheid aan de keizer zwoeren, om vervolgens door hem met hun Nederbeierse bezittingen beleend te worden.²⁰ Voorlopig was in naam sprake van een gemeenschappelijk bewind over Beieren, maar het is duidelijk dat het voor Willem op dat moment het belangrijkste was zijn handen vrij te hebben in de opvolgingsstrijd met zijn moeder, waarin zijn broer Lodewijk de Romein, begerig om toch nog een kans op de erfenis in de Nederlanden te maken, de kant van Margaretha had gekozen. De kleine Otto was in die tijd nog gewoon onder haar hoede. In de zomer van 1351 bezegelde Willems overwinning in de slag op de Maas zijn feitelijke machtspositie in Holland en Zeeland. Dat was kennelijk het signaal voor Albrecht – die een neutrale houding lijkt te

hebben aangenomen – om naar het noorden te reizen en met Willem een regeling te treffen voor het bewind in Neder-Beieren. In elk geval vaardigde Willem op 28 augustus 1351 in Middelburg een tot dusverre onopgemerkt gebleven oorkonde uit, waarin hij beloofde geen enkele beslissing over Beierse zaken te nemen, zonder daarin Albrecht te kennen, alsmede Ruprecht van de Paltz, die de facto als toezienend voogd optrad.²¹ Op 30 augustus rekende Margaretha in Henegouwen af voor 'buaiges et lavenderie pour l'ostel monsigneur le duck Aubiert'²²

Taakverdeling Willem - Albrecht

Deze regeling markeerde de ogenschijnlijk definitieve bestemming van Albrecht voor een bescheiden landsheerlijke carrière in de Zuidoostelijke gebieden. Nog duidelijker leek die weg voor hem uitgestippeld, toen zijn broer Willem in februari 1352 trouwde met de Engelse Machteld van Lancaster.²³ Geen wonder dat men Albrecht in die tijd als een trouw vazal van Karel IV ontmoet. De koning was dan ook ten nauwste betrokken bij de voorbereidingen van Albrechts huwelijk met de Silezische hertogendochter Margaretha van Liegnitz-Brieg in 1353. Wel werd Albrechts moeder – die berustend over haar Henegouwse gebieden regeerde – nog bij de trouwplannen van haar zoon betrokken, zoals men mag afleiden uit een betaling voor de onkosten van 'monseigneur Authemant et d'autres gens du duc Albert' in Valenciennes in de periode van 6 tot 28 maart.²⁴ Maar op de verloving, die op 24 maart 1353 plaatsvond, en de huwelijksvoltrekking, op 28 juli in Praag, kan zij geen werkelijke invloed meer hebben uitgeoefend, in tegenstelling tot wat Blok meent.²⁵

Margaretha had de greep op haar kinderen vrijwel verloren. Zelfs de kleine Otto had Margaretha's zorgen minder nodig: een betaling van 20 lb. op 25 mei te Valenciennes aan Russeline de Bavière 'nouriche jadis a nos tres chiers et tres ames enfans le duc Aubiert et le duc Otte' symboliseert die groei naar volwassenheid.²⁶ Op 3 juni 1353 sloten Willem, Albrecht en Stephan een nieuw akkoord, dat de verdeling van hun landen nog eens nadrukkelijk vastlegde.²⁷ Hoewel hierin wederom werd bepaald dat Albrecht in de Nederlanden zou opvolgen, indien Willem kinderloos overleed, was er op dat moment geen aanleiding serieus met die mogelijkheid rekening te houden. De volgende maand werd het huwelijk van Albrecht en Margaretha in Passau voltrokken, enkele dagen nadat Albrecht een eed van wederzijdse bijstand met Ruprecht van de Paltz had gezworen en als trouwe vazal van Karel IV nogmaals leenhulde voor zijn Nederbeierse landen had ge-

daan.²⁸ Het was dan ook een logische voortzetting van deze politieke lijnen, dat Willem op 12 oktober 1354 en opnieuw in Middelburg een oorkonde uitvaardigde, waarin hij Albrecht zijn 'vollen gewalt und gantz macht mit unser bayder land ze handeln und ze tun' gaf.²⁹

Toch moet men deze bezegeling van Albrechts machtspositie in Neder-Beieren beschouwen als het begin van de verslechtering van zijn verhouding tot Karel IV. Immers de loyaliteit van de Duitse vorsten aan het centrale gezag in het Duitse Rijk – zo men daarvan al mag spreken – ging niet verder dan hun dynastieke politiek, hun Hausmacht, toeliet.

Territorium en Rijk

In de laatste jaren is in de literatuur over het Duitse Rijk in de late middeleeuwen duidelijk sprake van een herwaardering van het verschijnsel Hausmachtpolitiek in relatie tot de 'Reichsgedanke'.³⁰ Daarin past weer de mening dat een dynastieke politiek niet per definitie 'Reichsfeindlich' behoefde te zijn. De periode van de 14e en 15e eeuw wordt immers gekenmerkt door een wisselende mate van coherentie tussen de samenstellende steden en vorstendommen van het rijk, die het gevolg is van 'kurzfristige dynastische Kontinuitäten'. Zo gezien krijgt de bekende aanduiding van Bosl van de 'staat' als 'Personengruppenverband' ook voor deze periode een nieuwe waardering. Ik zou in de discussie over de plaats van een dynastieke politiek binnen het Duitse Rijk van de 14e eeuw willen pleiten voor een 'coherentiemodel' met vier niveaus.

1. Het land (vorstendom, stad); dit is als politiek-geografische en geografische en socio-culturele eenheid in beginsel het niveau, waarop een min of meer permanente interne cohesie kan bestaan. Niet voor niets wordt juist in deze tijd vanuit de territoria de roep om ondeelbaarheid steeds sterker gehoord.

2. De vorstengeslachten; zij zijn – als gevolg van grillige geboorten-, huwelijks- en sterfpatronen – de vaak kortstondige scheidende en bindende factoren. Hun band met het territorium wordt bepaald door de mate waarin zij deel hebben aan de socio-culturele patronen van het territorium en de wijze waarop zij, via hun kring van raadgevers, greep hebben op de structuren van het land. Hun loyaliteit ten opzichte van het rijk wordt bepaald door de mate waarin hun dynastieke doeleinden zich laten verenigen met ondersteuning van de keizerlijke politiek (die op zich zelf ook weer een belangrijke 'Hausmacht'-component heeft).

3. Tussen vorst en land bevindt zich het niveau van de adellijke

en ambtelijke raadgevers, in toenemende mate aangevuld met personen uit de steden. Zij zijn meer dan de vorst verbonden met het land en vormen als het ware de *trait-d'union* tussen de niveaus 1 en 2.

4. Het rijk; dit is opgebouwd uit territoria, die groepsgewijs, dan wel als geheel voldoende punten van overeenkomst kennen om tot coherentie op rijksniveau te kunnen komen, maar waarvoor de eigen identiteit meestal zwaarder weegt, mede als gevolg van de tegenstellingen op vorstelijk niveau.

Aldus gezien kan men stellen dat de mate waarin binnen door één vorst bestuurde (eventueel ver uiteenliggende) gebieden sprake is van coherentie vooral afhankelijk is van de mate waarin de vorst erin slaagt de vertegenwoordigers van het 3e niveau te laten participeren in het bestuur over het geheel. Bovendien is het vanuit dat gezichtspunt duidelijk dat het voor een landsheer (die immers zelf het discontinuë element in het bestuur is) van wezenlijk belang is greep te krijgen op de bestaande bestuurlijke structuren in de door hem geregeerde gebieden. De rijkscoherentie wordt als variant hiervan bepaald door de mate waarin de koning-keizer greep krijgt op de vorsten. Die vervullen op rijksniveau de *trait d'union*-functie. Waarbij overigens ook daar het belang van de amtenaren (zoals die van de kanselarij van Karel IV) niet moet worden onderschat.

Met de boeiende consequenties die deze benadering heeft voor de beoordeling van de keizerlijk-koninklijke politiek in het Duitse Rijk van de late middeleeuwen kan ik mij hier niet bezighouden. Ik keer echter terug naar het midden van de jaren '50 van de 14e eeuw om na te gaan welke elementen men bij de emancipatie naar de macht van Albrecht van Beieren kan onderscheiden. Daarbij gaat het allereerst om de vraag in hoeverre er sprake is van beïnvloeding van zijn beleid door de Hausmachtpolitiek van Karel IV. Bovendien wil ik nagaan in hoeverre Albrecht een beroep deed op het hierboven aangeduide 'middenkader', teneinde een zekere coherentie van zijn territoria na te streven.

De emancipatie naar de macht

In het voorafgaande heeft men gezien hoe de jonge Albrecht in de eerste jaren van zijn bewind in Neder-Beieren nadrukkelijk opereerde onder de vleugelen van de keizerlijke politiek. Sinds het vertrek van Willem V naar de Nederlanden en vooral vanaf het moment van de verzoening van de beide broers met Karel IV, lijken Ruprecht van de Paltz – zelf ook een verlengstuk van de keizerlijke macht – en Karel eendrachtig samen te werken in een si-

tuatie van feitelijke voogd en patroon om Albrecht en zijn 'Straubinger Ländchen' als juridisch zelfstandig gebied aan de zuidwest flank van Bohemen in de palm van de keizerlijke hand te houden.

De schenking door Karel IV aan Albrecht van de stad en omgeving van Glatz – het huidige Tsjechische Klatovy – als huwelijkscadeau, gelegen aan de weg vanuit Straubing, via Cham naar Pilsen en Praag, bezegelde nog de goede relaties tussen beide vorsten.³¹ Maar al spoedig zou de groei naar de volwassenheid van Albrecht een zelfbewust vorst maken, die steeds minder geneigd was zich te schikken in de rol van Boheems marionet. Ongetwijfeld hield deze verzelfstandiging verband met de wijze waarop hij in het Straubinger land orde op zaken aan het stellen was.

De 'vitztum' en de financiën

De opvolging in Beieren-Straubing was beslist geen duik in een gespreid bedje voor de jonge hertogenzoon. Het Nederbeierse gebied was tot eind 1338 als gevolg van oudere Beierse delingen gescheiden geweest van Opper-Beieren. In dat laatste gebied regeerde Albrechts vader, Lodewijk de Beier, maar Neder-Beieren viel onder het gezag van diens oom Heinrich. Toen deze zijn gelijknamige zoon overleefde en zonder erfgenaam stierf, viel Neder-Beieren terug aan de tak van Lodewijk. Maar tot een direct hertogelijk bewind kwam het sindsdien nauwelijks. Al onder Heinrich was de feitelijke macht vooral in het bezit geweest van regionale adelsgeslachten en van de belangrijkste steden, met Straubing voorop. De machtigsten onder de edelen vervulden bij toerbeurt het ambt van 'vitztum' (*vice-dominus* = waarnemend landsheer).³² Een dominante rol daarbij werd vervuld door Peter der Ekker, die in de kroniek van Andreas van Regensburg zelfs de 'opvoeder' van Albrecht wordt genoemd.³³ Een man met die naam wordt al in 1318 als vitztum genoemd; in 1332 luidde zijn titel 'vitztum vor der Tunaw' en tot 1353 wordt hij regelmatig in functie genoemd.³⁴

Bij het begin van zijn regering had Albrecht met twee levensgrote problemen te maken. Allereerst hadden zijn voorgangers uit verschillende takken van de Wittelsbachse dynastie in het Straubinger land een financiële politiek gevoerd die men ook elders tegenkomt, waarbij zij schuldeisers tevreden stelden door hertogelijke domeingoederen in onderpand te geven. Daarbij kon het vruchtgebruik als middel tot aflossing worden gebruikt, óf als een soort rentebetaling worden beschouwd, zolang geen terugbetaling had plaatsgevonden. Deze praktijk verminderde de inkomsten van de hertogelijkheid, waardoor een noodzaak tot een financie-

ringsspiraal ontstond, die verrassende overeenkomsten met de huidige tijd vertoont.

Ten tweede moest Albrecht trachten de aan een semi-autonome positie gewende Straubinger adel – met de Ekkers aan het hoofd – in het gareel te krijgen. Uiteraard kunnen die beide problemen niet los van elkaar gezien worden, omdat juist onder aanzienlijke geslachten uit het hertogdom de schuldeisers van het hertogelijk gezag gezocht moeten worden. Ongetwijfeld ligt de noodzaak tot schuldsanering ten grondslag aan de spanningen waarmee Albrecht te maken kreeg. Weliswaar hielp een gigantische lening van 60.000 gulden door Ruprecht van de Paltz (met de stad en het district van Cham als onderpand) in 1352 Albrecht even uit de brand, maar in wezen werden zijn problemen er door geaccentueerd en vergroot.

Een diepgaande analyse van de financiële perikelen ontbreekt nog, maar een schuldregister, dat omstreeks 1360 is aangelegd, biedt mogelijkheden een beter inzicht te krijgen.³⁵ Ik hoop hierop in ander verband dieper in te kunnen gaan. Voor het begrip van de situatie is het echter van belang te weten dat zich onder de schuldeisers Peter der Ekker bevond, die nog uit de tijd van Lodewijk de Beier een vordering op de hertog had van ruim 6.000 gulden.³⁶

De keizer manipuleert

Is het daarom verwonderlijk dat Karel IV bij zijn pogingen een voet tussen de Beierse deur te houden gebruik maakte van de financiële problemen van zijn vazal? Bovendien kon hij inspelen op gevoelens van onvrede bij de Straubinger edelen, die de komst van een jong en energiek vorst, die zijn residentie daadwerkelijk in Straubing wilde vestigen, als een bedreiging voelden. De oudere literatuur in Beieren hanteert – in schier eindeloze naschrijving – het thema van de ‘unersättliche Ländergier’ van Karel IV, waardoor deze zich de vijandschap van de Beieren op de hals haalde.³⁷

Toch zou ik zijn politiek positiever willen waarderen. Inderdaad heeft Karel IV een doelgericht beleid gevoerd om de grenzen van Bohemen als het ware te verleggen naar Donau, Neckar en Main. Toen snel achter elkaar Karels eerstgeboren zoon Wenzel, zijn echtgenote Anna, de erfdochter van de Paltz, en haar vader Rudolf, de oude landgraaf, overleden, leek zijn dynastieke politiek geblokkeerd. Maar in oktober 1353 sloot Karel een akkoord met Ruprecht van de Paltz, dat hem de feitelijke macht in de Kur-Paltz gaf.³⁸

Albrechts Nederbeierse gebied voelde daardoor vanaf 1353

meer dan ooit de nabijheid van de keizer. Dat werd nog duidelijker toen Karel de financiële perikelen van de Regensburger bisschop Friedrich benutte om de burcht Donaustauf, direct ten oosten van deze zelfstandige rijksstad, als een soort ‘Wacht am Donau’ te verwerven. Deze burcht was als bisschoppelijk bezit verpand aan enkele Regensburger geldschietters. Maar hoewel dezen nog in 1352 de gelofte hadden gedaan aan Stephan, Willem en Albrecht van Beieren hen hiermee gehoorzaam te zijn, bezweken zij gemakkelijk voor het gerammel van Karels geldbuidel.³⁹ Bovendien was Karels prestige, door zijn keizerskroning in Rome, sterk gestegen. Dank zij de hulp van niemand minder dan Peter der Ekker wapperde het keizerlijk vaandel op 28 juli 1355 van de burcht, van waaruit de Donau eenvoudig te controleren viel.⁴⁰

Albrecht gevangen

Riezler (en velen in navolging van hem) heeft Peter scherp veroordeeld voor deze door hem als trouweloos bestempelde actie. Hij benadrukte dat Peter misbruik maakte van de situatie, dat juist ten tijde van de overdracht Albrecht niet alleen buiten Beieren, maar zelfs in gevangenschap verbleef.⁴¹ De precieze datum van die gevangenschap is niet bekend. De enige rechtstreekse verwijzing ernaar dateert van 16 juni 1356, toen Albrecht een oorkonde uitvaardigde waarin hij beloofde voor zichzelf en al degenen die samen met hem de gevangenen van graaf Willem van Gulik waren geweest ‘dye gevencknesse nummerme zw wrechene in engeynre wys’.⁴² In een akte d.d. 21 december 1355 uit het Straubinger archief, lijkt Albrecht bovendien op deze gevangenschap te doelen, wanneer hij terugblijkt op problemen ‘do wir zu unserm libem bruder hertzog Wilhalm von dem land ze Beyrn ein gein Holland wolden reiten’.⁴³

Deze reis naar Holland, die blijkbaar niet voltooid was, past goed in het beeld van de definitieve erkenning van Willem V in de Hollandse en Zeeuwse gewesten, die op 2 januari 1355 haar beslag had gekregen met de vredesovereenkomst tussen Willem en Margaretha, en de spoedig daarna oploeiende oorlog met de Utrechtse bisschop.⁴⁴ Het is denkbaar dat het Albrechts bedoeling was zich bij Willem te voegen. Het is bovendien zeer goed voorstelbaar dat Willem van Gulik nog steeds – vanuit zijn sterke positie als keizerlijk partijganger – zijn aanpraken op een deel van de Hollands-Henegouwse erfenis kracht bij wilde zetten.

Verzoening en strijd

Het jaar 1356 stond in het teken van de verzoening en de uitbouw van de macht. De Wittelsbachse broers namen in Regensburg deel aan onderhandelingen met Karel IV over Donaustauf. Willem V werd, na het overlijden van Margaretha, ook ingehuldigd als landsheer in Henegouwen en bemiddelde op verzoek van Karel IV in de moeilijke problematiek van de Brabantse opvolging.⁴⁵ Albrecht en Karel sloten op 29 september een akkoord over het bestrijden van 'rawber' in hun landen.⁴⁶

Maar de kiem van verdere onrust bleef bestaan. Van 13 januari 1356 dateert een brief van Peter der Ekker en diens zoon Albrecht over de afdracht van gelden uit het vitztumamt Straubing, waarover kennelijk problemen waren gerezen. Vader en zoon beloofden de verschuldigde revenuen af te dragen, op voorwaarde dat men hen zal geloven 'und uns dar umb nicht vorrer treyben noch zu sprechen'.⁴⁷ Hoewel de verhouding tot de keizer vreedzaam lijkt te zijn gebleven, escaleerden de betrekkingen tussen Albrecht en de Ekkers zodanig, dat Albrecht omstreeks 19 maart 1357 het beleg sloeg voor de burch Naternberg, het eerste wapenfeit, dat de heraut Beyeren in zijn hierboven geciteerde kroniek noemde. Peter der Ekker was al in 1333 met deze burch beleend.⁴⁸

Andreas van Regensburg beschrijft in zijn kroniek hoe Peters verwanten ('parentes') zich tot de keizer wendden en deze met smeebeden en geschenken ('precibus et muneribus') overhaalden gewapend in te grijpen.⁴⁹ Het feit dat het moeite lijkt te hebben gekost Karel tot ingrijpen te bewegen, lijkt erop te wijzen dat de koning niet de behoefte had zijn conflict met Albrecht op de spits te drijven. Hij rukte wel met troepen naar Beieren op, maar liet het bij dreigen uit de verte en ontweek de strijd. Vooral toen bleek dat Albrecht zich niet liet imponeren. Albrecht dwong daarop Peter tot capitulatie. De moegestreden, oude vitztum overleed spoedig daarna, maar het tekent de situatie dat Albrecht met Albrecht der Ekker al in september 1357 nieuwe afspraken maakte voor de aflossing van de lening, die als een voortdurende bron van ergernis de relatie verstoorde.⁵⁰ Bovendien komt spoedig daarna Albrecht der Ekker voor als één van de leden van de Nederbeierse raad, die bijzondere taken had gekregen in verband met het vertrek van Albrecht uit zijn hertogdom.⁵¹

Men ziet in deze gang van zaken een aantal opmerkelijke hoofdpunten, die voor de beoordeling van Albrechts politiek van groot belang zijn: allereerst is duidelijk dat hij streefde naar een vastberaden, landsheerlijk optreden ter verdediging van de rechten en positie van de hertogelijkheid. Daarbij kon en wilde hij on-

mogelijk voorbijgaan aan de bestaande, gevestigde machten in het hertogdom. De adellijke, Beierse geslachten waren voor hem tegelijkertijd machtsinstrument én hinderpaal. Omgekeerd vormde de hertog voor de edelen zowel een bedreiging, als een middel om hogerop te komen, terwijl ook zij wel konden varen bij het herstel (of de vestiging) van een goed geordend centraal gezag in hun gebied.

Ten opzichte van Karel IV is iets dergelijks gaande: Albrecht was bereid de keizerlijke overheerlijkheid te accepteren, zolang deze de integriteit van het Beierse land respecteerde. Karel van zijn kant was erop uit de directe reikwijdte van de Boheemse macht te vergroten, maar blijkt zich ervan bewust te zijn geweest, dat hij in Albrecht (als exponent van het Wittelsbachse blok) een tegenstander van formaat had. De situatie was bepaald niet zo gespannen als Blok beweert, wanneer hij stelt 'gedurende het ganse jaar 1357 voerde Karel IV zelfs een oorlog tegen Albrecht, waaraan eerst op het laatst van dat jaar een einde gemaakt werd'.⁵²

Het ruwaardschap dient zich aan

In de loop van 1357 openbaarden zich bij de Hollandse graaf Willem V de onmiskenbare tekenen van een gevaarlijke krankzinnigheid. Het is niet duidelijk hoelang de graaf in feite al geestesziek was, omdat de schande waarschijnlijk lang met de mantel der liefde bedekt is. Maar men verbindt de eerste tekenen van zijn mentale instabiliteit algemeen met de doodslag die de vorst in 1355 pleegde op zijn vazal Gerrit van de Wateringe. Toch liet men zo lang mogelijk een landsheer in zijn vorstelijke waardigheid, zoals de gang van zaken rond de krankzinnigheid van de Franse koning Karel VI – een kleine halve eeuw later – bewijst.

Eind 1357 was Willem's krankzinnigheid echter blijkbaar niet meer met het landsbestuur te verenigen. De Staten van zijn landen – Holland, Zeeland en Henegouwen – zagen zich dan ook genoodzaakt uit te kijken naar een plaatsvervanger die als ruwaard het land tijdelijk zou besturen, tot de dood, dan wel het onverwachte herstel van de wettige vorst. In het vroege voorjaar van 1358 meldden zich twee pretendents in de Lage Landen: Lodewijk de Romein, Willem's oudste natuurlijke broer, en Albrecht van Beieren-Straubing. Beiden, evenals Willem, geboren uit het huwelijk dat in 1324 was gesloten tussen de Duitse keizer Lodewijk de Beier en Margaretha, de dochter van graaf Willem III die vanuit zijn Henegouwse residentie Valenciennes als een spin het politieke web van Europa aan de vooravond van de Honderdja-

rige Oorlog overzag. De Staten gaven aan Albrecht de voorkeur en na een kortstondige dreiging van een gewapend conflict, werd op 24 juni 1358 een akkoord gesloten, waarbij met Lodewijk een bevredigende regeling werd getroffen. Voortaan regeerde Albrecht over de Nederlandse gebieden. Tot de dood van Willem in 1389 in een cel in het kasteel Le Quesnoy als ruwaard, daarna tot zijn overlijden in 1404 als graaf.

In hoeverre al in september 1357 een geheime diplomatie vanuit de Nederlanden op gang kwam, teneinde Albrecht voor te bereiden op zijn mogelijke taak als ruwaard, is nog onbekend. Maar de waarschijnlijkheid is groot dat in elk geval in augustus van dat jaar – bij Willems bezoek aan en terugkeer uit Engeland – diens krankzinnigheid zodanige vormen aan had genomen, dat het duidelijk was dat actie spoedig vereist was. Albrecht stelde zelf een jaar later in elk geval dat zijn broer 'in kranken sinne nu laetste uut Engeland quam'.⁵³ Brokken meldt dat Willems echtgenote Machteld in december 1357 bestuurstaken van haar echtgenoot begon over te nemen en meent dat zij toen 'ijlings zijn broer Albrecht van zijn ziekte in kennis (liet) stellen'. In een noot noemt hij de betaling op 8 januari 1358 in Geertuidenberg van onkosten die leden van de gezinde van Albrecht daar rond de jaarwisseling gemaakt hadden.⁵⁴ Onvermeld laat hij een dergelijke betaling door Machteld voor 'des frais d'un chevalier et d'un escuyer, qui estoient a mon signeur le duc Aubiert, pour chertaines besognes, qu'il avoient a faire en Haynnau'.⁵⁵

Ik ben geneigd dit te zien als bewijzen van de intensivering van de activiteiten direct aan de vooravond van Albrechts komst. Maar de eigenlijke voorbereidingen begonnen eerder. Immers, de situatie in Beieren in het najaar van 1357 was niet zodanig, dat Albrecht zonder meer met een gerust hart naar het noorden zou kunnen vertrekken. Niet alleen moest maar worden afgewacht in hoeverre de Straubinger edelen de afloop van het conflict met het geslacht Ekker zouden slikken. Maar vooral was het de vraag hoe Karel IV en diens bondgenoten op het vertrek van zijn opponent zouden reageren.

Rust aan het thuisfront

Daarom was het essentieel voor Albrecht de verstandhouding met de adel, de kerk én de keizer goed te regelen nog vóór zijn vertrek. De eerste schreden werden gezet met het akkoord, aangeduid als 'ein slecten und ein rechten land ffrid und ein hantfrid' gesloten te Stauff op 29 november 1357 tussen Albrecht en bisschop Dietrich von Minden, die voor de keizer optrad.⁵⁶ Op 27 decem-

ber 1357 was Albrecht in Praag, waar hij trouw zwoer aan Karel en omstreeks 2 januari 1358 kwam de formele verzoening tot stand.⁵⁷ Blijkt hieruit al impliciet dat op zijn minst in de loop van november voorbereidingen getroffen moeten zijn, nog duidelijker zou dat kunnen blijken uit een opmerkelijke, maar tot dusverre onopgemerkte brief van graaf Engelbrecht van der Mark, gedateerd 1 januari 1358. Vanuit Altena bood hij Albrecht aan hem en zijn vrienden op te wachten in Frankfurt en hen te 'furen in das lannnd ze Holland freilich und ungelaidigt fur allermanichleich mit der hilfpe Gotes, sunder zweifel'.⁵⁸ Ook dit aanbod moet diplomatiek zijn voorbereid. Dat Albrecht van deze dienst graag gebruik gemaakt zal hebben, is in het licht van zijn eerdere ervaring met Willem van Gulik in 1355 zeer waarschijnlijk.

Toch vertrok Albrecht niet onmiddellijk. Ongetwijfeld hebben de eerste weken van januari in het teken gestaan van de laatste, hectische voorbereidingen. Nog op 17 januari was Albrecht in Praag, maar spoedig daarna vertrok hij naar Holland. Daarbij ging de reis niet rechtstreeks via Neurenberg, zoals men wellicht zou verwachten, maar met een boog door het Straubinger land, zoals blijkt uit een op 20 januari te Deggendorf uitgevaardigde schuldoorkonde.⁵⁹ Naast allerlei argumenten van logistieke aard en het denkbare verlangen bij Albrecht afscheid te nemen van zijn jonge echtgenote, die in Straubing achterbleef, was er nog een factor, die in het voorafgaande nauwelijks genoemd is: ook de steden in het Straubinger land hadden zich tegen de machtsexpansie van hun hertog te weer gesteld. De hiervoor genoemde akte van 30 januari 1358, waarin we de raad van Beieren leerden kennen, betrof een verklaring, waarin de raden hun bereidheid uitspraken als vertegenwoordigers van Albrecht en diens rechterhand Peter der Chamerouwer het geschil tussen de landsheer en de burgers van Straubing die 'in unsers herren ... ungenad chomen waren von etlicher aufleuff wegen' te helpen beslechten.

Albrecht was toen blijkbaar al op weg naar het noorden en moest dus zijn belangen door de raad laten behartigen. Hoezeer de verstandhouding met Karel IV in deze situatie een rol speelde, blijkt uit het feit dat deze uiteindelijk als scheidsrechter het conflict besliste, en wel op 1 juni 1358, toen Albrecht bezig was in de Nederlanden zijn ruwaardschap veilig te stellen tegen de aspiraties van zijn broer Lodewijk. In het vonnis bepaalde Karel dat de burgers van Straubing en Dingolfing Albrecht moesten huldigen en dat de hertog hen 'alle missehel, auflauf und ergerung die tzwisschen yn beidenseiten untz auf diesen heutigen tag gewesin sein' moest vergeven. Het in de tekst opgenomen verbod nog verder vorderingen in te dienen over schade en zaken die 'zu beiden syten in diesem criege verloren ist', lijkt erop te wijzen dat niet alle

gevoelens van onvrede waren weggenomen.⁶⁰

Deze stedelijke weerstand kende wel degelijk ook een adellijke component: in de oorkonde van juni 1358 wordt met name de graaf van Abensperg genoemd als betrokken bij het conflict. Tijdens het verblijf van Albrecht in het noorden, dat tot begin december 1359 duurde, lijken geen nieuwe gewelddadigheden te hebben plaatsgevonden. Toch moest hij na zijn terugkeer in Beieren actie ondernemen. Op 13 april 1360 verklaarden raden en burgers van de steden Straubing, Kelheim, Landau, Dingolfing en Deggendorf dat de vordering van Albrecht op heer Ulrich van Abenspergch terecht was. Deze was namelijk intussen voor het gerecht gedaagd, waarop de steden was verzocht te bekennen 'umb alle sach und handlung die in der selbe zedel begriffen sind ob uns die also kundich und wizenleich waren, oder nicht'. Ze zwoeren dat de genoemde zaken, te weten 'die verbuntuzz die wider unsern hern solt beschehen sein' inderdaad zo gebeurd waren 'als verre wir des gedenkchen'.⁶¹ Later in het jaar, op 11 juli, deden de drie gebroeders Putzner hulde aan Albrecht ter beëindiging van de 'unwillen' en 'ungnad', die bestond wegens de 'handlung' die zij tegen Albrecht gepleegd hadden. Zij beloofden dat hun vest Putzen voortaan Albrechts open huis zou zijn.⁶²

Zo ziet men dat Albrecht in het Duitse deel van zijn landen een behoedzame politiek moest voeren, waarbij hij zorgvuldig moest vermijden bestaande tegenstellingen te verscherpen, maar anderzijds moest voorkomen dat de indruk werd gewekt dat het hem aan kracht ontbrak om eventueel verzet het hoofd te bieden. Daarom was het bij de beheersing van de continue factor – het land – nodig het middenniveau – adel, ambtenarij en steden – naar zijn hand te zetten.

Bij de opbouw van zijn territoriale macht in het Beierse gebied had Albrecht eerst de keizer nodig, die omgekeerd ook de samenwerking met de jonge Nederbeierse hertog behoefde bij zijn pogingen ook het voormalige Wittelsbachse machtsblok aan zijn zijde te krijgen. Hun beider streven naar expansie bracht Albrecht in conflict met Karel IV, maar beide partijen bleken toch te zeer op elkaar aangewezen om het tot een echte breuk te laten komen. Toch maakte de gang van zaken duidelijk dat hogere aspiraties van Albrecht nauwelijks een kans zouden kunnen krijgen in een 'kaisernahe' situatie.

Wanneer men wil proberen een verklaring te vinden voor het feit dat Albrecht na zijn eerste, langdurige bezoek aan het noorden (in 1358 en 1359) slechts kortstondig naar Beieren terugkeerde, om er nadien slechts enkele malen terug te komen,⁶³ moet men mijns inziens allereerst aan deze machtspolitieke situatie

denken. De grote rijkdom van de Nederlandse gebieden, dan wel de lokkende culturele superioriteit, waarvan in de Duitse literatuur wel sprake is,⁶⁴ kan nauwelijks een rol hebben gespeeld. Immers, die Hollands-Henegouwse rijkdom – indien daarvan al kan worden gesproken – is verbonden met de commerciële ontplooiing van deze gebieden, die pas in de loop van de tweede helft van de 14e eeuw een aanzet zou krijgen tot wat Jansen zo treffend 'Hollands Voorsprong' noemde.⁶⁵ En cultureel kan het Holland van omstreeks 1360 niet méér tot de verbeelding hebben gesproken dan het Bohemen van die tijd, waar juist het Praag van Karel IV tot een sprankelend centrum van wetenschap en kunst uitgroeide.

De verklaring kan – naar nu gebleken is – ook niet worden gezocht in een fundamenteel gunstiger, intern politieke situatie in één van de verspreid gelegen gebiedsdelen van Albrecht. Zowel in Beieren als in de Nederlandse gebieden waren de jaren '50 en '60 van de 14e eeuw gevuld met politieke spanningen, die voortkwamen uit structurele veranderingen in een samenleving, die de rol van adel, steden en ambtenaren betroffen. Juist de veranderingen op het middenniveau, dat per definitie de grootste invloed op de coherentie van territoria zou moeten hebben, grepen sterk in het landsbestuur in. Men mag daarom wel aannemen dat voor Albrechts keuze voor Straubing óf Den Haag de machtspolitieke realiteit bepalend is geweest. Voor een zelfbewuste, dynastieke politiek bestonden immers ver verwijderd van de keizerlijke residentie meer mogelijkheden dan in diens nabijheid.

De lijn Beieren - Holland

Waar hij in Beieren al greep moest zien te krijgen op de bestaande machtsstructuren, was het bij de verplaatsing van zijn activiteiten voor Albrecht eens te meer noodzakelijk de band tussen vorst en territorium te vestigen. Zijn inhuldiging in Holland, Zeeland en Henegouwen moest daarvoor de randvoorwaarden scheppen. Op 23 februari 1358 arriveerde hij met zijn gevolg in de 'eerste stad' van Holland, Dordrecht, waarna een reeks huldigungen in de overige steden volgde.⁶⁶ Eind maart reisde het gezelschap naar Henegouwen, waar Albrecht de 30ste in Mons zijn intrede deed en op 2 april in Valenciennes.⁶⁷ We zagen hiervoor al hoe de standen de zijde van Albrecht kozen toen zijn broer Lodewijk de Romein trachtte alsnog een gooi naar de macht te doen.

Toch was het te voorzien dat nog problemen zouden volgen. Zolang Albrecht zich niet werkelijk had weten te verbinden met de netwerken van adellijke en stedelijke facties in de Nederlan-

den, deed hij er het beste aan ook hier de bestaande bestuurlijke structuren intact te laten. Ook ingrijpen in de personele bezetting van de ambten kon problemen opleveren. De 'ondaet' op het Casticummerzand, in oktober 1358, naar aanleiding van de benoeming van Reinoud van Brederode tot baljuw van Kennemerland vormde een voorbode van het oplaaen van de Hoekse en Kabeljauwse twisten in de loop van het volgende jaar.⁶⁸ De ruimte ontbreekt hier om op die kant van de zaak dieper in te gaan.

Voor een inzicht in Albrechts voorzichtige politiek is het van belang, dat hij in deze situatie doelbewust gebruik maakte van de steunpilaren, waarop hij in de voorafgaande jaren in Beieren had kunnen vertrouwen. Blok noemde in zijn artikel de voornaamste edelen: Engelbrecht van der Mark – wiens aanbod tot een geleide we al zagen – Götz heer van Brunegg (wapenmeester), Conrad der Craetseler von Billenstein, Everhard Schenk von Ehrenbach.⁶⁹ De bij Van Mieris afgedrukte oorkonden voegen aan dit gezelschap nog toe heer Fridrich der Camerouwer en tenslotte Peter der Chamerawer zu dem Haitstein.⁷⁰

We zagen deze laatste, die lid was van een van de machtigste Straubinger adelsgeslachten, hiervoor al als Albrechts rechterhand in Beieren. Het is veelbetekenend dat – waar het handhaven van ambtenaren voor Albrecht regel was – 'Pieter Kamerouwer' zijn eerste tesorier in Holland werd. Zijn rekening, over de periode van 25.7.1358 tot 4.12.1359, is een uiterst belangrijke bron voor het eerste Beierse jaar in Holland.⁷¹ In het tweede 'kruisjaar' van de uitgave van de rekeningen van de Hollandse grafelijkheid, vormt dit document dan ook hét centrale editieobject. Juist die bron had Huub Jansen voor zijn rekening willen nemen, geïntrigeerd als ook hij werd door de Beierse connecties die daarin zichtbaar konden worden.

Nog nooit is deze rekening bestudeerd met het speciale doel de Beierse reisgenoten van Albrecht daarin te leren kennen. Zonder hier te kunnen uitweiden over namen en functies, is het op zich al illustratief dat zeker 31 personen geïdentificeerd kunnen worden, terwijl bovendien talloze, naamloze boden van en naar Beieren reisden. Eén van hen wil ik toch ter afsluiting noemen: hij duikt keer op keer in de rekening op als 'haer Raven'. Zonder de combinatie van Beierse en Hollandse gegevens zou men zijn rol slechts bij benadering kunnen inschatten.⁷² In 1356 is hij uit de dienst van Lodewijk de Brandenburger overgegaan in die van Albrecht. Sindsdien was hij als diens protonotarius betrokken bij de opbouw van een degelijke administratie. De registers die hij aanlegde dateren weliswaar van ná de eerste 'Hollandreis', maar zijn ongetwijfeld de vrucht van het sinds 1356 verrichte werk.⁷³ Op 6 augustus 1358 werd hij op zijn eerste missie in het noorden 'ghesent van

Brucel in Heynegouwen met mijns heren hantvesten daer heretoghe Lodewijc ende mijn here mede ghescheyden worden tot Mechelen omme die hantvesten vol te doen zeghelen van de heren die daer ane ghebraken'.⁷⁴ Een uiterst belangrijke taak, juist met het oog op de vestiging en erkenning van Albrechts gezag. Later in het jaar verbleef hij keer op keer in het roerige Zeeland 'omme tgelt vander bede'.⁷⁵ Ook in Holland heeft hij de zorg over 'tregister' en tussentijds blijkt hij Albrechts belangen bij Karel IV te hebben behartigd. Want op 20 juni 1359 boekte Pieter Kamerouwer een betaling aan 'heren Raven mijns heren clerc ende ander sinen medeghesellen dar si mede tot Beyeren waert reden ende dar haer Raven vors. sinen cost mede dede tot an den keyser, daer hi van mijns heren wegen an ghesent was'.⁷⁶

Heer Raven zou in 1360, toen Albrecht in persoon terugging naar Beieren om daar orde op zaken te stellen en zijn echtgenote op te halen, eveneens naar het zuiden reizen, om daar zijn rol op het landelijk niveau en in Regensburg, waar hij domheer was, te blijven spelen. En ook in die hoedanigheid kan men zijn optreden zien als een perfecte illustratie van de manier waarop Albrecht van Beieren, vanuit de positie waarin de lotgevallen van zijn dynastie hem geplaatst hadden, trachtte zijn territoria in één hand te houden. Strevend naar eenheid in verscheidenheid. Als een Duits vorst, die ver van het Praagse centrum van het rijk de arm-slag vond die zijn dynastieke politiek vereiste.

Noten

1. M. Caffiaux, *Commencements de la régence d'Aubert de Bavière, 1357-1362*, Valenciennes 1868; P.J. Blok, 'De eerste regeeringsjaren van Albrecht van Beieren, 1358-1374', in: *BVGO* 3e Serie, II (1885), p. 244-284; L. Peeters, 'Le comté de Hainaut durant les premières années de la régence du duc Albert de Bavière (1357-1372)', in: *Melanges offert à Ch. Moeller*, Leuven-Parijs 1914, p. 563-582.
2. F. Quicke, *Les pays bas à la veille de la période bourguignonne (1356-1384)*, Parijs-Brussel 1948, p. 54.
3. J.F. Niermeijer, 'Henegouwen, Holland en Zeeland onder het huis Wittelsbach', in: *AGN* III, Utrecht 1951, p. 104.
4. M. Vandermaesen, 'Het graafschap Henegouwen 1280-1384', in: *NAGN* II, Haarlem 1982, p. 443.
5. J. Ritter von Mussinan, *Geschichte der herzoglichen niederbayerischen Linie Straubing-Holland*, Sulzbach 1820.
6. C.C. de Bruin, 'De letterkunde in de Nederlandse volkstaal tot omstreeks 1384', in: *NAGN* III, Haarlem 1982, p. 368.
7. A. Janse, 'Muziekleven aan het hof van Albrecht van Beieren (1358-1404)', in: *Tijdschrift van de vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*.

denis (1986), ter perse.

8. W.A. van Anrooy, 'Heraut Beyer en heraut Gelre: oude theorieën in een nieuw perspectief', in: *BMGN*, 101 (1986), p. 153-176.

9. S. Muller Fzn., 'Die Hollantsche Cronike van den Heraut. Eene studie over de Hollandsche geschiedbronnen uit het Beijersche tijdperk', in: *BVGO*, 3e reeks 2 (1885), p. 1-125.

10. Ibidem, p. 117-119; In het manuscript, KB Brussel nr. BR 17914, f.120^v, f.121^r. Merkwaardig genoeg geeft Muller deze passage wel, zonder in dit geval in te gaan op het probleem van de bronnen van de heraut, waaraan hij elders wel aandacht besteedt, laat staan op de inhoud.

11. Hierover recent de lezing van W. van Anrooy, 'Heraut Gelre (ca. 1350-1414) en de kruistochten naar Pruisen', op 13 april 1987 te Den Haag.

12. In de literatuur zijn verschillende toespelingen uit zijn gedichten genoemd, die op deze betrekkingen wijzen, zoals in het gedicht 'Vom Pfennig', r. 145 vlg. 'Sprach der Pfennich satzehant: / "Wol auf, mit wir gen Holant/ tzu hertzog Albrecht, wie der lebt, / dez mut nach grozzen eren strebt, / worhaft und milt pey mannes mut..."' (*Peter Suchenwirt. Werke aus dem vierzehnten Jahrhundert. Ein Beitrag zur Zeit- und Sittengeschichte*, ed. A. Primisser, Wenen [1961]², p. 95); zie hierover ook S.C. Van d'Elden, *Peter Suchenwirt and Heraldic Poetry*, diss. Ann Arbor 1974. Recent heb ik in een rekeningboek van het bestuur over Neder-Beieren-Straubing betreffende de jaren 1368-71, Bayerisches Haupt Staatsarchiv (hierna aan te duiden als BHSt) GL Straubing, 3 1/4, f.99^v, een notitie gevonden, waaruit blijkt dat Suchenwirt werd ingehuurd om in 1370 in Hongarije een 'abentewer' te verkondigen, ter gelegenheid van het huwelijk tussen Albrechts dochter Johanna en de Boheemse kroonprins Wenzel. De rekening is tot dusverre niet bestudeerd en de betreffende passage is slechts onder een kwartslamp leesbaar. Ik hoop in 1988 echter een editie van dit rekeningboek te publiceren.

13. Bijv. in de 15e-eeuwse *Chronik von den Fürsten aus Bayern*, van ridder Hans Ebran von Wildenberg, (red.) F. Roth (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, N.F., 2), München 1905, p. 147. Schrijvend over Jan van Beieren en Jacoba schrijft hij 'Dise histori von hertzog Johannsen und frawen Jacoba hat mir aus Holandt gepracht der wirdig doctor Friderich Mawrkircher', vgl. p. 129 noot 9, waarin wordt aangetoond hoe de informant een 'Historia de comitatu Holandie' mee naar Beieren had genomen.

14. A. Scufflaire, 'Les serments d'inauguration des comtes de Hainaut (1247-1427)', in: *Standen en Landen*, 1 (1950), p. 106.

15. H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Zutphen 1982 (diss. Leiden 1981).

16. Voor een overzicht van de gebeurtenissen kan het best worden verwezen naar J. Špeváček, *Karl IV. Sein Leben und seine staatsmännische Leistung*, Wien/Köln/Graz 1978, p. 78 e.v. en F. Seibt, *Karl IV. Ein Kaiser in Europa, 1346-1378*, München 1978, p. 143 e.v.

17. Een derde Lodewijk, geboren begin oktober 1347, kort voor zijn vaders overlijden, was al in 1348 gestorven en naast zijn vader in München begraven.

18. Brokken, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, p. 61; G. Meyer, *Graf Wilhelm V. von Jülich (Markgraf und Herzog (1328-1361))*, Bonn 1968, p. 100; Laetitia Boehm, 'Das Haus Wittelsbach in den Niederlanden', in: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 44 (1981), p. 93 e.v.; W. Jansen, 'Karl IV. und die Lande an Niederrhein und Untermaas', H. Patze (ed.), *Kaiser Karl IV. 1326-1378. Forschungen über Kaiser und Reich*, Neustadt 1978, p. 210.

19. Meyer, *Graf Wilhelm V.*, p. 103; W. Janssen, 'Wilhelm von Jülich (um 1299-1361)', in: *Rheinische Lebensbilder*, VI, Köln 1975, p. 42 e.v., noemt de problemen na de dood van Willem IV, maar concentreert zich in de volgende jaren op de interne familietwist in het Gulikse.

20. De betreffende akte d.d. 25.6.1353 is afgeschreven in een register, BHSt, Kurbayern Ausseres Archiv, 1150, f.2^r (vgl. J.F. Boehmer, *Regesta Imperii VIII. Die Regesten des Kaiserreichs unter Kaiser Karl IV. 1346-1378* (ed. A. Huber), Innsbruck 1877, p. 111). Dit 'Liber Registracionis' (hierna steeds aldus geciteerd) is omstreeks 1360 aangelegd door de Beierse protonotaris Rabno van Mauren. Tot dusverre is het zelden gebruikt als bron van gegevens voor de geschiedenis van Neder-Beieren-Straubing.

21. Liber Registracionis, f.30^r.

22. L. Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*, 6 dln., Brussel 1881-1896, I, p. 609.

23. Brokken, *Hoekse en kabeljauwse twisten*, p. 101.

24. Devillers, *Cartulaire*, I, p. 768.

25. Boehmer, *Regesta Imperii VIII*, p. 125; Blok, 'Albrecht van Beieren', p. 247.

26. Devillers, *Cartulaire*, VI, p. 134.

27. Liber Registracionis, f.11^r; M. Wittmann, *Monumenta Wittelsbacensia. Urkundenbuch zur Geschichte des Hauses Wittelsbach. I*, München 1861, p. 425; Boehmer, *Regesta Imperii VIII*, p. 124; Blok, 'Albrecht van Beieren', p. 247, geeft – waarschijnlijk als gevolg van een zetfout – 1352 als jaar van dit akkoord.

28. Boehmer, a.w., p. 124-125; vgl. Wittmann, a.w., p. 434, met de volledige tekst van een hulpverdrag d.d. 15 juli 1353; dit verdrag, alsmede een tweede verdrag van dezelfde datum ook in Liber registracionis, f.2^{r/v}.

29. Liber Registracionis, f.29^v.

30. H. Angermeyer, 'Herrschaft und Friede in Deutschland unter Kaiser Karl IV', Patze, a.w., p. 833 e.v.; R. Schneider, 'Probleme der Reichspolitik Karls IV', ibidem, p. 73-103; P. Moraw, diverse artikelen en recent meer algemeen in *Von offener Verfassung zu gestaltene Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter von 1250 bis 1490*, Berlin 1985.

31. Liber Registracionis, f.39^r, akte d.d. 19.6.1353; hiernaar wordt eveneens verwezen in het huwelijkscontract uit 1370, bij het huwelijk van Albrechts dochter Johanna met Karels zoon Wenzel; Boehmer, a.w. *Erstes Ergänzungsheft*, Innsbruck 1889, p. 760.

32. W. Freundorfer, *Straubing, Landgericht, Rentkastenamt und Stadt*, München 1974, p. 72 e.v.

33. G. Leidinger (ed.), *Andreas van Regensburg, Sämtliche Werke*, Aalen

1969², p. 554.

34. Freundorfer, a.w., p. 75. Uit 1335 dateert ook een door Peter der Ekker opgesteld rekeningboekje – in het Latijn – van het Straubinger vitztumambt, dat helaas slechts over een deel van dat jaar gaat en een eenzaam voorbeeld van financiële administratie uit die tijd is; zie J. Wild, *Die Fürstenkanzlei des Mittelalters. Anfänge weltlicher und geistlicher Zentralverwaltung in Bayern*, München 1983, p. 49.

35. Wild, *Fürstenkanzlei*, 58, nr. 48 en dez., *Beiträge zur Registerführung der bayerischen Klöster und Hochstifte im Mittelalter*, Kallmünz 1973, p. 4; BHSt, Kurbayern Ausseres Archiv nr. 1167, hierna steeds te citeren als 'Debita et obligationes'. De auteur schrijft dit register niet aan één bepaalde persoon toe, maar er hoeft nauwelijks aan getwijfeld te worden dat de protonotarius Rabno van Mauren minstens de auctor intellectualis geweest is, mede gezien zijn optreden in de rol van financieel administrateur van het bisdom Regensburg in het midden van de jaren '70; Wild, *Registerführung*, 103 e.v.

36. Debita et obligationes, f.62^r.

37. S. Riezler, *Geschichte Bayerns. III (von 1347 bis 1508)*, Gotha 1889, p. 49; M. Kirnberger, *Das Herzogtum Straubing-Holland, 1353-1429*, Straubing 1967, p. 21; M. Spindler (red.), *Handbuch der bayerischen Geschichte. II Das alte Bayern*, München 1966, p. 195.

38. S. Grotefend, *Die Erwerbungspolitik Kaiser Karls IV. Zugleich ein Beitrag zur politischen Geographie des deutschen Reiches im 14. Jahrhundert*, Vaduz 1965², p. 21 e.v.

39. Liber Registracionis, f.39^v; zie Grotefend, a.w., p. 49, die deze akte niet noemt, voor het verloop van het conflict.

40. Riezler, a.w., p. 50.

41. Riezler, ibidem; Kirnberger, a.w., p. 22.

42. Th.J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, II*, Düsseldorf 1853, p. 468, nr. 559.

43. F. Solleder, *Urkundenbuch Straubing, I*, (Sonderband Jahrbuch Straubing 1911), Straubing 1918, p. 170.

44. Brokken, a.w., p. 104.

45. Quicke, a.w., p. 39 e.v.

46. Liber Registracionis, f.3^r.

47. Ibidem, f.41^r.

48. K. Wild, 'Burg Hilgartsberg im Mittelalter', in: *Ostbayerische Grenzmarken, Passauer Jahrbuch für Geschichte, Kunst und Volkskunde*, (1964/65), p. 288.

49. *Andreas van Regensburg*, p. 554.

50. Debita et obligationes, f.83^v.

51. Solleder, a.w., p. 171; akte d.d 30.1.1358, als raden worden genoemd abt Peter van Niederaltach, Ulrich der Leubolfinger, Altman von der Degenberg, Sweikker der Tuschel, Harpprecht der Chlosner, Albrecht der Puchperger, Albrecht der Ekker, Hiltprant der Ramsperger, Wernt der Awer, Eggloff von Cholsnspach, Hanns von Stainach, Dietrich der Auer en Albrecht der Nussperger, terwijl als 'hauptleuten' worden genoemd: Ekkolf der Warter, Heinrich der Kamerauer von Haitstain. Als laatste komt de vitztum Albrecht der Haybeck op de lijst voor; hij zou ook tij-

dens Albrechts afwezigheid die functie blijven vervullen, opgevolgd door Stephan der Turlinger.

52. Blok, a.w., p. 247.

53. Brokken, a.w., p. 106.

54. Ibidem, m.n. noot 275 (op p. 349).

55. Devillers, a.w., I, p. 633.

56. Liber Registracionis, f.54^r.

57. Boehmer, *Regesta Imperii*, VIII, p. 223.

58. Liber Registracionis, f.30^r.

59. Debita et obligationes, f.63^v, het betrof overigens een schuldregeling met Albrecht der Ekker!

60. Solleder, a.w., p. 171-172.

61. Liber Registracionis, f.41^v.

62. Liber Registracionis, f.38. Getuigen hierbij waren Albrecht der Puchperger, Albrecht der Ekker, Peter der Chamerawer vom Hayztain en vitztum Stephan der Turlinger.

63. T.w. van midden 1363 tot voorjaar 1364, in het najaar van 1365 en in 1370.

64. F.W. Zimmerman, 'Das Herzogtum Straubing-Holland', in: *Bayerland*, 58 (1965), p. 51.

65. H.P.H. Jansen, *Hollands Voorsprong*, Leiden 1976; zie over de mechanismen hierachter: D.E.H. de Boer, *Graaf en Grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ± 1345 en ± 1415*, Leiden 1978.

66. Blok, a.w., p. 248 e.v.

67. Niet pas in de loop van mei, zoals Blok, a.w., p. 249, meent; zie Scufflaire, a.w., p. 115.

68. Brokken, a.w., p. 108.

69. Blok, a.w., p. 248.

70. F. Van Mieris, *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, III*, Leiden 1755, p. 40 e.v., waar hij overigens door de aan de Duitse namen niet vertrouwde klerken verschillende toenames toebedeeld kreeg, zodat R. Rentenaar in zijn *Index op van Mieris ... (delen II, III en IV)*, Peter onder 'Mehetstein' plaatst; Blok, a.w., p. 259 noot 3, beperkt zich tot de constatering dat deze laatste 'de eenige Beiersche edelman hier in Holland in dienst en blijkbaar steeds een vertrouweling van Albrecht' was.

71. Algemeen Rijksarchief, Archief Graven van Holland (voortaan: AGH), inv.nr.1219. Daar aangeduid met zijn 'Hollandse' naam Pieter Kamerouwer.

72. Th. van Riemsdijk, *Tresorie en Kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche Huis*, 's-Gravenhage 1908, p. 122, noemt hem slechts kort als Beierse secretaris van Albrecht, waarbij hij in een interessante noot 8 enkele bijzonderheden geeft, voornamelijk puttend uit Devillers, a.w.

73. Wild, *Fürstenkanzlei*, p. 75-76.

74. AGH, nr. 1219, f.21.

75. Ibidem, bv. f.86 en 92.

76. Ibidem, f.118.

Het land Twente in de 14e eeuw

D.J. Faber

Op 19 mei 1365, te Vollenhove, vaardigde Jan van Virnenburg, de ruim een jaar te voren door de paus benoemde bisschop van Utrecht, een landbrief uit voor het land Twente.¹ Twente was, toevalligerwijs, het eerste gewest van het Sticht waar de nieuwe bisschop verbleef. Hij was immers voor zijn overplaatsing naar Utrecht bisschop van Münster geweest en hij had vanuit Oldenzaal in juni 1364 zijn procuratores naar Utrecht gezonden om zijn komst voor te bereiden.² Die toevalligheid zal wel niet van invloed zijn geweest op de totstandkoming van dit 'Twentse landrecht'. Eerder zal 's bisschops voorgeschiedenis daarmee te maken kunnen hebben.

Na de invocatio luidt het verdere protocol van de landbrief: *Wij Johan van Viernenborch, bi der genade Goeds bisscop t'Utrecht, maken cont allen luden, die desen brief zullen zien of horen lesen ende betughen openbaer, dat wij riddere, knapen, mann ende dienstmanne ende ons gemeyne lant van Twenthe ghevunden hebben in alsodaen rechte ende vrijheit als hiirnae ghescreven is.*³ Deze aanhef brengt ons in het hart van de problematiek die in deze bijdrage aan de orde is. Wijlen Jansen, die wij in deze bundel herdenken, heeft een eerdere versie van dit opstel gekend en er zijn commentaar op gegeven. Het lijkt een goede zaak iemand in wiens werk, naast de grote lijn, zoveel aandacht gegeven werd aan 'de regio' ook te eren met de behandeling van een vraagstuk uit de regionale geschiedenis. Bisschop Jan spreekt van *ons ghemeyne lant van Twenthe* in één adem met ridders, knapen, mannen en dienstmannen en we zullen het gemene land in dit verband dan ook primair moeten opvatten als de overige bevolking van het gebied.⁴ Dat gebied is Twente, en het stuk wil kennelijk spreken van ridders, knapen, mannen en dienstmannen van Twente. Tegelijk dringt zich, terecht, de gedachte op dat 'Twente' en dat de frase 'het land van Twente' meer betekenen dan een zuiver geografische aanduiding. Enklaar heeft het voor de 14e eeuw over een staatsrechtelijk onafhankelijk Twente gehad.⁵ Als men het in deze aanduiding vervatte anachronisme voor lief neemt kan men hem hierin wel toestemmen. Wat mag men zich echter voorstellen bij dit 'Twente'? Wat wil het zeggen, dat het een 'land' genoemd wordt? Waarin bestaat zijn zelfstandigheid en hoever zal die gestrekt kunnen hebben?

Het begrippenpaar 'Land und Herrschaft' is door Otto Brunner grondig onderzocht. Hoewel zijn boek in de Duitse literatuur niet onweersproken is gebleven, ga ik hier toch van een aantal van zijn grondbegrippen uit.⁶ Het 'land' is bij Brunner een rechtsgemeenschap van personen die volgens landrecht levend de grond exploiteren of doen exploiteren. Het verbindt personen, het komt niet voort uit de territorialiteit van een gebied tussen vaste grenzen. Het is niet in de eerste plaats schepping van een het land beheersende landsheerlijkheid. Op de eenheid van recht, de expressie van de saamhorigheid van de (rechts)gemeenschap, valt het volle licht, maar daarnaast wordt het land gekenmerkt door 'Landessitte' en 'Landesbewusstsein'. Brunner zou, het geheel van het Sticht Utrecht overziende, zeker spreken van de landen (meervoud) van de bisschop. Men is daarmee dicht bij Enklaars staatsrechtelijk onafhankelijk Twente.⁷

Fysisch-geografisch was Twente een afgesloten, relatief ontoegankelijk gebied. Hijszeler kenschetst het als een grote vlakte met afnemend verval naar het noordwesten, bedekt met veencomplexen die het met name in het westen en noorden op enkele 'invalspoorten' na volledig van de buitenwereld afsloten.⁸ De ontoegankelijkheid was dus vooral groot in de richting van de overige bisschoppelijke landen in het Oversticht, terwijl de natuurlijke barrières wellicht minder belemmerend werkten in de richting van Gelre en Westfalen. In ieder geval zal Twente een natuurlijke eenheid gevormd hebben. Vroege bronnen die ons kunnen inlichten over een meer ideëel Twente, die het ons laten zien door de ogen van bevolking of buitenstaanders, ken ik niet buiten de politieke en institutionele sfeer. Wel lijkt het erop dat de taalgeschiedenis een zekere afgeslotenheid naar het westen enerzijds en verwantschap met de Achterhoek anderzijds bevestigt.⁹ Ik zal me in deze bijdrage echter naast de landbrief van 1365 vooral richten op andere rechtsbronnen en administratieve teksten, in het besef dat dit een zekere eenzijdigheid met zich meebrengt.

Ter Kuiles *Oorkondenboek van Overijssel* geeft als oudste tekst die de naam Twente vermeldt een particuliere oorkonde van de abdij Werden a.d. Ruhr van 797, waarbij onder meer twee hoeven in de villae Huleri en Manheri (Mander) in de gouw Northuianti (geïdentificeerd als Noord-Twente) geschonken werden; in 799 werd deze schenking nog aangevuld, opnieuw onder meer met enkele hoeven in Northuianti.¹⁰ De naam is van het begin af dus verbonden met het institutionele begrip *pagus*, gouw of graafschap. De weinige vermeldingen van Twente tot ca. 1200 noemen ofwel alleen de naam, of verbinden deze met het begrip *pagus*¹¹; een interessante uitzondering hierop is de oorkonde van graaf Symon

van Tecklenburg, gesteld op 1198, welke spreekt van goederen in *Twintorum provintia*; wellicht mag men, in navolging van Brunner, *provintia* in deze 12e-eeuwse tekst beschouwen als synoniem van *terra*?¹² Belangrijker is echter de niet gedateerde oorkonde van bisschop Bernoldus, te plaatsen tussen 1026 en 1054 en gedaan te Goor, waarin de bisschop spreekt van goederen in het graafschap van graaf Godescalcus, *Tuente* geheten.¹³ Ter Kuile meent, met W.J. Formsma en A. Johanna Maris, dat Godschalk een bisschoppelijke graaf is geweest met Twente als ambtsgebied en dat de latere graven van Goor, die ook in het Nedersticht een belangrijke rol speelden, tot de afzetting van de laatste graaf van Goor omstreeks 1250, eveneens bisschoppelijke graven in Twente geweest zijn.¹⁴ Ook in de 14e eeuw is Goor het bisschoppelijk centrum in Twente. De zoëven aangehaalde oorkonde was voor Ter Kuile aanleiding tot een beschouwing over de oorsprong van het wereldlijk overheidsgezag van de bisschop in het Oversticht. Op grond van de kritiek van D.P. Blok en mevrouw Maris erkende hij in de *Geschiedenis van Overijssel* dat zijn eerdere hypothese over de zogenaamde prefectuur als uitgangspositie voor de ontwikkeling van het bisschoppelijk gezag onvoldoende steun vindt in de beschikbare bronnen.¹⁵ Voor mijn onderwerp is dat van minder belang dan de vaststelling, dat men als onderdeel daarvan reeds in de 11e eeuw een graafschap Twente mag aannemen, waarin het bisschoppelijk gezag kon worden uitgeoefend door een graaf die in Goor kon zetelen en misschien uit een ter plaatse geëerd geslacht stamde.¹⁶

De oorkondenteksten van na 1200 blijven van tijd tot tijd de naam Twente gebruiken om het gebied te benoemen waarin een bepaalde plaats of goed gelegen is, maar gaan vanaf 1209 ook spreken van een schout en vanaf 1321 van een rentmeester van Twente.¹⁷ In 1327 vindt men voor de eerste maal, afgezien van het *provintia* uit 1198, het begrip 'land' gebruikt: bisschop Jan van Diest verklaart dan de burcht te Ghore en het schoutambt van *Tventland* toevertrouwd te hebben aan Frederik van der Ese.¹⁸ Beide termen, schout en rentmeester, duiden bisschoppelijke ambtenaren aan, de een met rechterlijke en militaire taken, de ander belast met domeinbeheer.¹⁹ Twente, vroeger als gouw of graafschap aangeduid, is nu de naam van een ambtelijke omschrijving, zo nu en dan aangeduid als Twenteland of land van Twente, de benaming die ook een aantal malen gebruikt wordt in de landbrief van 1365.²⁰

Naast de landbrief zelf is er nog een tweetal 14e-eeuwse bronnen van waaruit men het land Twente kan benaderen: het zgn. 'Manuaal van de rentmeester van Twente' en de 'Lijst van leenmannen van het Sticht'. Het manuaal is in de huidige vorm geno-

teerd in 1385, maar is naar de inhoud al ouder en de lijst van leenmannen is opgesteld tussen 1381 en 1383.²¹ Zij maken het mogelijk het land uit het landrecht te omschrijven.

De bisschop die de landbrief uitvaardigde, Jan van Virnenburg, was voor zijn komst naar Utrecht korte tijd bisschop van Münster geweest. Hij volgde in Utrecht Jan van Arkel op die door de paus was overgeplaatst naar Luik, zelf weer als opvolger van de tot aartsbisschop van Keulen benoemde Engelbert van der Mark. Engelbert had in 1363 ook al gepoogd in Keulen benoemd te worden. Zijn zeker niet kansloze tegenstander was bij die gelegenheid onze Jan van Virnenburg, de deken van het domkapittel. Geen van beiden behaalde de prijs: benoemd werd een ander lid van het geslacht Van der Mark, namelijk bisschop Adolf van Münster. Deze trad echter reeds in 1364 uit de geestelijke stand om op te volgen in het hertogdom Kleef, dat daarmee aan Mark verbonden werd.²² Dekan Jan, die zich voor Keulen zwaar in de schulden had gestoken, moest genoeg nemen met het armetierige bisdom Münster. Hij kreeg het daar niet gemakkelijk, met name door conflicten met zijn kanunniken en met de Münsterse adel; die conflicten zullen wel samengehangen hebben. Veel succes had hij niet en men schildert hem af als een sukkel, om te beginnen al zijn opvolger in Münster, Floris van Wevelinghoven, in diens kroniek van de Münsterse bisschoppen.²³ Floris was ook een Keuls kanunnik geweest, maar als trouw partijganger van het huis Mark een fel tegenstander van Jan van Virnenburg. Bisschop Jan zal allereerst gepoogd hebben in Münster financieel overeind te blijven en daarnaast getracht hebben de wel zeer vrijgevochten stichtsclerus de baas te blijven. Dit leverde hem vermoedelijk blijvende vijanden op.²⁴

Deze recente voorgeschiedenis van de benoemingen van 1364, overigens een fraai stukje Nederrijnse adelspolitiek en een illustratie van de betrokkenheid van het Sticht Utrecht bij de geschiedenis aan zijn oostelijke grenzen, werkte door na Jans moeizaam verlopen intocht in het Sticht. Men treft hem in de voorzomer van 1365 aan in Twente, op de grenzen van het Münsterland. Hij verjoeg daar een aantal Westfaalse heren die vete tegen hem voerden en gaf Twente de landbrief. De vete kan heel goed teruggedaan zijn op de Münsterse episode en het lijkt mij waarschijnlijker dat de aanleiding tot het geven van de landbrief gezocht moet worden in deze bedreiging, al was die niet uniek, dan te veronderstellen dat de inhuldiging in Twente er de aanleiding toe was.²⁵ Het is namelijk opvallend dat de landbrief inhoudelijk zoveel te zeggen heeft over de verhouding van de bisschop en zijn land Twente en dat daarbij veel aandacht wordt besteed aan de rechtsbedeling en aan militaire verplichtingen.

Ter Kuile geeft de landbrief in zijn editie een indeling in 43 artikelen.²⁶ Ook Racer gaf in zijn *Overijsselse Gedenkstukken* een nummering, welke echter verschilt van die van Ter Kuile, terwijl de tekst die R.E. Hattink bij zijn uitgave van Melchior Winhoffs *Landrecht der Twenthe declareert* voegde ongenummerd is.²⁷ Het origineel, overgeleverd in het Huisarchief van Almelo²⁸, dat ik niet heb gezien, zal geen nummering bevatten, maar voor het gemak zal ik die van Ter Kuile aanhouden. Artikel 1 betreft de verdediging tegen buitenlandse vijanden van de bisschop: mannen en dienstmannen dienen geweld tegen bisschop en Sticht te keren op kosten van de bisschop. De artikelen 31 t/m 33 bevatten bepalingen over 'graven en waken', dat wil zeggen werken aan landweren en wachtdiensten. Riddermatige goederen zijn daarvan vrijgesteld – *eyn recht zetelgued (is) nyet sculdich te wakene oft to grave* – ongetwijfeld gezien de verplichting tot gewapende dienst. Schotbare lieden, eigenerfde grondgebruikers die geen bisschoppelijke vazallen zijn, doen in het algemeen geen graaf- en waakdiensten buiten Twente (art. 33), hoewel daarvan kennelijk om defensieve redenen kan worden afgeweken: *dat en dede landsnoet ofte orloch, dat wiis oft onse amptlude te doene hadden buten landes*. Naast deze verplichtingen tegenover de landsheer bij de strijd tegen diens buitenlandse vijanden staat diens verplichting in die gevallen zijn mannen en dienstmannen bij te staan.

Artikel 2 luidt: *Voert weriit oec, dat men onsen mannen oft dienstmannen unrecht oft ghewelde dede, den wi nyet rechtes helpen en cunden binnen sees weken van den daghe, dat id voer uns verclaghet were, den were wij ende onse amptlude sculdich te helpe ende to bescuddene mit den lande ende to holdene in onsen sloten, waer dat wi sij hadden*. Dit artikel zal niet alleen opgevat moeten worden als een verplichting tot steun bij binnenlandse gewapende strijd (vete), maar ook bij een aanval van buiten. In feite is dat onderscheid lang niet zo scherp als de vorige zin suggereert, gezien de betekenis van de vete in het rechtsleven.²⁹ Het is daarom voor een goed begrip van de landbrief van groot belang, dat de bisschop eerst zes weken na de opening van de rechtsgang (de claghe) tijd heeft om de zaak op te lossen door middel van een ordelijk proces. De rode draad die mijns inziens door dit landrecht loopt is het pogen de vete te beteugelen en in plaats daarvan de normale rechtsgang af te dwingen. De bisschop dient zich daaraan zo nodig zelf te houden (art. 3); bij roof, brand en wapenroep dient een proces aangespannen te worden (art. 5, 17, 18, 20); wanneer dat verzuimd wordt en de bisschop dus geen rechterlijke bevoegdheid kan uitoefenen (geen klacht) verliest de schuldige toch *onse hulde* (art. 38). Andere bepalingen regelen het leenrecht (art. 21, 22, 25, 26, 28), het procesrecht ten aanzien van mannen

en dienstmannen (23, 24, 29) en een veelheid van andere aspecten van het rechtsleven, waaronder rechtswegering (art. 12) en het verbod zijn recht buitenslands te zoeken (art. 39). De bisschop ontmoet het land op de *Markeberghe*³⁰, hetzij om hulp te vragen of om gehuldigd te worden en zijn mannen en dienstmannen te beleunen (art. 4 en 28).

Twee zaken komen uit de landbrief met nadruk naar voren. Enerzijds weerspiegelt het een onveilige, op eigenrichting en vete ingestelde samenleving, zoals men ook aantreft in het Westfalen van die tijd, anderzijds ziet men bisschop Jan onder meer trachten daaraan langs de weg van het recht een einde te maken. Verschillende bronnen geven de indruk dat het niet helemaal toevallig juist deze bisschop was die dit probeerde. Hij trachtte in Münster de clerus tot een meer aanvaardbare levenswandel te bewegen en het kerkelijk leven te herstellen (*avitam pietatem*), maar kwam vooral door financiële nood in conflicten terecht, onder meer met zijn rekenplichtige ambtenaren. Die geldzorgen, deels zeker te wijten aan de schulden die Jan gemaakt had in verband met de Keulse sedisvacatie van 1362-1364, maar mogelijk ook aan verrijking van zijn familie, maakten zijn positie in Münster onmogelijk. Hij wilde er al snel weer weg.³¹ De Nederlander De Beke noemt hem als Utrechts bisschop *een vreedsaem man, ende en makede geen oorloge dair hi dat Stichte mede verlaste*.³² Uit het directe vervolg op deze passage blijkt dat hem wel oorlog werd aangedaan: in 1365 voerden Münsterse vijanden vete tegen hem in het Oversticht; deze strijd was vermoedelijk de aanleiding tot de landbrief van dat jaar. In 1368 werd hij op zijn burcht Goor door Stichtse en Gelderse heren gevangengenomen, hetgeen het door zijn voorganger Jan van Arkel financieel gesaneerde Sticht weer diep in de schulden bracht.³³ Deze in ieder geval niet krijgshaftige bisschop kan heel goed oprecht naar vrede en recht gestreefd hebben.

Er is hier geen ruimte om in te gaan op de Westfaalse parallellen van de Twentse landbrief. Twee opmerkingen moeten volstaan. Er is in de 14e eeuw een groot aantal malen getracht de rechteloosheid en onveiligheid tengevolge van de vele vetes door middel van landvredes te beteugelen. In zoverre waren er voor Jan van Virnenburg vele voorbeelden die hij uit Keulen en Münster heel goed gekend zal hebben. Naar de vorm zijn die Duitse landvredes echter alle zgn. *Einungen*, verdragen tussen landsheren en steden betreffende meerdere, soms vele territoria, waaraan soms ook de koning deelnam.³⁴ Is er inhoudelijk dus wellicht een verband, naar de vorm en naar de juridische status van de stukken is er een groot verschil. In Twente wordt in 1365 het landrecht door de landsheer gevonden en schriftelijk vastgesteld. Het is daarmee gebonden geraakt aan de landsheer, die het tegenover én ten behoeve van zijn

mannen en het gemene land zal handhaven. Nu zal het zeker niet eenzijdig door hem zijn opgelegd, maar is het, evenals vele andere 'Herrschaftsverträge', ongetwijfeld de uitkomst van onderhandelingen geweest en in feite misschien wel als afgedwongen te beschouwen. Het kan mede de prijs geweest zijn voor de steun tegen de Westfaalse vijanden. Dit neemt niet weg dat de landsheer en het door en vanwege hem gehandhaafde recht centraal staan. Hij is bron van recht, orde en veiligheid.

Twente komt uit de landbrief naar voren als een geheel. Het heeft een bepaalde ridderschap met haar plichten en rechten; de bisschop ontmoet hen in het land; zij zijn hem dienst verschuldigd ten behoeve van het Sticht; hij is hen bescherming en rechtspraak verschuldigd; de dienstlieden doen geen oneervolle dienst; zij hebben erfrecht op hun lenen; het gemene land doet geen dienst buiten Twente; bepaalde functies in de rechtspraak zijn voorbehouden aan Twentenaren.

Het reeds genoemde manuaal van de rentmeester van Twente is een opsomming van inkomstenbronnen van de bisschop, voornamelijk uit grondbezit. Het bisschoppelijk bezit was georganiseerd in zes hoven (*curtes*), maar per hof was het zeer gespreid over het gehele gebied. Lang niet overal was het bisschoppelijk bezit even groot. Het is ook aantoonbaar lang niet allemaal even oud en de administratieve indeling draagt de kennelijke sporen van de wijze van verwerving.³⁵ De ligging van de goederen wordt aangegeven door de namen van de kerspels (*parrochiae*), oorspronkelijk de kerkelijke districten, later, zeker sinds de 13e eeuw ook de rechtsdistricten. Naar de gebruikte kerspelnamen te oordelen is het gebied waarvoor de rentmeester van Twente verantwoordelijk was identiek met het huidige gewest, met een uitbreiding op tegenwoordig Duits gebied ten noordoosten van Ootmarsum (Uelsen, Emlicheim). Merkwaardig is dat eenmaal een betaling uit het kerspel *Davantria* aan de hof Wedehoen, tussen Goor en Delden, vermeld wordt.³⁶ Mag de intensiteit van het bisschoppelijk grondbezit over het gehele gewest dus variëren, in ieder geval geeft het manuaal een beeld van de omvang van het rentmeesterschap Twente in 1385.

De ook door Muller uitgegeven Lijst van leenmannen van het Sticht bevestigt dit beeld naar mijn mening. De lijst is opgemaakt in de jaren 1381-1383 en is de oudste in de reeks leenregisters van het Sticht Utrecht.³⁷ Het register is opgebouwd in vijf afdelingen: Nedersticht, Salland, Drenthe, Goor en Diepenheim. De rubrieken Goor en Diepenheim vermelden alleen de lenen van de borgmannen van de beide burchten, een belangrijke afzonderlijke groep leenmannen. Op het eerste gezicht lijkt deze bron Twente als aparte eenheid niet te kennen. De naam Twente komt er

slechts zes keer in voor. Pas de latere leenregisters, na 1393, onderscheiden Twente apart.

Echter, wanneer ik uitga van de leengoederen gelegen in de eerder geïdentificeerde kerspels, die ook hier gebruikt worden voor de plaatsbepaling, dan komt Twente er in feite toch duidelijk uit te voorschijn. Er blijkt uit de verdeling van de lenen over de leenmannen een opvallende samenhang. De mannen en dienstmannen van de landbrief worden als het ware als groep zichtbaar:

57 leenmannen zijn uitsluitend in Twente beleend (d.w.z. in een of meer der 'Twentse' kerspels)

9 leenmannen bezitten behalve in Twente ook lenen in Salland, inclusief Hardenberg

5 leenmannen houden ook lenen in de huidige Achterhoek, nl. 2 in de buurtschap Beltrem in het kerspel Groenlo, en 3 in de buurtschappen Brammeler (2×) en Marcvelde in het kerspel Nee-de; met name de laatsten zijn wellicht tot Twente te rekenen³⁸

2 vermeldingen zijn onduidelijk, daar de kerspelaanduiding ontbreekt³⁹

De borglenen van Goor en Diepenheim, beide omvattend een tiental borgmannen, zijn ten dele buiten Twente gelegen. Goor komt als een der *curtes* in het manuaal voor. Diepenheim ontbreekt daar. Dit is in overeenstemming met de omstandigheid dat Diepenheim, verworven in de jaren 1330-1331, een afzonderlijke heerlijkheid is gebleven, terwijl Goor van oudsher deel uitmaakte van de gouw Twente en heeft bijgedragen tot de vorming van het bisschoppelijke gezag.⁴⁰

Uit het voorgaande blijkt een duidelijke regionale concentratie van het leenbezit, ook bij de bezitters van meer dan enkele lenen. De lenen kunnen bestaan uit 'huizen', 'hoven', 'goederen' (*tgoet*), niet nader omschreven erven, tienden en renten in natura. Zij bieden de leenman derhalve soms een (versterkte?) woning, soms een wat groter samenhangend complex boerderijen of een enkel erf, soms ook alleen een kleinere bron van inkomsten. De meer gegoeden zijn in een aantal gevallen gegoed in en buiten Twente. Het gaat daarbij zowel om enkele leden van bekende geslachten (Coevorden, Van der Ese) als om anderen.⁴¹

De landbrief verplichtte de leenmannen tot gewapende dienst. Dat men daaraan inderdaad mag denken, ondanks de kleine omvang van veel leenbezit, wordt in de lijst aannemelijk door de bepalingen voor het geval een leen in handen is van een vrouw of een geestelijke. Bij de vrouwen wordt in vier van de zes gevallen de naam vermeld van degene die in haar naam leenhulde bewijst. De twee anderen worden genoemd bij de naam van hun echtgenoot, wat bij drie van de vier eerstbedoelden niet het geval is. Ook bij de

twee laatsten zal de echtgenoot gehuldigd hebben. Op zich is het natuurlijk vanzelfsprekend dat vrouwen niet zelfstandig in rechte optreden en dat hoeft nog niet op gewapende dienst te wijzen, maar de aantekening, in latere hand, bij de opsomming van het bezit van heer Johan Rikeninck, kanunnik te Oldenzaal, bewijst dit wel. Van hem heet het: *Item her Johan vorseyt heeft minen heere gelooft eenen voecht te setten die hem dienen sal van den voerscreven lenen; ende dien sal hij setten wanneer mijn heere des begheert.*⁴²

De momentopname die de drie voornaamste bronnen bieden, tonen het land Twente in de tweede helft van de 14e eeuw als een netwerk van persoonlijke relaties, rechten en plichten. Men ziet binnen één kader grondbezit, georganiseerd in hoven, een herkenbare groep leenmannen en een leen- en landrecht, dat met name voor hen zal zijn vastgelegd. Maar men vindt binnen de zich aftekenende grenzen van dit land meer dan bisschoppelijk bezit, bisschoppelijke lenen en bisschoppelijke dienstlieden. Een globaal overzicht van het niet-bisschoppelijke grootgrondbezit is te vinden bij Slicher van Bath.⁴³ Hij kent naast de bisschop de volgende bezitters van hoven in Twente: de graaf van Bentheim, de heer van Steinfurt, de Utrechtse kapittels van Sint-Jan en Sint-Pieter, het kapittel van Oldenzaal en de kloosters Werden, Vreden en St.-Mauritius (Münster). Voorts noemt hij het jongere grondbezit van de heren van Almelo in Twente. Ik moet daar in ieder geval aan toevoegen dat in het kerspel Haaksbergen, waar in de 14e eeuw de bisschop wel het gerecht bezat, de heer van Ahaus de veruit grootste grondbezitter was.⁴⁴

Evenmin als het bisschoppelijk grondbezit is dit 'vreemde' grootgrondbezit in werkelijk gesloten complexen aan te treffen. Concentraties waren er wel: Steinfurt rondom Enschede, Ahaus in het kerspel Haaksbergen, Werden bij Oldenzaal, maar ook verspreid door het gewest; het lijkt mij echter de vraag of dit tot meer kon leiden dan tot een zekere samenballing van rechten in de grondheerlijke sfeer. De heerlijkheid Almelo is eigenlijk het enige min of meer zelfstandige stukje Twente buiten de bisschop om, en het is interessant dat de bewoordingen van een overeenkomst tussen de bisschop en de heer van Almelo in 1405 de vraag kan doen rijzen of Almelo wel tot Twente gerekend werd: *ende voert doer de heerscop van Almelo hent aen die Twijnte.*⁴⁵

Dat er naast de landsheer en zijn mannen en hun bezittingen ook andere grondbezitters zijn die hun rechten in het gewest uitoefenen en ongetwijfeld hun andere belangen daarbij hebben laten meespelen, past in het beeld van het 'Land' zoals met name door Brunner geschetst: de rechtsgemeenschap van mensen die het land exploiteren en volgens landrecht leven; een visie derhalve

van onderaf. Het onderstreept het territoriaal niet gesloten karakter dat het land draagt. Uit de oorkonden tot 1350 wordt dit bijvoorbeeld nog eens bevestigd door de grote rol die een Bernd van Ahaus blijkt te spelen.⁴⁶ Na 1350 zijn de oorkonden helaas niet zo toegankelijk, omdat Ter Kuiles *Oorkondenboek* met dat jaar eindigt, maar het wordt daarna zeker niet anders. Ook de 'grensoverschrijdende' vetes, zoals die van bisschop Jan van Virnenburg, getuigen van een verstrengeling van belangen over die grenzen heen. Toch is daarmee niet alles gezegd. Wanneer het erom gaat aan te geven welke factoren bepalend zijn geweest voor het bestaan van het land Twente kom ik voor alles terecht bij de landsheerlijke macht. Slicher van Bath zag het grondbezit van de bisschop niet als grondslag, maar veeleer als symptoom van diens macht. Dat grondbezit, en met name de grondheerlijke organisatie daarvan in zes hoven met rechtspraak, beroep op één daarvan (Ootmarsum) en van daaruit weer op de hof te Colmschate bij Deventer, is laat ontstaan. De vorming van de bisschoppelijke macht mag men met Slicher van Bath, Ter Kuile en anderen zoeken in een grafelijk of bovengrafelijk, in ieder geval van de koning afgeleid en overgedragen gezag. In die discussie begeef ik me verder niet.⁴⁷ Voorzover echter de landsheerlijke macht in de latere middeleeuwen gefunctioneerd heeft, berustte die zonder twijfel goeddeels op het grondbezit, hetzij bestuurd en geëxploiteerd door middel van de bisschoppelijke hoforganisatie – een taak van de rentmeester –, hetzij door de belening aan mannen en dienstmannen, onder wie de borgmannen van Goor (sinds de 13e eeuw) en Diepenheim (sinds 1331) een bijzondere groep vormden.

De betekenis van de landsheerlijke macht over het gehele territorium – om dat woord hier toch maar te gebruiken – is te zien bij de beschouwing van de indeling in kleinere eenheden. Ik ga voorbij aan de mark, de beheerseenheid van de woeste gronden. Van belang zijn buurschap en kerspel, twee ongelijksoortige eenheden. De buurschap is een rechtsgemeenschap gegroeid, spontaan, uit de noodzaak van onderlinge verstandhouding, regelgeving en handhaving daarvan, van boeren die in wezen samenhangende complexen akkers bebouwen. Hier ziet men het land echt van onderaf; de landsheer is op dit niveau eigenlijk niet nodig.⁴⁸ Het kerspel – *parrochia* – is de kerkelijke eenheid, altijd meerdere, dikwijls vele buurschappen omvattend; het manuaal kent 16 kerspels. Zij zijn volgens Ter Kuile al vroeg ook de wereldlijke rechtskringen geworden. Het zijn de dagelijkse gerechten uit de landbrief, waarvan de dienstlieden van de bisschop vrijgesteld zijn. Zij zijn de grondslag van de organisatie van de rechtspraak van de bisschoppelijke vertegenwoordiger, de ambtman of drost. Deze heeft tot taak te zorgen voor orde en veiligheid in het land. Zijn

zetel is de burcht te Goor. De tekst van de landbrief maakt duidelijk dat hij in relatie tot de dienstmannen vertegenwoordiger van de bisschop is: er wordt steeds gesproken van *wi ende onse amptman*. Tegenover het gemene land, waar het bijvoorbeeld gaat over graaf- en waakdiensten, treedt hij zelfstandiger op.⁴⁹ Als rechter ging de drost tot in de 14e eeuw de kerspels rond om het dagelijkse gerecht te leiden, daarna werd de rechtspraak sedentair en werd zijn rol overgenomen door richters. Boven de dagelijkse rechtspraak was er een bisschoppelijke rechtspraak in beroep, de klaring.⁵⁰

Vooraf het kerspel en de bisschoppelijke hoforganisatie lijken mij wezenlijk te zijn geweest voor het functioneren van Twente als land. Het land heeft mijns inziens zo niet zijn ontstaan dan toch zijn bestaan en voortbestaan te danken aan de landsheerlijke factoren in bestuur en beheer van het land. Bij bestuur denk ik aan vredehandhaving, hetgeen zowel rechtspraak als verdediging inhoudt; in Brunners termen: *Schutz und Schirm*.⁵¹ Die landsheerlijke factoren waren binnen het gewest gezien: de ambtsvervulling van de drost, de exploitatie van het bisschoppelijk grondbezit, voorzover niet in leen uitgegeven, en de verhouding tot mannen en dienstmannen.

Men mag zich echter niet beperken tot Twente alleen. De positie van de bisschop werd bepaald door het Sticht als geheel. Het Sticht, het territoriale vorstendom, bestond uit meer delen en het geheel was dikwijls meer dan de som van die delen. In de hier gebruikte bronnen ziet men de boventwintse aspecten een aantal malen duidelijk uitkomen: in de landbrief is sprake van verdediging van het Sticht, niet slechts van Twente; de opbouw van het oudste leenregister geeft als eenheid Salland en omvat dan het gehele 'Overijsselse' gebied. Een voorbeeld buiten mijn bronnen is de verpanding en lossing van Twente. In verband met de aankoop van Diepenheim werd Twente in 1336 aan Gelre in pand gegeven. De lossing tien jaar later was een Stichtse aangelegenheid.⁵² Het land is geen statisch gegeven, maar wordt mede bepaald door de dynamiek van zijn geschiedenis. In het geval Twente is die dikwijls verbonden met de geschiedenis van het Sticht als geheel.

Er is echter onmiskenbaar een land Twente geweest. Het vond zijn identiteit in zijn landrecht. De landbrief van 1365 stelde dat landrecht niet in. Het was er, de bisschop vond ridderschap en gemene land in een bepaald recht. De fixering daarvan was een zaak van het land en de landsheer beide. Inhoudelijk zal het in veel opzichten de weerslag van het moment geweest zijn; bij het overleg dat natuurlijk aan de opstelling van de oorkonde vooraf gegaan is, heeft men zich ongetwijfeld mede laten leiden door de concrete omstandigheden. Daaruit verklaar ik, dat er zoveel aandacht be-

staat voor de landsverdediging en voor de rechtspositie van mannen en dienstmannen tegenover de landsheer. Zij zullen er zeker in hoge mate hun stempel op hebben gedrukt, maar hebben tegelijkertijd moeten aanvaarden dat hun gebondenheid aan de bisschop duidelijk werd vastgelegd.

Het land is dus land tegelijkertijd door en tegenover de 'Herrschaft'. Het was territoriaal niet volstrekt gesloten, binnen vaste grenzen, maar wel volstrekt herkenbaar, ook fysisch-geografisch. Binnen bekende en herkende grenzen had het zijn identiteit, die in hoge mate bepaald werd door de concentratie van aan de landsheer gebonden personen, levend in van hem afhankelijke rechtskringen.

De belangrijke vraag in hoeverre de 'vreemde' grondbezitters meefunctioneerden in het verband van het land, kan ik niet echt beantwoorden. Vooraf in de kerspels zal dat het geval geweest moeten zijn. De kerspelgerichten zullen hun competentie ook over de leenmannen en horigen van deze grondbezitters hebben uitgestrekt, zoals deze uit de aard der zaak ook in de buurschap en in de mark niet afzijdig konden blijven.

Deze studie vond haar eerste aanleiding in de behoefte de landbrief van 1365 historisch te plaatsen. Daarbij was de benadering van Brunner, op wiens werk hier slechts zijdelings is ingegaan, bijzonder waardevol. Zijn boek heeft mij vooral de blik gescherpt voor het functioneren van het land in en door de mensen die het te zamen vormen. Het tussen hen bestaande verband, het wederzijds vervullen van wezenlijke en zinvolle functies verbindt 'Land und Herrschaft' aan elkaar en geeft hen samen continuïteit. Deze begrippen staan dicht bij de bronnen dan 'Gesellschaft und Staat'. Toch tender ik, me bezighoudend met Twente en zijn landrecht, en met op de achtergrond het Sticht, naar een Herrschaftsbegrip dat wat naar de staat toegaat, omdat het land mij in zijn bestaan en voortbestaan slechts te begrijpen lijkt door rekening te houden met de scheppende en onderhoudende rol van de Twentse én Stichtse landsheerlijkheid.

Noten

1. G.J. ter Kuile jr. (ed.), 'Landbrieven van Overijssel', in: *Verslagen en Mededelingen... Oud-Vaderlandsche Recht* 10 (1952), p. 453-460.
2. R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535*, Utrecht, Leipzig, München 1933, p. 103-105.
3. Ter Kuile, 'Landbrieven', p. 454.
4. Met het vraagstuk van de standen als zodanig en met de problematiek van vrijheid en onvrijheid/horigheid zal ik mij hier niet bezighouden. Zie

hiervoor bijv.: G.J. ter Kuile jr., in: *Geschiedenis van Overijssel*, Deventer 1970, p. 87-89 en de daarbij opgegeven literatuur. Het moge volstaan vast te stellen dat de landbrief een niet riddermatige of feodale bevolkingscategorie kent, ongetwijfeld boeren, die in een directe verhouding tot de landsheer staat; voor het overige zal een groot deel van de bevolking, gezien het karakter van het grondbezit, door hun heren vertegenwoordigd zijn.

5. D.Th. Enklaar, 'Uit de voorgeschiedenis der Staten van Overijssel', in: F.H.J. Dieperinck, D.Th. Enklaar en W. Jappe Alberts, *Studiën betreffende de geschiedenis van Oost-Nederland van de dertiende tot de vijftiende eeuw*, Groningen, Djakarta 1953, p. 41 en 52; Enklaar citeert hier met instemming N.B. Tenhaeff voor wie die zelfstandigheid ook in de 16e eeuw nog onverkort gold.

6. Otto Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Oesterreichs im Mittelalter*, Darmstadt 1965³ (1e uitgave 1939). N.a.v. Brunner o.m.: Heinrich Mitteis, 'Land und Herrschaft. Bemerkungen zu dem gleichnamigen Buch Otto Brunners', in: *Historische Zeitschrift* 163 (1941), p. 255-281, p. 471-489; Walter Schlesinger, *Die Entstehung der Landesherrschaft. Untersuchungen vorwiegend nach mitteldeutschen Quellen*, Darmstadt 1969², vooral p. 13-15; Herbert Helbig, *Der Wettinische Ständestaat. Untersuchungen zur Geschichte des Ständewesens und der landständischen Verfassung in Mitteldeutschland bis 1485*, Münster, Köln 1955, vooral p. 464-476.

7. Brunner, *Land und Herrschaft*, p. 195; Enklaar 'Voorgeschiedenis' (noot 5).

8. C.C.J.W. Hijzeler in *Geschiedenis van Overijssel* (noot 4) p. 37-40; idem, 'De ligging en verspreiding van de urnengravelen in Twente', in: *Verslagen en Mededelingen... Overijssels Regt en Geschiedenis* 76 (1961), p. 9-11.

9. K. Heeroma, in: *Geschiedenis van Overijssel* (noot 4), p. 243-252.

10. G.J. ter Kuile jr., *Oorkondenboek van Overijssel* 6 dln., Zwolle 1963-69, nrs. 1 en 2.

11. Ibidem, nrs. 26 (1026 november 27-1054 juli 19), 32 (1049 juli 11); in totaal komt de naam vóór 1200 tienmaal voor.

12. Ibidem, nr. 81; Brunner, *Land und Herrschaft* (noot 6), p. 188.

13. *OB Overijssel* (noot 10), nr. 26; Ter Kuile in *Geschiedenis van Overijssel* (noot 4), p. 69-71, en het bijbehorend deel van de literatuuropgave.

14. Ter Kuile, ibidem.

15. Ter Kuile, ibidem.

16. Ter Kuile, ibidem.

17. *OB Overijssel* (noot 10), nrs. 93 (1207), 109 (1216), 163 (1235), 227 (1252), 253 (1258 mei 5), 461 (1296 maart 21), 585 (1311 januari 7), 645 (1313 (?) december 30), 722 (ca. 1320); de eerste vermelding van de rentmeester in *Thuentia*: nr. 725 (1321 februari 6). Zie over het schoutambt (later drostambt): E.D. Eyken, 'De drost van Twente', in: *Verslagen en Mededelingen. Oud Vaderlands Recht* 14 (1974), p. 127-171; volgens deze kan de in 1207 als schout vermelde Frethericus de Arnethe nog een schout van de graven van Goor geweest zijn, in welk geval Hermannus de Satersloe in 1258 de eerste ons bekende bisschoppelijke schout van

Twente geweest is.

18. *OB Overijssel*, nr. 845 (1327 augustus 19).

19. Over de schout zie Eyken, 'De drost van Twente', (noot 17). Aan het rentmeestersambt in Twente is geen afzonderlijke studie gewijd; zie echter Ter Kuile in *Geschiedenis van Overijssel* (noot 4) p. 83-85. Voor het landsheerlijke domeinbeheer in het algemeen, althans gezien vanuit de verantwoordelijkheid van de rentmeester aan de vorst, zie nog steeds H.J. Smit, *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis. Inleiding*, Utrecht 1939 (W.H.G. 3e S.69).

20. 'Landbrieven' (noot 1), p. 453-460, in de artikelen 10, 28, 33, 37 en 43.

21. Beide uitgegeven door S. Muller Fz., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht. 1325-1336*, Dl II, 's-Gravenhage 1891 (W.H.G. N.S.54), p. 582-661 en p. 662-796.

22. In de Nederlandse literatuur wordt niet ingegaan op deze operatie. Men zie bijv. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Bd. V, Leipzig 1920, p. 652 en p. 659 e.v.; Weber, 'Graf Engelbert III von der Mark 1347-1391', in: *Beiträge zur Geschichte Dortmunds und der Grafschaft Mark* 18 (1910), p. 120-122; Adolf Kreisel, *Adolf von der Mark, Bischof von Münster 1357-1363 und Erzbischof von Köln 1363-1364*, Paderborn, Münster 1885, p. 34 e.v.

23. De kroniek van Floris van Wevelinghoven: J. Ficker (ed.), *Die Münsterische Croniken des Mittelalters*, Münster 1851, p. 52-54; de Duitse bewerking van deze kroniek is over bisschop Jan uitvoeriger en minder negatief: ibidem, p. 133-136.

24. O. Lögel, *Die Bischofswahlen zu Münster, Osnabrück, Paderborn seit dem Interregnum bis zum Tode Urbanus VI. (1256-1389)*, Paderborn 1883, p. 245; Hermannus Kock, *Series episcoporum monasteriensium eorundumque vitae ac gesta in ecclesia*, 4 partes in 2 toms, Münster 1816, p. 68-71; de Duitse bewerking van de kroniek der Münsterse bisschoppen (noot 23) legt evenals Kock nadruk op Jans pogingen tot ingrijpen.

25. Johannes de Beke, *Chroniken van den Stichte van Utrecht ende van Holland*, (ed. H. Bruch), 's-Gravenhage 1982, (RGP Grote Serie 180), p. 215 en *Münsterische Croniken* (noot 23), p. 138.

26. 'Landbrieven' (noot 1).

27. J.W. Racer, *Overijsselse Gedenkstukken*, III, Kampen 1784, p. 1-111; Melchior Winhoff, *Lantrecht der Twenthe declareert*, bewerkt door R.E. Hattink, heruitg. door G.J. ter Kuile, Amsterdam 1968.

28. Ten tijde van de editie Ter Kuile in het ARA 's-Gravenhage en sedertdien in RA Overijssel te Zwolle (vriendelijke mededeling van de rijksarchivaris in Zuid-Holland, dr. H.M. Brokken).

29. Op de uiterst belangrijke rol van de vete in het middeleeuwse rechtsleven ga ik hier niet in. Met Brunner (noot 6) ben ik van mening dat voor een goed begrip van de toenmalige juridische en politieke verhoudingen moet worden uitgegaan van de legitimiteit van de vete als middel om zich recht te verschaffen; dat dit middel geenszins onomstreden meer was blijkt m.i. onder meer zeer duidelijk uit de landbrief van 1365.

30. De Markeberg wordt door Ter Kuile geïdentificeerd als de Herikerberg ten westen van Goor. G.J. ter Kuile jr., 'Het ontstaan van het wereldlijk overheidsgezag in Overijssel', in: *Versl. en Meded. ...Bronnen*

- Oud Vad. Recht* dl. 9 (1944), p. 609; ook L.Ph.C. van den Bergh, A.A. Beekman, H.J. Moerman, *Handboek der middelnederlandse geografie*, 's-Gravenhage 1949³, p. 138, waar ook verwijzing naar Racer.
31. Zie de literatuur genoemd in noot 24; ook A. Brand, *Geschichte des Fürstbistums Münster*, Münster 1925, p. 60.
32. De Beke, *Chroniken*, (noot 25), p. 214.
33. De aanslag op Goor bij De Beke, (noot 25), p. 215 en de Duitse kroniek der bisschoppen van Münster (noot 23), p. 138.
34. Heinz Angermeier, *Königtum und Landfriede im deutschen Spätmittelalter*, München 1966, hst. III; Ludger Tewes, 'Der Westfälische Landfrieden vom 7. Oktober 1387', in: *Westfälische Zeitschrift* 136 (1986), p. 9-17.
35. Zie bijv. J.G. Smit, 'Aantekeningen over het grondbezit in Zuid-Twente gedurende de middeleeuwen', in: *Verslagen en Mededelingen ... Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 83 (1968), p. 9-13, waar aannemelijk wordt gemaakt, dat de merkwaardige omstandigheid dat er binnen één kerspel (Delden) twee bisschoppelijke hoven (Delden en Wedehoen) worden aangetroffen teruggaat op verwerving van de hof Delden uit bezit van de heren van Ahaus, tussen 1239 en 1385, terwijl Wedehoen tot het oudste bisschoppelijk bezit gerekend moet worden.
36. *Registers* (noot 21), p. 603: 'in parrochia Davantria. Apud Weteringen'.
37. Ibidem, p. CXXVII.
38. Ibidem, p. 709, p. 710, p. 762, p. 765, p. 766.
39. Ibidem, p. 735-736, p. 750.
40. Ter Kuile in *Geschiedenis van Overijssel* (noot 4), p. 70; Diepenheim werd in 1330-1331 door bisschop Jan van Diest verworven, waarmee een financiële last werd aangegaan die uiteindelijk leidde tot de verpanding van vrijwel geheel Salland, Twente en Vollenhove aan de graaf van Gelre: Ter Kuile, ibidem, p. 63-64; de belangrijkste oorkonden met betrekking tot de koop van Diepenheim zijn *OB Overijssel* (noot 10) nrs. 944, 946, 947, 950, 951, 962-965, 1009, 1010, 1030; over de lossing van de panden: C.A. Rutgers, *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht*, Groningen 1970, p. 86-87.
41. *Registers* (noot 21), p. 713, p. 716, p. 727, p. 737, p. 742-743, p. 752, p. 761, p. 766-767.
42. Ibidem, p. 710, p. 714, p. 746, p. 752-753, p. 756, p. 763; p. 719-720.
43. B.H. Slicher van Bath, *Mensch en Land in de middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oost-Nederland. Deel I, Mensch en gemeenschap*, Assen 1944, p. 184-196 en de bijlagen.
44. J.G. Smit, 'Aantekeningen' (noot 35), in: *VMORG* 86 (1971), p. 7-17.
45. L.A. Stroink, *Stad en land van Twente*, Hengelo 1962, p. 138.
46. Zie het register op *OB Overijssel* (noot 10), deel IV.
47. Slicher van Bath (noot 43), p. 225-228; Ter Kuile in *Geschiedenis van Overijssel*, p. 69-71 en de daarbij behorende literatuur.
48. Slicher van Bath, *Mensch en Land* (noot 43), hoofdstuk III, vooral p. 35-37.
49. Ibidem, hoofdstuk II; Ter Kuile in *Geschiedenis van Overijssel* (noot

4), p. 72; 'Landbrieven' (noot 1), art. 2, 27, 29, 31, 33, 43.

50. Ter Kuile, ibidem, p. 72, p. 82; 'Landbrieven', art. 10. Dit artikel duidt er m.i. duidelijk op dat men in de omstandigheden van 1365 de bisschop aan een Twentse klaring wilde binden, hoewel het niet duidelijk is wat daarvan terecht kwam; zie Ter Kuile t.a.p.

51. Brunner, *Land und Herrschaft* (noot 6), p. 253-4.

52. Zie hiervoor noot 40; ook W. Jappe Alberts in *Geschiedenis van Overijssel* (noot 4), p. 63-4.

Keizer Sigismund, opperleenheer in de Nederlanden (1410-1437)

C.A.A. Linssen

Inleiding

In zijn compendium *Middeleeuwse Geschiedenis der Nederlanden* heeft prof. dr. H.P.H. Jansen, aan wiens nagedachtenis deze bijdrage is opgedragen, het vijfde hoofdstuk gewijd aan de band van de Nederlanden met het Duitse Rijk: het verhaal van de teloorgang van de invloed en de macht van de Duitse koningen en keizers in de Nederlanden.¹ De auteur tekent hierin verzet aan tegen de opvatting van de Belgische historicus Henri Pirenne², die van mening is dat de dagen van het Duitse Rijk in de Nederlanden voorbij zijn in augustus 1106. Toen had te Luik de provisorie begrafenis plaats van keizer Hendrik IV: zonder kerkelijke plechtigheden in een nog niet gewijd heiligdom, want de vorst was getroffen door excommunicatie; zonder praal, maar begeleid door de gebeden van het volk, 'les funérailles mélancholiques du régime impérial en Lotharingie'.³ Het argument tegen de opvatting van Pirenne wordt gevonden in het optreden van keizer Frederik Barbarossa (1152-1190) in de Nederlanden. In Jansens *Geschiedenis van de Middeleeuwen* kan men lezen dat hij de latere koningen van het Duitse Rijk geen vermelding waard acht. Voor Sigismund (1410-1437) maakt hij echter een uitzondering⁴ en daarmee sluit de auteur zich aan bij hetgeen I.H. Gosses schreef in zijn *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland*: het scheen toen alsof de tijd der Salische keizers terugkeerde.⁵ R.R. Post heeft daar in de *Geschiedenis van Nederland II* wijselijk de voorafgaande en zeer machtige Saksische keizers aan toegevoegd.⁶

Sigismund werd op 15 februari 1369, waarschijnlijk in Neurenberg, geboren als tweede kind uit het vierde huwelijk, gesloten in 1363, van keizer Karel IV (1346-1378) met Elisabeth van Pommeren. Hij ontving de naam van de Bourgondische koning-martelaar Sigismund († 524), die bekend is door de mededelingen van Gregorius van Tours.⁷ In 1367 had Karel IV relieken van deze heilige laten overbrengen naar Praag, na zijn kroning tot koning van Bourgondië te Arles op 4 juni van dat jaar, een traditie die toen, voor het eerst sinds Barbarossa's kroning aldaar in 1178, weer werd opgevat.⁸ Waarschijnlijk heeft Karel IV de aandacht willen vestigen op een heilige koning, die hij als zijn voorganger be-

schouwde. Diens beeltenis liet hij dan ook plaatsen boven de gouden poort van de Dom te Praag, naast die van de heilige koning Wenzel van Bohemen⁹ (907-929) uit het huis der Přemysliden, dat in 1310 door de Luxemburgers werd opgevolgd.

Men mag aannemen dat Karel IV met betrekking tot de opvoeding van mogelijke troonopvolgers zich gehouden heeft aan de regel die hij gesteld had in de Gouden Bul van 1356 – het enige statuut dat het Heilige Rijk in zijn lange geschiedenis van 962 tot 1806 gekend heeft – dat de zonen der keurvorsten behalve de Duitse taal ook Italiaans en Slavisch moesten leren.¹⁰ Volgens gegevens van latere datum beheerste Sigismund zeven talen,¹¹ hetgeen men wellicht zo mag verstaan dat hij zich in het hele Rijk verstaanbaar kon maken. Zijn Latijn was echter niet vlekkeloos, zo bleek op het concilie van Konstanz, waar hij zich vergiste in het geslacht van het woord *schisma*, dat hij voor vrouwelijk in plaats van onzijdig hield. De traditie wil dat hij zich tegen de berisping hierover verdedigde met de woorden: 'Ego sum rex Romanus et supra grammaticam', ik ben Romeins koning en ik sta dus boven de grammatica.¹²

Toen Rooms-koning Ruprecht van de Palts op 18 mei 1410 overleed, waren de keurvorsten het erover eens dat slechts iemand die heerste over een groot machtscomplex, de problemen van het Rijk naar behoren kon behartigen en daarom keerde men in 1410 terug naar het Luxemburgse Huis¹³ waaruit de legendarische keizer Hendrik VII (1308-1313), de succesrijke Karel IV en de in 1400 afgezette koning Wenzel IV stamden. Zo werd na een interval van tien jaren de *Translatio Imperii ad Bohemos* van 1308 bestendigd.¹⁴ Wenzel had echter het besluit van de keurvorsten van 1400 niet geaccepteerd en bleef in het oostelijke deel van het Rijk erkend als koning. In 1410 konden de keurvorsten het echter niet met elkaar eens worden, waardoor er nog twee afstammelingen uit het Huis Luxemburg tot koning gekozen werden: Joost, markgraaf van Moravië en Sigismund, koning van Hongarije. Sigismund was geen rijksvorst. Hij nam daarom aanvankelijk zijn verkiezing niet aan en opende onderhandelingen met Joost van Moravië, die echter in januari 1411 overleed. In datzelfde jaar kwamen Wenzel en Sigismund tot een akkoord: Wenzel zou Bohemen behouden en de keizerstitel verwerven met medewerking van Sigismund, die zich in Aken tot koning zou laten kronen. Tegenover de keurvorsten verklaarde Sigismund, om de moeilijkheid van het ontbreken van zijn status van rijksvorst op te lossen, dat het Rijk niet meer bestond en dat hij een nieuw Rijk zou opbouwen.¹⁵

De belofte aan Wenzel inzake de keizerskroon bleek loos: Sigismund heeft zich ter verwerkelijking geen enkele moeite getroost.

Dat kan niet gezegd worden met betrekking tot een andere belofte, afgelegd op 22 juli 1411 ten overstaan van de keurvorsten. Vanuit Ofen, het latere Budapest, verklaarde hij de rechten en de landen van het Rijk die verloren waren gegaan zowel in Duitse als in *Welsche* gebieden weer voor het Rijk te zullen winnen.¹⁶ Een van de argumenten van de keurvorsten om koning Wenzel af te zetten was geweest, dat door zijn verzuim veel landen en steden verloren waren gegaan, waarbij Rijks-Vlaanderen en Brabant genoemd werden.¹⁷ Sigismund heeft bij zijn kroning te Aken in 1414 deze belofte als behorend tot het ceremonieel herhaald.¹⁸ Zij houdt de verklaring in van het optreden van koning Sigismund in de Nederlanden.

Na zijn verkiezing voerde Sigismund oorlog met Venetië en vernieuwde de rechten van het Rijk in Italië. De verovering van Rome door koning Ladislaus van Napels in juni 1413 deed paus Johannes XXIII (1410-1415) vluchten naar Sigismund die hem, in gesprekken gevoerd te Lodi en Cremona, dwong tot het bijeenroepen van een concilie, te houden binnen het Rijk en wel in Konstanz, op 1 november 1414 te openen, dat als eerste doel had het Westers Schisma te beëindigen. Om tijdens de kerkvergadering die onder zijn bescherming zou staan met gezag te kunnen optreden, moest hij eerst te Aken gekroond worden en wel, krachtens de Gouden Bul, door de aartsbisschop van Keulen. De zetel was echter sedert april 1414 vacant. De meerderheid van het kapittel had zich uitgesproken voor Diederik van Meurs, hoewel de benoeming gereserveerd was voor de H. Stoel. Maar Sigismund wendde zijn invloed aan ten gunste van Diederik en op 1 september bevestigde de paus de elect als aartsbisschop.¹⁹ Het was deze verkiezing die Sigismund in contact bracht met twee van zijn leenmannen in de Nederlanden: hertog Reinald IV (1402-1423) van Gulik en Gelre, en hertog Antoon van Brabant (1405-1415) die beiden de bisschopskandidatuur steunden van Willem van Berg, een broer van hertog Adolf van Berg, die vanzelfsprekend ook bij deze alliantie betrokken was.²⁰ Aangezien Aken in het directe bereik lag van hertog Reinald, bewerkte Sigismund een overeenkomst met hem, zijn 'bloedvriend, vorst en Raed des Rijx',²¹ die dan ook de verkozen koning militair naar Aken begeleidde.²² Een poging van hertog Antoon van Brabant de weg naar de kroningsstad te versperren mislukte, zodat op 8 november 1414, op de feestdag van de Romeinse martelaren, de Quatro Coronati, de kroning van Sigismund kon plaatshebben. Na de kroningsplechtigheid spoorde Sigismund zijn gasten aan, zich naar het concilie van Konstanz te begeven. Daags daarna legde hertog Reinald de leeneed af en Sigismund ontsloeg hem van zijn belofte de hertogen Adolf en Antoon te helpen.²³ Geheel volgens plan kwam

Sigismund in de kerstnacht van het jaar 1414 in Konstanz aan en daar las – volgens de mededeling van Dietrich Vrie – omgeven door paus Johannes XXIII en vele voornamen, de zeer getrouwe vorst van de kerk, de Romeinse koning, altijd Augustus, Sigismund uit het Lucasevangelie voor: 'In die dagen ging er een gebod uit van keizer Augustus...' Daarna gaf de apostolische heer – de paus – hem het zwaard waarmee hij de kerk uit al zijn krachten zou beschermen. En de koning verklaarde onder ede dit te zullen doen.²⁴ Sigismund heeft deze belofte vervuld, want door zijn toedoen werd de eenheid in de kerk hersteld. Zo heeft hij zich blijvende roem verworven. De belofte ter zake van de rechten van het Rijk zou hij eveneens gestand doen, ook in de Nederlanden. In 1412 eiste hij Brabant op voor het Rijk. Dat deed hij ook telkens na het overlijden van de elkaar opvolgende hertogen Antoon, Jan IV en Philips van St.-Pol, respectievelijk in 1415, 1427 en 1430; in Holland kwam hij op voor de rechten van het Rijk sinds 1416, toen graaf Willem VI zijn opvolging aan de orde stelde; de Friezen trachtte hij vanaf 1416 in nauwe verbinding met het Rijk te brengen; in Gelre kwam hij op voor de rechten van het Rijk toen de dynastie der Guliks-Gelderse hertogen met de dood van hertog Reinoud IV in 1423 uitstierf; in het bisdom Utrecht kon hij ingrijpen krachtens aloud koninklijk recht toen de geestelijkheid het daar oneens was over de opvolging van bisschop Frederik van Blankenheim, die op 9 oktober 1423 overleden was.

Sigismund was door de voorbereiding van het concilie te Konstanz tot het einde van januari 1416 verhinderd zich met politieke kwesties bezig te houden. De slag bij Azincourt, op 25 oktober 1415, een verpletterende nederlaag voor Frankrijk in de Honderdjarige Oorlog (1337-1453), was voor hem aanleiding te gaan bemiddelen om de vrede tussen deze mogendheden te herstellen. Met dat doel voerde hij vanaf 1 maart 1416 besprekingen in Parijs; op 30 april arriveerde hij in Engeland.²⁵ Vier maanden verbleef hij daar 'at the expense of the English taxpayers' merkt Earle op, daar in 1972 nog boos om.²⁶ Koning Hendrik V (1413-1422), de persoonlijke overwinnaar van Azincourt, streefde geen mindere ambitie na dan in Frankrijk Karel VI (1380-1420) op te volgen. Richard Vaughan oefent kritiek uit op de persoon en op de politieke motieven van Sigismund, omdat deze naar zijn inzien alleen uit was op eigen roem en slechts internationaal aanzien kon verwerven door zich te bemoeien, bij gebrek aan macht in zijn eigen Rijk, met de zaken van werkelijk belangrijke en machtige staten.²⁷ Er mag echter ook gewezen worden op de niet geringe ambitie van Hendrik V koning te worden van Frankrijk: even pretentius en evenmin realistisch: alsof een dynastieke constructie de toekomst van Frankrijk kon bepalen, terwijl reeds bij de eerste vergadering

der Staten-Generaal in 1302 gebleken was dat het eenheidsbesef van de natie snel groeiende was. Het kan haast niet anders dan dat Sigismund met de plannen van Hendrik V op te volgen in Frankrijk, heeft ingestemd en dus Frankrijk, Karel VI en de dauphin verraden heeft. In Churchills werk over de Engelse geschiedenis staat dat Sigismund tijdens zijn verblijf in Engeland Hendrik V als koning van Frankrijk heeft erkend.²⁸ Naar inhoud moge dit waar zijn, formeel kwam er slechts een defensief verbond tot stand dat Hendriks prestige enorm vergrootte.²⁹

Brabant

De eerste keer dat Sigismund zich met de Nederlanden bemoeide was in 1412, toen hij Brabant opeiste als vervallen aan het Rijk en toekomende aan de dynastie Luxemburg.³⁰ Hij baseerde zijn aanspraken op twee principes hetgeen zich laat verklaren uit de voor-geschiedenis.

In 1352 huwde Wenzel (1337-1383), hertog van Luxemburg, halfbroer van keizer Karel IV, met Johanna van Brabant (1355-1406). Haar vader, hertog Jan III (1312-1355), had geheel in overeenstemming met de op 6 maart 1354 uitgesproken wens van de Staten, de bedoeling aan haar Brabant 'sonder de lande te scheiden' over te geven, terwijl haar zusters als erfdeel geld zouden ontvangen. Hertog Jan vroeg ter ondersteuning van zijn voorstel instemming aan keizer Karel IV, die deze verleende te Toul op 2 april 1354.³¹ Het recht een vrouw te laten opvolgen had hertog Hendrik I reeds verworven van koning Filips van Zwaben op 12 november 1204.³² Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen en gehuwd met Margaretha, een zuster van Johanna, nam echter geen genoegen met de regeling en ontketende in 1356 de Brabantse successieoorlog. In dit conflict verleende Karel IV hulp aan het Brabantse hertogelijk paar, waarmee hij op 9 februari 1357 het verbond van Maastricht sloot, dat hierop neerkwam dat, indien Johanna en Wenzel kinderloos kwamen te overlijden, Brabant in het bezit zou komen van het Luxemburgse huis. Dat gold vanzelfsprekend ook voor het oude hertogdom Limburg, dat met Brabant sinds 1288 in personele unie verbonden was, maar daarvan geheel afhankelijk was geworden. Luxemburg, erfland van Wenzel, was ter gelegenheid van diens huwelijk uitgebreid met Arlon, Laroche en het graafschap Dubuy, waardoor een vrij groot machtsblok gevormd was ter stabilisering van de invloedssferen tussen Frankrijk en het Duitse Rijk. Na deze gebiedsuitbreiding had Karel IV in 1354 Luxemburg verheven tot hertogdom.³³

De successiestrijd werd beëindigd in 1357 door het verdrag van

Ath, geheel buiten Johanna en Wenzel om gesloten door de Staten van Brabant met Lodewijk van Male: zonder zijn instemming mocht Brabant niet worden vervreemd. Door dit verdrag werden dus zijn rechten op Brabant erkend.³⁴

In 1383 overleed Wenzel. Johanna achtte toen de betrekkingen met het Huis Luxemburg ten einde en regelde in 1396 buiten de Staten om de opvolging ten gunste van haar nicht Margaretha, de dochter van haar zuster Margaretha, die gehuwd was met Filips van Bourgondië, de kleindochter dus van Lodewijk van Male. Beslist werd echter dat het hun zoon Antoon zou zijn die in Brabant zou opvolgen.³⁵ Deze werd dan ook op 1 september 1406 ingehuldigd. Koning Ruprecht attendeerde toen de Staten op de rechten van het Rijk op dit opengevallen leen, maar reactie bleef uit. Ex-koning Wenzel doorkruiste deze revindicatie voor het Rijk niet alleen door in 1409 zijn rechten aan hertog Antoon af te staan, maar ook nog door hem te laten huwen met Elisabeth van Görlitz, hertogin van Luxemburg.³⁶ In Luxemburg veroorzaakte dit overigens fel verzet.³⁷

Sigismund volgde koning Ruprecht op in 1410. Reeds in 1412 heeft hij tegen de opvolging van hertog Antoon geprotesteerd. Maar Sigismunds kans om in de Brabantse zaken in te grijpen kwam toen hertog Antoon op het slagveld van Azincourt sneuvelde in oktober 1415. Begin maart 1416 stuurde hij vanuit Parijs gezanten naar Brussel om Brabant voor het Rijk op te eisen.³⁸ Sigismunds gezantschap werd door de Brabantse Staten met de verschuldigde eerbetuigingen ontvangen en werd te woord gestaan door kanunnik Bont, die namens de Staten toezegde het antwoord aan de koning te formuleren.

De Brabanders hoopten Sigismund door onderhandelingen ervan te overtuigen dat de opvolging van hertog Jan IV, de zoon van Antoon, terecht was. Zij vroegen audiëntie aan en Sigismund ontving hen op 23 december 1416 te Maastricht in de kerk van Sint-Servatius, waaraan hij een bezoek bracht op doortocht van Aken naar Luik. Daar zou hij hen op 24 december te woord staan in de kerk van St.-Jean, waar hij de gezanten tot hun afgrijzen geconsacreerde wijn aanbod, die zij weigerden. Sigismund verloor tijdens de besprekingen zijn redelijkheid. Hij dreigde de kwestie voor het concilie te brengen en schreeuwde: 'Gij wilt dus Fransen zijn; wat hebt ge anders te zeggen.' Het gezantschap had wel nog kans gezien Sigismund erop te attenderen dat zowel hertog Antoon als zijn zoon Jan IV de wens te kennen hadden gegeven leenhulde te doen.³⁹

De kwestie Brabant kwam weer aan de orde toen hertog Jan IV op 17 april 1427 overleed en andermaal toen zijn opvolger Filips van St.-Pol op 4 augustus 1430 stierf. Toen waren er twee kandida-

ten: Margaretha van Bourgondië, de weduwe van graaf Willem VI van Holland, en Filips de Goede, die het pleit won en op 8 oktober 1430 werd ingehuldigd. Sigismund, kennelijk goed op de hoogte, protesteerde vanuit Neurenberg in twee brieven, een van 5 en een van 8 oktober. Door de eerste wilde Sigismund voorkomen dat Filips de Goede het hertogschap aanvaarden zou als 'injuste détenant'.⁴⁰ Filips stelde daarop pogingen in het werk om de koninklijke investituur te verwerven, de legalisering van zijn positie. In de tweede brief nodigde Sigismund de hertog uit voor een onderhoud dat echter nooit heeft plaatsgehad: Filips weigerde dat. Nadat Sigismund op 31 mei 1433 te Rome door paus Eugenius IV (1431-1447) tot keizer gekroond was, verklaarde hij Filips de oorlog. Sigismund heeft nog geprobeerd Filips de Goede zo ver te krijgen dat hij de toch wel dubieuze dynastieke erfrechten kocht.⁴¹ Daar is Filips, voorzover bekend, niet op ingegaan. Keizer Sigismund toonde zowel in deze affaire als in andere een opmerkelijke kennis van publiek en privaats recht. Als laatste daad in deze kwestie gaf hij op 27 juli 1437 opdracht aan graaf Lodewijk van Hessen om onder meer Brabant voor het Rijk in bezit te nemen. Dit liep nog in 1437 uit op een fiasco.⁴²

Holland

In de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen regeerde, toen Sigismund tot koning werd gekozen, hertog Willem VI (1404-1417) uit het Beierse huis. Hij was door zijn vader en voorganger, hertog Albrecht, min of meer gedwongen – volgens de wens van hertogin Johanna van Brabant – te huwen met Margaretha, dochter van Filips de Stoute. Diens oudste zoon Jan huwde in Doornik tegelijkertijd met Albrechts dochter Margaretha. Nadat eerder, althans vanuit Holland, toenadering tot Engeland was gezocht, betekende dit fameuze dubbelhuwelijk een politieke wending van de betrokken gewesten in de richting van Frankrijk. Dit werd nog meer duidelijk toen hertog Willem VI, naar de woorden van P.J. Blok in een Duitse toespraak 'ganz und gar Franzose',⁴³ zijn enige dochter Jacoba, geboren op St.-Jacobsdag 1401, verloofde met Jan van Touraine, de tweede zoon van de Franse koning Karel VI. Deze werd door het overlijden van zijn broer Lodewijk op 18 oktober 1415 de vermoedelijke troonopvolger en dus de dauphin. Aangezien Karel VI geestesziek was, is het verklaarbaar dat hertog Willem zijn aanstaande schoonzoon en diens vader vertegenwoordigde bij de bemiddelingspogingen van koning Sigismund om de vrede tussen Engeland en Frankrijk te herstellen.⁴⁴

Sigismund arriveerde met dat doel in Engeland op 30 april 1416; Willem, vertraagd door tegenwind, landde op 28 mei en bracht in Engeland de Duitse koning leenhulde voor zijn bezittingen in het Rijk. Sigismunds instemming met de plannen van Hendrik V om in Frankrijk op te volgen, heeft niet alleen de positie van Willem wezenlijk aangetast, maar ook het politiek perspectief van zijn aanstaande schoonzoon en zijn dochter in Frankrijk. Sigismund moet toen het gevoel hebben gehad dat door zijn gezag de kerkelijke en politieke zaken in Europa bepaald werden. Toen Willem VI hem vroeg Jacoba te belenen met zijn graafschappen, weigerde hij, omdat het zijns inziens niet aanging een vrouw te belenen als er mannelijke erfgenamen waren⁴⁵ en in de tweede plaats omdat door deze belening toe te zeggen, landen, toebehorende aan het Rijk in handen zouden komen van Frankrijk. Voor Willem VI was toen de maat vol: hij wilde onmiddellijk naar huis. De wind waaide voor dat plan niet gunstig, maar op zijn bede tot Maria, vereerd als Onze-Lieve-Vrouwe van Veere, veranderde dat plotseling, zodat Willem VI op 21 juni 1416 in Holland voet aan wal zette. Hij bereidde toen de Statenvergadering voor die op 15 augustus 1416 in Den Haag gehouden zou worden, tijdens welke Jacoba, tegen de wil van de koning erkend werd als opvolgster in de graafschappen.

Sigismund kwam op 26 augustus aan te Calais. Aangezien hij in Frankrijk geen welkome gast kon zijn, zag hij zich gedwongen over zee via de Nederlanden naar Konstanz te reizen. De Dordtenaren hadden op zijn verzoek tegen royale betaling schepen gestuurd; Sigismund verbleef vervolgens op hun kosten enige weken in hun stad.⁴⁶ Willem VI hield zich op afstand, maar stuurde wel ter begroeting een vertegenwoordiger. Op 11 november kwam Sigismund aan te Tiel waar hij, volgens het *Chronicon Tielense* schitterend ontvangen werd;⁴⁷ op 13 november kwam hij aan te Nijmegen. Op 30 november was Sigismund in Aken; op 24 december kwam hij in Luik aan, waar hij twee weken verbleef en derhalve gelegenheid had zaken te doen met de elect-bisschop Jan van Beieren, broer van Willem VI.⁴⁸

De lange loopbaan van Jan van Beieren in Luik was geen succes en derhalve was hem een nieuwe werkkring welkom. Sigismund maakte die mogelijk in Holland en de perspectieven waren er: Willem VI was al enige maanden ernstig ziek.⁴⁹ Maar Sigismund zou eerst zijn macht over Luik demonstreren: hij erkende de privilegiën van de stad. Vanuit Konstanz vernietigde hij op 26 maart 1417 het vonnis van Rijssel, een gevolg van het terneerslaan van de opstand in 1408 te Luik, door Jan zonder Vrees en Willem VI. Zij hadden dat vonnis met medeweten van de elect, maar buiten diens verantwoordelijkheid, opgesteld.⁵⁰ Dit ingrijpen van Hol-

land en Bourgondië in een gebied toebehorende aan het Rijk was voor Sigismund aanleiding om in de oorkonde van 26 maart 1417 over het prinsbisdom te spreken als 'dit roemrijk land, eens de vruchtbare tuin van het Rijk en bolwerk van de Duitse landen, dat zucht onder de slavernij'. Daarmee doelde hij op Jan zonder Vrees, sinds 1408 voogd van Luik.⁵¹ Op 7 januari is Sigismund, na van de elect veel geld ontvangen te hebben,⁵² uit Luik vertrokken. Het kan niet anders zijn dan dat toen reeds vaststond dat Jan van Beieren, rijksgetrouw, vriend van Sigismund, zijn broer in diens graafschappen zou opvolgen. Sigismunds beslissing dat Jan van Beieren zou huwen met Sigismunds nicht, Elisabeth van Görlitz is op 16 september 1417 gedateerd. Op 23 september 1417 deed hij dan ook afstand van het prinsbisdom Luik. Inmiddels was de situatie in Holland grondig gewijzigd: Jan van Touraine was overleden op 4 april 1417 en Willem VI op 31 mei. Op 31 juli werd Jacoba verloofd met Jan IV van Brabant. Jan zonder Vrees, hoofd der dynastie, moet hier de hand in hebben gehad alsook zijn zuster Margaretha, de weduwe van Willem VI.

Jacoba volgde in Henegouwen op tot vreugde van de ridderschap; in Holland-Zeeland was er verzet. In de partijstrijd tussen Hoeken en Kabeljauwen verzamelden zich de laatstgenoemden al gauw rond de voormalige elect, die al spoedig in het gebied rond Dordrecht de riviermonden beheerste.⁵³

Jacoba bleek politiek niet begaafd; Jan van Beieren, haar oom, benutte zijn ervaringen in Luik. Hij gaf ruime publiciteit aan de beschikking van paus Martinus V die, gedwongen door koning Sigismund, de geldigheid van Jacoba's huwelijk met Jan IV op 30 maart 1418 herriep.⁵⁴ Ook zorgde hij ervoor dat de brieven van Sigismund dienaangaande in alle steden bekend werden: de brief waarin koning Sigismund aan Jan IV verzocht af te zien van Holland, Zeeland en Henegouwen; die van 27 april 1418 waarin Sigismund hem met diezelfde landen beleende en de brief die Sigismund liet uitgaan, gericht aan alle ingezetenen van het Rijk, waarin hij opriep om Jan van Beieren te ondersteunen.⁵⁵ De door koning Sigismund aangewezen erfgenaam bleek een realist, maar ook een opportunist te zijn. Hij trachtte de steden op zijn hand te krijgen door een als zorgzaam te kwalificeren wijze van bestuur en privilegiëring. Toen hij echter kans zag met Jacoba en met Filips de Goede tot akkoorden te komen, was hem dat meer waard dan de steun in woorden van zijn leenheer. Bij het verdrag van Worrum in 1419 erkende hij het huwelijk van Jacoba als wettig en aldus verkreeg hij het recht van opvolging indien Jacoba zonder nakomelingen kwam te overlijden. Vanzelfsprekend moest hij toen afzien van de rechten hem door Sigismund verleend.⁵⁶

Op 5 januari 1425 overleed Jan van Beieren ten gevolge van ver-

giftiging. H.P.H. Jansen kan in zijn boek over Jacoba van Beieren de gedachte niet van zich afzetten dat het Jacoba was die van deze daad de schuld droeg.⁵⁷ Toen Sigismund de dood van Jan van Beieren vernomen had, zond hij gezanten naar Holland-Zeeland en naar Henegouwen die als taak hadden mee te delen dat de Duitse koning nu heer van deze landen was. Hij verzocht hun geen heer te huldigen voordat zijn gezant bij hen zou zijn. Intussen zou Jan van Bonau, zijn raadsheer, zorgen voor nadere berichten. Sigismund dreigde met de rijksban als men zijn wensen niet zou opvolgen.⁵⁸ Voor Holland en Zeeland was de rijksban ongewenst, want die zou een verbod van handel met de Hanze ten gevolge kunnen hebben. De Hollanders bewezen de koninklijke gezanten alle eer, maar gingen niet tot onderhandelingen over en stuurden geen gezant naar Aken, zoals gevraagd was. Sigismund stond in deze situatie zwak, want hij kon niet direct een hem welgevallige kandidaat aanwijzen. Nadat Jacoba op 12 april 1433 afstand had gedaan van haar rechten ten gunste van haar oom Filips de Goede, sloot Sigismund in 1434 een verbond met de Franse koning Karel VII ten einde de landen van het Rijk te herwinnen. Toen Jacoba op 9 oktober 1436 overleed, was dat voor keizer Sigismund aanleiding om te protesteren tegen het optreden van Filips de Goede en de rechten van het Rijk op te eisen.⁵⁹

Friesland

Ook in Friesland zou Sigismund proberen het gezag van het Sacrum Imperium te herstellen. Hij behoefde daartoe niet zelf het initiatief te nemen want dat ging uit van de Friezen, althans van de partij der Schieringers, want er was in de Friese landen, net als elders in de late middeleeuwen, verscheurdheid en partijstrijd. De aanleiding was dat de Schieringers in 1416 bij Noordhorn in het Groninger Westerkwartier een nederlaag geleden hadden tegen de Vetkopers, die onder de militaire leiding stonden van Keno tom Broek.⁶⁰ De netelige positie waarin de toch al vrij zwakke partij geraakt was, had tot gevolg dat niet zozeer het gevoel van afhankelijkheid aan het Heilige Rijk weer ontloek, als wel dat de Schieringers om steun bij hun ruzies te verwerven hun hoop gingen vestigen op de koning. Zij keken dus niet reikhalzend uit naar een toekomst van toegewijde dienstbaarheid, offers en bijdragen aan de belangen des Rijks, maar naar de mogelijkheid hun ideeën omtrent Friese Vrijheid aan anderen op te leggen: de vestiging van de heerschappij van de Schieringers.

De Friese Vrijheid zou een geschenk zijn van Karel de Grote en daarom zouden zijn opvolgers, zo meende men in Friesland, zorg

moeten dragen voor het ontbreken van elk effectief gezag, hetgeen in Friese landen gehouden werd voor de hoogste vorm van geluk. Zo hebben de Friezen zich in 1287 gewend tot een uit de doden opgestane, in de Rijnlanden opererende keizer Frederik II, die in Neuss hun privileges en hun Friese Vrijheid bevestigd had.⁶¹ Friezen uit Oostergo en Westergo hebben zich tot koning Ruprecht (1400-1410) gewend met hetzelfde doel.⁶² De concrete wens was de graaf van Holland af te weren die vanaf 1396 regelmatig militaire ondernemingen organiseerde om Friesland onder zijn gezag te brengen. Resultaat heeft de demarche van 1402 niet gehad. Uit de gegevens blijkt dat de Friezen zowel het aan Karel de Grote toegeschreven privilege bij zich hadden, vervaardigd in de 13e eeuw op basis van mondelinge en schriftelijke overlevering, als ook de oorkonde van 3 november 1248 uitgevaardigd in Aken door Rooms-koning Willem II, de Hollandse graaf, twee dagen na diens kroning die daar was mogelijk gemaakt door de militaire hulp van 'gantsche schaaren Friezen'.⁶³

De in nood geraakte Schieringers hebben de koning in Nijmegen ontmoet waar hij op 13 november 1416 was aangekomen en negen dagen verbleef. Wat zij hem daar vertelden over de oude relatie van de keizers en koningen met de Friezen, is voor Sigismund nieuws geweest. Immers in de brief van 9 december die hij aan zijn gezanten vanuit Aken meegaf als uitgangspunt voor de onderhandelingen staat dat hij 'onderricht was' dat de Friezen met hun landen 'sunder eenige middel tho Keyserlijken Majesteit unde dat Ryke horede van oldes und dat se sunderlinge oft Speciale Gratien und frijheden van Carlo de groote wijlen Roemsche Keyser hadden verworven'. Ten bewijze hadden de Friezen hem 'brieven met aenhangenden segelen gepresenteerd'.⁶⁴ Het droeve verhaal van de met zichzelf begane Friezen had Sigismund zeer getroffen, want het had hem 'fast zu Thränen gebracht' dat in Groningen en elders een 'reichsfreundliche Partei' onrecht leed.⁶⁵ De ontroerde Sigismund – 'nescit regnare qui nescit simulare', wie geen veinzer is kan niet regeren, was zijn devies⁶⁶ – zag kans om het gezag van het Rijk in Friesland te vestigen en stuurde twee gezanten: zijn raadsheer Nicolaus Buntzlau, kanselier van het vorstendom Breslau en Hinrik Clant, telg uit een voornaam Gronings geslacht, jurist, 's konings kapelaan en kanunnik te Keulen. Zij verbleven drie maanden in Friesland, waarschijnlijk in Leeuwarden om de onderhandelingen over de voorwaarden van de erkenning der privileges te voeren. In die onderhandelingen werd een versie van het traktaat van de Zeven Zeelanden gebruikt die voor deze gelegenheid was vervaardigd, waarin vastgelegd was op welke landen de Friese Vrijheid betrekking had en wie de vijanden van de vrijheidlievende Friezen waren.⁶⁷ De aanwezigheid

van de gezanten in Friesland was Willem VI van Holland niet ontgaan, dank zij een bericht van de thesaurier van Holland, Willem Eggert. De graaf zond een brief naar Oostergo en Westergo waarin hij mededeelde, de huldiging van de Rooms-koning als heer niet toe te staan; aan Buntzlau berichtte hij dat hij de Friese landen legaliter in leen hield, daar het bewijs van kon leveren en hem derhalve verzocht koning Sigismund hiervan op de hoogte te stellen.⁶⁸ Willem VI moet hier bedoeld hebben op de bevestiging van de rechten van de Hollandse graven op Friesland door keizer Karel IV in 1370, toen Karels zoon, de toekomstige koning Wenzel, huwde met Albrechts dochter Johanna.⁶⁹ Overigens bestond formeel sinds november 1165, verordonneerd door keizer Frederik Barbarossa, in de Friese landen een condominium van de Hollandse graaf en de Utrechtse bisschop. Nog in 1399 was er een plan gemaakt om de Friese landen inderdaad op die wijze te gaan besturen.⁷⁰ Het besef dat Friesland bewesten Lauwers aan de Hollandse graaf toebehoorde, leefde dus nog sterk. De voorstanders van de op Holland gerichte politiek waren de Vetkopers. Derhalve konden de Schieringers zich voordoen als de orthodoxe interpretatoren van de Friese Vrijheid. Aan hen verleende Sigismund gehoor uit eigenbelang en om Holland te weren uit Friesland. Op 30 september 1417 vaardigde hij te Konstanz een oorkonde uit waarin de betrekkingen tussen Friesland en het Rijk vastgelegd waren. Daarin werd overigens van het privilege van Karel de Grote niet eens melding gemaakt.⁷¹

Dat vindt zijn verklaring hierin dat de koninklijke kanselarij zich reeds vanaf de 13e eeuw verzette tegen het bevestigen van zeer oude en niet meer te verifiëren rechten, zodat het privilege van Karel de Grote niet in de nieuwe oorkonde werd geïnsereerd.⁷² De Friese Vrijheid is in Sigismunds oorkonde zoveel mogelijk binnen de termen van de rijksonmiddellijkheid gebracht, een allerm minst exclusieve juridische status – in het Duits *reichsfrei* genoemd – waaraan soms verplichtingen ten opzichte van het Rijk verbonden werden. Zo kon Sigismund aan de Friezen een algemene hardbelasting opleggen. In andere oorkonden werd hun een haven⁷³ opgelegd en er werd een munt ingesteld in Leeuwarden.⁷⁴ Het is hoogstwaarschijnlijk dat de Friezen voor dit niet bedoeld resultaat hebben moeten betalen. Dat de aanspraken van de graaf van Holland op Friesland door de erkenning van de rijksonmiddellijkheid onwettig werden, heeft de Hollandse thesaurier Willem Eggert goed begrepen. Daarom heeft hij Willem VI gealarmeerd, die dan ook fel op Sigismunds initiatieven reageerde. Wat Sigismund zich voorstelde van de geheel vernieuwde relatie tussen het Rijk en de Friezen, kan men opmaken uit de instructies van 2 oktober 1417, opgesteld door zijn gezanten

Buntzlau en Von Wemdingen: Sigismund wil hulp verlenen waartegenover moet staan het verlenen van diensten en de opbrengst van tol en belasting.⁷⁵ Uit een der documenten valt op te maken dat de koning zelfs rekende op vrijwillige bijdragen, in verband met zijn schulden noodzakelijkerwijze gemaakt bij de stad Konstanz voor met de organisatie van het door hem in het algemeen belang bevolen concilie.⁷⁶

Van hulp aan de Schieringers is niets gekomen, zodat dezen zich in genen dele verplicht achtten. Zij zochten zelfs nieuwe wegen die leidden naar Holland waar de voormalige elect van Luik zijn positie steeds meer had weten te versterken, buiten Sigismund om en zelfs tegen diens belangen in. De nieuwe redder in der Schieringers nood wist erkenning te krijgen in Oostergo en Westergo, maar ook ten aanzien van hem was de liefde kortstondig: van april 1421 tot in juni 1422; toen werd hem zijn positie onmogelijk gemaakt.⁷⁷ Sigismund vestigde later zijn vertrouwen op de Vetkopers, die als leider de zoon van Keno, Ocko tom Broek, hadden. Hij werd in 1431 door Sigismund benoemd tot kapitein-generaal des Rijks in Friesland.⁷⁸ In juli 1431 stuurde Sigismund weer een gezantschap met als doel het innen van het verschuldigde tribuut aan het Rijk.⁷⁹ Beide acties hebben weinig resultaat gehad, maar keizer Sigismund versaaide niet: in februari 1435 gaf hij opdracht te onderhandelen aan Peter Wacker, protonotarius van het Rijkshofgerecht.⁸⁰ Dit was in het geheel der rijksinstituten, naar een woord van Heinrich Mitteis 'eine Schattenpflanze'.⁸¹ Van resultaten is niets bekend.

Gelre

Reinald IV, hertog van Gulik en Gelre, graaf van Zutphen, stierf op 25 juni 1423.⁸² Hij was de tweede en laatste hertog van Gelre uit het huis Gulik. In vergelijking met de regeringsperiode van zijn broer en voorganger, hertog Willem (1371-1402) was er minder oorlog gevoerd, maar toch waren er militaire acties van betekenis ondernomen: Gorkum en Zaltbommel werden belegerd in 1412, Grave in 1415, Amersfoort in 1420 en Rhenen in 1422. Deze oorlogen, alsook de kostbare hofhouding hadden de schatkist uitgeput en hadden geleid tot verpanding van welhaast alle domeinen. De steden voelden zich door nieuwe belastingmaatregelen voortdurend in hun rechten gekrenkt en het bevoordelen van de Gulikse adel had de Gelderse edelen gekwetst. Omdat het huwelijk van de hertog kinderloos was gebleven, waardoor de dynastie eerlang zou uitsterven, vreesde men, daar er meer pretendenten waren voor de opvolging, een hevige en langdurige successieoorlog,

zoals van 1371 tot 1379 gevoerd werd nadat de dynastie Wassenberg-Gelre was uitgestorven. Al spoedig bleek dat de steden niet van zins waren om de zaken op hun beloop te laten. Zij wisten gedaan te krijgen dat de twee vermoedelijke opvolgers, Willem van Arkel en Jan van Loon op 24 februari 1410 de rechten van de steden bevestigden.⁸³ Maar ook binnen de vier kwartieren van Gelre: Roermond, Nijmegen, Arnhem en Zutphen, kwam er een beweging op gang die tot doel had de zaken in eigen hand te nemen. De periode der lijdzaamheid was voorbij. Op 3 mei 1418 kwam het verbond 'in de tweede macht' tot stand, zoals Gosses dat genoemd heeft: van ridders en steden in elk kwartier en van de vier kwartieren weer samen.⁸⁴ Besloten werd dat zij een deling van het land niet zouden toestaan en dat zij als landsheer zouden erkennen degene die 'eendrechtelijk' zou aanvaard worden. Deze eigenmachtige maatregelen wekten de woede van hertog Reinald, die dit verbond wilde breken met behulp van Gulikse edelen. Maar zijn gemalin, Maria van Harcourt, wist dit te voorkomen. Zij bleek de tijden beter te begrijpen en bemiddelde met succes: op 25 oktober 1419 kon de overeenkomst bezegeld worden door vorst, steden en ridders, waarin overleg en medezegging in het bestuur gereglementeerd werden.⁸⁵ Het verbond van 1418 won nog aan betekenis omdat nu meer steden en ridders durfden toetreden.

Toen de dood van de hertog bekend werd, bracht men, ondanks alle politieke voorzorg, de verdedigingswerken en steden in staat van militaire paraatheid. Er bleken drie kandidaten voor de opvolging te zijn. Voor Wilem van Arkel, die in 1417 omgekomen was, kwam diens oomzegger Arnold van Egmond in de plaats. Hij was de enige kandidaat die zich kon beroepen op afstamming via de vrouwelijke lijn uit de dynastie Wassenberg-Gelre. Jan van Loon was reeds opgetreden als pretendent in 1410. Geheel nieuw was de kandidatuur van Adolf, hertog van Berg die reeds erkend was als opvolger van Reinald IV in Gulik. Zowel hij als Jan van Loon baseerden hun aanspraken op hun afstamming van het huis Gulik via de mannelijke lijn. De ridders en steden die zich kennelijk los wilden maken van Gulik, spraken zich uit voor Arnold van Egmond, die toen dertien jaar oud was. Deze kreeg zijn vader Jan van Egmond als voogd en de ridders en steden bepaalden dat hij ter zijde zou gestaan worden door een raad van 16 leden. Tegen de aanspraken van hertog Adolf van Berg-Gulik werd een verbond gesloten met hertog Adolf van Kleef, met wiens dochter Catharina de jonge hertog zou huwen op 22 juli 1423. Arnold van Egmond werd op 6 juli gehuldigd als landsheer.

Koning Sigismund scheen zich met deze gang van zaken te kunnen verenigen. Hij beschouwde echter het hertogdom als vervalten aan het Rijk en bepaalde dat hertog Arnold tegen een verhef-

fingsgeld van 14.000 Hongaarse guldens beleend zou worden.⁸⁶ De Geldersen waren van mening dat Arnold erfrechten had en er werd dus niets betaald. De beleningsbrieven, gedateerd 15 augustus 1423, werden naar Neurenberg opgestuurd, maar toen bleek dat het vereiste bedrag niet betaald werd, werden de oorkonden verscheurd.⁸⁷ Op 24 mei 1425 vaardigde Sigismund de oorkonde uit waarin hij Adolf van Berg met Gelre beleende als 'rechte mayg und vetter von der swertsyde' zoals staat in een andere oorkonde van dezelfde datum, waarin hij de ingezetenen van het hertogdom beval op straffe van de rijksban Adolf als heer te huldigen.⁸⁸ Aan gezien dat niet direct gebeurde, werden de Geldersen op 22 april gestraft met een Rijn- en landtol.⁸⁹ Hertog Adolfs zoon, Ruprecht, huwde op 26 februari 1426, op aanraden van Diederik aartsbisschop van Keulen, met Reinalds weduwe Maria van Harcourt om de aanspraken van de dynastie te versterken. Het gevolg van deze gebeurtenissen was dat tussen het huis Egmond en het huis Berg een jarenlang voortdurende strijd ontstond om Gelre, waarvan vooral het Overkwartier van Gelre, het Roermondse vierdeel, de 'windhoek van Gelre'⁹⁰ te lijden had. Om uit deze onhoudbare situatie te geraken, hebben de Geldersen aanhoudend geprobeerd met koning Sigismund tot een vergelijk te komen. Men trachtte alsnog door betaling de erkenning van hertog Arnold te verwerven en aldus de rijksban te voorkomen. Ook hertog Arnold werkte daaraan mee: hij zelf zamelde geld in en kreeg steun van de stad Nijmegen, die zich in 1431 bereid verklaarde het benodigde bedrag te lenen.⁹¹ Deze stad kon zich als rijksstad geen onmin met de koning veroorloven. Toen de rijksban dreigde en afgevaardigden van de stad gingen overleggen om dit voor Nijmegen te voorkomen, kregen zij de vraag voorgelegd waarom Nijmegen dan geheel tegen de wil van het Rijkshoofd hertog Arnold had gehuldigd. Om dit te herstellen werd de stad de gelegenheid geboden hertog Adolf alsnog en binnen zes weken te huldigen.⁹² Deze termijn is daarna nog eens verlengd. Dat de kwestie zo hoog opliep was natuurlijk ook het gevolg van het optreden van Adolf van Berg-Gulik die, toen hij niet in Gelre erkend werd, zich beklaagd had bij koning Sigismund. Deze kon echter alleen als middel van dwang de weliswaar weinig op prijs gestelde, maar nog minder effectieve rijksban hanteren. De rijksban over Gelre werd afgekondigd op 17 juli 1431 met uitzondering van Nijmegen.⁹³ De herhaalde en verscherpte rijksban, de *Aberacht*, volgde op 6 november 1431.⁹⁴ Herhalingen liet de inmiddels op 14 mei 1433 tot keizer gekroonde Sigismund uitgaan in 1433, 1434 en 1437. Koning Frederik III (1440-1493) herhaalde de ban in 1442.⁹⁵ Keizer Sigismund heeft de kwestie Gelre zelfs voorgelegd aan het concilie van Bazel, dat vanaf 1431 tot in 1443 bijeenkwam. Op 8 juli 1434 be-

vestigde dit de rechten van hertog Adolf en op 23 juli machtigde het de deken van het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht en de scholaster van Sankt Gereon te Keulen om aan de Geldersen, als zij bleven bij hun weigering hertog Adolf te erkennen, kerkelijke straffen op te leggen.⁹⁶

Hertog Arnold regeerde van 1423 tot in 1465, toen hij door zijn zoon Adolf gevangen werd genomen en afgezet. Arnolds tegenkandidaat Adolf van Berg overleed op 14 juli 1437. Diens zoon Gerard werd op 13 september 1437 door keizer Sigismund als erfgenaam met Gelre en Zutphen beleend.⁹⁷ De interne moeilijkheden en de partijstrijd ontstaan door de tegenstellingen tussen Arnold en zijn zoon Adolf, deden Willem van Egmond besluiten voor zijn broer op te komen en hertog Karel de Stoute (1467-1477) met dat doel te betrekken in de Gelderse politiek. Karel de Stoute riep hertog Adolf ter verantwoording en nam hem, toen hij probeerde te ontvluchten gevangen in het Gravensteen te Gent. Hertog Arnold, hersteld in de hertogelijke waardigheid, bleek niet meer bekwaam om naar behoren het bestuur te voeren en benoemde op 14 november 1471 Karel de Stoute als voogd en beschermer van Gelre. Hij verpandde hem eigenmachtig het hertogdom voor 300.000 Rijnse guldens op 7 december 1472.⁹⁸ Toen hertog Arnold op 12 februari 1473 overleed, nam Karel de Stoute het pand in eigendom. Hij bleek goed te weten welke problemen er sinds jaren met betrekking tot de belening met Gelre waren, want hij onderhandelde sinds 1473 met de dynastie Berg-Gulik, wat er toe leidde dat op 21 juni 1473 hertog Gerard en zijn zonen Willem en Adolf afzagen van hun aanspraken en deze verkochten aan de Bourgondische hertog.⁹⁹ Zo kon Karel de Stoute, door erkenning van de belening *de jure* aan Berg-Gulik en het *de facto* bezit van het hertogdom van het huis Egmond krachtens het besluit uit 1423 van de Staten van Gelre en Zutphen, op 6 november 1473 te Trier door keizer Frederik III met het zo lang omstreden hertogdom beleend worden.¹⁰⁰

Hertogin Maria de Rijke, het enige kind van Karel de Stoute maakte zich in mei 1482 op haar sterfbed nog zorgen over de incorrecte wijze waarop haar vader van hertog Arnold het hertogdom Gelre had verworven. Diens zoon hertog Adolf was in 1477 overleden, maar er moest naar haar inzien rechtsherstel gedaan worden aan diens kinderen, Karel en Filippine die door hun grootvader ten onrechte waren onterfd.¹⁰¹

Utrecht

Toen Floris van Wevelinckhoven, bisschop van Utrecht sinds

1379, 'beyde goet clerck ende wijs van rade' op 4 april 1393 overleed, benoemde paus Bonifatius IX (1389-1404) daar op 7 juli 1393 Frederik van Blankenheim, bisschop van Straatsburg,¹⁰² wiens kandidatuur gewenst en derhalve gesteund werd door koning Wenzel (1378-1400).¹⁰³ Frederik van Blankenheim had moeilijkheden met de stadsoverheid van Straatsburg, reden waarom hij zich al eerder elders kandidaat had gesteld: in 1389 voor de aartsbisschoppelijke tevens keurvorstenzetel van Trier. Hij kandideerde voor de nog belangrijkere zetel van Mainz in 1390 en opnieuw in 1396.¹⁰⁴ Maar zijn carrière is in de Nederlanden geëindigd. Hij werd namens koning Wenzel door zijn neef, hertog Willem van Gelre met de Utrechtse regalia beleend op 21 juli 1397. Hij herstelde het bisschoppelijk gezag in Drenthe en in de stad Groningen,¹⁰⁵ maar zijn regering stond na 1400 geheel in het teken van de endemische partijstrijd die zo kenmerkend is voor de late middeleeuwen. Vanuit Utrecht onderhield Frederik van Blankenheim, zoals hij gewoon was, nauwe contacten met de rijksoverheid: hij bezocht de rijksdagen, adviseerde het college van keurvorsten en nam deel aan velerlei beraad betreffende het Rijk in de roerige tijd rond het afzetten van koning Wenzel.¹⁰⁶ Naar het concilie van Konstanz zond hij twee gezanten, hij riep de gelovigen op tot gebed voor het welslagen van de kerkvergadering, maar hij ging zelf niet. Daarom lag het te meer voor de hand dat bisschop Frederik koning Sigismund ging begroeten tijdens diens verblijf in Nijmegen. Daar werden hem in 1416 opnieuw de investituur, de regalia en de leengoederen verleend.¹⁰⁷ Spoedig daarna moet koning Sigismund de bisschop met enige aandrang gevraagd hebben zich te voegen bij het concilie. Maar de bisschop verontschuldigde zich vanwege zijn leeftijd, zijn zwakke gezondheid en vanwege de gespannen politieke toestand in het Sticht.¹⁰⁸

Toen Frederik van Blankenheim, ongeveer 68 jaren oud op 9 november 1423 overleed, laaide de partijstrijd feller op dan ooit tevoren en traditiegetrouw werd vanuit Holland en Gelre geprobeerd invloed te krijgen op de bisschopsbenoeming. Rudolf, graaf van Diepholt, proost van Osnabrück, was de kandidaat van de Utrechtse partij der Lichtenbergers, die medestanders waren van de Hollandse Hoeken. Jan van Buren werd vanuit Gelre naar voren geschoven en Zweder van Culemborg, domproost te Utrecht, was de kandidaat der Kabeljauwen. De aartsbisschop van Keulen, Diederik van Meurs, wenste de verheffing van zijn broer Walraven¹⁰⁹, die tot dan actief was in Gelre: hij was de voornaamste van de Raad van Zestien die de jonge hertog Arnold bevoogdde.¹¹⁰ Een welhaast onbekende kandidaat was Rhabanus, *Freiherr* van Helmstädt, bisschop van Spiers. Behalve deze genoemden waren er nog twee kandidaten. Op 9 november 1423 werd de verkiezing

gehouden.¹¹¹ Van Diepholt verwierf 30, Van Buren 12, Van Culemborg 6, Van Meurs 22 en de bisschop van Spiers 1 van de 76 uitgebrachte stemmen. Daarna werd er zo gemanipuleerd dat Rudolf van Diepholt 59 stemmen kreeg. Toen besloten de kapittelheren hem als postulaat te beschouwen, dat wil zeggen gekozen bisschop, wiens benoeming aan de paus gevraagd zou worden. Op 10 november begaven afgevaardigden vanuit Utrecht zich met dat doel naar Rome.¹¹² Paus Martinus V heeft blijkbaar een grondig onderzoek in laten stellen. Hij week af van de voordracht, maakte gebruik van zijn recht van reservatie en benoemde op 7 juni 1424 Rhabanus van Helmstädt.¹¹³ Men mag aannemen dat deze benoeming de volledige instemming had van koning Sigismund, hoewel daar geen bewijs van voorhanden is. Immers, Rhabanus was kanselier geweest van koning Ruprecht (1400-1410), hij was de trouweling van Sigismund, was gezant van de keurvorsten en blijkens verschillende oorkonden de koninklijke beschermeling in zijn conflicten met de stad Spiers.¹¹⁴ Bovendien stond hij bij de paus in aanzien.¹¹⁵ Even veilig mag men aannemen, en dat zal zwaarder blijken te wegen, dat deze benoeming inging tegen de belangen van hertog Filips de Goede van Bourgondië, die druk bezig was een machtscomplex in de Nederlanden te formeren. Het ging immers om een Duitse bisschop die stellig zou opkomen voor de rechten van het Rijk en dat betekende versterking van Sigismunds invloed in de Nederlanden. Paus Martinus V steunde echter consequent de uitbreiding van Filips' machtscomplex in de Nederlanden en gaf hem ook steun in zijn interventies in de Utrechtse opvolgingsstrijd. Paus Martinus werd opgevolgd door Eugenius IV (1431-1447). Deze zette de alliantie met Filips de Goede voort en beloofde te bemiddelen tussen hem en keizer Sigismund.¹¹⁶

Evenmin als Rhabanus voor Filips de Goede acceptabel was, was Rudolf van Diepholt hem welkom. De Hoekse partij leek juist in 1424 door – overigens zeer tijdelijke – successen van Jacoba van Beieren toekomst te hebben. Vanuit Bourgondisch oogpunt was er dan ook maar een kandidaat aanvaardbaar: Zweder van Culemborg. Die werd dan ook, nadat Rhabanus van de benoeming had afgezien, op 6 februari 1425 door de paus benoemd.¹¹⁷ Een duidelijk bewijs van de afnemende invloed van koning Sigismund op de paus en een teken van de groeiende macht van 'de kampioen van de kerk en het schild van de Heilige Stoel', hertog Filips de Goede.¹¹⁸ Rudolf van Diepholt hield echter vast aan zijn verkiezing en aan de politieke macht die hij op grond daarvan in feite verworven had. Zweder van Culemborg verbond zich met Filips de Goede op 8 maart 1426 tegen de elect en de ruwaard Rudolf.¹¹⁹ Zodra Zweder echter moeilijkheden gekregen

Keizer Sigismund te paard, voorzien van de rijksinsignia: kroon, scepter, rijksbanier, rijkszwaard en wereldbol. (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, ms. 3062, f.145; gekleurde pentekening.)

had en aan Filips gebleken was dat Van Diepholt toch zijn feitelijke macht behield, liet hij Zweder vallen en ook paus Eugenius IV zou hem spoedig verwerpen. Hertog Filips sloot op 12 januari 1430 vrede met Rudolf van Diepholt.¹²⁰

Dit betekent dat Rudolf van partij gewisseld had en dat Filips het op zich nam te zorgen voor Rudolfs benoeming door de paus.

Deze ontwikkelingen waren koning Sigismund niet ontgaan. In de zomer van 1431 vatte hij het plan op tussenbeide te komen en wel door vanwege het Rijk een scheidsgerecht te organiseren, waardoor ook dit schisma door hem uit de wereld geholpen zou worden. Daartoe vaardigde hij zijn thesaurier Konrad van Weinsberg af en Peter Wacker.¹²¹ Voor beide kandidaten werden oorkonden gemaakt van de verlening van de regalia en van de verdere privileges, zodat een van deze stellen direct na de uitspraak kon uitgevaardigd worden.¹²² Maar in een begeleidende instructie van 30 juli 1431 kan men lezen dat het de bedoeling was dat hij 'die gewere des stifts slosz und stet innehat' de regalia moest ontvangen.¹²³ Er zou dus een schijnvertoning opgevoerd worden waarvan in ieder geval de gekrenkte Zweder van Culemborg niets vermoed heeft. De aandacht richtte zich dus op Rudolf van Diepholt en de reacties van Zweder werden veronachtzaamd. Aan Rudolf werd de verlening van de regalia in het vooruitzicht gesteld na de gerechtelijke uitspraak, maar ook werd hem meegedeeld dat hij daarvoor 20.000 kronen moest betalen en dat hij verplicht was mee te werken aan de verwerking van de koninklijke politiek ten aanzien van Friesland en Brabant.¹²⁴ Rudolf antwoordde daarop dat hij de belening met de regalia op de hoogste prijs stelde, maar hij ging niet in op het scheidsgerecht, noch op de betaling en de verder van hem verwachte politieke medewerking.¹²⁵ De feitelijk machthebbende in het Sticht had zich eerder verbonden met de feitelijk machthebbende in de Noordelijke Nederlanden. Zijn pauselijke benoeming volgde op 10 december 1432. Zweder van Culemborg werd afgescheept met het titulaire bisschopsambt van Cesarea.¹²⁶ Omdat hij zich hier niet bij kon neerleggen, deed hij een appel op het concilie van Bazel. Daar overleed hij op 21 september 1433.¹²⁷ Velen die de pauselijke benoeming van Zweder geaccepteerd hadden en daar ondanks de latere pauselijke beslissingen bij gebleven waren, beschouwden het Utrechtse bisdom als vacant. Zij hadden de steun van aartsbisschop Diederik van Meurs, die opnieuw kansen gekomen achtte voor zijn broer Walraven.¹²⁸ Maar Diederik van Meurs was de nieuwe paus Eugenius IV (1431-1447) door deze actie niet welgevallig en bovendien had de paus redenen om hem te wantrouwen, want hij laveerde met kundigheid tussen de oligarchische opvattingen van het concilie en de monarchale opvattingen van de paus door. Verder had hij

het pauselijke wantrouwen gewekt door zijn ongebreideld familiaal imperialisme: zijn broer Hendrik had hij op de zetel van Münster geplaatst, hij had zelf pogingen gedaan om het bisdom Paderborn in het aartsdiocees te doen opgaan en tenslotte zou nu Utrecht door de familie geannexeerd worden.¹²⁹ Het is dus alleszins begrijpelijk dat de paus nog in 1434 aan Diederik verbood zich op enigerlei wijze te bemoeien met het Utrechtse bisdom¹³⁰ en hij sprak zich andermaal uit voor Rudolf van Diepholt.¹³¹ Maar het concilie van Bazel was van een andere mening en bevestigde op 1 juli 1435 de rechtmatigheid van de verkiezing van Walraven van Meurs.¹³²

Toen achtte Sigismund zijn tijd gekomen. Op 11 juli 1436 vaardigde hij een oorkonde uit waarin hij hertog Adolf van Kleef – die hij in 1417 tot hertog verheven had – opriep om er zorg voor te dragen dat Walraven van Meurs bezit kon nemen van de Utrechtse zetel, omdat het concilie aldus beslist had en omdat hij, ten gevolge van deze beslissing aan Walraven ‘de werltlichkeyt, lehen, herlichkeyt und regalia’ verleend had.¹³³ Hierdoor werd de paus genoodzaakt de door hem tot keizer gekroonde Sigismund te verzoeken de regalia terug te nemen en ze te verlenen aan Rudolf van Diepholt.¹³⁴ Sigismunds opvatting over de verhouding tussen keizer en paus maakte dit echter onmogelijk. Naar Sigismunds inzicht moest het Imperium kunnen rekenen op steun van de kerk.¹³⁵ De opvattingen van paus Eugenius IV stonden daar lijnrecht tegenover. Neville Figiss heeft deze paus in zijn lezing over de conciliaire beweging de voorloper van Lodewijk XIV genoemd.¹³⁶ Dat betekent dat deze paus zich de verpersoonlijking van de kerk voelde en derhalve bemoeienissen als die van Sigismund principieel afwees.

De laatste poging die keizer Sigismund heeft ondernomen om het leenheerlijk gezag in de Nederlanden te herstellen dateert van 27 juli 1437. Het lijkt een weldoordacht plan te zijn geweest. Hij deed toen een beroep op graaf Lodewijk van Hessen, die een regelrechte afstammeling was van de graven van Leuven, die sinds 1106 hertogen waren in Neder-Lotharingen. Uit hoofde van die functie moesten zij in dat gebied het Rijksgezag doen gelden. Een dergelijke taak en toekomst moet de landgraaf zijn voorgespiegeld toen hij de opdracht van keizer Sigismund aanvaardde om voor het Rijk bezit te nemen van Brabant, Holland, Zeeland, Henegouwen, Antwerpen, Friesland en Limburg.¹³⁷ De landgraaf begon in september 1437 aan zijn expeditie die reeds in november uitliep op een fiasco.¹³⁸ Enige weken later, op 9 december 1437, stierf keizer Sigismund in Znaïm in Zuid-Moravië. Hij werd in Groszwardein, (tegenwoordig Oradea), in het mausoleum der Hongaarse koningen, begraven.

Conclusie

De conclusie kan geen andere zijn dan dat keizer Sigismund zich getrouw gehouden heeft aan zijn kroningsbelofte ‘de goederen, den Rijke onrechtvaardig ontnomen, weder te veroveren’.¹³⁹ Maar, zo zegt de Klingenberger Chroniek, hem ontbrak ‘gewalt, macht und geldes’.¹⁴⁰ De concilievaders van Bazel typeerden hem als iemand van ‘grosser sorg, mue und arbeit, aber mit kleiner macht’.¹⁴¹ De kern van zijn breedvoerig grafschrift is dan ook ‘rex non ense sed pietatis ope’, weer te geven als: ik regeerde niet door middel van het zwaard, maar door de kracht van mijn plichtsgevoel.¹⁴²

Dit is geheel van toepassing op Sigismund als leenheer in de Nederlanden. De talrijke oorkonden, brieven en instructies die daarop betrekking hebben, bewijzen hoe onvermoeibaar deze vorst is geweest en hoe goed hij op de hoogte was van de aangelegenheden van het Rijk. Desondanks is hij in 1424 en in 1429 met afzetting bedreigd door het college van keurvorsten.¹⁴³

In de *Reformatio Sigismundi*, een geschrift dat ontstaan is vrijwel direct na de dood van de keizer, krijgt Sigismund messiaanse trekken. In een droom wordt hem door God gevraagd het rijk van de toekomstige priester-koning voor te bereiden. In dat rijk zullen zijn idealen verwerkelijkt worden en zal er een eind komen aan de betreurenswaardige toestanden die de keizer doen klagen:

*Gehorsamkeit ist tod
Gerechtigkeit leiht not,
Nichts stiet in rechter ordenung.*¹⁴⁴

Dat keizer Sigismunds roem niet evenredig is met zijn inspanningen is wellicht hierdoor te verklaren dat hij de laatste is geweest van zijn dynastie. Het werk door hem begonnen is voortgezet door zijn erfgenamen, de Habsburgers. Immers, zijn dochter Elisabeth, uit zijn huwelijk met Barbara von Cilly, huwde met Albrecht II, die zijn schoonvader als koning opvolgde.

In de *Middeleeuwse Geschiedenis der Nederlanden* waaruit in de inleiding van deze bijdrage geciteerd is, deelt de auteur mee dat de Nederlanden formeel vanaf 925 tot het Duitse Rijk behoorden en dat de onafhankelijkheid van de Noordelijke Nederlanden pas in 1728 formeel door keizer Karel VI is erkend.¹⁴⁵ Dit gegeven is ontleend aan een studie van G. Turba ‘Über das rechtliche Verhältnis der Niederlande zum deutschen Reiche’.¹⁴⁶ Jansens Leidse collega, R. Feenstra, betoogde in een studie over hetzelfde onderwerp¹⁴⁷ dat in de oorkonde van 1728, waarin werd vastgelegd dat Karel VI zichzelf de investituur verleende van de lenen die de Spaanse en

Oostenrijkse Habsburgers in hun bezit hadden, dat weliswaar toen voor het eerst de Noordelijke Nederlanden bij die lenen niet meer werden opgesomd, hetgeen een zekere erkenning van de onafhankelijkheid kan inhouden, maar dat het Rijk nooit *de jure* de zelfstandigheid der Noordelijke Nederlanden heeft erkend.

Door W.J. Alberts zijn de betrekkingen van Maastricht met de Duitse koningen en keizers een vergeten hoofdstuk genoemd in de geschiedenis van die stad.¹⁴⁸ Wat de betrekkingen van de Nederlanden met het Rijk betreft, geldt voor de periode der middeleeuwen ook dat dit aspect van de geschiedenis nog onvoldoende belicht is. Bewijsbaar is echter dat het besef alsook de wil te behoren tot het Heilige Rijk de periode der middeleeuwen hebben overleefd. Immers in de laatste zin van de inleiding tot de bepalingen van de Unie van Utrecht die op 23 januari 1579 werd ondertekend, wordt het samengaan van de gewesten onderworpen aan de voorwaarde dat dit zal gebeuren zonder dat de provinciën zich hoe dan ook 'ontrecken van oft uyt den heylighe Roomsche Rycke'.¹⁴⁹

Het is keizer Sigismund geweest die, door consequent aanspraak te maken op zijn leenheerlijke rechten, dit besef tot nieuw leven heeft gewekt. Hij was het die de rijkshervorming initieerde, die er in 1548 toe leidde dat de Nederlanden als Tiende Kreits deel gingen uitmaken van het Duitse Rijk, als feodum Imperii Romani, dat is: leen van het Roomse Rijk. Het is deze politieke relatie geweest waarvan men – overigens tevergeefs – hulp en steun verwachtte in de strijd tegen 'de Spaanse tirannie', die gevoerd werd omwille van de vrijheid: *haec libertatis ergo*. En zo was het ook gedurende de middeleeuwen: als al te bazige heersers optraden, nam men zijn toevlucht tot de Duitse koningen en keizers en streefde men doelbewust naar een officiële erkenning van de *Reichsfreiheit*. Het heraldisch symbool van deze vrijheid was de Duitse rijksadelaar die door keizer Sigismund sinds 1433 in dubbelkoppige vorm gevoerd werd en die tot op vandaag tal van gemeentewapens siert in de Nederlanden.

Noten

1. H.P.H. Jansen, *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht-Antwerpen 1965, p. 60-76.
2. Ibidem, p. 66.
3. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, I, Brussel 1909³, p. 96.
4. H.P.H. Jansen, *Geschiedenis van de middeleeuwen*, Utrecht-Antwerpen 1978, p. 288-289.
5. I.H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage 1947³, p. 242.

6. R.R. Post, *Geschiedenis van Nederland*, II, (red. H. Brugmans), Amsterdam 1935, p. 70.
7. *Gregorii episcopi Turonensis, Historiarum libri decem* (2 dln.) I, libri I-V, Darmstadt 1970, L.III, caput 5, p. 148, r. 11-27 en L.V, caput 18, p. 312, r. 23-33.
8. F. Seibt, *Karl IV, ein Kaiser in Europa, 1346-1378*, München 1987, p. 337.
9. Ibidem, p. 392.
10. 'Bulla aurea Karoli IV imperatoris anno MCCCLVI promulgata', in: *Fontes iuris germanici antiqui in usum scholarum ex Monumenta Germaniae Historica*, XI, Weimar 1972, artikel 31, p. 90.
11. H. Koller, 'Sigmund 1410-1437', in: *Kaisergestalten des Mittelalters*, (red. H. Beumann) München 1984, p. 277-300, p. 337.
12. G. Büchmann, *Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes*, Berlin 1972³², p. 677 en p. 722.
13. B. Schmeidler, *Das späte Mittelalter, von der Mitte des 13. Jahrhunderts bis zur Reformation*, Darmstadt 1974, p. 147-148.
14. Seibt, *Karl IV*, p. 65.
15. Koller, 'Sigmund', p. 288-289.
16. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*, (ed. D. Kerler) Gotha 1878-1906, p. 7-9; H. Herre, p. 9-12; G. Beckmann, p. 11-12, [voortaan: RTA] VII, no.125.
17. RTA, VII, no.135.
18. J. van Meerman, *Geschiedenis van graaf Willem van Holland, Roomsche Koning*, 5 dln. 's-Gravenhage 1783, I, p. 294.
19. Th.J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, 4 dln., Düsseldorf 1858=1966 Aalen, IV, no.86.
20. W.J. Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn*, 2 dln., Assen 1979 en 1982; II, p. 115-132.
21. A. van Slichtenhorst, *XIV boeken van de Geldersse Geschiedenissen*, Arnhem 1654=1967 Arnhem, caput 65, p. 185.
22. J. von Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigmunds*, 4 dln., Hamburg 1845(=1964 Aalen, I, p. 410, no.46).
23. RTA, VII, p. 247-250; Lacomblet, IV, no.89.
24. D. Vrie, 'De consolatione ecclesiae', in: H. von der Hardt, *Rerum concilii oecumenici Constantiensis*, tomus I, Helmstädt 1697, p. 155-156.
25. Aschbach I, p. 470.
26. P. Earle, *Henry V*, Londen 1975, p. 80.
27. R. Vaughan, *John the Fearless*, Londen 1966, p. 255.
28. W.S. Churchill, *A history of the English speaking peoples, I, The birth of Britain*, Londen 1971³, p. 298.
29. Earle, p. 80.
30. F. Quike, 'Le roi des Romains Sigismond et la maison de Bourgogne', in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 90 (1926), p. 194.
31. R. van Bragt, 'De blijde inkomste van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas', in: *Standen en Landen XIII* (1956), p. 24.
32. E. de Dynther, *Chronique des ducs de Brabant*, (ed. P.F.X. de Ram) 4 dln., Brussel 1834-1860, II, p. 141.
33. Seibt, *Karl IV*, p. 232.

34. H. van Werveke, 'Brabant in het midden van de veertiende eeuw', *AGN II*, 1951, p. 174.
35. P. Avonds, 'Brabant en Limburg 1100-1403', in: *AGN II*, 1982, p. 457.
36. P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 4 dln., Leiden 1923³, I, p. 370.
37. M.L. Galesloot, 'Révindication du duché de Brabant par l'empereur Sigismond 1414-1437', in: *Compte rendu des séances de la commission royale d'histoire en Belgique*, Brussel 1878, p. 439.
38. Ibidem, p. 444.
39. De Dynther II, p. 324; aan de keizers en koningen die Maastricht bezochten kan Sigismund worden toegevoegd. Zie: W.J. Alberts, 'De relaties van Maastricht met de Duitse koningen; een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van Trajectum ad Mosam', in: A.H. Jenniskens (red.), *Campus Liber, bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr.dr. H.H.E. Wouters...*, Maastricht 1982, p. 114.
40. Galesloot, 'Révindication', p. 450-451.
41. H.D. Heimann, *Zwischen Böhmen und Burgund. Zum Ost-Westverhältnis innerhalb des Territorialsystems des Reiches im 15. Jahrhundert*, Keulen-Wenen 1982, p. 31.
42. *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410-1437)*. Verzeichnet von Wilhelm Altmann, 2 dln., Innsbruck 1896-1900. (*RI XI*). no.11941, 27 juli 1437; De Dynther III, p. 519.
43. P.J. Blok, 'Holland und das Reich vor der Burgunderzeit', in: *Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse*, Berlin 1908, p. 622.
44. F. von Löher, *Jakobäa von Bayern und ihre Zeit*. 2 dln., Nördlingen 1869, I, p. 263.
45. Blok, I, p. 345-346.
46. Aschbach, I, p. 172 en p. 471.
47. *De Tielse kroniek*, (ed. J. Kuys e.a.), Amsterdam 1983, p. 144.
48. Aschbach, II, p. 471-472.
49. H.P.H. Jansen, *Jacoba van Beieren*, Den Haag 1967, p. 23-24.
50. J. Lejeune, 'Het prinsbisdom Luik 1390-1482', in: *AGN IV*, 1980, p. 257.
51. Ibidem, p. 258-259.
52. Jansen, *Jacoba van Beieren*, p. 24.
53. Ibidem, p. 36.
54. F. Schneider, *Herzog Johann von Baiern, erwählter Bischof von Lütich und Graf von Holland (1373-1425)*, Berlijn 1913, p. 88.
55. F. van Mieris, *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland*, 4 dln., Leiden 1753-1756, IV, p. 476; *RI XI*, 3077; 3231; 3172.
56. Schneider, *Herzog Johann von Baiern*, p. 98-100.
57. Jansen, *Jacoba van Beieren*, p. 58-59; H.P.H. Jansen, 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433', in: *AGN II*, 1982, p. 322.
58. Schneider, p. 126-127; De Dynther, III, p. 464.
59. Blok, I, p. 365.
60. W.J. Formsma en J. Oldenhuis, 'Van de oudste tijd tot 1795', in: J.

- Feldbrugge (red.), *Geschiedenis van Zuidhorn*, Bedum 1986, p. 30.
61. Blok, I, p. 423.
62. O. Vries, *Het heilige roomse rijk en de Friese vrijheid*, Leeuwarden 1986, p. 32-36.
63. Meerman, I, p. 264 en p. 298. Tekst: Van Mieris I, p. 252.
64. E. Beninga, *Historie van Oostfriesland. Volledige chroniek van Oostfriesland*, Emden 1723, p. 196-197.
65. *RI XI*, 2657.
66. F. van Mieris, *Historie der Nederlandse vorsten uit de huizen van Beye-re, Bourgognen en Oostenrijk*, 's-Gravenhage 1732, p. 21.
67. H.D. Meijering, 'De Zeven Zeelanden. Het traktaat en de traditie', in: *Studia Frisica in memoriam prof. dr. K. Fokkema 1898-1976*, Groningen 1979, p. 100-111.
68. Vries, *Het heilige roomse rijk*, p. 41.
69. Van Mieris III, p. 140; Blok I, p. 334.
70. Blok, I, p. 399.
71. Tekst bij Beninga, p. 197-205; Vries, p. 251-255.
72. H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, 3 dln. Leipzig 1889, I, p. 691 en no.4.
73. *RI XI*, 2585.
74. *RI XI*, 2587.
75. *RI XI*, 259 en 2595.
76. Vries, p. 190.
77. Ibidem, p. 56-59.
78. *RI XI*, 8741.
79. *RI XI*, 8759.
80. *RI XI*, 11058.
81. H. Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte. Ein Studienbuch*. Neubearbeitet von H. Lieberich, München en Berlijn 1963⁸, p. 151.
82. W.J. Alberts, *De staten van Gelre en Zutphen tot 1459*, Groningen-Djakarta 1950, p. 87-163.
83. I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd*, Arnhem 1830-1862, 6 dln., III no.317.
84. Gosses-Japikse, p. 233-234.
85. Nijhoff, III, cli en no. 388; Alberts, *De Staten*, p. 114-116.
86. Alberts, *De staten*, p. 123 no.2; citaat uit: E. Windecke, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, (W. Altmann ed.) Berlijn 1893.
87. Alberts, *De staten*, p. 123.
88. Lacomblet, IV, no.165.
89. Ibidem, no.176.
90. A.H. Simonis, *De windhoek van Gelre*, Maastricht 1932. Hij gaf deze naam aan het zuidelijke deel van het Overkwartier van Gelre.
91. Alberts, *De staten*, p. 135 en p. 140-142.
92. Lacomblet, IV, no.232 n.1.
93. Ibidem, no.202.
94. Slichtenhorst, p. 225; Alberts, *De staten*, p. 142 n.1.
95. *RI XI*, nos. 8713, 9772, 12109; G. Turba, 'Über das rechtliche Ver-

hättnis der Niederlande zum deutschen Reiche', in: *Dritter Jahresbericht des K.K. Staats-Gymnasium im XIII Bezirke in Wien*, Wien 1903, p. 5.

96. Lacomblet, IV, 248 no.1.

97. Ibidem, no.226.

98. Ibidem, no.367; Slichtenhorst, p. 584- 585; R. Vaughan, *Charles the Bold*, Londen 1973, p. 117.

99. Lacomblet, IV, no.367.

100. Tekst bij Van Slichtenhorst, p. 585-587.

101. Turba, 'Das rechtliche Verhältnis', p. 6.

102. R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*, Utrecht-Antwerpen 1957, 2 dln., I, p. 286.

103. A.J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, Haarlem 1852-1878, 21 dln., 1, p. 376-379.

104. L.C.M. Schmedding, *De regeering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht*, Leiden 1899, p. 217 no.3.

105. W.J. Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', in: W.J. Formsma (red.), *Historie van Groningen stad en land*, Groningen 1976, p. 94.

106. H.M.J. Tromp, 'Drenthe, Coevorden en de bisschop 1150-1395', in: J. Heringa, (red.), *Geschiedenis van Drenthe*, Meppel-Amsterdam 1985, p. 193-203.

107. Schmedding, *Frederik van Blankenheim*, p. 216-217.

108. Van Mieris, IV, p. 392; Schmedding, p. 228 en no.4.

109. G.A. van Asseldonk, 'Het bisdom Utrecht en de concilies van Pisa en Constanze', in: *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw*, Utrecht-Nijmegen 1964, Tekst: p. 83.

110. R.R. Post, *Geschiedenis van de Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535*, Utrecht 1933, p. 128.

111. Nijhoff, IV, nos.2, 3, 104, 149.

112. Post, *Bisschopsverkiezingen*, p. 133.

113. Ibidem, p. 136.

114. G. Brom, *Archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage 1908-1914, 3 dln., I, p. 821.

115. *RI XI*, 4864; 5836; 7454.

116. F. Pauly, *Aus der Geschichte des Bistums Trier. Die Bischöfe bis zum Ende des Mittelalters*, Trier 1969, 2 dln., II, p. 125-128.

117. R. Vaughan, *Philip the Good. The apogee of Burgundy*, Londen en Harlow 1970, p. 206-207 en p. 224-225.

118. Post, *Bisschopsverkiezingen*, p. 131.

119. A.G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland onder de Bourgondische hertogen, 1425-1477*, Groningen-Batavia 1942, p. 23-41.

120. Post, *Geschiedenis van Nederland II*, p. 153.

121. Ibidem, p. 157.

122. *RI XI*, 8747.

123. *RI XI*, 8748 en 8749: 8753 en 8754.

124. *RI XI*, 8767.

125. D. Karasek, *Konrad von Weinsberg. Studien zur Reichspolitik im Zeitalter Sigismunds*, Erlangen-Neurenberg 1967, p. 148-152.

126. Ibidem, p. 150.

127. Post, *Bisschopsverkiezingen*, p. 159.

128. J.H. Hofman, 'Walraven van Meurs, tegenbisschop van Utrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 18 (1890), p. 90.

129. Post, *Bisschopsverkiezingen*, p. 160.

130. G. Droege, 'Dietrich von Moers, Erzbischof und Kurfürst von Köln (etwa 1385-1463)', in: *Rheinische Lebensbilder*, Düsseldorf 1961, p. 49-65. IV, p. 54-56.

131. M. Birck, *Der Kölner Erzbischof Dietrich Graf von Mörs und Papst Eugen IV*, Bonn 1898, p. 78.

132. Post, *Bisschopsverkiezingen*, p. 160.

133. Ibidem, p. 162.

134. Lacomblet, IV, no.223.

135. Post, *Bisschopsverkiezingen*, p. 163 en noot 1; Brom, *Archivalia I*, no.67, 31.

136. Van Asseldonk, 'Het bisdom Utrecht', p. 71.

137. T.M. Parker, 'The conciliar movement', in: *Trends in political medieval thought*, (ed. B. Smalley), Oxford 1955, p. 128.

138. *RI XI*, 11914.

139. De Dynther III, p. 519-520.

140. Meerman I, p. 224.

141. E. Schubert, *König und Reich. Studien zur spätmittelalterlichen deutschen Verfassungsgeschichte*, Göttingen 1979, p. 65.

142. Ibidem, p. 65.

143. Aschbach IV, p. 397-398.

144. *RTA VIII*, p. 284; E. Meuthen, *Das 15. Jahrhundert*, München 1984, p. 43.

145. 'Reformation Kaiser Siegmunds', (ed. H. Koller), in: *Staatsschriften des späten Mittelalters*, Monumenta Germaniae Historica, VI, Stuttgart 1964, p. 50.

146. Jansen, *Nederlanden*, p. 60.

147. Turba, 'Das rechtliche Verhältnis', p. 12.

148. R. Feenstra, 'À quelle époque les provinces unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint-Empire', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 20 (1952), p. 30-63, p. 182-218, p. 487-490; p. 210-211.

149. Alberts, *De relaties*; zie noot 39.

150. S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, 'Die originale unie metten acten daarnaer gevolcht', in: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), *De unie van Utrecht; Wording van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag 1979, p. 30.

Nieuwe guldens, Arnhemse guldens, Rijnse guldens enzovoort

H. Enno van Gelder

De nog dagelijks in de STER-reclame te horen mededeling dat op de markt je gulden een daalder waard is, illustreert in enkele woorden een complexe ontwikkeling van muntbenamingen. Door voortdurende waardevermindering is de inhoud van het begrip gulden in zeven eeuwen totaal veranderd: eens een kostbaar goudstuk, nu een rekeneenheid vertegenwoordigd door een nikkel pasmunt of een klein saldo op een bankrekening. Daalder zijn al sinds 1693 niet meer geslagen, maar nog steeds wordt de term begrepen als aanduiding van een bedrag van $1\frac{1}{2}$ gulden.

Het verschijnsel dat muntnamen, wanneer de oorspronkelijke munt uit het verkeer verdwenen is, in gebruik blijven voor nieuwe vervangende geldstukken of voor het bedrag dat de munt eens waard was, speelde in de late middeleeuwen en in de vroeg moderne tijd een veel grotere rol dan nu. Niet alleen waren oude en nieuwe munten, lokale en vreemde munten tegelijk in gebruik; ook de boekhoudkundige aanduiding van geldsbedragen was gevarieerder dan de huidige uniforme schrijfwijze in guldens met decimale breuken. Zo worden in een Zutphense stadsrekening¹ achter elkaar de prijzen van vier soorten wijn aangeduid als 1 braspenning, 7 coppert, 3 kromstaart en $4\frac{1}{2}$ oude tuin per kwart, wat in de basismunt van de rekening betekent resp. 5, 7, 12 en $13\frac{1}{2}$ coppert. Ook verschuift de betekenis van de termen; in het bijzonder blijkt telkens weer dat een woord eerst de specifieke benaming van een bepaald muntstuk is, maar later een veelvoud of onderdeel van een andere munt: het schild was in de 14e eeuw een hier te lande volop circulerend Frans goudstuk, maar in de 16e eeuw betekent de term nog slechts een bedrag van $1\frac{1}{2}$ gulden in zilver.

In het volgende wordt getracht de uiteenlopende betekenissen van een der meest voorkomende termen binnen het algemene kader van de geldgeschiedenis in grote lijnen duidelijk te maken.

Gulden komt als muntbenaming het eerst in Noordnederlandse teksten voor omstreeks 1325. Het betreft dan de sedert 1252 geslagen goudstukken van Florence met Sint-Jan en een lelie, vaak aangeduid als *kleine gulden*, in tegenstelling tot de grotere Franse goudstukken als het schild, die voorlopig veel belangrijker waren.

Dat werd anders in het derde kwart van de 14e eeuw. De keur-

vorsten aan de Rijn gingen op grote schaal guldens slaan, wel even zwaar als de lieleguldens, maar met een lager goudgehalte en andere afbeeldingen. Nederlandse vorsten volgden dit voorbeeld: de graaf van Holland en de hertog van Gelre² gaven eigen guldens uit met afbeelding van de vorst en een wapen. Vooral de Gelderse emissie van Willem I was gedurende 20 jaar bijzonder omvangrijk, waarbij om de concurrentie met omliggende munthuizen het hoofd te bieden het gehalte meermalen verlaagd werd, zodat tegen 1400 deze gulden nog slechts een waarde van $\frac{3}{4}$ van de Rijnlandse had. Dit leidde ertoe dat deze Gelderse gulden in het hertogdom en in de omringende streken het meest gebruikte goudstuk werd.

In de teksten wordt hij aanvankelijk zowel *Gelderse gulden* als *nieuwe gulden* genoemd, ca. 1390 met een waarde van 32 Gelderse groten of 24 Overijsselse plakken in zilvergeld. Maar enkele jaren later heeft de nieuwe gulden nog steeds deze waarde, maar blijken Gelderse guldens (een enkele maal uitdrukkelijk als *rode gulden*, dus als goudstuk gekarakteriseerd) een hogere waarde te hebben. Dit komt doordat het zilvergeld door nieuwe, zwakkere emissies in Gelre en het Sticht was achteruitgegaan en voor het goudstuk dus een groter aantal lichtere groten of plakken geëist werd. De eens reële verhouding 1 nieuwe gulden = 24 plakken was echter al zo vertrouwd geworden dat ieder bedrag van 24 plakken als nieuwe gulden werd aangeduid. Het begrip gulden heeft dan geen verband meer met een concreet goudstuk, maar is een soort telwoord geworden voor 24 zilverstukken, op dezelfde wijze als pond traditioneel 240 stuks penningen betekent. Voor het eerst is hiermee van de gouden gulden een gelijknamige rekenmunt of muntveelvoud afgesplitst, die uitsluitend aan het omlopende zilvergeld verbonden is.

Al in 1393 gingen de kameraars van Deventer ertoe over hun rekeningen, tot nu toe gesteld in op zilvergeld gebaseerde ponden, in deze eveneens op zilvergeld berustende guldens te voeren. Zij bleven, gevolgd door hun collega's te Zwolle en elders, deze gulden van 24 plakken hanteren tot 1433, al daalde de waarde van de zilveren plak in die veertig jaren desastreus, waardoor in het laatste jaar de rekeninggulden nog slechts overeenkwam met een kwart van een Rijnlandse gulden. Ook in het Nedersticht betekent Gelderse of nieuwe gulden, weldra meestal als gulden zonder meer geschreven, sinds het begin van de 15e eeuw niet anders dan een bedrag van 30 zilveren witten en wordt de waarde met die van de geslagen wit steeds geringer. De rekeningen van de Domfabriek worden tot en met 1461 in deze gulden van 30 wit gesteld, die van de Buurkerk tot 1454. In de rekeningen van de Gelderse steden is deze gulden niet zo overheersend geworden, maar wel

worden nog lang incidenteel *lichte guldens* van een onveranderd aantal groten, duidelijk de voortzetting van de gulden van 32 groot, genoemd.

Intussen was in het Rijnland een nieuwe fase in de goudaanmunting ingetreden die van grote betekenis voor de Nederlanden werd. De vier machtige keurvorsten van Mainz, Trier, Keulen en de Palts sloten zich aaneen om de stabiliteit van hun muntslag die in nauw verband stond met hun inkomsten uit de Rijntollen, in stand te houden tegen concurrentie van minderwaardige guldens als die van Gelre. Van 1386 af kwam een reeks muntverdragen tot stand, waarin de keurvorsten, soms samen met naburige vorsten en steden, te zamen de aanmunting van de gouden gulden en de zilveren albus van uniforme metaalinhoud en gelijke beeldenaar, benevens de muntomloop in hun omvangrijke gebieden regelden. Zij slaagden er inderdaad in de muntvoet van hun gulden op peil te houden gedurende anderhalve eeuw, tot in de 16e eeuw nieuwe zilvervoorraden het goudgeld ten gunste van de zilveren daalder onttroonden. In die lange periode verloor de gulden van de keurvorsten minder dan 20% van zijn goudinhoud. In de Nederlanden kon deze dan ook bij de scherpe en ongelijke daling van het inheemse zilvergeld als een stabiele valuta beschouwd worden. Al in de laatste jaren van de 14e eeuw worden langlopende verplichtingen, bijvoorbeeld lijfrentecontracten, graag geformuleerd in *Rijnse* of *overlandse guldens* om de latere opbrengst te vrijwaren tegen vermindering tengevolge van de te verwachten verzwakking van het plaatselijk geld.

Begrijpelijk is ook dat deze Rijnse gulden van de keurvorsten buiten hun gebied graag als een voorbeeld werd gezien. Toen hertog Reinald IV van Gelre poogde aan de snelle achteruitgang van de Gelderse gulden en groot van zijn voorganger een halt toe te roepen, voerde hij een nieuw zilverstuk in van vier oude groten en een gulden met dezelfde goudinhoud en gelijke beeldenaar als de laatste gulden van de keurvorsten: Sint-Jan op de ene zijde en vijf wapenschildjes in een vierpas op de andere zijde. Aanvankelijk worden deze nieuwe *zware Arnhemse guldens* in de rekeningen zonder meer met de echte Rijnse guldens gelijkgesteld. Maar omstreeks 1410 heeft de hertogelijke munt de concurrentie niet meer kunnen volhouden en werd om het aanbod van goud te stimuleren het gehalte weer verlaagd. De stedelijke boekhouders, uiteraard gewaarschuwd door deskundigen als goudsmiden en wisselaars, gaan onderscheid maken tussen echte overlandse Rijnse guldens en lager te waarden Arnhemse Rijnse guldens. Deze laatste, na enkele jaren algemeen *Arnhemse guldens* genoemd, is dan een afzonderlijke muntsoort geworden, hoewel uiterlijk de naam van de hertog in het omschrift het enige verschil was (de muntplaats Arn-

Van boven naar beneden zijn de volgende munten afgebeeld: Gelre, hertog Willem I: Gelderse of nieuwe gulden, ca. 1385; Gelre, hertog Arnold: Arnhemse gulden, ca. 1430; Bourgondische Nederlanden, hertog Karel: Bourgondische (= Rijnse) gulden, ca. 1475; Bourgondische Nederlanden, keizer Karel V: gouden Karolusgulden, ca. 1525.

hem staat er niet op).

Eigenlijk herhaalt zich dan de geschiedenis van de Gelderse gulden van Willem I. De aanmunting werd onder Reinald IV en in de eerste jaren van zijn opvolger hertog Arnold gestaag en in grote omvang voortgezet, waarbij telkens het goudgehalte verder verlaagd werd. Hierdoor werd het aanvankelijke kleine disagio tegenover de gelijkblijvende overlandse gulden steeds groter en was ca. 1430 ruim 45%. Dit bracht natuurlijk wel mee dat in het verkeer Arnhemse guldens van uiteenlopend gehalte en dus van verschillende waarde in zilvergeld voorkwamen, maar in het algemeen zullen, zoals gebruikelijk, de betere exemplaren door kenners zijn achtergehouden en werd de waarde van de als Arnhemse guldens circulerende massa bepaald door die van de meest recente onder Arnold geslagen. Weldra blijken dan ook de termen *Arnoldusgulden* en *Arnhemse gulden* in de teksten geheel hetzelfde³ te betekenen (in de praktijk overigens vaak niet te onderscheiden omdat beide veelal tot Arn.gulden worden afgekort). Een enkele maal wordt de soort ook, naar een variant Arend voor Arnold, aangeduid als *arendsgulden*.⁴

Ook deze Arnhemse gulden vond bijzonder ruime verbreiding buiten het hertogdom, zoals blijkt uit het voorkomen in muntvondsten in alle noordelijke gewesten, uit talloze vermeldingen in Overijsselse, Utrechtse en Hollandse rekeningen en uit pogingen tot wering⁵ van deze muntsoort door de regering van de Bourgondische Nederlanden; nog in de 16e eeuw blijken ze in de omloop voorhanden te zijn. Ook vond het type navolging in guldens van dezelfde waarde en gelijke beeldenaar van de bisschop van Utrecht en van hertog Jan van Beieren in Holland, de laatste bekend als *Beiersgulden*.

Ook in dit geval treedt, nadat de aanmunting kort na 1430 in Gelre was gestaakt, een differentiatie in de betekenis van de term op. In de rekeningen wordt dan het goudstuk meermalen uitdrukkelijk aangeduid als *gouden Arnhemse gulden* of *gouden Arnoldusgulden*, een enkele maal als *rode Arnhemse gulden* en loopt de koers hiervan omgekeerd evenredig met de daling van het zilvergeld, steeds verder op. In de veel talrijker vermeldingen zonder zo'n toevoeging blijft de koers in zilvergeld daarentegen onveranderd: Arnhemse gulden is dan ook weer een rekeneenheid geworden, die geen verband meer heeft met het oorspronkelijke goudstuk, maar een veelvoud van zoveel zilverstukken aanduidt, zoals ook uit de in dezelfde betekenis gebruikte benaming *payementsgulden* blijkt.⁶

De waarde in zilvergeld wordt overigens in deze periode gewoonlijk niet meer in Gelderse groten, Overijsselse plakken of Utrechtse witten aangeduid, maar in kromstaarten. Dit Vlaamse

zilverstuk, daar in miljoenen stuks geslagen in de jaren 1418-1433, had intussen een enorme verbreiding gekregen in de Noordelijke Nederlanden en vooral in Gelre en in het Sticht werd het gewoonte bedragen niet meer in het zo sterk ontwaarde lokale zilvergeld uit te drukken, maar in deze betrouwbaarder geachte kromstaarten. In 1429 kwam de waarde van de Arnhemse gulden overeen met 14 Vlaamse kromstaarten, sinds 1435 met 15 stuks en deze laatste verhouding is blijvend geworden. Vooral in Over- en Nedersticht wordt de term tientallen jaren in de betekenis van een bedrag van 15 kromstaarten gehanteerd. Zo worden de rekeningen van de Utrechtse Buurkerk van 1454 af niet meer in guldens van 30 wit (de oude Gelderse gulden), maar in guldens van 15 kromstaart (de Arnhemse gulden) gesteld. Daarbij is nog in het oog te houden dat deze rekengulden weldra niet alleen geen verband meer hield met het Arnhemse goudstuk, maar evenmin met de zilveren kromstaart uit Vlaanderen. De waarde wordt dan bepaald door die van de zilveren Gelderse en Overijsselse munten, die met dezelfde naam kromstaart, maar met een andere beeldenaar en met een geringere zilverinhoud in omloop werden gebracht. Ten tweeden male was hiermee een op zilver gebaseerde rekeneenheid van de gouden gulden afgesplitst.

Na de heftige inflatoire bewegingen van het begin van de 15e eeuw trad omstreeks 1435 een rustiger periode in. De munt van de Bourgondische Nederlanden, waartoe nu ook Holland behoorde, werd door de unificerende muntregeling van 1434 gestabiliseerd met de invoering van een nieuwe zilveren dubbele groot, die weldra algemeen stuiver genoemd werd en ook in de aangrenzende gebieden in ruime mate in gebruik kwam. In Gelre en Utrecht kwam eveneens een einde aan de sterke en herhaalde verzwakkingen van het zilvergeld, die tussen 1380 en 1430 de waarde van de munteenheid tot een tiende van haar oorspronkelijke waarde hadden teruggebracht. De daar geslagen nieuwe guldens, rijdergulden van hertog Arnold en postulaatgulden van Rudolf van Diepholt, werden jarenlang volgens ongewijzigde normen uitgebracht, zodat bij deze soorten geen onderscheid tussen goudstuk en rekeneenheid optrad.

Intussen gingen de inmiddels door de Rijnlandse vorsten in grote aantallen geslagen overlandse guldens, niet meer gehinderd door Gelderse en andere naslagen, in het verkeer een toenemende rol spelen. Omstreeks het midden van de eeuw waren de Bourgondische stuiver en de Rijnse gulden, die toen overeenkwam met 20 stuivers, de belangrijkste muntsoorten. Allereerg werden bedragen in deze beide munten genoteerd en in 1464 gingen bijvoorbeeld fabriekmeesters van de Dom ertoe over de *Rijnse gulden* à 20 stuiver als grondslag voor hun boekhouding in

te voeren; verschillende andere administraties volgden na kortere of langere tijd. Deze ontwikkeling werd bovendien bevorderd, doordat in 1466 de Bourgondische Nederlanden een nieuw goudstuk ter vervanging van de vroegere ridders en leeuwen invoerden, de Bourgondische gulden of Andriesgulden, die in gewicht en gehalte – maar met een heel andere beeldenaar – geheel overeenkwam met de gulden van de keurvorsten, zoals die in 1464 laatstelijk gedefinieerd was. Hiermee werd de verbinding tussen stuiver en Rijnse gulden voor de Bourgondische Nederlanden vastgelegd en dat is sindsdien een blijvend element geworden.

Ook de omliggende vorstendommen ontkwamen niet aan de invloed van het monetaire stelsel van de machtige nabuur. Dit kwam onder andere tot uitdrukking doordat telkens gepoogd werd de lokale muntslag naar Bourgondisch voorbeeld te reorganiseren: de bisschop van Utrecht sloeg in 1456 stuivers als die van Filips de Goede en opnieuw in 1492 guldens en zilverstukken naar Bourgondisch model; de Overijsselse steden voerden in 1488 Rijnse guldens en Stichtse stuivers in, weliswaar met eigen beelden, maar van dezelfde waarde; ook hertog Karel van Egmond nam in Gelre in 1495 het Bourgondische muntstelsel als voorbeeld.

Wederom bleek het echter een illusie dat gouden munt en rekenenheid blijvend zouden kunnen samenvallen. Al gauw werd zowel in de Bourgondische Nederlanden als elders de zilverinhoud van de stuiver weer verlaagd en daarmee steeg de waarde van de gouden Rijnse gulden boven de 20 stuiver in zilver; en opnieuw moest in de boekhouding onderscheid gemaakt worden tussen Rijnse gulden in de zin van bedrag van 20 stuiver en Rijnse gulden als goudstuk met een hogere waarde, die geleidelijk opliep tot 28 stuiver in het begin van de 16e eeuw. Onder Karel V werd dit onderscheid gesanctioneerd door de invoering van een nieuwe munt van 20 stuiver, in 1521 als goudstuk en in 1543 als, natuurlijk veel zwaarder, zilverstuk. Deze nieuwe munt kreeg de naam *Karolusgulden* en bleef voortaan de hoofdmunt van het geldstelsel in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, nog in de 18e eeuw in formele teksten als notariële akten als Karolusgulden aangeduid, maar algemeen *gulden* genoemd, al had hij allang niets meer met goud te maken.

Hoewel de muntslag in de oostelijke, onafhankelijke gewesten in toenemende mate op de Bourgondische gericht was, verliep de ontwikkeling daar toch enigszins anders. De zilverinhoud van de Utrechtse, Gelderse, Overijsselse en Groningse stuivers daalde, zij het in uiteenlopende mate, wat sneller dan die van de Bourgondische stuiver, die daar onder de naam Brabantse stuiver of gevalueerde stuiver een wat hogere waarde in lokale stuivers kreeg.

Dit betekende natuurlijk ook dat een Rijnse gulden van 20 stuiver Utrechts geld minder waard was dan een gulden van 20 stuiver Bourgondisch geld, wat weer tot talrijke omrekeningen in de boekhoudingen aanleiding gaf. Na de inlijving van deze gewesten in de tijd van Karel V werd geleidelijk overal het Bourgondisch-Nederlandse stelsel geïntroduceerd. Het laatst gebeurde dit in Groningen, waar pas in 1595 de lokale stuiver of vlieger, toen gelijk aan 3/4 Nederlandse stuiver, werd afgeschaft. In diezelfde gebieden bleef ook de term Rijnse gulden, waarmee in Holland en elders sinds de 16e eeuw nog slechts de overlandse gouden gulden van de keurvorsten werd aangeduid, terwijl de eenheid van 20 stuiver Karolusgulden of gulden zonder meer heet, nog lang een dubbele betekenis houden: enerzijds het goudstuk met telkens weer verhoogde koers in stuivers, anderzijds, voornamelijk in Overijssel en Friesland, een rekenenheid van 28 stuivers, die dikwijls ook zonder toevoeging gulden genoemd wordt. Gedurende de 17e eeuw zijn daar nog zilveren munten van 28 (Nederlandse) stuivers geslagen die in het omschrift de waarde aanduiding zilveren gulden dragen.

De geschetste ontwikkeling van de gulden in de noordelijke Nederlanden gedurende de 14e tot 16e eeuw kan in het volgende schema worden samengevat:

gulden	als goudstuk met oplopende koers	als rekenenheid met vaste waarde
Gelderse gulden	Gelre ca. 1380-1402	32 groot Gelders 24 plak Overijssels 30 wit Utrechts
Arnhemse gulden	Gelre 1402-ca. 1435	15 kromstaart
Rijnse gulden	Rijnland 1386-ca. 1520, en Bourg. Nederlanden 1466-1496	20 stuiver later: 28 stuiver
Karolusgulden	Bourg. Nederlanden 1521-1555	20 stuiver

Noten

1. *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46*, (ed. R. Wartena), deel II, p. 438.
2. Uitvoeriger over de aanmuntingen in Gelre en Utrecht mijn: 'Oostnederlands geld omstreeks 1400', in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 67 (1980), p. 45-66.
3. Duidelijk bijv. in *De stadsrekeningen van Deventer*, (ed. G.M. de Meyer), deel V, p. 468 en *De stadsrekeningen van Arnhem*, (ed. W. Jappe Alberts), deel IV, p. 298.
4. Oudste mij bekende vermelding: *Rekeningen der stad Nijmegen 1382-1543*, (ed. H.D.J. Schevichaven), deel II, p. 53.
5. P. Spufford, *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496*, Leiden 1970, p. 120 e.v.
6. *De stadsrekeningen van Zutphen*, II, p. 475.

Opstand in Holland

J. Scheurkogel

In een artikel over het Kaas- en Broodspel somt P.J. Blok een hele serie opstanden op die na ca. 1000 in het huidige Noord-Holland hebben plaatsgevonden.¹ Het eerste dat opvalt is de regelmaat: met name na 1130 verstrijkt er iedere keer ongeveer 70 jaar voordat men weer in opstand komt. Een behandeling in vogelvlucht zal dit illustreren.

In 1130 kozen de Westfriezen, tijdens een conflict tussen de Hollandse graaf Dirk VI en zijn broer Floris de Zwarte, partij voor de laatste. Onder diens leiding trokken zij via Alkmaar naar Haarlem, waar zij de 'huizen van de vroegere graven' in de as legden.² Tijdens de opvolgingstwisten na het overlijden van Dirk VII (1203) tussen Ada – gehuwd met Lodewijk van Loon – en de latere Willem I was Willem in Noord-Holland favoriet en deze keer kwamen de opstandelingen zelfs tot voor Leiden.³ In 1274 joeg de bevolking van Kennemerland de adel van het gebied binnen de muren van Haarlem, bezette Amstelland en sloeg vervolgens het beleg voor Utrecht.⁴ Ook in 1346, tijdens het begin van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, roerde de bevolking in Noord-Holland zich. Erg overvloedig is de informatie niet, maar Dirk van Brederode moest de bezetting op zijn kasteel meer dan verdubbelen en 'grote misdaden', die de bevolking blijkbaar begaan had, werden streng bestraft.⁵ In de 15e eeuw volgen dan nog de beter bekende opstanden van 1426 – waarin de Noordhollanders Jacoba van Beieren steunden tegen Filips de Goede – en van 1491-1492, het Kaas- en Broodspel.⁶

Wat de reden ook mag zijn van deze 70-jarencyclus, het lijkt geen twijfel dat de regio daarmee verreweg de meest rebelse was in het machtsgebied van de Hollandse graven. Voor de afzonderlijke opstanden zijn redenen genoeg gegeven. Men kan soms wijzen op economische malaise, op zware belastingdruk, op zwakte of verdeeldheid in het centrale gezag. De laatste drie opstanden zijn ook regelmatig in verband gebracht met de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Maar gezien het aantal en de frequentie van de opstanden moet er een diepere, een meer structurele achtergrond aan te geven zijn. In die zin komt men vaak niet verder dan heel algemene suggesties, zoals dat het boeren zijn die van veeteelt en visvangst leven en geen heren boven zich dulden – een variant op

de beroemde 'Friese Vrijheid'.

Het moet mogelijk zijn wat structuur aan te brengen in deze baaierd van suggesties. Aangezien het in dit bestek onmogelijk is alle genoemde opstanden uitputtend te behandelen, zal hier het accent komen te liggen op drie opstanden uit de 15e eeuw: de opstanden van 1426 en 1491-1492 en de kleinere – overigens ook buiten de 'cyclus' vallende – rebellie van 1447. Het is noodzakelijk om eerst het verloop van de drie opstanden te schetsen. De uiteindelijke bedoeling is echter via vergelijking van een aantal aspecten te zien of er een patroon aan te geven is, in de opstanden zelf, in de achtergronden en – wie weet – in het opstandig bewustzijn.

1426

De eerste opstand van formaat in de 15e eeuw speelt zich af in 1426, tijdens het gecompliceerde conflict rond Jacoba van Beieren.⁷ Het is hier niet de plaats om alle verwickelingen na de dood van Willem VI (1417) uit de doeken te doen. Ik volsta ermee te constateren dat aanvankelijk Jan van Beieren Jacoba's erfenis het meest bedreigde. Maar al voor diens dood bleek Jan van Brabant niet op grond van louter hoofse idealen en onbaatzuchtige motieven met Jacoba getrouwd te zijn. Toen deze zijn wil niet door kon zetten, verkocht hij in juli 1425 zijn rechten op Jacoba's landen aan Filips de Goede.

Eerder in hetzelfde jaar gaf Jan van Brabant toestemming om Kennemers die niet wilden bijdragen in de kosten van een beleg van Schoonhoven, in arrest te houden totdat zij betaald zouden hebben. In oktober werd Jakob van Gaasbeek, Jan van Brabants stadhouder, door Filips de Goede tot kapitein van Haarlem benoemd, maar toen hij in de omgeving tot inning wilde overgaan, werden zijn mannen 'gedreycht, geslagen ende gejaecht'.

In het voorjaar van 1426 werd Haarlem door de Kennemers belegerd. Van wanneer de relatie met Jacoba dateert, is niet helemaal duidelijk, maar op 11 april van dat jaar geeft zij 'in onsen heyr voor onser stede van Haerlem' aan de 'gemeente van onser lande van Kennemerlant ende Kennemergevolge' een aantal interessante privileges: een 'gemeynen werf' (een landvergadering), algemeen pardon voor gepleegde misdaden, eigen beslissingsrecht bij dijkonderhoud enz. Op dezelfde dag wordt aan Alkmaar nog een afzonderlijk handvest gegeven, waarin onder meer de verkiezing van de magistraat (door de gildedekens) geregeld wordt.

Op 8 mei wordt een bestand van zes weken gesloten tussen Van Gaasbeek en die van Alkmaar en Kennemerland (inmiddels aan-

gevuld met Texel, Schermer, Wieringen en Zeevang). De opstandelingen zullen zich rustig houden totdat Filips aanwezig zal zijn om een en ander te beoordelen en krijgen – met diens instemming – alvast kwijtschelding van achterstallige betalingen en pardon voor hun misdaden. Het is goed mogelijk dat Van Gaasbeek *cum suis* tot deze stap gedwongen werd door de nederlaag die Jacoba op 30 april bij Alphen aan Filips' ontzettingsleger toebrecht. Bovendien is er meerdere malen sprake van een 'gheheel soene twisten' onze genadige Heer ende Vrouwe' – de Zoon van Delft hing blijkbaar (maar blijkbaar ook ten onrechte) in de lucht.

Of de opstandelingen zes weken gewacht hebben, is niet duidelijk, maar nog vóór 24 juli bereikten hun acties een gewelddadig hoogtepunt. In Alkmaar werd de schout om het leven gebracht, de grafelijke dwangburchten Nieuwenburg en Middelburg werden verwoest en men koos een nieuwe 'cappetyn ende hoeftman', Willem Nagel. Kennemers en Westfriezen bezetten vervolgens – al dan niet met steun van de bevolking – Waterland (Monnikendam, Purmerend, Edam) en Drechterland (Medemblik, Enkhuizen). Bij Hoorn moet het misgegaan zijn. Pogingen om de stad in te nemen mislukten, dreigementen (zoals het voor de ogen van de stedelingen onthoofden van gevangenen) maakten geen indruk en toen vanaf de zeezijde door de Bourgondiër versterkingen werden aangevoerd, was het gauw afgelopen: vele opstandelingen, waaronder Willem Nagel, bleven op het slagveld achter, de rest werd op de vlucht gedreven.

De straffen die Filips oplegde, logen er niet om. Van de concessies bij het bestand met Van Gaasbeek (mei) was natuurlijk geen sprake meer. Alle vergaderingen – en uitnodigingen daartoe via 'klockenslach' of 'vuerteyken' – werden verboden. Alle privileges, tot en met de stadsrechten toe, werden ingetrokken. Alle verpachtingen van ambten werden ongedaan gemaakt. Alle wapens moesten worden ingeleverd 'uitghesteken slechte broitmessen sunder punte', alle achterstallige betalingen voldaan. Verder legde Filips een zeer forse, eenmalige geldboete op aan het gebied, bovendien een jaarlijks te innen haardstedegeld.

Hoewel in de eerstvolgende jaren Filips' 'goedertierenheit' hem ertoe bracht de straffen hier en daar wat te verzachten, duurde het tot 1456 (!) voor een algehele verzoening tot stand kwam.

1447

De tweede opstand waarop ik hier zal ingaan, is van een aanzienlijk geringer dramatisch gehalte: er is een kleinere geografische

verspreiding, de acties zijn minder flitsend, de straffen aanmerkelijk lager. Bovendien is het eigenlijk niet helemaal juist er het jaartal 1447 aan te verbinden: er is nl. sprake van een slepend conflict, dat in dat jaar tot uitbarsting komt.⁸

In de jaren '30 zijn er al de nodige indicaties van spanning te signaleren. Het interessantste geval deed zich voor in het Waterlandse Monnikendam in 1435. Een Monnikendammer werd door de baljuw van Waterland gearresteerd omdat zijn mes blijkbaar niet voldeed aan de norm van slecht broodmes zonder punt. De arrestatie is op zichzelf al opmerkelijk: Monnikendam behoorde nl. in 1426 *niet* tot de gestrafte steden. Hoe dit ook zij, na het bekend worden van het voorval volgden 'klockgeslagh, upstalle ende rumoir' en de baljuw en zijn mannen werden zodanig in het nauw gebracht dat zij voor hun leven vreesden. Wat op dit voorval volgde is ook opmerkelijk: de graaf ontbood leden van de vroedschap naar Den Haag in verband met de berechting, maar dezen blijken de berechting aan zich te hebben willen houden. Ook na terugkeer in Monnikendam bleven zij de zaak op alle mogelijke manieren traineren en zich verzetten tegen een grafelijk oordeel.⁹

Aan de feitelijke opstand echter lag een conflict over de betaling van de bede ten grondslag. Al vanaf 1436 verzette men zich in Waterland, met het argument van te hoge aanslag, tegen de betaling van de bede ondanks steeds barser en dreigender taal van de landsheer.¹⁰ Tegelijkertijd vochten – op zijn minst sinds 1440 – de dorpen van Waterland en de stad Monnikendam een onderling geschil uit. De stad achtte zichzelf te hoog aangeslagen in verhouding tot Waterland en beriep zich erop dat de stad en het platteland *samen* een bedrag zouden opbrengen. Waterland daarentegen wenste vast te houden aan de 'oude costuymen van Waterlant'.¹¹ Overigens speelde er in de jaren '40 nog een derde conflict, nl. over de benoeming van schepenen. Filips had zijn baljuw de schepenen laten benoemen, maar dezen weigerden de beëdiging en het gebied vocht de benoeming aan.¹²

In 1447 volgde de escalatie.¹³ Na enkele aanmaningen werd in mei van dat jaar de baljuw opgedragen een der burenen mee te voeren naar Den Haag, maar een menigte Waterlanders verhinderde de uitvoering van het vonnis en molesteerde daarbij de baljuw en zijn knechten.

Kort daarna kwamen Raad en Staten van Holland naar Haarlem en sommeerden de 'waarschappen', d.w.z. de vertegenwoordigers van de Waterlanders, zich voor hen te komen verantwoorden. Een deel van de dorpen lijkt zich bij de regeringsvoorwaarden te hebben neergelegd, maar de rest ging pas overstag toen een leger optrok naar Monnikendam.

Op 25 mei volgde een – overigens nogal mild – vonnis: behalve de achterstallige en nog komende termijnen van de belastingen hadden de Waterlanders slechts de kosten van de komst van regering en troepen te vergoeden. Wel moesten behalve de grootste raddraaiers een aantal gijzelaars uit de hardnekkige dorpen naar Den Haag gestuurd worden. En de eerstvolgende twee jaar zouden bij wijze van boetedoening vertegenwoordigers uit diezelfde dorpen moeten meelopen in de processie van het Heilig Kruis te Den Haag.

Uit een vonnis van 20 september bleek dat de regeling van 25 mei niet werd nagekomen: de beden werden niet betaald, de gijzelaars niet gestuurd, de raddraaiers niet uitgeleverd. Dus werden de gijzelaars, hun borgen en de leiders vogelvrij – en hun bezittingen verbeurd verklaard.

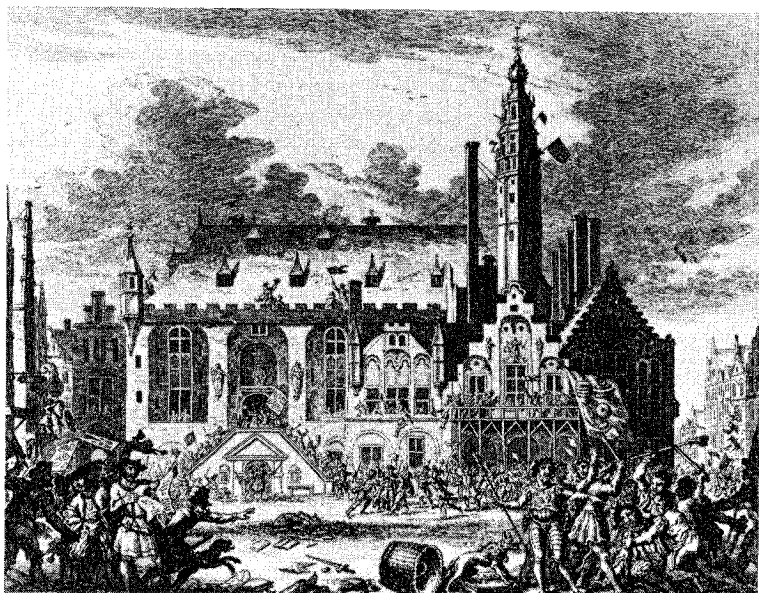
Ook dit sorteerde geen effect. Het duurde tot 2 december eer de rentmeester-generaal erin slaagde vanuit Purmerend Waterland onder controle te krijgen. Filips liet althans in een vonnis van die dag zien, dat hij en zijn Raad 'tot genaden meer genegen sijn dan totten wege van hardichen ende strenger justiciën'. Zestien personen moesten blootshoofds op hun knieën om vergiffenis komen smeken. Jaarlijks moesten de dorpen in Waterland voortaan een boete, de zgn. rebelrente, betalen, variërend van 3 pond (Schellingwoude) tot 16 pond (Ransdorp). Voorts moesten ze in totaal 2.050 schilden opbrengen voor de bouw van een loge met portaal in de Raadskamer te Den Haag en voor de militaire expedities.

Voorzover ik heb kunnen nagaan, is daarmee de rust weergekeerd. Het volgende jaar althans werd er inderdaad betaald.

1492

De laatste grote opstand in dit gebied vóór de Tachtigjarige Oorlog is die van het Kaas- en Broodvolk.¹⁴ Ook aan deze opstand gaat weigering de belasting te betalen vooraf, ook hier was militaire dwang nodig, maar de regio verschilt: de acties vinden vooral in West-Friesland plaats. In het voorjaar van 1491 leidde dit in de buurt van Schagen tot een 'commocie', waarbij doden vielen en een aantal boeren gearresteerd werd. Kort daarna werd een vergadering van Westfriezen gehouden waar besloten werd om de soldaten naar Alkmaar te volgen en de boeren te bevrijden. Blijkbaar waren dezen inmiddels vertrokken. De boeren koelden nl. hun woede op het huis (en de dienaar) van Claes Corff, die de inning van de gewraakte belasting, het zgn. ruitergeld, gepacht had.

Er is in de bronnen sprake van een verzoeningspoging tussen de

De 'Woede van 't Kaas- en Broods-Volk, te Haarlem, in 't jaar 1492', zoals verbeeld in J. Wagenaar, Vaderlandsche Historie ..., IV, Amsterdam, 1770 (2e druk), tegenover blz. 280.

grafelijkheid en de Westfriezen. Er wordt gevraagd waarschappen naar Den Haag te zenden en intussen worden de belastinginners gemaand zich bij de inning terughoudend op te stellen.

Waarschijnlijk is de poging mislukt, want al in juni wordt weer een harde hand bij de inning merkbaar. In diezelfde tijd werd ook weer een vergadering van Westfriezen gehouden, ditmaal in Hoorn. Het 'blochuys', d.w.z. de dwangburcht, werd afgebroken, nadat het regiment dat daar lag gedwongen was te vertrekken. Daarnaast ontwikkelde zich in deze overgangsfase een interessante 15e-eeuwse variant van wat men tegenwoordig waarschijnlijk proletarisch dineren zou noemen, het zgn. 'speckhaelen': men drong binnen bij rijke burgers en eiste, dat de inhoud van de proviandkast op tafel gezet werd.

In het begin van 1492 werd het beduidend onrustiger in het Noorden. De opstandelingen maakten propaganda in de omliggende gebieden, de dwangburchten bij Alkmaar werden ingenomen en begin april was er een handgemeen, waarbij de schout van Alkmaar ernstig gewond raakte. Ook werd er op zijn minst één algemene vergadering van opstandelingen gehouden, nl. in het Nieuwedorperambacht, waar de eisen (geen belasting meer, vrede met Filips van Kleef) werden vastgelegd en een plan de campagne werd opgesteld (naar het Zuiden trekkend zoveel mogelijk steden innemen). Een poging van de stadhouder, Jan van Egmond, om middels een geheime actie Alkmaar weer onder controle te krijgen mislukte en moet als olie op het vuur gewerkt hebben.

De rebellen trokken kort daarna via Beverwijk naar Haarlem, waar zij de poorten gesloten vonden. Toen deze echter van binnenuit geopend werden, was de inname geen probleem meer (4 mei). Op het stadhuis werden de schout, Claes van Ruyven, en twee schepenen omgebracht en overal werden regeringsgebouwen en huizen van particulieren grondig geplunderd.

De volgende dagen werd het inmiddels sterk groeiende leger van opstandelingen gereorganiseerd. Waarschijnlijk werden in deze tijd ook de banieren met kazen en broden ontworpen, waaraan de opstand zijn naam dankt.

Bij de volgende stad die op het programma stond, Leiden, ging het fout. Jan van Egmond had de stad nl. in allerijl in versterkte staat van verdediging gebracht. Bovendien had hij de stadhoudergeneraal der Nederlanden, Albrecht van Saksen, gealarmeerd die onmiddellijk het Zuiden van Holland tot heervaar opriep en Den Haag voor de confrontatie gereed liet brengen.

Dat laatste bleek niet nodig: voor Leiden werd het rebellenleger teruggeslagen. Een paar dagen later leden de restanten een nederlaag in Beverwijk, dat door troepen van Albrecht werd ingenomen. Hoewel de opstandelingen nog hadden geprobeerd een

volwaardig leger op de been te brengen, ging ook de laatste slag, bij Heemstede (5 mei), verloren.

Enkele dagen later was Albrecht van Saksen in eigen persoon in Haarlem om het vonnis te vellen en hij gaf blijk geen moeite te hebben met 'hardichen ende strenger justiciën'. Alle registers werden opengetrokken: privileges inleveren, verpachte domeinen inleveren, een boete (variërend van 300 gouden Andriesguldens voor Medemblik tot 24.000 voor Haarlem), gijzelaars, smekers, een haardstedengeld enz.¹⁵

Tot zover het relaas van de drie opstanden. Ik wil er wel op wijzen dat zij niet de enige uitingen van opstandigheid op het platteland zijn. Afgezien van menige indicatie dat men weigert de bede te betalen, is er ook tussen de drie opstanden sprake van meer actief verzet. In Bergen bijv. heeft ene Willem van Vuyren met 'dertien cloucke mannen' in 1460 de baljuw gedood en het 'blochuys' bezet. In dezelfde tijd waren er ook problemen in Callantsoog. Ook daar was de inner van de bede in het harnas gestorven. Maar de correctie van deze misdaad werd bemoeilijkt doordat de 'Ogers' bij iedere nadering van troepen collectief het ruime sop kozen.¹⁶ Een inventaris van 'rumoeren' en 'opstallen' in de 15e eeuw zou wel eens uitermate verhelderend kunnen zijn. Aangezien ik daar nog niet over beschik, beperk ik mij tot die drie opstanden die in ieder geval van meer dan plaatselijk belang zijn.

De eerlijkheid gebiedt erop te wijzen dat er met betrekking tot de vermelde opstanden nog wel de nodige onduidelijkheden bestaan. Zo is er bijvoorbeeld in 1426 in het begin van maart al sprake van een verzoeningspoging van de kant van Haarlem – overigens met medeweten van Van Gaasbeek – maar met welk aanbod en met welk resultaat is moeilijk na te gaan.¹⁷ En in 1447 is er, tegelijk met de problemen met de Waterlanders, een conflict met de kasteelheer van Purmerend gaande, maar een relatie tussen de twee kwesties is moeilijk te leggen.¹⁸ Ook in het Kaas- en Broodspel zijn er, bijvoorbeeld ten aanzien van de precieze chronologie, nog wat haken en ogen. Maar over de grote lijnen zoals ik die hierboven weergegeven heb, kan weinig twijfel bestaan. Moeilijker wordt het wanneer het de verklaring van de opstanden betreft.

Vroeger was dat niet zo'n probleem: de boeren hadden het in de middeleeuwen maar moeilijk. Ze konden zich met hun schaarse middelen van bestaan net in leven houden, maar veel meer ook niet of, zoals een 18e-eeuwse geschiedschrijver met betrekking tot de late 15e eeuw vaststelt: 'den gemenen man had het sobertjes en 't Eytjen was dun geschilt'.¹⁹ Als in zo'n situatie de adel ook nog eens de boeren onderdrukte of de graaf – die edelman *par excel-*

lence – de belastingdruk te veel verhoogde, als, in de woorden van Velius, 'de schamele gemeente wiert uitgemiergelt',²⁰ dan was opstand in feite een existentiële noodzaak.

Het is voor de betreffende opstanden niet moeilijk indicaties in deze richting te vinden. Zo is er in de jaren vóór 1426 evidente overlast door stormvloed, zoals de bekende St.-Elizabethsvloed in 1421. Het is niet onredelijk te stellen dat dit ook figuurlijk de boeren het water aan de lippen bracht. Het had namelijk twee consequenties. Ten eerste betekende het herstel van de dijken een financiële aderlating. In Kennemerland werden speciale regelingen getroffen om de kosten te dekken en nog moest er geld geleend worden; in West-Friesland weigerden de boeren op een gegeven ogenblik mee te betalen. Ten tweede veroorzaakten de overstromingen verzilting van de grond. Al in 1442 vindt men dan ook juist om deze twee redenen klachten van de Kennemers dat zij te 'zwarelyck belast' zijn. De volgende jaren werd het er niet beter op...²¹

Ook in de periode vóór 1447 moet 't Eytjen dun geschilt' zijn geweest. Weliswaar is de periode van hoge graanprijzen dan gedeels voorbij, maar de achterstand in de belasting drukte er niet minder om. En in deze periode lijkt de ene belasting zich op de andere te stapelen. Behalve de beden werden in deze jaren ook schadevergoedingen op de bevolking verhaald.²² Het gaat mij te ver in deze situatie het conflict tussen Monnikendam en Waterland over de belastingaanslag af te doen als een listige poging om onder betaling uit te komen.

Het is overduidelijk dat de bevolking aan de vooravond van het Kaas- en Broodspel 'uitgemiergelt' was – of werd, dat laat ik in het midden. De bekende *Enqueste* van 1494 spreekt in dit verband boekdelen. Het gaat niet aan de gegevens uit de *Enqueste* in twijfel te trekken omdat het een opgave voor de belastingaanslag is. Daarvoor sluiten ze te goed aan bij andere bronnen.²³ Het percentage van de bevolking dat 'om broet gaat', beloopt meestal tussen de 25 en 40%. Handel en nijverheid lopen sterk terug. Hier en daar is men genoodzaakt zijn toevlucht te nemen tot slootwal-akkerbouw, het zaaien van graan in de bagger uit sloten. Het enige dat niet terugloopt is de belastingdruk...

In dit licht is het zeker niet terecht de berichten over armoede, rampen en zware lasten als irrelevant af te doen. Het lost echter de problemen niet geheel op. Ten eerste weet men nog te weinig over de concrete sociaal-economische effecten in de regio en dan nog zal het moeite kosten deze te relateren aan de opstandige groepen. En ten tweede zijn de indicaties die men bezit, zo globaal dat ze ook kunnen gelden voor andere regio's in het graafschap. De St.-Elizabethsvloed, de belastingen, de muntdevaluatie hebben

ook elders toegeslagen. Waarom kwamen Rijnland of Delfland dan niet in opstand?

Er zijn andere pogingen gedaan om middeleeuwse boerenopstanden te verklaren. Zo lijkt het de laatste tijd *bon ton* om het initiatief te zoeken bij ambitieuze edelen. Immers, de boeren zouden zich in principe altijd gehouden hebben aan de door God gewilde orde, de maatschappelijke taakverdeling in drie standen. Pas wanneer een lid van de adel zijn – ongetwijfeld egoïstische – ambities een vleugje sociale rechtvaardigheid wist te geven en daarmee de boeren mobiliseerde, kwam het tot een opstand van enig niveau. Omgerekend naar de laat-middeleeuwse Hollandse verhoudingen komt deze redenering *grosso modo* neer op het relateren van onze opstanden aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten.²⁴

Ook hier zijn er zeker gegevens die in die richting wijzen. In 1426 is het Jacoba zelf die zich met het beleg van Haarlem bemoeit en de Kennemers hun handvest geeft. En komt de aanvoerder, Willem van Brederode, niet uit een bij uitstek Hoeks geslacht? In 1447 is de relatie minder evident – en dat geeft te denken aangezien volgens de historiografie juist in de jaren '40 een toename van Hoekse activiteit te bespeuren valt – maar er is wel iets: het slot van Purmerend, dat ik hiervoor vermeldde, is in leen gegeven aan de familie van Montfoort en ook deze heeft een Hoekse reputatie hoog te houden. Wat het Kaas- en Broodspel betreft: in de zomer van 1491 hebben opstandelingen uit Sluis – in die tijd onder Filips van Kleef het centrum van verzet tegen Maximiliaan van Oostenrijk – zich onder leiding van Jan van Naaldwijk (weer zo'n Hoekse naam) op Texel gevestigd. En in de tocht naar Haarlem en Leiden is er een leider die in de bronnen vermeld wordt als 'eenen genoemd in de wandelingen joncheere frans'.²⁵ Refereert hij niet aan jonker Frans van Brederode, die in vroegere jaren geprobeerd had in Rotterdam een bolwerk tegen de Kabeljauwen in stand te houden?

Ook hier blijft echter twijfel bestaan. Vóórdat, in 1426, Jacoba zich met de Kennemers gaat inlaten zijn er al conflicten met Haarlem – over opgedragen en niet geaccepteerde werkzaamheden, over soldijgelden e.d. En in de tweede fase van de opstand is de plaats van Van Brederode ingenomen door Willem Nagel... Wat 1447 betreft: het is mij nog niet gelukt een positieve relatie te vinden tussen de actie van de Waterlanders en de houding van Van Montfoort. En met betrekking tot het Kaas- en Broodspel: voordat Van Naaldwijk zich op Texel nestelt, heeft hij zich beziggehouden met het plunderen van het Kennemer kustgebied – me dunkt, een weinig intelligente manier om contact tot stand te brengen met de opstandelingen. Meer in het algemeen heb ik de indruk dat ontevreden elementen onder het volk in deze periode

'rijst Brederode' roepen of Hoekse liedjes zingen, juist omdat het regime er als door een adder gebeten op reageert. Dat geeft te denken over het belang wat aan de 'Hoekse zaak' gehecht moet worden.

De hiervoor geformuleerde reserves maken het noodzakelijk enige aspecten nader te bezien.

Eerst en vooral: de geografische spreiding. In 1426 is de opstand begonnen in Kennemerland, maar in de loop van de tijd – en zeker in de tweede fase – sloten delen van West-Friesland en Waterland zich aan. In 1447 lijkt de opstand beperkt tot Waterland, maar in ieder geval is er in dezelfde tijd ook in West-Friesland verzet. Nog op 30 oktober van dat jaar gaat er namelijk een bode naar Hoogwoud en Wieringen met de opdracht onmiddellijk te betalen 'of men soude op hun voortvaren als men opten Waterlanders gedaen heeft'.²⁶ En Alkmaar krijgt in 1445 wegens de toegenomen dreiging zijn in 1426 verloren recht op muren terug met het expliciete bevel tot verhoogde waakzaamheid.²⁷ In 1491 tenslotte is het verzet in eerste instantie geconcentreerd in de Geestmer- en Niedorperambachten, maar in de tweede helft van het jaar verspreidt de opstand zich over zo goed als geheel West-Friesland en in 1492 sluiten Waterlanders en Kennemers zich erbij aan.

Op grond hiervan moeten we toch uitkomen bij het saamhorigheidsgevoel, of eventueel de solidariteit, tussen de drie gebieden. Zulks te meer omdat in eerdere opstanden een soortgelijke wijze van samenwerking te constateren valt.²⁸ Daarmee wil ik *niet* zeggen, dat men hier met een egalitaire samenleving van boeren/visseren van doen heeft, bij wie alle adel impopulair zou zijn. Hier tegen pleit alleen al dat er tussen de opstanden in langere perioden zijn waarin de adel (en de landsheer) blijkbaar wel geaccepteerd werd, maar vooral ook dat in de meeste vroegere opstanden juist een lid van de grafelijkheid de leiding op zich mocht nemen; Jacoba van Beieren sluit zich in dat opzicht aan bij een lange traditie. Bovendien is er in de samenleving zelf geen sociale gelijkheid; er moet een duidelijk standsverschil bestaan hebben tussen de gewone bevolking en een elite, die de plaatselijke bestuursfuncties (schepen, waarschap, raad-burgemeester) vervult.²⁹

Als ik dan ook naga tegen wie de acties gericht zijn, kom ik zeker niet uit bij 'alle adel', maar grotendeels bij de machtsinstrumenten van de grafelijkheid: de stadhouder (als hij zich in de buurt vertoont, zoals Jan van Egmond), de baljuwen en de schouten, maar ook de dwangburchten zoals die bij Alkmaar en Hoorn. De steden als zodanig zijn eveneens het doelwit van acties, maar ik betwijfel of hier een problematische stad-plattelandrelatie aan ten grondslag ligt. Zij zijn m.i. veeleer als 'handlangers' van het

grafelijk gezag te beschouwen.³⁰ De derde categorie, die van de 'rijke burgers', vormt een moeilijker geval. Diegenen, die ik heb kunnen traceren, blijken bij de inning van de belastingen betrokken te zijn (Claes Corff) of te zijn geweest (Gerrit van Berkenrode). Deze categorie is overigens vooral in 1491-1492 geattesteerd.

Het opvallendste *verschil* tussen de drie opstanden lijkt bij de *eisen* te liggen. In 1447 en 1491-1492 ligt nl. het accent op het niet (meer) betalen van belastingen. Maar in 1426 – als ik ervan uitga dat Jacoba in haar handvest is tegemoetgekomen aan de opstandige verlangens – is het belangrijkste item de toestemming een 'werf' te houden. Een werf is een bijeenkomst van vertegenwoordigers (vrijwel zeker de schepenen) van de plaatsen binnen een bepaald district voor overleg over juridische en algemeen-politieke zaken. Uit het handvest blijkt dat de hier toegestane werf zich niet beperkte tot het district Kennemerland, maar ook delen van West-Friesland omvatte, vandaar de formulering 'gemeynen werf'. Dat betekent dat in 1426 de verlangens nadrukkelijker een politiek karakter hadden dan in de volgende twee.³¹

In de opstand van 1447 meen ik aanwijzingen te hebben gevonden die hiervoor een verklaring kunnen geven. Het is namelijk opvallend dat na overleg met de waarschappen overeenkomsten worden gesloten, waarbij betaling door de Waterlanders wordt toegezegd, maar niet voldaan. Dit gegeven wint aan betekenis, wanneer hiermee in verband wordt gebracht wat een van de leiders ten laste wordt gelegd: hij heeft een waarschap gemolesteerd, omdat deze 'als wairscip van den gemeenen buyren van Sonderdorp overgegeven ende geconsenteert hadde ... die bede te betalen'.³² Op grond hiervan is te overwegen of er niet tijdens het conflict met de grafelijkheid een (overigens in de bronnen minder aan de dag tredend) intern conflict tussen de 'gemeynte' en de waarschappen gaande is. In samenhang hiermee zou zelfs de meermalen geattesteerde weigering bestuursfuncties op lokaal niveau te vervullen in dit licht kunnen worden gezien.³³

Als het voorgaande juist is, zou dat aanleiding geven tot de volgende hypothese.

Tot en met 1426 wordt de opstandigheid door de (vertegenwoordigers van de) lokale elite in politieke banen geleid. De belangrijkste eis, of in ieder geval de eis die in 1426 het duidelijkst naar voren komt maar zeker ook in 1447 een rol speelt, is daarbij de 'gemeynen werf', de vergadering van schepenen uit West-Friesland, Waterland en Kennemerland.³⁴ Een aantal andere paragrafen in het handvest vergroot meer specifiek de autonomie van de schepenen: zij selecteren de mannen voor de heervaart en in de hoedanigheid van heemraden krijgen zij het recht zelfstandig

dijken te leggen, sluizen te verleggen enz. In het vonnis van Filips van 13 augustus worden dan ook aparte paragrafen aan deze elite gewijd. Zo wordt bepaald dat de welgeborenen voortaan de graaf moeten dienen zonder enige tegemoetkoming in de kosten. En alle waarschappen van Kennemerland 'die gedient ende bewint gehad hebben in die voirsz. rebelheit' worden uit hun functie gezet.³⁵ Het is niet onlogisch dat deze opstanden meestal samenval- len met tweespalt of onenigheid binnen de grafelijkheid: actieve hulp aan één van de twee pretendentes – vaak de 'underdog' – be- spoedigt de inwilliging van de politieke verlangens.

Het is voor het betoog nodig deze elite iets nader te bezien, om- dat zich binnen deze groep in de late middeleeuwen veranderin- gen voordoen. De traditionele elite werd gevormd door de welge- borenen. Deze verliest geleidelijk haar vanzelfsprekende positie en de daarbijbehorende juridische, financiële en militaire voor- rechten.³⁶ In de plaats daarvan vormt zich de 'rijkdom', een deels ook op afkomst, maar daarnaast op economische positie geba- seerde elite. Deze probeert de lokale bestuursfuncties zoveel mog- gelijk binnen de eigen groep te houden. De graven steunen deze ontwikkeling. Men zou in modern jargon kunnen spreken van de 'inkapseling' van de lokale elite met de bedoeling deze om te vor- men tot loyale vertegenwoordigers van het grafelijk gezag.³⁷

Hiermee neemt gaandeweg de afstand tussen elite en boeren toe. Dat betekent in een opstandige situatie niet, dat de samen- werking tussen de drie districten afneemt, noch, dat het uiteinde- lijke doelwit van de acties verandert. Wat wél verandert zijn de ei- sen van de rebellen. Het accent komt te liggen op dat aspect van de grafelijkheid waarmee de boeren zelf het pijnlijkst geconfron- teerd worden, de belastingen, ofwel (zoals in 1492) op het behoud van kaas en brood. En als er zich in 1492 een ontwikkeling in het opstandig denken voordoet, is dat niet in de richting van grotere autonomie. Dan eist men een verandering in de politieke situatie (bijvoorbeeld vrede met Filips van Kleef) en richt zich tegen de steden, die via de Staten van Holland bij de besluitvorming be- trokken zijn (Haarlem, Leiden). Of men haalt bij rijkere inwoners het spek waar men recht op meent te hebben...

Op dit punt aangekomen is het voorlopig einde van deze 'tour de force revolutionnaire' bereikt. Het zoeken naar een patroon, een structuur in de opstandigheid heeft uiteindelijk juist een struc- tuurverandering opgeleverd. Het laatste woord over deze materie is daarmee zeker niet gezegd. Maar als de hier gepresenteerde be- schouwingen leiden tot een diepgaander bestudering van de Ken- nemer opstanden, is daarmee een belangrijk doel bereikt.

Noten

1. P.J. Blok, 'Het Kaas- en Broodspel', in: *Versl. Meded. Kon. Akad. Wetensch., afd. Letterk.*, Derde Reeks X (1894), p. 239-276.
2. O. Oppermann (ed.), *Fontes Egmundenses*, (Werken Historisch Genootschap Derde Serie 61) Utrecht 1933, p. 145-147, alwaar ook de curieuze redenen waarom zij hun tocht niet voortzetten: zij zijn gewoon thuis te overnachten.
3. Ibidem, p. 198 e.v.
4. Zie o.a. H. Bruch (ed.), *Johannes de Beke, Chronicon*, (RGP Grote Serie 143) 's-Gravenhage 1973, p. 219-223.
5. Het vonnis bij F. van Mieris, *Groot charterboek van Holland, Zeeland en van Vriesland ... eindigende met den dood van Jacoba van Beieren ...*, Leiden 1750-56, vol. II, p. 742-743; verdere gegevens in de rekening van Dieric van Brederode, ARA Rek.Rek. 3685, e.g. f. 19^v, 20^r.
6. Zie voor 1426 F. von Löher, *Jakobäa von Bayern und ihre Zeit*, Nördlingen 1869, dl. II, p. 300 e.v.; C. Ekama, *Het beleg van Haarlem door vrouwe Jacoba in 1426*, Haarlem 1866 en H.P.H. Jansen, *Jacob van Beieren*, Den Haag 1976², p. 99 e.v.; voor 1492, behalve het in noot 1 genoemde artikel, vooral J. Scheurkogel, 'Het Kaas- en Broodspel', in: *BMGN* 94 (1979), p. 189-212; zou het te boud zijn de cyclus door te trekken naar de beginjaren van de Nederlandse opstand?
7. Behalve de in vorige noot genoemde literatuur heb ik vooral gebruik gemaakt van Van Mieris, *Groot charterboek*, vol. IV, p. 837-841 en p. 844-859.
8. Er bestaat bij mijn weten geen uitvoerige behandeling van deze opstand, maar via P.A.S. van Limburg-Brouwer, *Boergoensche charters, 1428-1482*, Amsterdam/Den Haag 1869, en A.S. de Blécourt, E.M. Meyers, *Memorialen van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland van den secretaris Jan Rosa*, Haarlem 1929 is de opstand in grote lijnen wel te volgen.
9. De Blécourt, Meijers, *Memorialen...Rosa*, p. 170.
10. Van Limburg-Brouwer, *Boergoensche charters*, o.a. p. 33, p. 58, p. 60.
11. ARA Rek.Rek. no. 143, f.52; de kwestie wordt overigens in 1448 beslist in het voordeel van Waterland, vgl. ARA Hof van Holland, Memoriaelboek Jac. Bossaert, f.27, f.32, f.40.
12. Van Limburg-Brouwer, *Boergoensche charters*, p. 58 en p. 85.
13. Zie voor het volgende m.n. ARA Hof van Holland no. 14 (13e Mem.Rosa) f.10^{vv}; ibidem, no. 461 (1e Reg.Sententiën) f.31^{vv}, ARA Rek.Rek. no. 148, f.109^{vv} en ARA Manuscripten 96 (Suppl. v. Mieris) sub 20-9-1447.
14. Ik mag hier volstaan met te verwijzen naar mijn in noot 6 genoemde, uitvoerig geannoteerde artikel.
15. Zie W.G. Lams, *Het Groot Privilegie ende Hantvestbouck van Kennemerlandt ende Kennemergevolch ...*, Amsterdam 1664, p. 76-86.
16. Zie voor Bergen ARA Rek.Rek. no. 161 f.112^v; voor Callantsoog o.a. ibidem no. 166 f.27^v f.28.
17. Van Mieris, *Groot charterboek*, vol. IV, p. 822.

18. ARA Rek.Rek. no. 148, f.123; cf. Van Limburg-Brouwer, *Boergoensche charters*, p. 93.
19. C. van der Woude, *Kronijk van Alkmaar*, Amsterdam 1742, p. 48.
20. D. Velius, *Chronijck van Hoorn*, Hoorn 1648, p. 82.
21. H.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, Assen 1975, p. 84 e.v.
22. Zo is er in deze periode sprake van het Spanjaardengeld (50.000 sch.) en schadevergoedingen aan Engeland (7.000 g.Nob.), Pruisen (9.000 pd.) en Holstein (1.600 Lüb.mk.).
23. R. Fruin (red.), *Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schilttalen ... in den jaere MCCCCXCIII*, Leiden 1876; zie bijv. de opmerkingen bij A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, Wageningen 1972, p. 359 e.v.
24. Zie in het algemeen bijv. G. Fourquin, *Les soulèvements populaires au moyen âge*, Parijs 1972, ch. IV, en voor een kras voorbeeld tevens D.M. Bessen, 'The Jacquerie: class-war or co-opted rebellion?', in: *JMH* 11(1985), p. 43-59; de relatie met Hoeken bij F.W.N. Hugenholtz, 'Het Kaas- en Broodvolk', in: *BMHG* 31 (1967), p. 14-33 en - genuanceerder - bij H.P.H. Jansen, *Hoekse en Kabeljauwse Twist*, Bussum 1966.
25. Vgl. J. Scheurkogel, Kaas- en Broodspel, p. 210.
26. ARA, Rek.Rek. no. 148, f.127.
27. W.A. Fasel, 'De onlusten te Alkmaar tot aan het jaar 1500', in: *Ned.Arch.BI.* 88 (1980), p. 319.
28. Al in 1130 hopen de drie regio's, dat ze met hun keus voor Floris de Zwarte 'onder één leider één volk zullen worden'; het is overigens opvallend dat van de steden en dorpen van Drechterland, en m.n. van Enkhuizen, regelmatig expliciet vermeld wordt, dat ze zich *niet* bij de rebellen hebben aangesloten.
29. Vgl. I.H. Gosses, *Welgeborenen en huislieden*, Den Haag 1926, passim en A. de Goede, *Swannotsrecht*, (Westfriesche Rechtsgeschiedenis I), Utrecht z.j., hoofdstuk IV.
30. In verband met het Kaas- en Broodspel zijn er in de *Enquete* overigens wel nogal wat aanwijzingen voor wijzigingen in de bezitsverhoudingen, die de belastingdruk van het platteland ongunstig beïnvloedden.
31. Van Mieris, *Groot charterboek*, p. 837: Kennemerland en -gevolg, Beverwijk, Alkmaar, Edam met de Zeevang, Geestmer-, Niedorper- en Schagerambacht; als aanleiding wordt wel het 'soudijegeld' genoemd, maar het gaat hier m.i. niet zozeer om het geld zelf als wel om de opgedragen graafverplichtingen (vgl. de bepalingen in het handvest, dat men vrij zal zijn van delven en graven en dat heervvaart niet meer afgekocht zal kunnen worden).
32. ARA Hof van Holland no. 14 (13e Mem.Rosa) f.10^v.
33. Zie bijvoorbeeld noot 12.
34. Zie het - wat curieuze - artikel van A. de Goede, 'De Staten van West-Friesland', in: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 1947, p. 216-227 en voor 1347: H. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Zutphen 1982, p. 159-159 en de wel erg overtrokken beschouwingen bij A. de Goede, *Oud-Nederlandsch Procesrecht*, (Westfriesche Rechtsgeschiedenis III) Utrecht-Nijmegen 1948, p. 84 e.v.

35. In het vonnis (Van Mieris, *Groot charterboek*, II, p. 849-850) zullen beleningen op schoutambten, dijk- en pluimgraafschappen e.d. toch ook vooral deze categorie betreffen.

36. Zie Gosses, *Welgeborenen*, p. 189 e.v.

37. Het nodige materiaal bij De Goede, *Swannotsrecht*, hoofdstuk IV, waarvan overigens mijn interpretatie verschilt.

Holland in Erasmus' tijd

A.G. Jongkees

In 1976 hebben Huub Jansen en ik, enkele maanden na elkaar, te Leiden over de betekenis van Holland, het graafschap, in de late middeleeuwen gesproken: hij in zijn inaugurele oratie, ik voor een congres. De voordrachten waren anders van aard – de zijne verteruggrijpend en vooral economische verschijnselen belichtend, de mijne op de Bourgondische tijd gericht; de zijne in de vorm van een goed opgebouwd betoog, de mijne meer in die van losse overwegingen – maar zij waren van gelijke strekking.¹ Toen bijna tien jaren later mevrouw dr. B. Ebels-Hoving en haar medewerksters mij vroegen te Groningen, in het kader van een 'kernvak-college' *Rondom Erasmus*, iets over de geboortegrond van de grote humanist te vertellen, heb ik het een en ander van die vroegere uiteenzettingen daarbij te pas kunnen brengen, uitgaande van de voorstelling die Huizinga in zijn Erasmus-biografie van 1924 heeft gegeven.

Huizinga's boek begint met een korte kenschets van het milieu in ruime zin waarin Erasmus is opgegroeid: de Noordelijke Nederlanden en in het bijzonder Holland, met de naam waarvan het eerste hoofdstuk opent.² Het zijn magistrale bladzijden, van 'une force d'évocation et d'intelligence singulière', zoals Lucien Febvre heeft opgemerkt.³ Wat er in opvalt, en enigszins verwondert, is de nadruk die wordt gelegd op de excentriciteit, in letterlijke zin, van deze gewesten. Daar is meteen al, in het opschrift, het motto voor wat volgt: 'Noord-Nederland in alle opzichten afgelegen streken'. Even verder, in de tekst, wat gematigder: deze landen 'droegen in bijna elk opzicht het karakter van een buitenkant'.⁴ En dan ook nog: Holland was in andermans ogen een armzalig landje. Er was geen schitterende ridderschap, er waren geen steden van allure, geen middelpunten van beschaving. Jazeker, maar toch...

Nu had Huizinga dat thema van de bijzondere afgelegenheid van deze landstreken ten opzichte van het kerngebied van de Westeuropese beschaving een kleine twintig jaren eerder ook al laten horen in zijn studiën over de opkomst van Haarlem.⁵ Hij had er aan toegevoegd: 'Geldt die factor voor geheel Noord-Nederland, in den ouderen tijd geldt hij voor Holland in het bijzonder' – en daarmee kan hij toen degenen die, Sam Muller ten spijt,⁶ nog

altijd geneigd waren Hollands latere voorrang zeer ver terug te projecteren een heilzame schok hebben gegeven. Dat gold dus 'in den ouden tijd'. Wanneer Huizinga het nu ook nog voor de late 15e eeuw heeft laten opgaan en Holland heeft voorgesteld als toch wel een *backwater* 'in bijna elk opzicht', dan was dat misschien mede om aan Erasmus' uitvliegen naar betere oorden een passende achtergrond van knus provincialisme te geven. Maar laat men niet vergeten dat hij weinig later, in 1925, met blijkbaar instemming heeft vermeld dat de uitnemende kunsthistoricus Max Friedländer een tegenstelling tussen het weelderige, zwierige Vlaanderen en het ingetogen, kleinburgerlijke Holland als 'leeres Gerede', voze praat, had afgedaan.⁷

Huizinga heeft bij andere gelegenheden dan ook wel andere klemtonen geplaatst, en hij heeft eens, lang vóór hij aan Erasmus toekwam, het voornemen gekoesterd de 15e-eeuwse wortels van Hollands 17e-eeuwse cultuurbloei bloot te leggen.⁸ Ook in zijn *Erasmus* heeft hij niet nagelaten eraan te herinneren dat vanuit deze Noordnederlandse gewesten machtige geestelijke bewegingen zich over een brede strook van het Westeuropese vasteland hebben verbreid: de moderne devotie, vanuit de IJsselsteden, en (maar even aangeduid) de observantie van de grote bedelorden, van Holland uit. In dit opzicht tenminste kan van een achterhoek kwalijk worden gesproken; ten aanzien van verkeer en handel al evenmin, hoe verwijderd van de centra van Bourgondische macht en cultuur (onder normale omstandigheden voor boden uit Den Haag, of zelfs uit Haarlem, toch maar nauwelijks twee dagreizen) Holland ook mag zijn geweest. Ik zal proberen iets van de betekenis van dit ongetwijfeld veelszins buitenissige land in, en al vóór, Erasmus' tijd te doen uitkomen, weer in een aaneenrijging van opmerkingen. Daarbij zal ik vaak het voetspoor van Huizinga kunnen volgen.

Op een historische landkaart lijkt het 15e-eeuwse Holland – zeker wanneer West-Friesland in het noorden en, zoals veelal, Zeeland in het zuiden er bij worden gerekend – een tamelijk uitgestrekt gebied. Maar de schijn bedriegt. Een hertogelijke ordonnantie uit 1462 spreekt over Holland en West-Friesland als 'pays ... qui sont petis et en iceulx a beaucoup de terres inutiles et peu prouffitables'.⁹ Niet ten onrechte. Duinen en nog maar ten dele ontgonnen moerassen namen veel van het territoir in beslag, en dan was er vooral veel water: grote meren en diep in het land dringende inhammen van de zee. De alomtegenwoordigheid van water en van zee was, naast de volstreekte vlakheid van het landschap, wat op vreemdelingen de meeste indruk maakte. De zee was er de grote vijand (nog niet lang geleden was achter Dordrecht veel land door

het water verzwolgen), maar de zee was vooral ook de grote vriend van de mensen die er woonden. Alle steden hadden er op de een of andere manier verbinding mee, en de zee zorgde voor verkeer, bedrijvigheid en welvaart. Het zijn rijke lieden, merkte omstreeks 1450 de Franse wapenkoning Berry over de Hollanders op (herauten zagen uit hoofde van hun beroep veel van de wereld), het zijn rijke lieden wegens de menigte van koopwaren die van overal, over zee en over land, tot hen komen. Er is een overvloed van schepen en er zijn vele goede steden.¹⁰

Heel bescheiden steden, zegt Huizinga, waarvan geen zich ook maar in de verte kon meten met Gent, Brugge, Rijsel, Antwerpen of Brussel. Dat is zeer waar, maar niets bijzonders. Er waren ten noorden van de Alpen maar heel weinig steden die deze vergelijking konden doorstaan.¹¹ Van die in Holland werd de schoonheid (waarmee niet properheid wordt bedoeld, al kreeg die ook wel eens een pluim) door buitenlandse bezoekers hooglijk geroemd. De chroniqueur Georges Chastellain meldt dat een brand te Dordrecht in 1457 daar ook de mooiste straat van heel de christenheid verwoestte, maar de rijke inwoners herbouwden de stad fraaier nog dan voorheen.¹² Zeker, geen van de stadhuizen, ook het statige van Middelburg niet, vertoonde de uitbundige pracht van sommige in Vlaanderen of Brabant. Maar de grote stadskerken die in de 15e eeuw zijn gebouwd en die wij nog over hebben dragen wel duidelijk een eigen karakter, dat hen onderscheidt zowel van de kerken in het zuiden als van die in het Hanze-gebied. En zij getuigen van kerkseheid niet alleen, en mogelijk van sobere smaak, maar ook van de rijkdom die tijdgenoten zo heeft getroffen.

Een zekere algemeen verbreide welstand (althans vóór de laatste decennien van de eeuw) treedt ook aan den dag in de vele fundaties van kapelanieën en gasthuizen, en nog meer in de menigte van kloosterstichtingen onder de drang van de nieuwe vroomheidsbeweging: huizen van augustijner regulieren (Steyn, waar Erasmus is ingetreden, is van 1419) en regularissen, van franciscaner tertiariissen... Ik heb vroeger eens uitgerekend dat van de ongeveer 180 kloosters die er in 1475 in Holland bestonden, ongeveer 140 (soms vrij bescheidene weliswaar) uit de voorafgaande driekwart eeuw dateren, terwijl nog een aanzienlijk aantal van de overige uit het laatste kwart van de 14e eeuw dagtekent.¹³

Stichtingen van altaarprebenden zijn een algemene laat-middel-eeuwse uiting van vroomheid, zoals kan blijken uit al die kapellen – van families, gilden of broederschappen – die overal de kerkgebouwen deden uitdijen (en dikwijls was het niet nodig aparte kapellen op te trekken, of waren die niet van buiten zichtbaar, zoals de meeste chantry chapels in Engeland). Maar een kloosteraan-

was in zo late tijd zoals die in Holland, was, Europees gezien, fenomenaal en ongeëvenaard. In Zeeland was de groei al veel minder, en ook Vlaanderen en Brabant lijken geen zuivere parallellen te bieden. Van het te elfder ure inlopen van een achterstand kan toch niet worden gesproken, want het ging nu om nieuwe vormen van oude waarden. Het verschijnsel hield veeleer verband met de eveneens uitzonderlijke, en uitzonderlijk late, proliferatie van de steden in het land.

Geen daarvan, heeft Huizinga dus geschreven, die ook maar enigszins kon worden vergeleken met Gent of Brugge of Antwerpen, maar er waren wel tal van kleine steden. Erasmus memoreert dat ook: nergens waren in een streek van overeenkomstige oppervlakte zoveel bijeen, 'mediocri quidem magnitudine'.¹⁴ Er waren toch zes of zeven met tegen de 10.000, of meer dan 10.000, inwoners, en die waren voor de toenmalige begrippen redelijk groot. Het opmerkelijke was toch de talrijkheid van die steden. Voor Statenvergaderingen in 1477 werden er bijvoorbeeld 50 opgeroepen: 34 uit Holland en 16 uit Zeeland. De beide graafschappen waren zelfs de meest geurbaniseerde van alle Nederlandse gewesten. Kort na 1500 waren zij de enige van de Bourgondische landen waar, ondanks de metropolen in het zuiden, misschien meer dan de helft van de bevolking in steden woonde.¹⁵

Zouden, gezien vanuit de welige zuidelijker streken en vanuit het hertogelijke hof, Holland en Zeeland alleen maar 'een armzalig landje van boeren en schippers' zijn geweest? Huizinga had in een vroegere studie, *Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef*,¹⁶ ook andere geluiden laten horen en bewonderende uitspraken van tijdgenoten aangehaald. Zoals deze, uit een lange rede die de Bourgondische gezant Jean Jouffroy, bisschop van Atrecht, in 1459 voor paus Pius II heeft gehouden: 'Volken die floreren door hun rijkdommen, hun groot getal, door de schoonheid en menigte hunner steden, vooral door de verwonderlijke uitrusting van hun vloot, en die in land- en zeevaart niet te verachten zijn'.¹⁷ En hij had zijn citaten besloten met: 'Waarlijk, wij kunnen tevreden zijn.'

Behalve de schoonheid en de menigte hunner steden en hun groot getal, had de Bourgondische bisschop van de 'Hollandrini' dus geprezen 'de verwonderlijke uitrusting van hun vloot (*mirabili classis apparatu*)'. Huizinga had in zijn *Voorgeschiedenis*, als commentaar op deze en dergelijke toespelingen op maritieme kracht dan ook geschreven: 'De scheepsmacht van Holland en Zeeland is reeds een factor in de politiek van West-Europa'.¹⁸ In zijn *Erasmus* is hij er zeker niet aan voorbijgegaan, tenminste niet aan de scheepvaart die opkwam, maar dat zou iets zijn geweest wat in het verborgene bloeide en 'niet van een aard om de oogen der chris-

tenheid op dat land te vestigen'.¹⁹ Als er toch iets in Holland en Zeeland was wat voor de tijdgenoten niet verborgen is gebleven, waar zij herhaaldelijk en met ontzag van hebben gewaagd, dan was het de grote menigte van sterke schepen die daar thuishoorden, want opgekomen was de scheepvaart er al lang. In veelheid van schepen, verkondigde Jean Jouffroy, overtreffen de Hollanders de Engelsen en de Fransen.²⁰ Misschien was dat ook wel zo. In ieder geval zijn de Hollanders en Zeeuwen, naar berekeningen van een Hanze-historicus, al in de tweede helft van de 15e eeuw in dit opzicht de meerderen geweest van de Duitse Hanze (die zij trouwens ter zee hebben overwonnen),²¹ en inderdaad is deze scheepsmacht gedurende de Honderdjarige Oorlog een factor in de politiek geweest, zowel van de koning van Frankrijk als die van Engeland. Niet zozeer vanwege haar gevechtskracht – want de zeegraafschappen zijn bij dit grote conflict maar enkele malen rechtstreeks betrokken geweest – als wel wegens haar niet te versmaden transportmogelijkheden. (Overigens: tussen oorlogsmarine en handelsmarine, alsook tussen koopvaart, kaapvaart en oorlogsvaart waren de grenzen vloeiend.) Engelse legers hadden moeilijk naar Frankrijk kunnen worden overgebracht zonder deze schepen, want Engeland zelf had daarvoor nooit genoeg. Dat was niet de geringste reden geweest waarom Filips de Goede de grafelijkheid van Holland en Zeeland zo op prijs had gesteld. Toen Lodewijk XI van Frankrijk in de jaren '60 een inval in Engeland overwoog, rekende hij met de vaartuigen uit Holland en Zeeland die zijn oom van Bourgondië hem zou kunnen verschaffen. En in 1470, in 1471 opnieuw, heeft hij de Engelse koning voor zijn anti-Bourgondische plannen trachten te winnen door hem het bezit van deze landen in het vooruitzicht te stellen.

Dan had Jean Jouffroy nog gesproken van 'volken die floreren door hun rijkdommen'. Dit had in 1459 zo kunnen worden verkondigd; veertig of vijftig jaren later was de toestand niet zo florissant meer. De enquêtes van 1494 en 1514²² – al waren die natuurlijk in mineur gesteld om de belastingaanslag zo laag mogelijk te houden – laten daarover toch geen twijfel bestaan. Met weemoed herdacht men in 1494 'de tijden van hertoge Karel', toen een soortgelijk onderzoek was ingesteld en alles zoveel beter was geweest. In en vóór 1477 (het jaar van de dood van Karel de Stoute) was ook wel geklaagd over oorlogen en zware lasten, maar toen had het toch niet onredelijk geschenen Holland en Zeeland, en nog niet eens in hun geheel, in de laatste grote bede van de hertog, die van 1473, even hoog aan te slaan als Vlaanderen, en hoger dan Brabant of welk ander gewest ook: voor 127.000 kronen van 48 groten Vlaams jaarlijks, of wel voor ruim een vierde van het totale bedrag van 500.000 kronen dat van de landen van herwaarts over

werd gevraagd.²³ Ook tevoren, van het begin af, had Holland alleen al een zeer belangrijke bijdrage geleverd tot de hertogelijke inkomsten, zowel de gewone (uit de domeinen) als de buitengewone (uit de beden).²⁴

In het Bourgondische bestel was het financiële gewicht van de noordelijke graafschappen onmiskenbaar. En geenszins waren zij in deze samenhang passieve objecten van uitbuiting. Zij waren, dat wil zeggen hun Raad en hun Staten waren, actieve deelgenoten in het gemenebest dat zich onder de hertogen begon te vormen. In politiek opzicht telden zij daar wel degelijk mee, niet alleen vanwege hun vloot, en waren zij allerm minst marginaal. Het wil niet zoveel zeggen dat ten tijde van Filips de Goede in de hertogelijke hofhouding, vol Bourgondiërs en Picarden, of ook Brabanders, maar zelden een Hollandse of Zeeuwse edelman of -knaap wordt aangetroffen, even zelden trouwens als een Vlaming of een Waal uit Henegouwen of het Naamse.²⁵ Belangrijker is dat het Bourgondische expansiestreven in de richting van het Sticht van Utrecht en de Friese landen niet alleen de Hollandse grafelijke traditie volgde, maar goeddeels door de eigentijdse Hollanders was geïnspireerd. Terloops mag worden aangetekend dat de hertogen uit Holland hun voornaamste historische aanspraak op een koningstitel hebben betrokken: die van Friesland.²⁶ En dan is niet te vergeten dat de bijeenkomst te Brugge in 1464, die als de eerste vergadering van de Staten-Generaal wordt beschouwd, indirect uit het initiatief van de Hollands-Zeeuwse Staten is voortgekomen,²⁷ en dat deze Staten in de crisis van 1477, na de val van Karel de Stoute, volgaarne en met effect hebben meegewerkt aan het in stand houden van de dynastieke gemeenschap die een Nederlandse was geworden.²⁸

Maar om tot geldzaken terug te keren: die welvaart waarvan Jean Jouffroy nog met vertrouwen had kunnen reppen – die het ook Karel de Stoute mogelijk had gemaakt, tien jaren later, in Den Haag afgevaardigden uit Friesland uit te nodigen eens om zich heen te kijken om te zien hoe goed een land het kon hebben onder Bourgondisch bewind²⁹ – die welvaart was sedertdien dus teruggelopen, en wel, lijkt het, in sterkere mate dan algemene schommelingen in de Westeuropese conjunctuur zouden doen verwachten. Het vraagstuk van Hollands welvaren, en dat van de andere Nederlanden, in de 15e eeuw heeft antwoorden ontvangen die niet anders dan gevarieerd konden zijn.³⁰ Er moet onderscheid worden gemaakt tussen verschillende takken van bedrijf, en dan weer naar tijd en naar plaats, en tussen de verschillende klassen van de bevolking. In Holland lijkt een economische depressie, vooral ook tengevolge van oorlogshandelingen, die omstreeks 1440 een dieptepunt had bereikt, al vóór het midden van de eeuw

te zijn overwonnen. In de 'tijden van hertoge Karel' bloeide het land weer volop. Een diepe inzinking volgde daarna, zoals overal in de Nederlanden, weer veroorzaakt door oorlog en binnenlands tumult. Dat deze malaise, waarin Erasmus' jongelingsjaren vielen, een crisis in de geschiedenis van de Lage Landen weerspiegelt is evident. Dat deze crisis ook als een cesuur zou moeten worden opgevat, blijkt toch niet. In 1977, toen de ondergang van Karel de Stoute, toen 500 jaren geleden, werd herdacht en de gevolgen ervan werden belicht, is dat woord 'crisis' herhaaldelijk gevallen in een colloquium te Nancy.³¹ Daar is wel gebleken dat deze term alleen maar geldigheid kan hebben in de zin van 'tijdelijk bijzonder moeilijke omstandigheden', niet in die van 'omslag'. Op sociaal, economisch, kerkelijk, cultureel, kortom op bijna elk terrein van het historische leven, was wel vaak een schok of een onderbreking te constateren, maar nergens buiten het politieke of dynastieke een wending. Continuïteit overal, dat was de slotsom. En in institutioneel of constitutioneel opzicht kan het oordeel niet veel anders luiden, al was hier de schok bijzonder groot.³²

Waar in het economische en sociale bestel van Holland eventueel een cesuur zou zijn te ontdekken, is in de 14e eeuw, met name in de tweede helft daarvan, zoals Huub Jansen in zijn oratie heeft doen uitkomen. Cesuur, insnijding, is toch ook hier niet het juiste woord. Het gaat om een geleidelijke, zij het vrij snelle, ontwikkeling: de verschuiving van het economische zwaartepunt van het platteland naar de steden. Enerzijds teistering van de boerenbevolking door krijgsgeweld en door grote overstromingen, en vlucht naar de steden; anderzijds merkwaardig vlugge groei van handel en nijverheid, waarmee gepaard ging de opkomst van steden die de immigratie uit het platteland konden opvangen. Daar vormde zich ook de rijkdom die de vele religieuze stichtingen heeft mogelijk gemaakt. Deze evolutie is niet lang geleden nog eens duidelijk in het licht gesteld en concreet gestaafd³³: toen, dus in de loop van de 14e eeuw, heeft zich het economische patroon gevormd dat in de 16e en 17e eeuw zijn vruchten zou afwerpen, en dat door de rampspoed van het einde van de 15e eeuw niet wezenlijk is gewijzigd of verstoord. Rampzalig zijn de oorlogen en woelingen na hertog Karels einde voor Holland en Zeeland jarenlang geweest, niet minder dan voor Vlaanderen of Brabant, juist omdat zij *niet* in een uithoek lagen. Hun welzijn was in hoge mate van vrij handelsverkeer afhankelijk. Niet alleen ter wille van hun scheepvaart en visserij en van de afzet van hun produkten hadden zij vrede nodig: wol voor de weverijen, graan voor de brouwerijen en ook veel hout voor de werven moest van buiten worden aangevoerd. Maar zodra er soelaas kwam, konden zij zich ook vrij spoedig herstellen.

De groeiende betekenis en waarde van Holland in de 14e eeuw blijken ook uit de verblijfplaatsen van zijn landsheren. In de eerste helft van die eeuw waren dat de Avesnes geweest, Henegouwers, die ook doorgaans in Henegouwen zijn gebleven. Henegouwen was een groot en mooi land: de Belgische provincie van die naam vertegenwoordigt maar de helft ervan. Daar waren de Avesnes thuis, daar hadden zij aanspraak in hun eigen taal en daar konden zij zich naar hartelust overgeven aan hun ridderlijke genoe-gens. 'O, laat onze graaf toch niet altijd naar *Hanonia floribus speciosa* kijken', schreef omstreeks 1323 de Egmondse kroniekschrij-ver die men als Willelmus Procurator kent, 'maar laat hij toch eens overkomen naar zijn *Hollandia fructuosa*',³⁴ waarbij de chroni-queur, evenmin als aan bloemen in letterlijke zin, alleen aan agra-rische vruchtbaarheid zal hebben gedacht.

Welnu, wat ziet men? Willem III en Willem IV lijken inderdaad op den duur vaker naar Holland te zijn gegaan. Hun opvolgers, de Wittelsbachs, die in mentaliteit niet zoveel van hen zullen hebben verschild, die net zulke Europese figuren waren als zij, net zulke sterren aan het firmament van de kosmopolitische ridderwereld, die Beierse vorsten hebben hun hoofdzetel in Holland, in het hof van Den Haag, gevestigd en Henegouwen duidelijk als van min-der belang beschouwd.³⁵ Want uit Holland betrokken zij hun meeste inkomsten, daar was mobiel kapitaal waarop zij in voorko-mende gevallen beroep konden doen,³⁶ en zij hebben beseft dat daar het centrum was van hun macht. Het blijkt ook dat bij opvol-gingsgeschillen – tussen Margaretha van Beieren en Willem V in het midden van de 14e eeuw, tussen Jacoba en Jan van Beieren in het begin van de 15e – Holland veel meer dan Henegouwen inzet van de strijd is geweest. En welk een moeite heeft Filips de Goede zich niet getroost, in en na 1425, om in het bezit van juist Holland te komen? Hij heeft daarvoor de oorlog in Frankrijk jarenlang op zijn beloop gelaten.

Het is tekenend dat de Beierse hertogstitel die de Wittelsbachs voerden door het publiek in het buitenland soms op Holland werd betrokken: 'le conte de Hainault, duc de Hollande', 'la noble du-chesse de Hollande et contesse de Henaut'.³⁷ Uit dit woordge-bruik, op zich zelf niet meer dan curieus, spreekt toch wel een ze-ker prestige van het land. Zulk een aanzien, dat bij een onbeteke-nend boerenlandje niet goed past, blijkt ook wel later, en op an-dere wijze. Toen in 1464 (eigenlijk al in 1457) te Rijsel een groe-pering van dominicanen-observanten werd gevormd die 67 kloos-ters van Parijs tot in Finland zou komen te omvatten, heette die, naar het land waar de hervorming begonnen was, de *Congregatio Hollandica* of *Hollandiae*.³⁸ *Hollandia* was ook de naam die in 1435 de universiteit van Leuven gaf aan een organisatie van stu-

denten en docenten, niet alleen uit het bisdom Utrecht, maar uit geheel Noord-Europa, de Britse eilanden inbegrepen.³⁹

Wanneer te Leuven deze naam is gekozen, was dat niet slechts omdat er voor dit doel uit de Bourgondische landen, naast *Flan-dria* en *Brabantia*, geen andere goed kon dienen. Inderdaad be-zochten vrij velen uit Holland en Zeeland de universiteit, vol-doende althans om de Staten van deze gewesten te nopen in hun Groot Privilege van 1477 een artikel aan hen te wijden.⁴⁰ Dat het in die graafschappen met de literaire cultuur (en met de muzikale waarschijnlijk evenmin) niet slecht gesteld was, is al uit Erasmus' ervaringen in zijn klooster buiten Gouda op te maken, die vooral de latiniteit betroffen. Voor wat geletterdheid in het algemeen aangaat, heeft hij zelf, na al ver te hebben rondgezworven en -ge-keken, aan zijn geboorteland, ondanks geschamper bijwijlen over boeotisme aldaar, een toch wel benijdenswaardig getuig-schrift verstrekt: 'Nergens vindt men een zo groot aantal behoorlijk ont-wikkelde lieden', al zijn uitschieters onder hen vrij zeldzaam (zo-als overal).⁴¹ Onderwijs op laag of middelbaar niveau was in Hol-land redelijk, alfabetisme was er tamelijk algemeen,⁴² de rederij-kerij ontloek er, kloosterscriptoria, en ook vrij vroeg boekdruk-kers waren er werkzaam en het uit Italië overgewaaide huma-nisme heeft er weerklank gevonden. In kleine, zeer kleine, kring, maar het is altijd en overal een elitaire aangelegenheid geweest. Het was zo een humanist, Erasmus' vriend Cornelius Aurelius, die voor de drukpers de Hollandse vaderlandse geschiedenis heeft geboekstaafd in de zo geheten *Divisiechroniek*, te Leiden in 1517 uitgekomen, en daarmee in wijde omtrek, zeker in Friesland, in-druk heeft gemaakt. Zulk een voor de moderne communicatieme-thode bestemde 'kroniek' was voor Brabant al eerder verschenen en zou voor Vlaanderen weldra volgen (met de reclame-toevoeg-sels: 'alder-excellenste' en 'excellente').

En wat leert de kunstgeschiedenis? Het is dikwijls een hache-lijke zaak, uit bewaard gebleven kunstwerken algemene conclu-sies te trekken die geldig zijn voor de tijd van hun ontstaan. Zeker als het de Noordelijke Nederlanden betreft, waar zo veel uit de voornaamste sector van de kunsten, de kerkelijke, verloren is ge-gaan. Wat uit Holland, behalve enkele bouwwerken, is overgeble-ven, zijn relictien van schilder- en boekverluchtungskunst, met enig beeldsnijderswerk en een paar sculpturale kleinigheden die de iconoclasten zijn ontgaan. Van wat beeldhouwers overigens kun-nen hebben voortgebracht, van wat vóór de 16e eeuw glazeniers en goudsmeden hebben gewrocht, en waarover in de archieven vrij wat is te vinden, is bijna niets meer te zien.

Een onmiskenbaar feit is toch – en Huizinga heeft niet verzuimd het te vermelden – dat heel wat Hollandse kunstenaars, evenals

Erasmus, het vaderland hebben verlaten, onweerstaanbaar aangetrokken door de 'grote brandpunten van wereldlijke en kerkelijke cultuur', dat wil zeggen door de Brabantse en Vlaamse grote steden en door het hof van de Bourgondische vorsten, waar en bij wie veel meer te beleven en te verdienen viel dan thuis. Claus (of Claes) Sluter, de beeldhouwer, die via Brussel in dienst van hertog Filips de Stoute naar Dijon is gegaan, is een van de eersten geweest, in tijd en naar statuut.

Het waren vooral schilders die uittrokken (en die de aandacht hebben gehad): Dieric Bouts, Gerard David en zo nog wel anderen.⁴³ Als dit van provincialisme in het thuisland getuigt – en dat doet het natuurlijk in zekere zin – dan was het een provincialisme waarin bijna heel Europa deelde. Nergens buiten Italië was toen een cultureel 'brandpunt' van met het Zuidnederlandse vergelijkbare intensiteit te vinden.⁴⁴ Daar was voor veel kunstenaars het beloofde land. Zij trokken er in drommen heen om zich te scholen of zich te vestigen. Verreweg de meeste schilders die in Brugge of Gent, Leuven of Antwerpen werkzaam zijn geweest, kwamen van elders: uit de andere Nederlandse gewesten, ook de Waalse, uit het Rijnland tot hoogop (Memlinc kwam uit het Mainland), of van nog verder. Daarbij is te bedenken dat zij in het land van herkomst allicht hun eerste vorming hadden ontvangen. Wanneer, om met de al genoemde Friedländer te spreken, Holland 'nachweislich einen starken Einschlag in das Gewebe der südniederländische Kunst' heeft geleverd,⁴⁵ pleit dit niet tegen, maar vóór de artistieke 'standing' van dit gewest.

En dan is te letten op wie daar zijn gebleven en die er waardering en goed emplot hebben gevonden: Geertgen tot Sint Jans, Aelbert van Ouwater, en zovelen die men alleen kent als de 'meesters' van dit of van dat. Toen Erasmus leefde, en daarna, lagen de verhoudingen duidelijk anders. Het vorstelijke mecenaat had jarenlang verstek moeten laten gaan wegens de troebele tijden en was pas met de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk weer goed op gang gekomen. Maar ondanks de attractie van het hof en van Antwerpen, waar voor export kon worden gewerkt (kunstwaar was ook handelswaar), bleven de mensen die toen in Holland tot schilder werden opgeleid doorgaans ter plaatse, ook al hadden zij soms verre studiereizen ondernomen. Het zijn er te veel om op te noemen. Lucas van Leyden en Jan van Scorel zijn er de bekendsten van.

Dit zijn dan een paar waarnemingen en beschouwingen die niet goed stroken met de notie van een bijzondere afgelegenheid, in welke zin dan ook, van Holland ten tijde van Erasmus' jeugd.

Noten

1. H.P.H. Jansen, *Hollands voorsprong*, Leiden 1976; A.G. Jongkees, 'La Hollande bourguignonne: son intérêt pour les ducs Valois', in: *Publication du Centre européen d'études burgondo-médianes*, XVIII (1977: Rencontres de Leyde, sept. 1976), p. 65-75.
2. J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem 1924, p. 1; in de *Verzamelde Werken*, waarnaar verder zal worden geciteerd (VW): VI, p. 5.
3. L. Febvre, 'L'Érasme d'Huizinga', in: *Au coeur religieux du XVIe siècle*, Paris 1957, p. 91.
4. In het kerkelijke kon dat karakter van een grensgebied blijken uit hun verenigd blijven, sinds hun late kerstening, onder één bisschop. Welbeschouwd was toch dat bisdom van Utrecht, dat kort na Erasmus' tijd inderdaad in zessen zou worden verknipt, nauwelijks groter, wat bewoond land betreft, (en ook niet losser georganiseerd) dan de aangrenzende diocesen van Luik en van Keulen.
5. VW, I, p. 204, p. 367 e.v.
6. S. Muller Fz., 'Het middelpunt in de geschiedenis der Nederlandsche gewesten' (1888), in: *Schetsen uit de Middeleeuwen*, Amsterdam 1900, p. 1-25. Antwoord op: P.L. Muller, 'Middeleeuwsch Nederland' (1885), in: P.J. Blok en S. Muller Fz. (red.), *Uit P.L.M.'s Verspreide Geschriften*, Leiden 1906, p. 131-193. Vgl. Jansen, *Hollands voorsprong*, p. 4.
7. VW, III, p. 494.
8. W.E. Krul, 'Huizinga en de taak der cultuurgeschiedenis', in: *Theoretische Geschiedenis*, XIII (1986), p. 168, noot 73. Op bescheiden voet is dit gebeurd in: *Nederland's beschaving in de 17de eeuw*, Haarlem 1941 (VW, II, p. 412 e.v.).
9. Uitgevaardigd door Karel, graaf van Charolais, 2 sept. 1462; gedrukt in mijn *Staat en Kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen*, Groningen 1942, p. 337 (bijl. XVII).
10. Gilles Le Bouvier, dit Berry, *Le livre de la description des pays*, (ed. G.T. Hamy) Paris 1908, p. 106 e.v.
11. Zie bijv.: E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1972, p. 199 e.v.
12. Georges Chastellain, *Chronique*, in: *Oeuvres*, (ed. Kervyn de Lettenhove) III, Bruxelles 1863, p. 321.
13. *Staat en Kerk*, p. 42 e.v. Van de 82 kloosters van tertiariissen in het bisdom Utrecht, alle nieuwe stichtingen, bevonden zich 53 in Holland: D. van Heel, *De Tertiariissen van het Utrechtsche Kapittel*, Utrecht 1939, p. 88 e.v. Vgl. E. de Moreau, *Histoire de l'Église en Belgique*, IV, Bruxelles 1949, p. 288 e.v.; R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie*, Utrecht 1954, p. 146 e.v. en *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, II, Utrecht 1957, p. 97 e.v.; E. Persoons, 'Oude en nieuwe vormen van religieus leven', in: *NAGN*, IV (Haarlem 1980), p. 396-404.
14. *Adagium Auris Batava*: Huizinga, *Erasmus*, p. 60 (VW, VI, p. 44).
15. In 1514 zou naar berekening van W.S. Unger, in: *De Economist*, LXII (1913), p. 745 e.v., gevolgd door J.A. van Houtte, *AGN*, IV (Utrecht-Antwerpen 1952), p. 226, 52% van de bevolking stedelijk zijn geweest.

Volgens A.M. van der Woude, in: *NAGN*, V (Haarlem 1980), p. 134 e.v.: 44%; naar W.P. Blockmans e.a., in: *NAGN*, IV, p. 44 e.v.: 45% (maar bezuiden IJ: 54%), tegen 36% in Vlaanderen en 31% in Brabant (weliswaar enkele decennia eerder). – Over 1477 zie het in noot 28 te vermelden werk onder redactie van W.P. Blockmans, p. 156, p. 160 noot 48, p. 164 en p. 194.

16. VW, II, (p. 145) p. 150 e.v. (het opstel dateert uit 1912).

17. 'Oratio ad Pium papam II.', in: *Chroniques relatives à l'hist. de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne (Textes latins)*, (ed. Ker-vyn de Lettenhove) Bruxelles 1876, p. 119.

18. VW, II, p. 151.

19. Erasmus, p. 3 (VW, VI, p. 6).

20. 'Oratio...', p. 130-131.

21. W. Vogel, 'Zur Grösse der europ. Handelsflotten im 15., 16. und 17. Jahrhundert', in: *Forschungen und Versuche zur Gesch. des Mittelalters und der Neuzeit: Festschrift Dietrich Schäfer*, Jena 1915, p. 268 e.v. Vgl. H.P.H. Jansen in de mede door hem geredigeerde *Maritieme geschiede-nis der Nederlanden*, I, Bussum 1976, p. 261 e.v. Ook voor het volgende mag misschien nog worden verwezen naar de verwijzingen in mijn 'Arme-ment et action d'une flotte de guerre' etc., in: *Publication du Centre euro-péen d'études bourguignonnes*, XXVI (1986), p. 71 e.v.

22. Uitgegeven door R. Fruin: *Enquete ende informatie upt stuck ... van den schiltaelen ... in den jaere MCCCCXCIII*, Leiden 1876; *Informacie up den staet ... van Hollant ende Vrieslant ... in den jaere MDXIV*, Leiden 1866.

23. *Actes des États Généraux des Anciens Pays-Bas*, (ed. J. Cuvelier e.a.), I, Bruxelles 1948, p. 205, e.v., p. 208.

24. Zie het overzicht der beden bij R. Vaughan, *Philip the Good*, Londen 1970, p. 262, en dat van de domaniale inkomsten bij M. Mollat, 'Recher-ches sur les finances des ducs Valois de Bourgogne', in: *Rev. Hist.*, CCXIX (1958), p. 313. In de algemene wapening van 1477 werden van de zeegraafschappen 6.000 van de 34.000 krijgslieden uit alle Bourgondische landen van herwaarts over verwacht: *Actes des États Généraux*, I, 278, p. 304.

25. W. Paravicini, 'Expansion et intégration: la noblesse des Pays-Bas à la cour de Philippe le Bon', in: *BMGN*, XCV (1980), p. 298-314. Onder de 62 ontvangers van het Gulden Vlies tijdens deze hertog, van wie 48 als in enige zin inheems kunnen gelden, komen twee Borselens en één Brede-rode voor, tegen bijv. twee Vlamingen: *Het Gulden Vlies/La Toison d'Or*, Brugge 1962, p. 35 e.v.

26. Huizinga, VW, II, p. 129 e.v., p. 196 e.v.; Y. Lacaze, 'Le rôle des tra-ditions dans la genèse d'un sentiment national au XVe siècle: la Bour-gogne de Philippe le Bon', in: *Biblioth. de l'École des Chartes*, CXXIX (1971), p. 351 e.v.; mijn *Het koninkrijk Friesland in de vijftiende eeuw*, Groningen enz. 1946, en 'Charles le Téméraire et la souveraineté', in: *BMGN*, XCV (1980), p. 329 e.v.

27. P.A. Meilink, 'Holland en het conflict tusschen Philips de Goede en zijn zoon van 1463/64', in: *BVGO*, 7.V (1934/35), p. 129-152; 7.VI (1935), p. 49-66; *Actes des États Généraux*, I, p. 54 e.v., p. 61 e.v.; C. van

de Kieft, 'De Staten-Generaal in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijd-vak', in: *500 Jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, Assen 1964, p. 5; R. Wellens, *Les États généraux des Pays-Bas, des origines à la fin du règne de Philippe le Beau, 1464-1506*, Heule 1974 (Standen en Landen, LXIV), p. 103 e.v.

28. Vgl. mijn 'Particularisme hors de pair? À propos de la genèse du Grand Privilège hollandais du 14 mars 1477', in: *Publication du Centre eu-ro-péen d'études burgondo-médianes*, XXII (1982), p. 29-38, en opmerkin-gen in: W.P. Blockmans (red.), *Le privilège général et les privilèges régio-naux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas: 1477: Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, Kortrijk-Heule 1985 (Standen en Landen, LXXX), p. 145-234 (166). De late gang van gedeputeerden uit Holland naar de generale Statenvergade-ring te Gent had wel iets met afgelegenheid van het land te maken, maar alleen in de toen gegeven context: aldaar, p. 153, p. 156.

29. Rijsel, Arch.dép.du Nord, B 1454 (no.22.208); G.F. thoe Schwart-zenberg en Hohenlansberg, *Groot placaat en charter-boek van Vriesland*, I, Leeuwarden 1768, p. 626 e.v.

30. Bij het volgende: T.S. Jansma, 'Het oproer te Rotterdam (1439), een tijdverschijnsel', in: *TvG*, LIII (1938), p. 337-365, en in: *Tekst en uitleg*, Den Haag 1974, p. 92-119; idem, *Het vraagstuk van Hollands welvaren tij-dens hertog Philips van Bourgondië*, Groningen enz. 1950 (ook in: *Eco-nomisch-historische herdrukken*, 's-Gravenhage 1964, p. 55-74); R. van Uytven, 'La Flandre et le Brabant, "terres de promission" sous les ducs de Bourgogne?', in: *Revue du Nord*, XLIII (1961), p. 281-317; 'Politiek en economie: de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden', in: *RBPH*, LIII (1975), p. 1097-1149; 'Crisis als cesuur', in *NAGN*, V, p. 420-435; W. Jappe Alberts, H.P.H. Jansen, J.F. Niermeyer, *Welvaart in wording*, Den Haag 1977²; L. Noordegraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland, 1450-1650*, Bergen N.-H. 1985, inz. de 'uitkomsten': p. 169 e.v.

31. *Cinq-centième anniversaire de la bataille de Nancy, 1477: Actes du col-loque ... de Nancy, 1977*, Nancy 1979 (*Annales de l'Est*, mémoire no. 62). Hieruit zijn bijzonderlijk de uiteenzettingen van H. Dubois te releveren, hoewel die niet in de eerste plaats de Nederlanden betreffen.

32. Zie de in noot 28 genoemde publikatie over de privileges van 1477.

33. D.E.H. de Boer, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikke-lingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ±1345 en ±1415*, Lei-den 1978, p. 338.

34. *Willelmi ... procuratoris Egmondensis chronicon*, (ed. C. Pijnacker) Hordijk, Amsterdam 1904, p. 132; bij J. Gessler en J.F. Niermeyer, *Flori-legium chronicorum Neerlandicorum*, 's-Gravenhage 1948, p. 219.

35. Th. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Hol-land en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis*, 's-Gravenhage 1908, p. 169, p. 208 en *passim*.

36. Vgl. J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Willem Eggert, c.1360-1417. Een Amster-dams koopman in grafelijke dienst', in: *Hollandse Studiën*, XII (1982), p. 39-72.

37. *La chronique du bon duc Loys de Bourbon*, (ed. A.M. Chazaud) Pa-

ris 1876, p. 188, p. 268; Christine de Pisan, *La Cité des Dames*, geciteerd door S. Solente in haar uitgave van het *Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V*, I, Paris 1936, p. xxi. – Het is een ander geval wanneer in de meer nabije omgeving over de graaf van hertogelijke rang als 'hertogh van Hollant' werd gesproken.

38. A. de Meyer, *La Congrégation de Hollande, ou la réforme dominicaine en territoire bourguignon, 1465-1515*, Liège s.a., p. xxxiii, p. xlv e.v.

39. L. van der Essen, 'Les nations estudiantines à l'ancienne université de Louvain', in: *Bulletin de la Comm. roy. d'Histoire*, LXXXIX (1925), p. 237 e.v.; P. Kibre, *The Nations in the Mediaeval Universities*, Cambridge Mass., 1948, p. 180; J. Wils, *Les étudiants des régions comprises dans la nation germanique à l'université de Louvain*, 2 dln., Leuven 1909, I, p. 4-5.

40. Art. 14 (gedrukt in de in noot 28 vermelde publikatie, p. 222). Vgl. E. Reusens, *Matricule de l'Univ. de Louvain*, I, Bruxelles 1903; J. Wils, *Matricule de l'Univ. de Louvain*, II, 1453-1485, Brussel 1946.

41. *Auris Batava*, vgl. noot 14.

42. Over het onderwijs (niet alleen in Holland): R.R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, Utrecht 1954, en *Kerkgeschiedenis* (noot 13), II, p. 176 e.v.; P.N.M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland*, Utrecht 1955; M.A. Nauwelaerts, 'Scholen en onderwijs', in: *NAGN*, IV, p. 366-371. Een algemeen verbreide leeskunde lijkt in 1452 verondersteld bij de propagandamethoden van de Gentse opstandelingen, die in Holland 'in den lande ende steden' brieven lieten 'stroyen' om het volk rebellig te maken (waarbij men zich kan afvragen of dit blokdrukken zijn geweest): 'Holland en de Gentse oorlog van 1452-1453', in: *Handelingen van het Zeventiende Vlaamse Filologencongres* te Leuven in 1947, p. 64.

43. Behalve naar M. Friedländers *Die altniederländische Malerei*, 14 dln., Berlin-Leiden 1924-37, en E. Panofsky's *Early Netherlandish Painting*, Cambridge 1953, is hier in het bijzonder te verwijzen naar: G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, I, 's-Gravenhage 1936; de bijdragen van N. Beets aan: H.E. van Gelder en J. Duverger (red.), *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, I, Utrecht 1955³; en A. Châtelet, *Les Primitifs hollandais*, Paris 1980 en het *Schilderboek* (1605) van Carel van Mander. Voor Erasmus' tijd en daarna (niet alleen met betrekking op schilderwerk): de tentoonstellingspublikatie *Kunst voor de beeldenstorm (Noordnederlandse kunst 1525-1580)*, 's-Gravenhage 1986 (2 dln.).

44. Vgl. *NAGN*, IV, p. 372 e.v.; H. Schulte Nordholt, 'De Bourgondische cultuur', in: *AGN*, III (Utrecht-Antwerpen 1951), p. 374-406.

45. M. Friedländer, *Von (Van) Eyck bis Bruegel* (1916 e.v.), in de Phaidon-uitgave, Köln 1965, p. 6.

De problematiek van het clandestiene huwelijk in het middeleeuwse bisdom Utrecht

P. Bange / A.G. Weiler

Inleiding: het clandestiene huwelijk in het canoniek recht

Clandestiene huwelijken zijn verboden maar niet ongeldig. De paradox die door deze zin wordt uitgedrukt is er één waarmee de kerk gedurende de middeleeuwen, en nog geruime tijd daarna, heeft geworsteld. Vrijwel vanaf het begin van haar bestaan heeft de kerkelijke leiding clandestiene huwelijken, dat wil zeggen huwelijken die zonder medeweten en -werken van de kerk werden gesloten, verboden. Dat deze clandestiene huwelijken desondanks niet als ongeldig werden beschouwd, hangt samen met de toenmalige opvattingen over het huwelijk als zodanig. Alvorens hier nader op in te gaan is het zinvol eerst een definitie van het begrip huwelijk in de middeleeuwen te formuleren. Zowel de Latijnse termen *matrimonium*, *coniugium* als de term *nuptiae* kunnen vertaald worden met huwelijk, ofschoon het laatste woord in eerste instantie bruiloft betekent. Ook kan een onderscheid gemaakt worden tussen het *matrimonium initiatum*, *ratum* of *consummatum*. Deze termen worden niet alle eenduidig uitgelegd, maar over het algemeen kan gezegd worden dat het *matrimonium initiatum* zoveel betekent als *sponsalia*, verloving, de eerste stap in de richting van een huwelijk. Een *matrimonium ratum* is elk huwelijk dat (al dan niet legitiem) tussen christenen is gesloten. Het *matrimonium consummatum* tenslotte is het huwelijk dat door de *copula* of *coitus* is voltrokken.

Dat een clandestien huwelijk verboden is maar niet ongeldig, vindt zijn oorzaak vooral op het theologische vlak: ook het clandestiene huwelijk was een sacrament en kon als zodanig niet ongeldig verklaard worden. Het huwelijkssacrament is namelijk het enige sacrament dat de partners elkaar toedienen en waarbij dus strikt genomen de priester geen essentiële rol speelt. Daarom ook was het voor de kerk doorgaans moeilijk om effectieve maatregelen te nemen. Stond zij eenmaal voor voldongen feiten, dan was er – althans in haar ogen – niets meer aan te doen. Bovendien zou door de ongeldigverklaring van een clandestien huwelijk de trouwbelofte verbroken worden en ook dat was iets waaraan de kerk haar goedkeuring niet kon geven. Door clandestiene huwelijken geldig te achten kon in elk geval voorkomen worden, dat de

partners in doodzonde leefden, wat het geval zou zijn als zij de 'vrije liefde' bedreven; immers alle seksuele gemeenschap buiten het huwelijk behoorde tot de hoofdzonde der *luxuria*, onkuisheid.

Bezieet men nu eens wat een aantal middeleeuwse auteurs heeft gezegd ten aanzien van het clandestiene huwelijk. In de vroege middeleeuwen is het o.a. Jonas van Orléans († 844) die de (vele) clandestiene huwelijken veroordeelt, maar ze wel geldig verklaart. In zijn *De institutione laicali* beklaagt hij zich over het feit, dat de meeste huwelijken gesloten worden zonder religieuze ceremonie. Dat hij deze huwelijksluitingen wel als geldig beschouwt blijkt uit zijn gebruik van het woord *uxor* in deze tekst, dat echtgenote betekent.¹

Ook in de Pseudo-Isidorische Decretalen vindt men een tekst met soortgelijke strekking. Deze Decretalen zijn waarschijnlijk rond 850 ontstaan en bevatten o.a. echte en valse decretalen van pausen vanaf Clemens Romanus (ca. 90 n.Chr.) tot Gregorius II († 731). De tekst waar het hier om gaat zou afkomstig zijn van paus Evaristus (100 - ca. 107 n.Chr.): een huwelijk is niet wettig als niet door de voogd van de vrouw of haar ouders toestemming is verleend, als er geen kwestie is van een bruidsschat of priesterlijke inzegening, als er geen zogenaamde paranymphi bij aanwezig zijn en als de partners de kuisheid niet in acht hadden genomen.²

Dat het erg moeilijk was in de praktijk deze diverse voorschriften te doen gehoorzamen, blijkt uit het feit dat ook de wereldlijke overheid zich er soms mee bemoeide. Het *capitulare missorum generale* van 802 vermeldt bijvoorbeeld, dat eerst door bisschoppen, priesters en *seniores populi* onderzocht moet worden of de partners niet te nauw verwant zijn; is dat niet het geval dan moeten zij *cum benedictione* in de echt worden verbonden.³

Heel expliciet is Burchard van Worms († 1025): een clandestien huwelijk is een schending van het kerkelijk recht, maar de verbintenis zelf is niet immoreel. Wie een vrouw neemt, met haar niet *publice* de huwelijksluiting viert, niet de zegening van een priester ontvangt en geen bruidsschat geeft, die moet boete doen *tres quadragesimas per legitimas ferias*.⁴

Ook Ivo van Chartres (ca. 1040-1116) uit zich in een van zijn brieven over deze kwestie, waarbij hij Johannes Chrysostomus, Justinianus en paus Nicolaas (I) citeert. Alleen *consensus* is noodzakelijk voor een geldig huwelijk: *sponsalia sicut nuptiae consensu fiunt contrahentium*.⁵ Hugo van Sint-Victor († 1141) spreekt zich eveneens positief uit over de geldigheid van clandestiene huwelijken, maar keurt ze uiteraard evenmin goed.⁶

In het midden van de 12e eeuw wordt een en ander nog eens samengevat in het *Decretum Gratiani*. Met betrekking tot het (clandestiene) huwelijk vallen vier passages bijzonder op: 1. *Consensus*

Huwelijksvoltrekking door een geestelijke. Deel van een pagina uit het Decretum Gratiani. Bibliotheca Laurenziana, Florence. Ms. Faes 120, f.2682.

facit matrimonium, 2. *Non est inter eos matrimonium, quos non copulat commixtio sexuum*, 3. *Nuptiae publice celebrari debent* en 4. *Nullum sine dote fiat coniugium*. De eerste passage ontleent Gratianus aan de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla (ca. 570-636) en deze betekent dat de instemming van beide partners het huwelijk tot een geldige verbintenis maakt.⁷ De tweede passage betreft een vermeend citaat van Augustinus: pas de vleselijke gemeenschap tussen echtelieden voltooit het huwelijk; indien die niet plaatsvindt kan er niet van een huwelijk gesproken worden (een *matrimonium non consummatum* kon dan ook relatief gemakkelijk ontbonden worden).⁸ Ten derde is er het citaat uit de brief die paus Nicolaas I in 866 aan de Bulgaren stuurde: huwelijken moeten in het openbaar gevierd/gesloten worden.⁹ En tenslotte: geen huwelijk mag gesloten worden zonder bruidsschat.¹⁰ Deze tekst zou ontleend zijn aan een concilie van Arles. Volgens Friedberg echter betreft het hier Benedictus Levita *De dotibus et publicis nuptiis*.¹¹ Deze Benedictus zou diaken zijn geweest in Mainz en in opdracht van aartsbisschop Otgar († 847) een capitularia-verzameling hebben aangelegd. In werkelijkheid gaat het om grotendeels vervalst of onecht materiaal dat tot het complex der Isidorische vervalsingen behoort.

Met name het derde punt is van wezenlijk belang. Het eerste en voornaamste kenmerk van een clandestien huwelijk is immers dat het clandestien (*clam* = heimelijk) gesloten wordt, dus niet *publice*, in het openbaar. Dat wil overigens niet zeggen, dat er geen 'publiek' bij aanwezig kon zijn. De *consensus*, *coitus* en *dos* (bruidsschat) zullen doorgaans wel aanwezig zijn geweest.

Eveneens in het *Decretum* treft men, onder de titel *Clandestina coniugia fieri non debent* de bovengenoemde passage uit de Pseudo-Isidorische Decretalen aan, waar wordt aangegeven in welke gevallen er sprake is van een onwettig c.q. clandestien huwelijk.¹² Zoals boven al gezegd staat de kwestie van de openbaarheid centraal. Immers alleen wanneer de partners en/of ouders of voogden ruchtbaarheid gaven aan het voorgenomen huwelijk, kon de kerk er van tevoren op toezien dat er geen illegitieme verbintenissen werden aangegaan en dat er geen onoverkomenlijke bezwaren bestonden. Wat dit laatste betreft ging het met name om verboden verwantschapsgraden. Deze kwestie vindt men ook uitgebreid behandeld in het *Decretum Gratiani*.¹³ Het was overigens wel mogelijk in uitzonderingsgevallen dispensatie te verkrijgen, zoals uit diverse bronnen blijkt.

Iets later in de 12e eeuw is het paus Alexander III (1159-1181) die zich uit over deze kwestie: degenen die een geheim huwelijk zijn aangegaan, hebben een geldig huwelijk gesloten en hoeven dit dus niet noodzakelijk nog eens door de kerk te laten goedkeuren.

Deze tekst is opgenomen in de *Decretalen* van paus Gregorius IX (1227-1241).¹⁴

Voor al heel belangrijk is canon 51 van het vierde Lateraans concilie (1215), dat onder de leiding van paus Innocentius III stond. Het betreft hier immers een algemeen concilie, hetgeen betekent, dat de *canones* algemene geldigheid hebben, of althans zouden moeten hebben. De strekking van deze canon is als volgt: huwelijken moeten door priesters in de kerk worden afgekondigd (de zogenaamde *banna*) zodat van tevoren vastgesteld kan worden of er eventuele beletselen zijn; er moet een bepaalde termijn vastgesteld worden waarbinnen het voor anderen mogelijk is *impedimenta* aan te voeren. Vervolgens moet het huwelijk in het openbaar ten overstaan van een priester worden gesloten. Kinderen uit een clandestien huwelijk zijn onwettig, zelfs al waren de ouders er niet van op de hoogte dat ze een clandestien huwelijk sloten. Ook deze tekst vindt men bij de *Decretalen* van Gregorius IX, onder het hoofdje: *Innocentius III in concilio generali*.¹⁵ In latere teksten van het *Corpus Iuris Canonici* wordt geen melding meer gemaakt van clandestiene huwelijken.

Clandestiene huwelijken worden dus duidelijk telkens weer als probleem erkend en verboden, maar klaarblijkelijk worden ze voortdurend gesloten, getuige de herhaaldelijke vermelding van een en ander. Wel waren diverse sancties mogelijk en deze werden dan ook wel opgelegd. Zij varieerden van excommunicatie tot simpele geldboetes, ook voor medeplichtigen. Soms echter, en dat is tekenend voor de situatie, werden de bepalingen verzacht omdat de kerk zich niet in staat zag om de straffen uit te voeren, mede door het grote aantal clandestiene huwelijken dat werd gesloten. Dat dit aantal groot blijft zal waarschijnlijk mede een gevolg zijn van het feit dat er juist binnen de kerk nog zo weinig overeenstemming bestond aangaande de correcte vorm van huwelijks-sluiting.

Dat er nog in de 15e eeuw door canonisten over deze zaak werd nagedacht en geschreven kan een passage uit het *Parvum Gnotosolitos* van Arnold Geilhoven van Rotterdam († 1442) illustreren. Daarin zegt hij, dat huwelijken *publice non clandestine* gesloten moeten worden en dat de *banna* in de kerk moeten worden afgekondigd. De kinderen uit een dergelijk huwelijk zijn onwettig, tenzij naderhand deze verbintenis alsnog in het openbaar wordt bekrachtigd. Arnold verwijst hier overigens naar Johannes Andreae (ca. 1227-1348) *De sponsalibus et matrimonio*.¹⁶

De kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht inzake clandestiene huwelijken

Het toezicht op de naleving van de algemene kerkelijke wetgeving, in dit verband die van het vierde Lateraans concilie (1215), kwam toe aan de plaatselijke bisschop. De feitelijke uitoefening van de rechtspraak was echter afhankelijk van lokale regelingen, die van algemene regels konden afwijken. Hoe was de situatie in Utrecht?

Sinds de tweede helft van de 11e eeuw was de lagere geestelijke rechtsmacht (*justitia synodalis*) met de daarbij behorende inkomsten in handen van de proost-aartsdiaken van zijn domkerk.¹⁷ Sinds de opdeling van het diocees in aartsdiaconaten in de tweede helft van de 11e eeuw en het eerste kwart van de 12e eeuw traden ook de proosten-aartsdiakens van de andere Utrechtse kapittelkerken als geestelijke rechters in het eigen aartsdiaconaat op. Het betreft de proost van St.-Salvator (Oudmunster), van St.-Pieter, van St.-Jan en St.-Marie, alle te Utrecht, voorts die van Emmerik, Tiel (sinds 1315 te Arnhem), Deventer en Oldenzaal.

In de 13e eeuw werd de uitoefening van de bisschoppelijke rechtspraak in handen gelegd van de officiaal (eerste vermelding 1231). Ook de proosten-aartsdiakens gingen over tot een dergelijke aanstelling (eerste vermelding voor het aartsdiaconaat van de Dom 1258; voor Oudmunster 1299; de overige in de 14e eeuw). Met de toename van de bevolking nam ook de decentralisatie en bureaucratisering van de rechtspraak toe. De grote aartsdiaconaten, die vele parochies omvatten, zoals die van de Dom, van Oudmunster, St.-Jan en St.-Marie, werden gesplitst in dekenaten. De bisschop werd daar vertegenwoordigd door de *officialis foraneus* (eerste vermelding 1283), meestal *provisor* geheten, terwijl de officiaals van de aartsdiakens landdekens (*decanus ruralis*) aanstelden. Voor het aartsdiaconaat van de Dom zijn die landdekens overigens al rond 1200 te signaleren. Op het plaatselijke niveau waren dus aan het eind van de 13e eeuw twee functionarissen gezamenlijk met de toepassing van de lagere geestelijke jurisdictie belast. Onder hun bevoegdheid viel ook het 'in orde brengen' van de heimelijke huwelijken.

Vanaf de tijd van bisschop Jan II van Sierck (1291-1296) hebben de bisschoppen van Utrecht geprobeerd in het aartsdiaconaat van de Dom hun bevoegdheden ten opzichte van de domproost-aartsdiaken te vergroten.¹⁸ Met name rond de clandestiene huwelijken hebben veel competentiekwesties gespeeld. Maar door scheidsrechterlijke uitspraken van aartsbisschop Siegfried van Keulen in 1294¹⁹ en van de kardinaal-diaken van St.-Adriaan, Neapolo, te Avignon in 1321²⁰, delfden de bisschoppen steeds weer het onder-

spit. In 1318²¹ en in 1324²² probeerden de toen ambterende bisschoppen Frederik van Sierck en Jan van Diest en de domproost Florens van Jutfaas een uitweg uit de conflicten te vinden door gezamenlijk één persoon als deken-provisor namens hen beiden te laten optreden. Dat model van samenwerking heeft het lang uitgehouden.

Deze eenheid van rechtsbedienaar ging echter in de tijd van bisschop David van Bourgondië (1455-1496) weer verloren. Vanaf ca. 1459²³ zijn er tekenen dat de provisor van de bisschop en de deken van de domproost-aartsdiaken weer gescheiden optreden. Zo is het gebleven tot ver in de 16e eeuw.

De bisschoppen hebben vanaf 1293²⁴ met name getracht het exclusieve recht te handhaven dat alleen zij – of hun officiaal of *vicaarius in spiritualibus* – degenen die een clandestien huwelijk sloten van excommunicatie konden ontslaan. In 1347²⁵ werd dat recht ook gehandhaafd ten opzichte van de ouders van de contrahenten en andere deelgenoten in het misdrijf. Maar ook op dat punt hebben zij niet steeds de strijd met de aartsdiakens kunnen winnen. Sinds de periode van bisschop Frederik van Blankenheim (1393-1423) behoorde ook deze absolutie tot de taak van de deken-provisor, of van de provisor in samenwerking met de deken.

Deze competentiekwesties zijn niet alleen uitingen van de machtsstrijd op het hoogste niveau van het bisdom. Het ging blijken de stukken ook voortdurend over de inkomsten aan de geestelijke rechtspraak verbonden. De bisschop moest die inkomsten delen met de aartsdiaken, en een dergelijke verdeling bestond ook op de lagere niveaus van de rechtsbedeling. Provisor zijn was een aantrekkelijk ambt, en zelfs zodanig, dat bisschop David van Bourgondië ertoe kon overgaan dit ambt bij vooruitbetaling te verpachten.²⁶ Die investering moest dan door de betrokken geestelijke weer worden teruggewonnen uit de rechtspraktijk. Het is geen wonder dat de klachten over knevelarijen en afpersing voortdurend toenamen. En door die klachten van onderop is men in staat iets van de gang van zaken in de praktijk op het spoor te komen.

Vanwege dergelijke klachten kwamen Filips van Bourgondië en bisschop Rudolf van Diepholt in 1434²⁷ overeen, dat er ten hoogste één Engelse nobel moest worden betaald voor ontslag van excommunicatie in het geval van een heimelijk huwelijk. Het concordaat vermeldt dat clandestiene huwelijken veel voorkomen:

Matrimonia clandestina

Item want vele luden in Hollant, in Zeelant ende in Vrieslant hijliken ende truwen malcander, eer sy hoer geboden hebben in der heiliger kerken, soe en sullen die dekenen ende provisorien

niet meer neemen van der absolucie ende correctie van enen man ende wyf, die alsoe malcander truwen sullen by horen vrienden ende maghen of mit horen moetwille die tot horen mundigen jaren gecomen syn, ten hoechsten dan enen Egel-schen nobel ende dairbeneden voert besceydeliken na den staten van den personen, die truwen sullen in der manieren voirseyt. Mer mit deser ordinancie en sullen niet bezwaert wesen die ondersaten van Hollant, van Zeelant ende van Vrieslant, die sekere ordinancie ende costumen hebben, dat sy min hierof te gheven pleghen; ende die zullen hoer oude gewoenten ende haercomen gebruyken.²⁸

De Utrechtse officiaals²⁹ van beide zijden waren echter van mening dat er een variabele prijs moest blijven, zonder maximum, om niet een te gemakkelijke gelegenheid te bieden tot het aangaan van zulk een huwelijk, vooral niet aan edelen, machtigen of rijken die dan voor een klein bedrag vrij hun gang konden gaan, tot minachting van de kerkelijke geboden. Dat zou absurd zijn. Van kerkelijke zijde werd het concordaat dan ook niet erkend.³⁰

De reden van dit veelvuldig voorkomen van heimelijke huwelijken kan echter niet gelegen hebben in een te lage maximumprijs voor de absolutie.³¹ De kerkelijke bepalingen betreffende de afkondiging van de huwelijksvoornemens waren gericht op het voorkomen van bigamie, van het huwen in verboden graden, en het aan het licht brengen van andere huwelijksbeletselen, als bijvoorbeeld een reeds aan een ander gegeven trouwbelofte.³² Maar zij die wensten te trouwen tegen de wil van de ouders in, of die het geld en de behuizing niet hadden voor een normaal huwelijk, of ook die de impulsen van de liefde niet wilden weerstaan, kwamen gemakkelijk tot deze geldige, maar onwettige, huwelijksluiting. En zeker zullen meisjes garanties voor de toekomst hebben gewild, voordat zij zich aan een man gaven. Een lage prijs voor de absolutie werkte enerzijds deze huwelijksvorm in de hand, maar anderzijds was het niet meer dan billijk dat bij zoveel minvermogen de prijs niet te hoog lag: het leven ging immers toch zijn gang. Het zou zeer lang duren voordat de kerk ook hier de gelovigen tot het voorgeschreven gedrag kon brengen. De provisors en dekens werkten immers graag tegen betaling een handje mee: bij vooruitbetaling kon toestemming voor zo'n heimelijk huwelijk worden verkregen. Maar als de heren té veeleisend worden beginnen de mensen te klagen.

Enige casus uit het begin van de 16e eeuw

In het begin van de 16e eeuw kwam het tot een officieel verhoor van getuigen vanwege de landsoverheid. Filips de Schone had in 1504³³ nogmaals bevolen het concordaat van 1434 te onderhouden en de vastgestelde maximumprijs voor absolutie niet te overschrijden. De binnengekomen klachten nam hij serieus. Zij betroffen allerlei procedures en betalingen in het kader van de lagere geestelijke rechtspraak in Zeeland over zaken als overspel, de oogst binnenhalen of aan een dijk werken op feestdagen, die in strijd waren met het concordaat. Ten aanzien van clandestiene huwelijken vroegen de provisors en dekens in plaats van ten hoogste één nobel wel vier of vijf pond groten. Om de mensen te 'travaille-ren' en zodoende inschikkelijk te maken daagden zij de beklaagden in de winter voor hun rechtbank, in een tijd dat het land van Zeeland toch al zeer drassig, koud en vochtig was en niet goed begaanbaar. Zij hielden vervolgens de beklaagden zolang aan het lijntje, dat deze op hoge kosten gejaagd werden. Verschillende mensen, meldde Filips, waren door het koude winterse weer en de slechte wegen, door alle inspanning en moeite ernstig ziek geworden, en sommigen waren gestorven. Op een loos gerucht of op basis van hun eigen verzinsels – zo heet het verder – ontboden de rechters dagelijks gehuwde mannen en vrouwen in het geval van overspel, weduwen in het geval van 'incontinentie', jongens en meisjes in geval van ontucht, of het waar was of niet, en brachten sommigen tot betaling; zij die zich verweren wilden, lieten ze zo vaak terugkomen, dat ze uiteindelijk hun verzet opgaven. Als ze dat niet deden stelden provisors en dekens hen bloot aan openbare smadelijke boete en ban, waardoor zij voor altijd in een kwaad daglicht gesteld werden.

Filips poogde met krachtige bepalingen aan deze en andere praktijken een eind te maken, en riep zijn onderdanen op zich te verzetten. Overtreders moesten voor zijn Grote Raad te Mechelen gedaagd worden.

Door middel van een officieel getuigenverhoor werd de grondheid van de klachten onderzocht. Het protocol³⁴ van dit verhoor is bewaard in het archief van het Domkapittel. Het handschrift is voor en achter geschonden, zodat het niet volledig leesbaar meer is. Aan het leesbare gedeelte is het volgende beeld van de gang van zaken ontleend.

De aangeklaagde provisors³⁵ zijn (meester) Pieter Wolffaertsz., meester Pieter van Duuene, meester Jan Beuerssijn, beide laatsten werkzaam op Zuid-Beveland te Reimerswaal, en meester Pieter d'Ingelssche, diens plaatsvervanger meester Anthuenijs Wergaren, en meester Cornelis Lybaert, werkzaam op Walcheren

niet meer neemen van der absolutie ende correctie van enen man ende wyf, die alsoe malcander truwen sullen by horen vrienden ende maghen of mit horen moetwille die tot horen mundigen jaren gecomen syn, ten hoechsten dan enen Egel-schen nobel ende dairbeneden voert besceydeliken na den staten van den personen, die truwen sullen in der manieren voir-seyt. Mer mit deser ordinantie en sullen niet bezwaert wesen die ondersaten van Hollant, van Zeelant ende van Vrieslant, die sekere ordinantie ende costumen hebben, dat sy min hierof te gheven pleghen; ende die zullen hoer oude gewoenten ende haercomen gebruyken.²⁸

De Utrechtse officiaals²⁹ van beide zijden waren echter van mening dat er een variabele prijs moest blijven, zonder maximum, om niet een te gemakkelijke gelegenheid te bieden tot het aangaan van zulk een huwelijk, vooral niet aan edelen, machtigen of rijken die dan voor een klein bedrag vrij hun gang konden gaan, tot minachting van de kerkelijke geboden. Dat zou absurd zijn. Van kerkelijke zijde werd het concordaat dan ook niet erkend.³⁰

De reden van dit veelvuldig voorkomen van heimelijke huwelijken kan echter niet gelegen hebben in een te lage maximumprijs voor de absolutie.³¹ De kerkelijke bepalingen betreffende de afkondiging van de huwelijksvoornemens waren gericht op het voorkomen van bigamie, van het huwen in verboden graden, en het aan het licht brengen van andere huwelijksbeletselen, als bijvoorbeeld een reeds aan een ander gegeven trouwbelofte.³² Maar zij die wensten te trouwen tegen de wil van de ouders in, of die het geld en de behuizing niet hadden voor een normaal huwelijk, of ook die de impulsen van de liefde niet wilden weerstaan, kwamen gemakkelijk tot deze geldige, maar onwettige, huwelijksluiting. En zeker zullen meisjes garanties voor de toekomst hebben gewild, voordat zij zich aan een man gaven. Een lage prijs voor de absolutie werkte enerzijds deze huwelijksvorm in de hand, maar anderzijds was het niet meer dan billijk dat bij zoveel minvermogen de prijs niet te hoog lag: het leven ging immers toch zijn gang. Het zou zeer lang duren voordat de kerk ook hier de gelovigen tot het voorgeschreven gedrag kon brengen. De provisors en dekens werkten immers graag tegen betaling een handje mee: bij vooruitbetaling kon toestemming voor zo'n heimelijk huwelijk worden verkregen. Maar als de heren té veeleisend worden beginnen de mensen te klagen.

Enige casus uit het begin van de 16e eeuw

In het begin van de 16e eeuw kwam het tot een officieel verhoor van getuigen vanwege de landsoverheid. Filips de Schone had in 1504³³ nogmaals bevolen het concordaat van 1434 te onderhouden en de vastgestelde maximumprijs voor absolutie niet te overschrijden. De binnengekomen klachten nam hij serieus. Zij betroffen allerlei procedures en betalingen in het kader van de lagere geestelijke rechtspraak in Zeeland over zaken als overspel, de oogst binnenhalen of aan een dijk werken op feestdagen, die in strijd waren met het concordaat. Ten aanzien van clandestiene huwelijken vroegen de provisors en dekens in plaats van ten hoogste één nobel wel vier of vijf pond groten. Om de mensen te 'travelleren' en zodoende inschikkelijk te maken daagden zij de beklaagden in de winter voor hun rechtbank, in een tijd dat het land van Zeeland toch al zeer drassig, koud en vochtig was en niet goed begaanbaar. Zij hielden vervolgens de beklaagden zolang aan het lijntje, dat deze op hoge kosten gejaagd werden. Verschillende mensen, meldde Filips, waren door het koude winterse weer en de slechte wegen, door alle inspanning en moeite ernstig ziek geworden, en sommigen waren gestorven. Op een loos gerucht of op basis van hun eigen verzinsels – zo heet het verder – ontboden de rechters dagelijks gehuwde mannen en vrouwen in het geval van overspel, weduwen in het geval van 'incontinentie', jongens en meisjes in geval van ontucht, of het waar was of niet, en brachten sommigen tot betaling; zij die zich verweren wilden, lieten ze zo vaak terugkomen, dat ze uiteindelijk hun verzet opgaven. Als ze dat niet deden stelden provisors en dekens hen bloot aan openbare smadelijke boete en ban, waardoor zij voor altijd in een kwaad daglicht gesteld werden.

Filips poogde met krachtige bepalingen aan deze en andere praktijken een eind te maken, en riep zijn onderdanen op zich te verzetten. Overtreders moesten voor zijn Grote Raad te Mechelen gedaagd worden.

Door middel van een officieel getuigenverhoor werd de grondheid van de klachten onderzocht. Het protocol³⁴ van dit verhoor is bewaard in het archief van het Domkapittel. Het handschrift is voor en achter geschonden, zodat het niet volledig leesbaar meer is. Aan het leesbare gedeelte is het volgende beeld van de gang van zaken ontleend.

De aangeklaagde provisors³⁵ zijn (meester) Pieter Wolffaertsz., meester Pieter van Duuene, meester Jan Beuerssijn, beide laatsten werkzaam op Zuid-Beveland te Reimerswaal, en meester Pieter d'Ingelssche, diens plaatsvervanger meester Anthuenijs Wergaren, en meester Cornelis Lybaert, werkzaam op Walcheren

in Middelburg. Waarschijnlijk heeft het getuigenverhoor ook betroffen het optreden van de provisors van Schouwen en de Vier Vlaamse Ambachten, maar die verslagen zijn niet overgeleverd. De genoemde provisors hebben voor of tijdens het getuigenverhoor dienst gedaan. De klachten hebben betrekking op het verleden en op de actuele situatie.

Op 14 maart 1505 getuigde te Goes Jacob Gillisz.,³⁶ rentmeester van de stad, oud ongeveer 41 (of 51?) jaar. Hij was in de afgelopen twintig jaar herhaaldelijk voor de provisors en deken van Zuid-Beveland te Reimerswaal verschenen, zowel als eiser alsook als verweerder, en kende dus de gevolgde procedures en de eisen ten aanzien van betalingen voor de verschillende verrichtingen uit eigen ervaring. In het geval van 'excessen', zoals heimelijke huwelijken en overspel, namen zij, naar gelang de materie en de staat van de personen, 1, 2, 3, 4 of 5 pond groot Vlaams. Zelf was hij ook clandestien getrouwd geweest en had daarvoor twee pond moeten betalen. Voorts wist hij dat Thomas vpt Hooft zijn huis, staande op het Hoofd te Goes, verhuurd had aan een clandestien getrouwd stel. Toen dezen hun absolutie van de provisor hadden gekregen, had ook Thomas in het afgelopen jaar in het hartje van de winter de provisor van Reimerswaal genoegdoening moeten geven. In diezelfde tijd waren wel 20 of 25 Goezenaars gedaagd voor vergrijpen als overspel, het plukken van kersen op een heilige dag en dergelijke. Voor overspel werd zes pond geëist. Op Walcheren nam de provisor met veel minder genoegen, zei men. Dijkgraaf Cornelis Janss.,³⁷ die drie jaar in Borsselle had gewoond, bevestigde dat.

Cornelis Cornelisz.³⁸ de verver, oud 44 jaar en eveneens wonende te Goes, verklaarde dat provisors in het geval van clandestiene huwelijken namen wat zij krijgen konden: zo werd althans gezegd. Andere getuigen bevestigden dat beeld.³⁹ Als voorbeeld verwees hij naar Jacob Gillisz., de voorgaande getuige, die omwille van verlof tot zijn heimelijke huwelijk 2 pond had moeten geven, de prijs voor een of twee drinkgelagen die daarop gevolgd waren inbegrepen. De provisor en de deken hielden er na de partij nog elk 9 Rijnse guldens aan over.

Adriaan Janss. van der Sluys,⁴⁰ 20 jaar, uit Goes, was inderdaad schuldig geweest aan overspel. De provisor meester Pieter van Dueneee wilde 5 pond hebben, maar Adriaan kwam er met hulp van vrienden af met 1 pond.

Op 15 maart 1505 getuigde Machares Willemsz.,⁴¹ oud 32 jaar, gezworen landmeester van de grafelijkheid van Zeeland, en wonende te Nisse. In huwelijkszaken, bij het geven of opzeggen van de trouwbelofte, namen de provisors volgens hem 30 s. gr. Een zuster van zijn vrouw bijvoorbeeld was naar Reimerswaal gedaagd

op de valse beschuldiging dat zij aan een ander dan haar toenmalige verloofde trouw had beloofd. De beschuldiging kon niet bewezen worden, en toch moest zij de provisor 30 s. gr. geven om haar huidige man, de toenmalige verloofde, te mogen trouwen. Dat was drie jaar geleden. De huidige provisor, meester Jan Beuerssijn, had een aantal rijke mannen beschuldigd van overspel, meined, niet volbrengen van een testamentaire bepaling en het vervoeren van koren op een heilige dag. Wegens interventie van de heer van Cruyningen werden ze echter met rust gelaten. Anderen hadden het mooie weer op St.-Bavo's feestdag te baat genomen om de sluis te Nisse met het oog op de komende winter te repareren, en werden naar Reimerswaal ontboden. De heer van Veere nam hen echter in bescherming.

Jan Janss. uit Serooskerke en Katharine Borsselaers⁴² werden ervan beschuldigd dat zij elkaar trouw hadden beloofd; zij ontken- den dat onder ede, en toch moest de provisor voor zijn salaris 5 s. gr. hebben. Omdat zij die niet wilden geven, had hij hen in de ban gedaan. De getuige achtte al die hoge schattingen op Zuid-Beveland verderfelijk voor het land.

Pieter Bouwenss. uit Goes,⁴³ omtrent 40 jaar oud, had wegens de onnozele beschuldiging van kersen plukken op een heilige dag in de voorgaande zomer, samen met twee andere mannen naar Reimerswaal moeten komen. De eed afleggen wilde hij niet: daar hadden ze hem zijn hele leven lang nog niet toe gekregen! Maar betalen voor ontslag van rechtsvervolging moest hij toch, ondanks zijn onschuld: 12 stuivers nam de provisor.

Veertien of vijftien mannen uit Cloetinge⁴⁴ waren in de winter naar Reimerswaal gedaagd. De een ging met de wagen, de ander te paard, de derde te voet, dat alles in een tijd dat het land niet goed begaanbaar was. De beschuldiging betrof het binnenhalen van de oogst op het feest van St.-Pieter laatstleden zomer. De getuige in deze zaak, Jan Pieterss., rentmeester en schepen van Cloetinge, verweerde zich krachtig tegen de provisor en zijn machinaties. De zaak lag nu in Utrecht ter beoordeling. Eén betrokkene, Cornelis Willemsz., een zeer rijk man, was door de provisor in de ban geslagen.

En zo gaat het getuigenverhoor voort. Voor belediging van een lekebroeder in het regulierenklooster buiten Reimerswaal, die niet snel genoeg een biertje bracht ('Wat, hoerensoene, haest u, geeft my te drinken'), moest Bouwen Janss. uit Capelle,⁴⁵ oud 50 jaar, herhaaldelijk voor de provisor verschijnen en het gelag betalen, en tenslotte de concubine van de provisor een geldstuk in de hand leggen. De provisor achtte het mandement van hertog Filips niet, en hield zich niet aan de vastgestelde taxen.

In Middelburg werden getuigen gehoord, afkomstig uit Wal-

cheren, tussen 19 maart 1504 en 24 april 1505. De beschuldigingen betroffen vooral de toenmalige provisor van Middelburg, meester Cornelis Lybaert. Ook hier ging het over te hoge prijzen voor rechtsverrichtingen en over afpersing, o.a. in huwelijkszaken. Aan de orde kwamen zaken over trouwbeloften, clandestiene huwelijken, openbare uitspraak van excommunicatie in geval van niet betalen, gunstige behandeling van rijken zoals de zoon van de rentmeester van Bewesterschelde ondervond, die in plaats van de geëiste 10 pond er slechts 3 behoefde te betalen voor de toestemming van de provisor in zijn heimelijke huwelijk.⁴⁶ Van een ander werd voor die toestemming 20 pond geëist, maar hij kwam er af met 21 Rijnse guldens.⁴⁷ Naast valse beschuldigingen van overspel kwamen ter sprake zaken als vlas te drogen leggen op een heilige dag, een varken op het kerkhof laten, in de schuur dorsen of wannen, de oogst binnenhalen op een heilige dag, en het slaan van een moeder door een kind. Veelal betrof het valse beschuldigingen, maar de provisor strafte desnoods met excommunicatie en liet zich betalen.

Het getuigenis van Janne Heyndericx⁴⁸ dochter uit Koudekerke, 31 jaar oud, volgt hieronder gedeeltelijk. Het geeft een goed beeld van de leefsituatie waarin een jongen, hier Adriaen Jacopsz., en een meisje met elkaar omgingen, heimelijk trouwden, en elkaar kwijtraakten. Janne kreeg een kind van een ander; Adriaen sliep nog geregeld met haar, maar wilde tenslotte toch van zijn trouwbelofte ontslagen worden. Het hof te Utrecht was van oordeel, dat ze ten overstaan van de kerk moesten trouwen, maar dat deden ze niet. Adriaen bezocht haar nog geregeld, maar wist – naar men zei – tegen betaling aan de provisor toch ontslag van zijn belofte te krijgen. De provisor deed niets om het Utrechtse vonnis door te zetten, en Janne, die graag als een goed christenmens wilde leven, voelde zich in de steek gelaten en wist niet meer hoe nu verder te gaan...

XXXIII. Janne Heyndericx dochter woenende te Couwekerke, oudt omtrint XXXI jaer, segt by hueren eede dat omtrent acht jaren geleden zy deposante gaff enen jongen man genaemt Adriaen Jacopsz. huere trouwe ende hy haer wederomme de zyne ende bekenden en besliepen voirts malkanderen, daerinne sy persevereerden zekeren tyt sonder voirts te varen tot consummatie van denselven huwelicke mitter wet der heiliger kercken, maer stelden dat uuyt onder hem beyden tot sy bat van standen wesen soudon, ende so lange dat deser deposante, die midt hueren moeder woende ende stieffvader van denwelcken zy huer behoueffte als cleeren, schoenen ende anders niet gecrygen en konde ende huer daerby niet onderhouden en mochte,

ende oick overmidts dat zij mittenselve hueren stieffvader niet wel overcomen off geaccorderen en conde ende huer niet geven en wilde, van noode waert huerselve elders te bestedeene (sic) ende anderen gueden luyden te dienen omme eene huere te wynnen ende huer dairmede te mogen onderhouden. Ende in effecte verhuerde haer midt enen jongen man woenende in Couwekerke voirs. dair zy eenen zekeren tyt mede woende ende also lange dat die voerg. Adriaen Jacopsz. daer sy mede belooft was geheel ende al van haer verroude ende harer geene acht en sloech. By denwelcken dese deposante uuyt verhalen ende schoone woerden van den jongen man daer zy mede woende van denselven een kint gecreech. Ende desen nochtans niettegenstaende die voern. Adriaen Jacopsz. heeft huer deposante daernae dicwils bekendt; seggende dieselve Adriaen dat zyt met niemandt bat te doen en mochte dan mit hem, want howell zy voir de kercke niet getrouwt en waren, zy waren nochtans getrouwt geselschap voir Gode. Zekeren tijt hiernaer dieselve Adriaen Jacopsz. dede dagen ende betrack deselve deposante voir die consistorie ende provisoire ind Middelburch genamt meester Cornelis Lybaert. Ende des es tusschen vier ende vyff jaeren geleden begeerende van der voers. deposante ontslegen te zyne van der geloofden die zy huer gedaan mochte hebben. Seggende onder andere dat zy by eene zyns oems kint geweest hadde, ende dairaff een kynt gehadt hadde, upt dwelcke dieselve deposante seide verwerende dat de man daer sij tkynt aff gehadt hadde zyn maech niet en was, ende dat sijn schult was dat zy oeyt daertoe gecomen was, midts dat hy huer zo lange dien jare voire ende dander naer hadde laten sitten. Up welcke proceduren want die provisorie daerup geen vonnisse geven en mochte sonder te halen int hoff van Vtrecht, beyde dese parthyen moesten leggen in handen van denselven provisor elcx een summe van penningen. Te wetene dese deposante XI s. gro., maer wat die voerg. Adriaen Jacopsz. huer wederpartye gaff en weet zy niet.

Wat een proces te Utrecht betekende, kan men afleiden uit het protocol van de notaris J. Vliegheer van de terechtzittingen van de officiaal van de bisschop uit de jaren 1468-1473.⁴⁹ Aleyd Arnoldsd., parochiaan van de Buurkerk te Utrecht had (na 2 oktober 1470) een aanklacht ingediend tegen Menso Anthonisz. over de tussen hen in het huis van heer Steven van Renesse in Utrecht op St.-Adolfsdag (31 augustus) 's avonds om tien uur gecontracteerde huwelijksrouw. Ten teken van het huwelijk had Menso de volgende of woorden van gelijke strekking gesproken: 'hout, ic gheve u hier mede miin manlike trou', terwijl hij haar een klein

cheren, tussen 19 maart 1504 en 24 april 1505. De beschuldigingen betroffen vooral de toenmalige provisor van Middelburg, meester Cornelis Lybaert. Ook hier ging het over te hoge prijzen voor rechtsverrichtingen en over afpersing, o.a. in huwelijkszaken. Aan de orde kwamen zaken over trouwbeloften, clandestiene huwelijken, openbare uitspraak van excommunicatie in geval van niet betalen, gunstige behandeling van rijken zoals de zoon van de rentmeester van Bewesterschelde ondervond, die in plaats van de geëiste 10 pond er slechts 3 behoefde te betalen voor de toestemming van de provisor in zijn heimelijke huwelijk.⁴⁶ Van een ander werd voor die toestemming 20 pond geëist, maar hij kwam er af met 21 Rijnse guldens.⁴⁷ Naast valse beschuldigingen van overspel kwamen ter sprake zaken als vlas te drogen leggen op een heilige dag, een varken op het kerkhof laten, in de schuur dorsen of wannen, de oogst binnenhalen op een heilige dag, en het slaan van een moeder door een kind. Veelal betrof het valse beschuldigingen, maar de provisor strafte desnoods met excommunicatie en liet zich betalen.

Het getuigenis van Janne Heyndericx⁴⁸ dochter uit Koudekerke, 31 jaar oud, volgt hieronder gedeeltelijk. Het geeft een goed beeld van de leefsituatie waarin een jongen, hier Adriaen Jacopsz., en een meisje met elkaar omgingen, heimelijk trouwden, en elkaar kwijtraakten. Janne kreeg een kind van een ander; Adriaen sliep nog geregeld met haar, maar wilde tenslotte toch van zijn trouwbelofte ontslagen worden. Het hof te Utrecht was van oordeel, dat ze ten overstaan van de kerk moesten trouwen, maar dat deden ze niet. Adriaen bezocht haar nog geregeld, maar wist – naar men zei – tegen betaling aan de provisor toch ontslag van zijn belofte te krijgen. De provisor deed niets om het Utrechtse vonnis door te zetten, en Janne, die graag als een goed christenmens wilde leven, voelde zich in de steek gelaten en wist niet meer hoe nu verder te gaan...:

XXXIII. Janne Heyndericx dochter woenende te Couwekerke, oudt omtrint XXXI jaer, segt by hueren eede dat omtrent acht jaren geleden zy deposante gaff enen jongen man genaemt Adriaen Jacopsz. huere trouwe ende hy haer wederomme de zyne ende bekenden en besliepen voirts malkanderen, daerinne sy persevereerden zekeren tyt sonder voirts te varen tot consummatie van denzelven huwelicke mitter wet der heiliger kercken, maer stelden dat uuyt onder hem beyden tot sy bat van staten wesen soudén, ende so lange dat deser deposante, die midt hueren moeder woende ende stieffvader van denwelcken zy huer behoueffte als cleeren, schoenen ende anders niet gecrygen en konde ende huer daerby niet onderhouden en mochte,

ende oick overmidts dat zij mittenselven hueren stieffvader niet wel overcomen off geaccorderen en conde ende huer niet geven en wilde, van noode waert huerselven elders te bestedeene (*sic*)ende anderen gueden luyden te dienen omme eene huere te wynnen ende huer dairmede te mogen onderhouden. Ende in effecte verhuerde haer midt enen jongen man woenende in Couwekercke voirs. dair zy eenen zekeren tyt mede woende ende also lange dat die voerg. Adriaen Jacopsz. daer sy mede beloeft was geheell ende al van haer verroude ende harer geene acht en sloech. By denwelcken dese deposante uuyt verhalen ende schoone woorden van den jongen man daer zy mede woende van denselven een kint gecreech. Ende desen nochtans niettegenstaende die voern. Adriaen Jacopsz. heeft huer deposante daerna dicwils bekendt; seggende dieselve Adriaen dat zyt met niemandt bat te doen en mochte dan mit hem, want hoe well zy voir de kercke niet getrouwt en waren, zy waren nochtans getrouwt geselschap voir Gode. Zekeren tijt hiernaer dieselve Adriaen Jacopsz. dede dagen ende betrack deselve deposante voir die consistorie ende provisoire ind Middelburch genamt meester Cornelis Lybaert. Ende des es tusschen vier ende vyff jaeren geleden begeerende van der voers. deposante ontslegen te zyne van der gelooften die zy huer gedaan mochte hebben. Seggende onder andere dat zy by eene zyns oems kint geweest hadde, ende dairaff een kynt gehadt hadde, upt dwelcke dieselve deposante seide verwerende dat de man daer sij tkynt aff gehadt hadde zyn maech niet en was, ende dat sijn schult was dat zy oeyt daertoe gecomen was, midts dat hy huer zo lange dien jare voire ende dander naer hadde laten sitten. Up welcke proceduren want die provisorie daerup geen vonnisse geven en mochte sonder te halen int hof van Vtrecht, beyde dese parthyen moesten leggen in handen van denselven provisor elcx een summe van penningen. Te wetene dese deposante XI s. gro., maer wat die voerg. Adriaen Jacopsz. huer wederpartyte gaff en weet zy niet.

Wat een proces te Utrecht betekende, kan men afleiden uit het protocol van de notaris J. Vlieghe van de terechtzittingen van de officiaal van de bisschop uit de jaren 1468-1473.⁴⁹ Aleyd Arnoldsd., parochiaan van de Buurkerk te Utrecht had (na 2 oktober 1470) een aanklacht ingediend tegen Menso Anthonisz. over de tussen hen in het huis van heer Steven van Renesse in Utrecht op St.-Adolfsdag (31 augustus) 's avonds om tien uur gecontracteerde huwelijksrouw. Ten teken van het huwelijk had Menso de volgende of woorden van gelijke strekking gesproken: 'hout, ic gheve u hier mede miin manlike trou', terwijl hij haar een klein

vergulde zilveren beeldje (afbeelding) van St.-Joris en een vergulde zilveren Wilhelmus-gulden gaf. Zij had de geschenken samen met de trouw aangenomen. Menso kwam die nacht tot haar en voltrok het huwelijk, en verwekte een mannelijk kind. Aleydis bezwoer haar aanklacht en eiste dat Menso op zijn beurt onder ede antwoorden zou op haar beschuldiging. In een volgende rechtszitting, op vrijdag na St.-Victorsdag (10 oktober) ontkende Menso onder ede aan Aleydis ooit huwelijkstrouw te hebben gegeven. Hij erkende de geschenken te hebben gegeven, maar niet op huwelijkstrouw. Ten derde zei hij, dat zij reeds met een ander samen was geweest, nl. met een knecht van de heer van Renesse. Hij had haar die nacht niet beslapen. In een volgende zitting vroeg Menso's procurator uitstel om een getuige uit Zeeland te kunnen oproepen. De officiaal stond dat toe. De afloop van de zaak is niet bekend. Het notarisprotocol bevat niets meer over deze affaire. In dit en in het protocol van 1478-1481 zijn vele huwelijkszaken opgetekend. Zij verdienen een uitgave vanwege het grote belang ervan voor de kennis van het dagelijks leven.

Clandestiene huwelijken bleven veelvuldig voorkomen. In de rekeningen van de provisor van Rijnland, over de jaren 1504-1505 en 1507-1508 treft men voor 1504⁵⁰ voor het genoemde rechtsdistrict betalingsposten aan betreffende ontslag van excommunicatie voor 14 echtparen, 37 mannen en 1 vrouw, variërend in hoogte van 12 tot 2½ stuiver. Er komt één post voor wegens echtscheiding.

In de instructie aan de provisor van 1 september 1519 stelt bisschop Filips o.a. het volgende als hun taak vast: 'Item ghy sult ondersoecken alle dieghene, die in gradibus prohibitis sitten op schynsel van houwelick, ende in quibus gradibus attinent, et hoc intimare vicario nostro... Item ghy sult moegen dispensereren super uno aut duobus bannis omittendis quo (?) ad solemnisationem matrimonii ende daervan ons rekenen. Oick sult ghy dorch nottelicke saken moegen dispensereren, quod matrimonium extra tempus divinorum solemnisetur; et de hoc similiter computabitis expresse... Item ghy sult moegen absolveren super clandestinis matrimoniis.' Strafbare feiten als echtbreuk, fornicatio simplex, incest, schaking van maagden, gevallen van verwantschap, ongeoorloofd samenwonen, clandestien gesloten huwelijken, scheiding van tafel en bed van gehuwden zonder verlof van de bisschop, moesten als *casus synodales* op de seend worden aangebracht.⁵¹

De bisschoppen van de 16e eeuw, met name Filips van Bourgondië (1517-1524) en George van Egmond (1535-1558) hebben de regels rond de clandestiene huwelijken en de solemnisatie nog strakker gemaakt. Zij die zulk een huwelijk hadden aangegaan

moesten boete doen, een absolutiebrief van de provisor of deken kunnen tonen, en zich onderwerpen aan de voorschriften betreffende de drievoudige afkondiging van hun voorgenomen huwelijk; deze moesten openlijk plaatsvinden, tijdens kerkdiensten, tweemaal op zondag en eenmaal op een gewone dag, tussen 7 en 10 uur en tussen 2 en 4 uur 's middags. De namen van geëxcommuniceerden moesten aan de bisschop worden bekend gemaakt.

Op deze wijze vergrootte men de druk op de gelovigen om aan de clandestiene huwelijken een eind te maken. Ook de provinciale statuten van aartsbisschop Adolf van Keulen van 6 april 1549⁵² werkten in diezelfde richting.

Op het concilie van Trente trekt men die strakke lijnen door. Op 11 november 1563 wordt het decreet *Tametsi* aangenomen.⁵³ Dit decreet begint met de zinsnede dat huwelijken die met de vrije consensus van de partners zijn gesloten *rata et vera matrimonia* zijn, zolang de kerk ze niet ongeldig verklaard heeft. Het concilie gaat er nu echter toe over te verklaren, dat zij die een huwelijk willen sluiten zonder dat de pastoor, of een andere priester met verlof van de pastoor of de bisschop, en twee of drie getuigen aanwezig zijn, daartoe *inhabiles* zijn; het concilie besluit dat dergelijke huwelijken ongeldig zijn en niet bestaande (*irritos et nullos*). Deze regels zouden eeuwenlang de praktijk van de huwelijksluiting bepalen.

De breuk die de Tridentijnse bepalingen teweegbrachten in de middeleeuwse praktijken en rechtsopvattingen, wordt door John Bossy goed gekarakteriseerd: 'Although it had in some ways been prefigured by the preceding history of the matter, it was a bolt from the blue, and it is unclear how far the Council was aware that it was enacting a revolution in Christianity. In sweeping away the canon law doctrine that a spousal contract followed by *copula carnalis* constituted a Christian marriage, in brushing aside a vast corpus of customary rites and arrangements as having no sacramental force, it transformed marriage from a social process which the Church guaranteed to an ecclesiastical process which it administered.'⁵⁴

Noten

1. *De Institutione laicali* II,2, PL 106, col. 170-172.
2. P. Hinschius (ed.), *Decretales Pseudo-Isidorianae et capitula Angilramni*, Aalen 1963 (Leipzig 1863), p. 87.
3. *MGH Legum sectio II*, tom. 1 *Capitularia regum Francorum*, p. 98.
4. In zijn *Decretales*, boek XIX, c. 5, PL 140, col. 958.
5. Brief nr. 134, PL 162, col. 143-144.

6. *De sacramentis* 11, c. 3, PL 176, col. 481-482.
7. A. Friedberg (ed.), *Corpus Iuris Canonici, Pars I. Decretum magistri Gratiani*, Graz 1959 (Leipzig 1879), C. XXVII, Q. 2, inl., col. 1062.
8. Ibidem, c. 16, col. 1066.
9. Ibidem, C. XXX, Q. 5, c. 3, col. 1105.
10. Ibidem, c. 6, col. 1106.
11. PL 97, col. 765.
12. C. XXX, Q. 5, c. 1, Friedberg col. 1104.
13. Met name *Causa XXXV* behandelt deze kwestie uitvoerig, o.a. col. 1262-1264 en 1271.
14. Friedberg, *Pars II. Decretalium collectiones, Liber IV*, tit. III, c. 2,3, col. 679.
15. Ibidem, col. 679-680.
16. Het handschrift bevindt zich in het Groot Seminarie te Luik (6 F 18); het gaat hier om f.198^{v-B}.
17. Zie voor het nu volgende H.J.B. Mulders, *Der Archidiaconat im Bistum Utrecht bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Eine rechtshistorische Studie zum kirchlichen Verfassungsrecht*, Utrecht 1943; A.G. Weiler, 'De ontwikkeling van de middeleeuwse kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht inzake clandestiene huwelijken tot aan het concilie van Trente', te verschijnen in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 1987, en de daar genoemde literatuur.
18. Mulders, *Archidiaconat*, p. 61-64.
19. J.G.C. Joosting en S. Muller Fzn., *Bronnen voor de geschiedenis van de kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht*, dl. IV (Werken van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, 2e reeks, no. 14), 's-Gravenhage 1912, p. 87-90. Over de datering in 1294 (en niet in 1293 zoals Joosting heeft), zie Mulders, *Archidiaconat*, p. 63, n. 4.
20. Joosting, Muller IV, p. 112-119.
21. Ibidem, p. 107-108.
22. Ibidem, p. 124-127.
23. Ibidem, p. 299-300.
24. Synodale statuten van bisschop Jan van Sierck, 21 april 1293: Joosting-Muller, V, 1914, p. 63, art. 18; Idem van 2 december 1294; o.c., p. 71, art. 6 en 7.
25. Synodale statuten van bisschop Jan van Arkel, 26 april 1347: o.c., p. 119-121, 11d-11e, 12d-12e.
26. o.c., IV, p. 301-307, nrs. 121, 122, 124. Zie ook p. 121, n. 1.
27. o.c., III, 1910, p. 184-190.
28. o.c., p. 188.
29. o.c., p. 209-210.
30. o.c., p. 293.
31. L.J. van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht*, Amsterdam 1925, p. 49-52.
32. Joosting-Muller, o.c., III, p. 316-317, p. 319.
33. o.c., p. 287-291.
34. o.c., p. 294-341; K. Heeringa, *Inventaris van het archief van het Kapittel ten Dom*, Utrecht 1929, nr. 4225.

35. Joosting-Muller, III, p. 295, p. 300, p. 313, p. 320.
36. o.c., p. 297-299.
37. o.c., p. 302.
38. o.c., p. 299 e.v.
39. o.c., p. 302.
40. o.c., p. 300.
41. o.c., p. 302-304.
42. o.c., p. 304.
43. o.c., p. 304-305.
44. o.c., p. 306-307.
45. o.c., p. 308.
46. o.c., p. 318.
47. o.c., p. 320-321.
48. o.c., p. 329-331.
49. S. Muller Fzn., *Catalogus van het archief der bisschoppen van Utrecht*, Utrecht 1906, p. 32, nr. 247; p. 22, p. 23, p. 29.
Protocol van de notarissen Vlieger en Hoern van het door hen verrichte ter terechtzitting van de officialen van de bisschop en de aartsdiaken ten Dom, 1478-1481, 1 deel (handgeschreven aantekening in het catalogus-exemplaar van het RA Utrecht).
50. Joosting-Muller, o.c. IV, nr. 127; p. 310-315.
51. o.c., nr. 130; p. 319.
52. o.c., V, 277-331, art. 76 + 77; p. 327-328.
53. *Concilii Tridentini Actorum Pars Sexta*, tom. IX (17 sept. 1562 - 4 dec. 1563), St. Ehses (ed.), Freiburg i.Br. 1924, p. 968-969. Zie ook: P.J.M. Huizing s.j., *De Trentse huwelijksvorm*, oratie KU Nijmegen, Hilversum/Antwerpen 1966.
54. J. Bossy, *Christianity in the West 1400-1700*, Oxford 1985, p. 25.

Vrouwenroof als middel tot sociale mobiliteit in het 15e-eeuwse Zeeland

W. Prevenier

Vrouwenroof en vrouwenverkrachting als formules van forceren van een huwelijk, tegen de zin van de betrokken vrouw en/of van haar familie, met het oog op sociale promotie, is in de Nederlanden der 14e-15e eeuw een vrij frequent verschijnsel waarvan ik samen met mijn medewerkers¹ de omvang en de specifieke technieken en achtergronden in een globale studie zal proberen te omschrijven. Omdat motivaties en methodes nogal eens willen variëren, lijkt de vingeroefening van een aantal case-studies gewenst om de specifieke context en ad-hoc verklaringen niet zo maar in de mist van de veralgemening te zien gaan.² Vandaar dit verhaal over een wel heel agressief scenario van sociale promotie vanwege heel karakteristieke daders (lagere dienaren van een Zeeuwse adellijke familie van autoritaire makelij) en een heel typisch slachtoffer (een weduwe van goeude stand). Het geval is representatief voor de materiële en mentale houding van uiteenlopende groepen en belangengroepen in de laat-middeleeuwse samenleving.

Rond halfvasten (3 maart) 1448 komt Cornelis Boudinszoon, sinds vele jaren bode van schildknaap Zweer van Kruiningen, een Zeeuws edelman metterwoon gevestigd in het dorp Kruiningen op Zuid-Beveland in Zeeland,³ zijn meester smeken hem te willen bijstaan bij het aan de haak slaan van een rijke weduwe,⁴ van wie het bestaan hem ter ore was gekomen.⁵ De schildknaap aarzelt om er meteen op in te gaan, staat trouwens op het punt voor zaken naar Gent te vertrekken, ruikt onraad⁶ en vraagt zijn dienaar om het plan uit te stellen tot na zijn thuiskomst.

Het ongeduld is echter te groot. Zweer is nauwelijks spoorsslags vertrokken of Cornelis trommelt reeds enkele kornuiten samen, bijna allen dienaren van de schildknaap, onder wie Cornelis' broer. Zweers thuisgebleven moeder, weduwe van ridder Arent van Kruiningen, spelden ze op de mouw dat Zweer opdracht had gegeven tot het collectief schaken van een weduwe. 's Nachts arriveert het commando in Hulst, gelegen in het district der Vier Ambachten, in Vlaanderen, en dus buiten Zeeland, en dringt met geweld het huis van de ongeveer 60 jaar oude weduwe van wijlen Christoffel de Winter binnen, zwaar gewapend met stokken en

messen.⁷ Het arme mens lag te slapen, naakt dan nog wel, en de snoodaards zijn zo attent haar in haar slaaplaken te wikkelen alvorens haar op een wagen te slepen, niet zonder dat ze met kracht roept dat alles tegen haar wil gebeurt.⁸ De wagen rijdt zeewaarts en men steekt de Schelde over, weg uit Vlaanderen, naar Kruiningen in Zeeland, tot in het hof van de heren van Kruiningen.

Zodra Zweer van Kruiningen echter uit Gent thuiskomt, gooit hij weduwe en schakers het huis uit. Cornelis en zijn medeplichtigen zetten de weduwe op een veer in het naburige Hansweert,⁹ en dreigen haar naar Schotland of Engeland te zullen varen, indien ze niet met Cornelis wil huwen. De vrouw bezwijkt onder de bedreigingen: in het huis van de schildknaap zal ze hun zin doen. Daar zijn ze echter nog steeds niet welkom, en noodgedwongen zoekt het groepje onderdak in een taveerne van het dorp Kruiningen. 's Anderendaags komt Zweer van Kruiningen in die herberg, in aanwezigheid van drie van zijn leenmannen, de vrouw ondervragen: ze verklaart dat de 'schaking' met haar wil geschiedde, m.a.w. dat het slechts 'verleiding' betreft, hetgeen juridisch een heel wat minder zwaarwichtig misdrijf is, waarop geen doodstraf, doch slechts drie jaar verbanning staat.¹⁰ Deze verklaring wordt zelfs genotuleerd in geschriften van de leenmannen, die Zweer zorgvuldig bijhoudt.¹¹ Na dit alles staat niets meer een 'vrij huwelijk' met Cornelis in de weg, en ook dat verloopt in aanwezigheid van Zweer en zijn leenmannen.

Nadat het nieuwe echtpaar 15 wittebroodsdagen in de taveerne doorgebracht heeft, verwacht Zweer toch moeilijkheden. Zijn er misschien getuigen van de *clamor* der weduwe bij de schaking te Hulst geweest? Om elke klacht bij voorbaat uit te schakelen – of is er toch al klacht toen? – brengt Zweer de weduwe, met haar vrije wil naar Hulst, waar ze voor de baljuw en de schepenen van die stad, maar in afwezigheid van Zweer, verklaart dat, hoewel ze groepen heeft tijdens de feiten, alles wat met haar gebeurd is met haar vrije wil geschiedde. Wanneer Zweer deze voor hem gunstige declaratie verneemt, wenst hij die in geschreven versie te ontvangen, doch de schepenen weigeren hem dit kordaat.

Ten einde raad keert Zweer met de weduwe naar zijn huis terug, maar kan niet voorkomen dat zij twee- tot driemaal tijdelijk uit het hof van de schildknaap ontsnapt omdat, zegt de tekst, Clais en zijn handlangers zich niet inspanden om genade voor hun misdad bij de hertog los te krijgen. Deze passus bewijst dat intussen – maar het is niet duidelijk wanneer precies – tegen de schakers een rechtsprocedure is ingezet, wellicht reeds op het moment dat de schildknaap aan de schepenen van Hulst een geschreven attest van 'verleiding' poogde te ontfutselen, wat in de tekst eufemistisch omschreven wordt als 'arbeide ten orbore van den paise'.¹²

Hoe dan ook, op 21 juni 1448 spreekt de schepenbank van Gent een verbanning uit Vlaanderen uit voor deze zaak tegenover Cornelis Boudinszoon en zijn medeplichtigen, inclusief Zweer van Kruiningen, op grond van diens onderdak verlenen aan Cornelis en aan de weduwe.¹³

Blijkbaar zag Cornelis na deze uitspraak in dat zijn positie op termijn onhoudbaar zou zijn. Bovendien kon hij verwachten dat de justitie hem ook in Zeeland op de hielen zou gaan zitten ter bestraffing, hoewel het misdrijf in Vlaanderen plaatsvond, en kon hij vrezen dat de verbanning uit Vlaanderen zou kunnen uitgebreid worden tot de gehele Nederlanden en alle gebieden van de Bourgondische hertog.¹⁴ Daarom gaf hij, na zes maanden 'huwelijk' de weduwe haar vrijheid terug (dit moet dus rond 22 september 1448 geweest zijn) en heeft hij zich van dan af, samen met zijn meester, kennelijk echt ingespannen om de hertog tot genade te bewegen over het Gentse verbanningsvonnis. De inspanningen worden met succes bekroond door een *rappel de ban* en een hertogelijke remissiebrief van maart 1449.

Wat is in dit verhaal *Wahrheit* en wat *Dichtung*? Vergeet vooral niet dat het één lange narratio is om uit te leggen waarom hertog Filips de Goede genade heeft menen te kunnen verlenen. Men mag aannemen dat het ten dele de motieven weerspiegelt die de genadeverzoekers hebben aangevoerd om de elementen van het misdrijf enigszins te milderer, ten dele ook het onderzoek naar de feiten en achtergronden door de vorstelijke raadsheren, en hún motieven tot genadeverlening. Enkele zaken vallen daarbij op. De samenzweerders zijn er kennelijk niet in geslaagd om hun daden zodanig bij te kleuren dat een aantal compromitterende elementen niet in het volle daglicht van de eindredactie opduikt: in het verhaal van de schaking te Hulst wordt expliciet de protest-clamor van de weduwe vermeld, en gaat het dus evident om vrouwenroof;¹⁵ dit feit zet de latere verklaringen over de consensus der weduwe voor de leenmannen van Zweer van Kruiningen en voor de schepenen van Hulst op losse schroeven, wijst veeleer ook in die situatie op impliciete terreur tegenover de weduwe die dan weer open en bloot opduikt bij de dreigementen op het veer van Hansweert. De brutale realiteit zal dus wel de fictie van de narratio overtroffen hebben. Indien het niet ging om een gedwongen huwelijk en een pseudo-consensus waarom moesten Cornelis en Zweer zich dan inspannen om een *pais* te bereiken?

Er zit in de genadebrief een scherpe interne contradictie. In de verbanningsakte van de Gentse schepenen worden Cornelis Boudinszoon, zijn medeschakers, en zijn meester Zweer van Kruiningen over de ene kam van de 50-jarige ban geschoren. Juridisch zijn

ze dus allen even schuldig als dader of mededader. Maar in de narratio, waar de vorstelijke ambtenaar zijn aanloop neemt tot de genadeverlening, worden de daden van Cornelis en die van zijn meester wel heel verschillend gekleurd. De edelman wordt gepresenteerd als uiterst bedacht om geen juridische fouten te begaan en om zijn dienaar te weerhouden van *mesdoene*; hij gooit de weduwe telkens weer uit zijn huis als ze er niet vrijwillig ingekomen is; hij ondervraagt haar zogenaamd kritisch en confronteert haar met getuigen om haar vrije keuze te toetsen. Cornelis krijgt de boze, Zweer de mooie rol toebedeeld. Het verhaal is duidelijk opgebouwd om tot een logische genadeconclusie te leiden: de edelman blijft ondanks alles een honorabele figuur, en zijn ontspoorde dienaars krijgen eveneens genade omdat het nu eenmaal medewerkers zijn van een man van eer, en hij hen voortaan wel in het gareel zal weten te houden. Een echte motivatie voor de genade wordt inderdaad niet gegeven, behalve een algemene morele bespiegeling,¹⁶ en de vaststelling dat de ontvoerders zich voordien aan geen dergelijke misdaden hadden vergrepen, en zelfs een goede faam genoten.¹⁷

Deze wel heel merkwaardige redenering over sociale honorabiliteit lijkt erop te wijzen dat dit voorval een treffend voorbeeld zou kunnen zijn van wat mevrouw B.A. Hanawalt *fur collar crime* noemt, een middeleeuwse variant op *white collar crime*, waarbij figuren met invloed hun positie en het systeem van het cliëntelisme hanteren om ongestraft misdaden te plegen en de rechtsvervolg-ing te reduceren of uit te schakelen.¹⁸

De familie Van Kruiningen is niet de eerste de beste. Een blik op hun genealogie¹⁹ verraadert verwantschap met prominente Vlaamse geslachten als Gavere²⁰ en Gruuthuuse,²¹ maar ook met een befaamde Hollandse familie als de Heemstedes,²² en vooral met tal van belangrijke Zeeuwse edelen zoals de Borselens,²³ de Reneses,²⁴ de Maalstedes,²⁵ de Reimerswaals²⁶ en anderen. De in mijn verhaal actieve Zweer van Kruiningen was overigens al evenzeer als zijn ondernemende dienaren tuk op een lucratief huwelijk; rond 1450 huwde hij met Anastasia van Voorhoutte²⁷ en reeds op 28 november 1453 deelt hij met anderen in de niet onaardige erfenis van de vader van zijn recente echtgenote.²⁸ Reeds in het midden van de 14e eeuw waren de Kruiningen de grootste ambachtsbezitters in Zuid-Beveland,²⁹ en waren ze ook reeds politiek actief als leden van de Zeeuwse raad.³⁰

Maar er is meer: de Zeeuwse adel cultiveerde doorheen de hele late middeleeuwen een traditie van een autonomistische machtsuitoefening in hun territorium, tegen de belangen en de ambities in van de graaf van Holland, onder Floris V³¹ en later.³² Concreet

vertaalde zich dat door zich op het regionale, Zeeuwse, vlak te gedragen als kleine, onafhankelijke dynasten,³³ veilig geborgen achter de stenen muren³⁴ van hun vluchtbergen,³⁵ geholpen door de isolerende geografie van de eilanden en waterlopen, en als volwaardige 'vorsten' van hun ambachten actief als maners van schepenbanken, als heffers van belastingen,³⁶ als organisatoren van de waterstaatszaken.³⁷

Kortom, alle voorwaarden zijn aanwezig voor een totale sociale controle op de bevolking van hun gebied, en dat vertaalde zich dan weer blijkaar via het in de Bourgondische samenleving zo verspreide systeem van patronage en cliëntelisme, het aan zich verplichten via uitdelen van gunsten en ambten, via het bevorderen van huwelijken en nog zoveel meer.³⁸ Zoals in de feodaliteit werkt ook dit mechanisme in dubbele richting. Van de leden van de cliëntele of de clan wordt verwacht dat ze hun heer bij tij en ontij zullen helpen, ook militair, een filosofie die ca. 1510 door de jurist Filips Wielant wordt verkondigd.³⁹ Maar omgekeerd, zoals overtuigend blijkt uit het verhaal van Cornelis Boudinszoon, verwacht de contemporaine *underdog* ook dat zijn heer hem zal steunen bijv. in het realiseren van een financieel interessant huwelijk, zelfs als dat geweld impliceert.⁴⁰ De reticenties van Zweer van Kruiningen bij deze hulp lijken me, na kritisch lezen, enkel bedoeld om de genadeverlening van de hertog te bevorderen, en kunnen maar moeilijk het brutale gedragspatroon van dit arrogante clubje lokale potentaten, hun terreuruitoefening op de bevolking en de pogingen tot toedekken van criminaliteit verbergen.

Het verhaal van de schaking past in diverse bekende laat-middeleeuwse scenario's. Vooreerst in dat van de geforceerde huwelijken via geweld (schaking en/of verkrachting). Voor dit soort agressie is een weduwe een gedroomde prooi. Wanneer ze gegoed is, vormt ze een geschikte partij, die de minder gegoede partner sociale promotie oplevert.⁴¹ In het dagelijks straatgeweld van de late middeleeuwen is de alleenstaande vrouw of weduwe bijzonder kwetsbaar.⁴² Ze behoort volgens de ercodes van kerk en adel dan ook tot de *miserabiles personae*.⁴³ Via andere dossiers ben ik tot de overtuiging gekomen dat de alleenstaande weduwe niet enkel zwak staat tegenover geweld, maar zelfs inzake een billijke rechtsbedeling. Een nieuw huwelijk, de brede familie, de clan, de cliëntele zijn voor haar de geëigende vangnetten om aan deze onzekerheid te ontsnappen.⁴⁴ Zelfs het concubinaat lijkt voor Zeeuwse weduwen reeds een begin van een beschermingssituatie te bieden.⁴⁵

In een samenleving zonder vrije partnerkeuze hoeft het frequent voorkomen van vrouwenroof of van de zachtere vorm der

verleiding niet te verbazen, ook bij minder agressief aangelegde jongelui dan in het hier besproken geval. Bij verleiding, een huwelijk vrijwillig aangegaan door de partners tegen de zin van de ouders of van de familie, heeft de kerk vaak een helpende hand geboden, daarbij doorkruisend de normale huwelijksstrategie van de ouders of de clans.⁴⁶

Het schakingsverhaal van de Hulsterse weduwe is nog in een tweede opzicht representatief, als symptoom nl. van de uitoefening van laat-middeleeuws privé-geweld en privé-politiek. Dit, en analoge verhalen, getuigen van zoveel gebrek aan affectbeheersing, van zoveel *Angriffslust*, dat men bijna geneigd zou zijn er een exemplaar in te zien voor de theorie van Norbert Elias over het nog niet aan banden gelegd laat-middeleeuws privé-geweld, waarin de fundamentele agressieve neiging van het individu zich vrij kon uitleven. Pas met de sterke centrale staat zou volgens Elias het terrein van deze private geweldsuitoefening versmald zijn.⁴⁷ Tegen Elias' theorie is heel wat ingebracht, op het vlak van de ontoereikende basisdocumentatie,⁴⁸ als op het terrein van het al of niet bestaan van biologisch gedetermineerde aanvalslust.⁴⁹ Het lijkt er eerder op dat de frequentie van de diverse types misdaden ook in de late middeleeuwen erg wisselend en dus sterk conjunctureel bepaald is door externe invloeden, in plaats van door biologisch determinisme.⁵⁰ Het is zelfs quasi zeker dat de misdaadstatistiek toen ook al niet zozeer een spiegel waren van wisselende misdaad, dan wel van evoluerende repressie.⁵¹ Daarop wijst het totaal verdwijnen van zedendelicten in de gerechtsdossiers tijdens de woelige opstandsjaren der 15e eeuw.⁵² Dit alles neemt niet weg dat de Zeeuwse eilanden in de 15e eeuw een hoge dosis van dagdagelijks straatgeweld lijken te vertonen, waaraan het vermelde cliëntelisme en de terreuruitoefening op de gehele bevolking niet vreemd is. Ook in de rest van de Nederlanden creëerden de vele conflicten onder adellijke families een gevoel van onveiligheid.⁵³ Concreet vormen de adellijke families in Zeeland een club die door zijn beslissingen de rest van de bevolking engageert inzake belastingen, wat dan echter ook geleid heeft tot moordpartijen op die edelen vanwege een onstemde (of uitgeperste?) volksmassa, zoals zich voordeed in Zierikzee in 1473.⁵⁴ In 1474 gingen de *valets* van bastaard Floris van Borsselen zich te buiten aan ongeoorloofde hazenjacht, en tijdens die incidenten valt een pracht van een Freudiaanse volzin van sociaal misprijzen van een adellijke elite tegenover de rest der bevolking, revelerend voor een sociale en mentale barrière, waardoor de drieste lef van Zweer van Kruiningen en zijn cliëntele niet langer hoeven te verbazen.⁵⁵ Het gaat in al die gevallen, inclusief dat van Clais Boudinszoon, om collectief optreden van kleine benden van delinquenten, die misschien eenvoud-

dige tijdelijke herberg-‘broederschappen’ zijn, maar die meestal de afspiegeling vormen van terroriserende clans en cliënteles, zoals trouwens in vele andere delen van Europa het geval is.⁵⁶

Er rest nog één probleem. Waarom verleende de Bourgondische hertog zo mild genade één jaar na wat de tijdgenoot, nl. de Gentse schepensbank, die deze maffia voor 50 jaar uit Vlaanderen verbannen had, toch bestempelde als ‘vilaine, oribele ende grote quaetheit’? Ongewoon is dit *in se* niet. Zelfs voor de politieke moord in Vlaanderen op Frans Ackerman in 1383 door de bastaard van de heer van Herzele werd na één jaar genade verleend.⁵⁷

Een duidelijke hint naar een mogelijk geval van *fur collar crime* is in dit geval stellig voorhanden. Hector, heer van Voorhoutte, de schoonvader van Zweer van Kruiningen, was in 1439 schepen van de Keure te Gent, vanaf 1440 was hij lid van de Raad van Vlaanderen,⁵⁸ en in 1449 werd hij hoogbaljuw van Gent.⁵⁹ Hij is weliswaar kort voor 28 november 1453 overleden, maar dus net laat genoeg om tussen de verbanning van 21 juni 1448 door de schepensbank van Gent en het hertogelijk genadebesluit van maart 1449 nog zijn ongetwijfeld grote invloed ten gunste van zijn schoonzoon te hebben kunnen laten spelen. Het is niet onbelangrijk te vermelden dat hij in diverse revoltes in Vlaanderen de Bourgondische hertog efficiënt gesteund heeft.⁶⁰ Het is vooral leuk te weten dat Hector niet vies was van nepotisme tegenover zijn zonen en bastaardzonen, die hij, dank zij zijn invloed in 1444 en 1447 in ambten liet benoemen.⁶¹

In het Zeeuws geval lijkt echter vooral het ‘staatsbelang’ te hebben geprimeerd op alle andere overwegingen. Men mag niet vergeten dat de Zeeuwse en Hollandse edelen en steden in 1448 hun interne tegenstellingen, de zogenaamde Hoekse en Kabeljauwse factie-conflicten, voortreffelijk geanalyseerd door de betreunde collega aan wie deze bundel is opgedragen, nog steeds niet geheel overwonnen hebben.⁶² En hertog Filips van Bourgondië is sinds de machtsvername van Jacoba van Beieren, in 1433, begonnen aan een moeizaam proces van Bourgondische *Gleichschaltung*, waarbij hij de ene en de andere groep wil ontzien.⁶³ Met name speelt, zoals we zopas zagen, de Zeeuwse adel een cruciale rol in het stemmen der beden aan de centrale overheid. Het is een groep die men best politiek ontziet. De Bourgondische hertog had kunnen pogen de Zeeuwse adel aan zich te binden, zoals hij met succes deed in de andere gewesten van de Bourgondische staat, door hen op te nemen in zijn privé-hofhouding (het *hôtel*) of als raadsheer. Dat gebeurt niet – slechts 0,8 à 1,7% van het hôtel-personeel tussen 1426 en 1458 kwam uit Holland-Zeeland⁶⁴ – of, beter nog, het lukte hem niet wegens het independantisme en de rijkdom van

die Zeeuwse families, die deze bron van inkomsten hautain konden misprijzen.⁶⁵ Wel accepteerden in 1445 enkele topfiguren van de adellijke ‘contre-pouvoir’ in Holland-Zeeland, nl. de heer van Veere, Frank van Borselen en Reinald van Brederode, het snoer van de prestigieuze Orde van het Gulden Vlies, waarmee ze echter, zoals blijken zal uit hun blijvend independantisme, allerminst hun ziel aan de Bourgondische duivel verkocht hadden.⁶⁶

Noten

1. Zie reeds voorlopig een tweetal resultaten van deze samenwerking: M. Boone, Th. de Hemptinne, W. Prevenier, ‘Fictie en historische realiteit: Colyn van Rijsselle’s “De Spieghel der Minnen”’, ook een spiegel van sociale spanningen in de Nederlanden der late middeleeuwen’, in: *Koninklijke Souvereine Kamer van Rhetorica van Vlaanderen de Fonteyne*, XXXIV, 2e r., 26 (1984), (Studia Historica Gandensia no. 263) p. 9-33; Th. de Hemptinne, W. Prevenier, ‘Ehe in der Gesellschaft des Mittelalters’, in: *Lexikon des Mittelalters*, III, Lief. 52, (1986), kol. 1635-1640.
2. Over huwelijk en verkrachting als media tot sociale promotie werd vergelijkbaar onderzoek verricht voor Venetië: G. Ruggiero, *The Boundaries of Eros. Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice*, Oxford 1985, o.a. p. 12 en p. 96; zie ook B.A. Hanawalt, *Crime and Conflict in English Communities, 1300-1348*, Cambridge Mass.-London 1979, p. 106. Over de houding van de kerk: J.A. Brundage, ‘Rape and Marriage in the Medieval Canon Law’, in: *Revue de Droit canonique*, XXVIII (1979), p. 62-75.
3. Over de geografie van Zuid-Beveland bestaat een exhaustief standaardwerk: C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen*, Assen 1971.
4. Het hele verhaal is bekend via de genadeverlening voor het hier verhaalde misdrijf, uit maart 1449 (n.s.) bewaard in de *registres de l’Audience*, die o.m. de *rappels de ban* registreren, nl. A(rchives) D(épartementales) (du) N(ord), Rijssel, B 1684, f.10^v-13^r. Over deze registers: M. Pineau, ‘Les lettres de rémission lilloises, XVe-début XVIe siècle’, in: *Revue du Nord*, LV (1973), p. 231-239.
5. ADN, B 1684, f.10^v: ‘...dat hij wiste een rijke weduwe dwelke hij wail meynde te gecrigen, bi also dat hij hem bistandt dede...’
6. Ibidem: ‘...als hij wederome commen ware uut onsenlande van Vlaenderen...hij soude hierup advys hebben...dat hij hem...tot sijnre koomst wail wachte van mesdoene.’
7. In het verbanningsdocument van de Gentse schepenen (21 juni 1448) luidt het: ‘...bi nacht ende ontijde...ten huysse van der vors. vrouwenna-me, gewapenderhand, wel voirsien van stocken, langen messen, bogen ende gescutte, bi voirsienigen rade, diepe in de nacht, ende hebben aldair fortselic ende bi crachte up te broken thuys van der vors. vrouwenna-me...’ (ibidem, f11^v). Het element ‘nacht’ is een verzwarende omstandigheid voor de strafmaat (R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het straf-*

recht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw, Brussel 1954, p. 64).

8. Ibidem, f.11^r: '...ende wondense in huer slaepelaken ende dus brachtense help roepende ende crysschende fortcelick tjegen haeren danck ende wille, uut onsen lande van Vlaendren tot in den huyse ende hove van vors. Zweer van Cruningen, binnen onsen lande van Zeelant gelegen.' Naakt slapen was heel gewoon: G. Marechal, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaal in de middeleeuwen*, Kortrijk 1978, p. 225-226.

9. Ibidem, f.11^r: '...so gingen Cornelis ende zine medeplichteren mitter wedewen vors. up een water ende veer te Hennekijnzweert...' Hansweert ligt vlakbij, ten westen van Kruiningen, en inderdaad aan de Honte-oever. Over de geografische situatie van Zuid-Beveland, zie M. van Empel, H. Pieters, *Zeeland door de eeuwen heen*, Middelburg, 1935, p. 100-118; Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 109-117, p. 163-166, p. 278-280 (met kaartje van de site).

10. Op vrouwenroof stond in Vlaanderen doodstraf, op verleiding slechts drie jaar verbanning (Van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht*, p. 97 en 104). Dit is ook de mening van de 16e-eeuwse criminalist J. de Damhoudere, *Praxis rerum criminalium*, Antwerpen 1646, p. 169-170.

11. ADN, B 1684, f.11^r: '...de vors. Sweer brachte met hem drie van onsen leenmannen van Zeeland; in presencie van den welken de zelve wedewe dairup ondervraecht, hen seide dat sij alle tgheent dat van haer geschiet was ende van haeren ontscaecke gedaen was bi haeren goeden wille ende consente, ende dat sij nemmermeer dairom clagen en soude over den vors. Cornelis Boudinszone...noch oic over Zweer vorg. ... als dat volcomelicken bliken mach bider vors. leenmannen brieven, die de selve Zweer dairaff heift.'

12. De tekst situeert de feiten niet precies in de tijd. De schaking moet $\pm$ 5 maart 1448 plaatsgevonden hebben, het huwelijk op 7 à 10 maart, het verblijf in de taveerne te Kruiningen tot 22 à 25 maart, de verschijning voor de schepenen van Hulst kort daarna. De tekst (ibidem, f.11^r) zegt op dat moment dat '... de vors. Zweer arbeydende om den paix te maken', en na dit bezoek (dus eind maart?) noteert men dat de weduwe 'merkende ende aensiende dat Cornelis ende zijn medeplichteren voirg. hem niet en pijnden...om onse gracie ende genade om huere mesdaet ende scaeck vorscr. te gewinnen.' Dit lijkt te impliceren dat de procedure al ingezet is op basis van een klacht, of dat zelfs al een veroordeling gevallen is, waarover genade mogelijk is. De mij bekende verbanningstekst dateert echter slechts van 21 juni 1448. Ook de daders moeten tussen eind maart en 21 juni niet goed geweten hebben hoever het met de vervolging stond. Wanneer de weduwe na zes maanden te Kruiningen vastgezet te hebben – indien ik reken vanaf $\pm$ 22 maart is dat dus tot $\pm$ 22 sept. 1448 – naar Hulst terugkeert, zegt de tekst 'niet wail en weten Cornelis noch sijne medeplichteren vors. ... of de selve wedewe aldair gekeert sijnde in haere vrijheit...eenighe clachte of becroonen over heurlieden gedaen mach hebben van der vors. ontscaeck'; m.a.w. de veroordeling kan dus niet gebeurd zijn op basis van klacht van de weduwe, indien de chronologie klopt. Trouwens de tekst zegt op hetzelfde moment dat de bende 'gebannen geweest zijn binnen eenen jare harwaerts bi der wet...van Ghend';

vermits de genadetekst dateert van maart 1449 brengt mij dit dus in maart 1448, dus aanstonds na de schaking. Niets is duidelijk hier, maar voor de kern van het probleem heeft het geen betekenis.

13. ADN, B 1684, f.11^v-12^r: 'Cornelis Boudinszone principael, Eeuwoud Boudinszone svors. Cornelis brueder, Adriaen Kint, Pieter Claeus Everdeiszone, Lauwerken Pieters Adriaens, Jan Ghysbrechts tVoskin, geboren uut Ghelrelant, Mathys Cornelis Boudinszonen neve, elken vichtich jaer uten lande van Vlaendren, omme de vilaine, oribele ende grote quaetheit bi hemlieden geoirboirt.' Deze tekst is enkel bekend via de genadebrief van de hertog waarin hij als een retroact wordt opgenomen. Hij werd vermoedelijk tevens geregistreerd in het register der verbanningen van de stad Gent (*Ballincbouc*), doch het oudst bewaarde exemplaar betreft de jaren 1472-1537 (Stadsarchief Gent, Reg. 212). Voor het feit dat het vonnis gevelde werd door de Gentse schepenenbank (hoewel de daders Zeeuwen zijn) is een dubbele uitleg: de plaats der misdaad (Hulst) ligt binnen het ambtsgebied van Gent (dixit het vonnis expliciet) en de medeplichtigheid van een Gents burger (Hector Plasch) die met het Zeeuws commando samen in Hulst opereerde, doch wel apart te Gent vervolgd is geworden.

14. ADN, B 1684, f.12^r: '...hem seere beduchten dat sij van ons ende justicien gejaecht ende gevollicht mochten werden om over hem livelicke correctien ende pugnicien te geschiene, ende...sijn in grooten anxte...so dat sij hem sollen moeten absenteren ende vervreemden uut allen onsen landen ende heerlichenheden...'

15. *Clamor als criterium voor verkrachting en vrouwenroof*: R. His, *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters*, II, Leipzig-Weimar, 1935, p. 153; De Damhoudere, *Praxis*, p. 169; praktisch voorbeeld in Vlaanderen in 1490-1492: J. Buntinx, 'Verkrachting en hulpgeroep in het oud-Vlaams recht', in: *Handelingen Zuidned. Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* IX (1955), p. 15-21.

16. ADN, B 1684, f.12^r: '...begerende ten exempel ons liefs Heren altoos om bermherticheit...te bewijsen, ende voort te keeren boven strengheit ende wreetheit van justicien...'

17. Ibidem, '... dat de vors. personen hier voortijts van egenen anderen vuylen fayten noch stautelicken misdaden berespt noch verwonnen zijn geweest, maer altoos hoefschelick geleift ende gewandelt, ende goede fame ende name gehadt hebben.' Er is ook sprake van een intercessio ten gunste van de verbannen door 'enigeren onsen getrouwen dienaeren ende huysgesinnen die ons dair voren gebeden hebben...'

18. Zie de definitie van deze techniek bij B.A. Hanawalt, 'Fur collar Crime: the Pattern of Crime among the Fourteenth-Century English Nobility', in: *The Journal of Social History* VIII (1976), p. 1-17.

19. A.W.E. Dek, 'Genealogie der Heren van Crujningen', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* XI (1957), p. 1-42; belangrijke aanvulling bij: C. Dekker en J.G. Kruisheer, *Het Victorinneklooster Jeruzalem te Biezelinghe, 1246-begin 17e eeuw*, Odijk-Maarssen 1973, p. 5-6.

20. G. de Liedekerke, *Histoire de la maison de Gavre et de Liedekerke*, Bruxelles 1957; E. Warlop, *The Flemish Nobility before 1300*, Part II, vol. I, Kortrijk 1976, p. 803-819.

21. A. de Behault de Dornon, 'Etudes sur les seigneurs de Gruuthuse', in: *Hand. Soc. Emulation te Brugge* LXXI (1928), p. 5-24; J. Gailliard, *Bruges et le Franc*, I, Bruges 1857, p. 68-79.

22. J.G.N. Renaud, *Het huis en de heren van Heemstede tijdens de middel-eeuwen*, Heemstede 1952; S.J. Fockema Andreae, J.G.N. Renaud, E. Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, Arnhem 1974², p. 89-90. De familie nam in 1439 de 4e plaats in onder de ambachtsbezitters van Zuid-Beveland (Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 485).

23. H. Obreen, 'Het geslacht van Borselen', in: *Nederlandsche Leeuw* XLV (1927), kol. 242-249, 294-306, 321-336, 363-366; XLVI (1928), kol. 11-13, 58-59; A.W.E. Dek, *Genealogie der heren van Borselen*, Zaltbommel 1979; J.M.A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw*, Utrecht 1986, p. 109-111, p. 122-125. De familie nam in 1439 de 2e plaats in onder de ambachtsbezitters in Zuid-Beveland (Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 484).

24. I.W. des Tombes, *Het geslacht van Renesse van den oorsprong tot 1430*, 's-Gravenhage 1897; Coenen, *Graaf en grafelijkheid*, p. 116-117. De familie nam de 6e plaats in onder de ambachtsbezitters in Zuid-Beveland (Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 484).

25. Dekker en Kruisheer, *Het Victorinneklooster*, p. 3-29; de familie nam in 1439 de eerste plaats in (in 1331 de 2e) onder de ambachtsbezitters in Zuid-Beveland (Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 484).

26. A.W.E. Dek, *De heren van Reimerswaal en het Zeeuws geslacht Blok*, 's-Gravenhage 1957; de familie nam in 1439 in Zuid-Beveland de derde plaats in onder de ambachtsbezitters (Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 484).

27. D. Schwennicke, *Europäische Stammtafeln. Neue Folge, VIII, West-, Mittel- und Nordeuropäische Familien*, Marburg 1980, Tafel 33, 'Die Herren von Kruiningen'; Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 483-484 signaleert dat het Vlaamse geslacht van Voorhout een niet onaardig grondbezit had in Zuid-Beveland.

28. Stadsarchief Gent, Reeks 330, no. 26, f.77^v: erfenis van Hector van Vuerhoute ten bate van ridder Adriaen van Vuerhoute, ridder Jan van Berchem (echtg. van Margareta van Vuerhoute), jongvrouw Johanna van Vuerhoute (echtg. van Floris van Zaamslag) en Anastasia van Vuerhoute (echtg. van Zweer van Kruiningen). De erfgoederen der Vuerhouten liggen blijkens deze testamentaire regeling zowel in Vlaanderen als Zeeland. Overigens blijkt de overleden edelman Hector van Vuerhoute gehuwd geweest te zijn met Adelyse van Borsele, dochter van Clais van Borsele; met de Borseles zijn de Kruiningens reeds verwant langs een andere tak (zie noot 23). Wellicht zijn het huwelijk en de aanloop tot deze erfenis de reden waarom Zweer zich in maart 1448 naar Gent moest begeven 'aldair hij te doen hadde' (ADN, B 1864, f.10^v). De adellijke familie van Voorhout had haar hof te Kemzeke (Land van Waas); over hof en familie: J. de Wilde, 'Enkele beschouwingen over het Hof te Voorhout', in: *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, LI (1939), p. 115-132; reeds in de 12e eeuw oefende een lid van de familie de functie uit van forestier: W. Prevenier, *De oorkonden van de graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*, II, Brussel 1964, p. 389, noot 5. De erfenis van Hector van Vuerhoute voorziet een jaargetijde in de kerk van

zijn woonplaats Kemzeke (S.A. Gent, 330, no. 26, f.77^v).

29. Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 484; in 1331 en ca. 1515 staan de Kruiningens onbetwistbaar aan de top van de ambachtsbezitters in Zuid-Beveland; in 1439 kwamen ze op de 5e plaats.

30. H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Zutphen 1982, p. 555-556; Th. van Riemsdijk, *De tresorie en de kanselarij van de graven van Holland en Zeeland*, 's-Gravenhage 1908, p. 110.

31. F.W.N. Hugenholtz, *Floris V*, Bussum 1974², p. 26-32; Dekker en Kruisheer, *Het Victorinneklooster*, p. 25.

32. G. Taal, 'Het graafschap Zeeland en zijn verhouding tot Holland in de landsheerlijke tijd', in: *Archief van het Zeeuwsch Genootschap*, 1965, p. 51-96; Brokken, *Ontstaan*, p. 257-259, p. 292-293.

33. Onze betreurde collega H.P.H. Jansen (wie ik met dit stukje wil huldigen) wees eveneens met nadruk op de 'grote mate van onafhankelijkheid in hun gebied' van de edelen in Zeeland (en Holland), *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Bussum 1966, p. 11; Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 386: 'de ambachtsheren...gedragen zich als kleine dynasten, als landsheeren in miniatuur.'

34. F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, II, Leiden 1754, p. 313: een oorkonde van 1 apr. 1323 heeft het over het 'steenhuys int dorp te Cruninghe' van de heren van Kruiningen.

35. Of Kruiningen een werf (munitio) had is niet geheel zeker, maar veel andere plaatsen stellig (Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 499). Zie ook: J.C. de Man, 'De vluchtbergen in Schouwen, de Bevelanden en Tholen', in: *Archief...Zeeland*, VIII (1897), p. 1-142.

36. Nl. inners van het grafelijk schot (Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 388); I.H. Gosses, *De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeleeuwen*, Groningen-'s-Gravenhage 1917, p. 43-58.

37. Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 533-537, p. 552-562.

38. Hierover in het algemeen: W. Prevenier en W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen 1983, p. 221-223, p. 262-267; A. Derville, 'Pots-de-Vin, cadeaux, racket, patronage; essai sur les mécanismes de décision dans l'Etat bourguignon', in: *Revue du Nord*, LVI (1974), p. 341-364; A. Derville, 'Les pots-de-vin dans le dernier tiers du XVe siècle', in: *Marie de Bourgogne, 1477, Anciens Pays et Assemblées d'Etats*, LXXX (1985), p. 449-471; M.A. Arnould, 'L'origine historique des pots-de-vin', in: *Bulletin de l'Acad. Roy. de Belgique, Cl. des Lettres* 5e s., LXII, (1976), p. 216-267. Ik neem mij voor eerlang de interventies van de hertogin van Bourgondië bij het forceren van huwelijken nader toe te lichten; zie o.m. een tekst over geval uit 1456 in: R.C. van Caenegem, *Les arrêts et jugés du Parlement de Paris sur appels flamands conservés dans les registres du Parlement*, II, Textes (1454-1521), Brussel 1977, p. 84-87.

39. J.B. Given, *Society and Homicide in Thirteenth-Century England*, Stanford 1977, p. 49-54, p. 178-179: over dienaren als medeplichtigen van edelen; de visie van Wielant in: A. Orts, *Practycke Criminele van Philips Wielant*, Gent 1872, p. 111 (geval van 'noodweer').

40. Hanawalt, *Crime and Conflict*, p. 62; Given, *Society and Homicide*, p. 106, p. 125; tot deze conclusie kwam ook een van mijn studenten in een

onuitgegeven licentie-verhandeling: Jo Scherpereel, *Agressie in de late middeleeuwen. Een kwalitatief onderzoek naar geweldsdelicten in Vlaanderen en meer bepaald te Gent (1385-1500)*, Gent 1986, p. 39-40.

41. Mevr. M. Danneel bereidt een doctoraat voor over de sociale positie van de weduwe in de late middeleeuwen; zie voorlopig: M. Danneel, 'Weduwen en sociale mobiliteit. Het juridisch statuut van de weduwen in Vlaanderen in de 14e-15e eeuw', in: J. de Belder, W. Prevenier, C. Vandebroek, *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late middeleeuwen tot de 20e eeuw*, Studia Historica Gandensia, nr. 257, Gent 1983, p. 15-16.

42. Ruggiero, *The Boundaries*, ch. V.

43. A. Rosambert, *La veuve en droit canonique jusqu'au XIVe siècle*, Paris 1923.

44. W. Prevenier, 'Crime in a Medieval Metropolis. Paris around 1400. Sexual and physical Violence of arrogant Burgundian civil Servants and the legal Replication of a determined Widow', in: *Feestbundel B.D. Lyon* (ter perse).

45. In 1489 legitimeert men Katharina van den Hogendore, bastaarddochter van meester Martin en de weduwe van Pieter Bazelis uit Middelburg (ADN, Rijsel, B 1706, f.36').

46. Boone, de Hemptinne, Prevenier, *Fictie*, p. 23-24, p. 28-29.

47. N. Elias, *Ueber den Prozess der Zivilisation*, I. Bazel 1939, p. 263-283; II, p. 312-341 (Ned. vertaling: *Het civilisatieproces*, Utrecht-Antwerpen 1983, I, p. 1259-275; II, p. 311-330).

48. B. Maso, e.a., 'Beschaving en geweld. Antropologische en historische kritiek op de civilisatietheorie van N. Elias', in: *Sociologische Gids*, 1982, nr. 3-4.

49. A. Plack, *Der Mythos vom Aggressionstrieb*, Frankfurt a. Main, Berlin, Wien 1974 (2e ed.); er woedt nog steeds een felle polemiek rond biologisch-sociaal determinisme in de criminaliteit, zowel pro (W. Buikhuisen, *Kriminaliteit. Uitgangspunten voor het verklaren van crimineel gedrag*, Deventer 1985) als contra (F.H. Marsh en J. Katz, *Biology, Crime and Ethics. A Study of Biological Explanations for Criminal Behaviour*, Cincinnati, Ohio 1985).

50. Zo constateerden A. Farge en A. Zysberg, ('Les théâtres de la violence à Paris au XVIIIème siècle', in: *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, XXXIV (1979), p. 984-1015) dat op het einde der 16e eeuw 2/3e der Parijse processen gevechten betreffen, in 1760-1770 daarentegen diefstallen, een overgang dus van 'criminalité du sang' naar 'criminalité anti-propriété'.

51. Ik onderschrijf hier de these van P. Spierenburg, 'Criminele geschiedenis. Een literatuuroverzicht', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XXIII (1981), p. 258.

52. Dit blijkt uit de analyse van de baljuwsrekeningen van Hulst en Axel in 1477-1485 (ARA, Brussel, Rekenkamer, nr. 14.333) en Gent in 1493-1501 (Ibidem, nr. 14.119). In die jaren komen nauwelijks seksuele en zedendelicten voor, en nagenoeg enkel politieke overtredingen.

53. In een private brief van april 1429 schrijft de Vlaamse edelman Jan van de Berghe aan de gravin van Namen dat hij zijn zoon niet naar haar

kan sturen voor de geplande opleiding aan haar hof, omdat de toestand te onveilig is door een private oorlog met andere edelen waarin hij betrokken is, en hij klaagt over 'pluseurs aultres guerres d'amis entre gentilz gens, chevaliers et escuiers' (E.I. Strubbe, 'De briefwisseling tussen Jan van den Berghe en Johanna van Harcourt, 1420-1437', in: *Handelingen Kon. Comm. v. Gesch.*, CXXV (1960), p. 552-557). Analoge situaties in Engeland: Hanawalt, *Crime*, p. 46, p. 54.

54. Geval van genadeverlening aan ridder Clais van Reimerswaal in augustus 1473 veroordeeld wegens doodslag, in feite nog een voorbeeld van de licht ontvlambaarheid der Zeeuwse edelen; ook lobbyen is hun niet vreemd. Clais smeedt te Middelburg scenario's met de edelman Jan van Heemvliet en de heer van Veere 'pour avoir adviz de ce qu'ilz avoient a faire touchans le mordre perpetré en la personne de feu Michiel Hemvliet, frere du dit messire Jhan, par le populaire de notre ville de Zierixee'. Voordien, verhaalt de tekst, waren op verzoek van de hertog 'les nobles de notre pays de Zeelande furent mandez eulx assambler en notre ville de Middelbourg...environ le VIIIe jour de janvier darrain passé, afin de trouver voie et maniere de relever a notre prouffit des habitants de Zeelande certain don et ayde a nous accordé' (ADN, Rijsel, B 1695, f.6^{rv}).

55. '...disons que nobles hommes comme ilz estoient, n'estoient tenuz ne devoient donner treuves ne assurances a gens non nobles...' (ADN, Rijsel, B 1698, f.18^v-f.19^v).

56. N. Gonthier, 'Délinquantes ou victimes: les femmes dans la société lyonnaise du XVe siècle', in: *Revue Historique*, CCLXXI, (1984), p. 39; Y. Lanher, 'Crimes et criminels au XIVe siècle', in: *Revue Historique*, CCXL, (1968), p. 326. In die clan-delinquentie worden niet enkel de bloedverwanten gemobiliseerd (zoals bij Cornelis Boudinszoon) maar zelfs bastaardkinderen of -broers (vb. uit 1458 bij Scherpereel, *Agressie*, p. 68).

57. A. Holsters, 'Moord en politiek tijdens de Gentse opstand, 1379-85', in: *Handelingen Maatsch. v. Geschied. en Oudh. te Gent* n.r. XXXVII (1983), p. 103-106, p. 109-110. Noteer dat ook hier de moordenaar, zoals Cornelis Boudinszoon voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen was.

58. J. Foppens, *Histoire du conseil de Flandre*, (ed. A.O. Kelly), Bruxelles 1869, p. 104-105: werd aan hoofd van de Raad geplaatst als adellijke raadsheer samen met Nicolaas Utenhove.

59. J. van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode*, Brussel 1967, p. 626: van 28 juni 1449 tot 11 maart 1450.

60. F. de Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, 3e r., arr. St. Niklaas, II, Kemzeke, Gent 1878, p. 11-12, o.m. in 1436. Ook zijn zoon Adriaan geeft blijk van bijzondere verkleefdheid aan de hertog in militaire operaties in 1453. Zie hierover ook De Wilde, *Enkele beschouwingen*, p. 125.

61. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, p. 398: 'men kan werkelijk niet beweren dat het Hector van Vuerhoute aan familiegevoel ontbrak.'

62. H.P.H. Jansen, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Bussum 1966, p. 83-88.

63. H.P.H. Jansen, 'Holland-Zeeland, 1433-1482', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Bussum 1980, p. 271-291.

64. W. Paravicini, 'Expansion et intégration. La noblesse des Pays-Bas à la cour de Philippe le Bon', in: *Bijdragen en Meded. Gesch. der Nederlanden*, XCV (1980), p. 313.

65. Paravicini, 'Expansion', p. 301-305. Zie ook de opmerking over het zich niet-engageren in overheidsdienst in het voortreffelijk stuk over de Bourgondische adel van P. de Win, 'The lesser Nobility of the Burgundian Netherlands', in: M. Jones, *Gentry and lesser Nobility in Late Medieval Europe*, Gloucester-New York 1986, p. 103-104.

66. Paravicini, 'Expansion', p. 304; de Brederodes waren de vlag van de Hoekse oppositie; vanaf de Zoen van Delft in 1428 waren weliswaar de kreten 'Hoeks' en 'Kabeljauw' verboden, maar in 1447, tijdens de rebellie der Waterlanders roept men dan maar 'Brederode, vray hoir de Hollande' (Jansen, 'Holland-Zeeland' p. 282). Zie ook: H. Obreen, 'Bijdragen tot de kennis der middeleeuwsche geslachten van Holland en Zeeland: de heeren van Teylingen en van Brederode', in: *Nederlandsche Leeuw*, XLIV (1926), kol. 193-207, 234-243, 258-266, 290-299 en 353-361; A.W.E. Dek, 'Genealogie der Heren van Brederode', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XIII (1959), p. 1-42.

Bibliografie prof.dr. H.P.H. Jansen*

J.M. van Marrewijk

Jansen en de tijdschriften

In het *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (afgekort: TVG) (1984) heeft professor Jansen zijn eerste poging tot het schrijven van een recensie gememoreerd. Dat was omstreeks 1953 en die recensie is pas vele jaren later werkelijk verschenen, toen de publikatie van een tweede deel over hetzelfde onderwerp een inmiddels bedreven recensent kreeg. Jansens eerste recensie verscheen in 1958 in het TVG en hij heeft er tot zijn dood regelmatig bijdragen aan geleverd.

Als gevolg van de tot stand gekomen fusie van het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen en het Historisch Genootschap trad in 1970 een uit zes personen bestaande redactie aan bij het inmiddels gevormde tijdschrift *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (afgekort: BMGN). Een van de drie Nederlanders was H.P.H. Jansen, aanvankelijk als redactiesecretaris, hetgeen echter spoedig een volledige dagtaak voor mevrouw van der Plaat is geworden. Jansen was tot en met aflevering 1 van 1976 redacteur van het tijdschrift en leverde als zodanig talloze 'stukjes' voor de rubriek Kroniek, met daarbij een nadruk op drie sectoren. In de eerste plaats verzorgde hij het overzicht van gereedgekomen inventarissen en voorzag die van zijn persoonlijk commentaar; ten tweede signaleerde hij monografieën of artikelen met betrekking tot de middeleeuwen; en niet op de laatste plaats nam hij een aantal tijdschriften en periodieken door en deed daarvan verslag, zoals de redactie onderling had afgesproken. Bedoelde periodieken varieerden van *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere die alte Erzdiözese Köln* tot *West-Friesland oud en nieuw*, en een inventarisatie leert dat Jansens interesse buiten zijn vakgebied vooral uitging naar historische (sociaal-)economische onderwerpen, naar lokale en regionale geschiedenis, en naar de geschiedenis van de katholieke emancipatie. Voor wat betreft de 20e eeuw was de Tweede Wereldoorlog 'favoriet'.

* Deze bibliografie is tot stand kunnen komen dank zij de vriendelijke medewerking van mevrouw Th.J.J. Jansen-Huydts.

Het opnemen van de honderden Kroniekstukjes – ook nadat mevrouw Kossmann-Putto de plaats van Jansen als redacteur van de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* had ingenomen, bleef hij zijn vele bijdragen aan de Kroniek leveren – in een bibliografie is vrijwel ondoenlijk. Gekozen is voor het tellen van de bijdragen, in eerste instantie met behulp van het Jaaroverzicht in het tijdschrift zelf. Van 1970 tot en met 1975 onderscheidde men daarin de rubrieken Algemeen, Middeleeuwen, Nieuwe en Nieuwste geschiedenis. In het Jaaroverzicht maakte men geen onderscheid tussen Recensies en Kroniekstukjes. In deze bibliografie is dat wel gedaan, omdat een recensie gewoonlijk meer om het lijf heeft dan een Kroniekbijdrage. Dit verklaart reeds ten dele de te constateren discrepantie tussen het aantal bijdragen zoals dat uit het Jaaroverzicht blijkt, en het werkelijk verschenen aantal Kroniekstukjes. Een verschil kan ook zijn veroorzaakt door het feit dat Jansen in één bijdrage aan de Kroniek wel twee of meer werken signaleerde, die vervolgens in het Jaaroverzicht elk afzonderlijk werden opgenomen, met 'H.P.H. Jansen' tussen haakjes er achter. Voorafgaand aan de bibliografie, waarin de aantallen verspreid voorkomen, volgt hier een overzicht.

Kroniekmatige bijdrage H.P.H. Jansen aan *BMGN*, 1970-1985.

Jaar	Opgave <i>BMGN</i>	Aantal Kroniekstukjes	Aantal recensies	Necrologie	Totaal
1970	26	33	2		35
1971	26	15	3		18
1972	38	37			37
1973	29	30	1		31
1974	37	33	2		35
1975	59	51	2	1	54
1976	47	44	3		47
1977	61	54	3		57
1978	36	33	4		37
1979	36	32	1		33
1980	19	18	2		20
1981	22	21	3		24
1982	38	32	2		34
1983	32	20	2		22
1984	35	33	1		34
1985	84	88	3		91

Opgemerkt dient te worden dat vanaf 1976 de rubricering der gerecenseerde werken verdwenen is uit het Jaaroverzicht van de *BMGN*. De verdeling over de rubrieken kon evenwel gevonden worden door de Kroniek zelf in alle drie (vanaf 1983: vier) afleveringen van een jaargang door te nemen. Daar waar de kop boven de rubriek dat onderscheid expliciet maakte, is tevens overgenomen hoeveel van de bijdragen regionale geschiedenis betroffen. Tenslotte: in 1985 heeft men bij de *BMGN* de Kroniekljst ingevoerd, met daarin zeer korte aankondigingen, in een kleinere letter gezet.

Het kroniekwerk ging professor Jansen zeer gemakkelijk af en het kan iets doen vermoeden van zijn algemene werklust. Die grote produktiviteit zal overigens blijken uit de eigenlijke bibliografie.

1955

Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw (Academisch proefschrift ter verkrijging van de graad doctor in de Letteren en wijsbegeerte aan de universiteit van Amsterdam, dinsdag 29 maart 1955), Assen 1955, 140 blz. (Ook verschenen als *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw* (No. 47 in Van Gorkums historische bibliotheek), Assen 1955, 140 blz.).

'Het herstel van de kerkelijke hiërarchie. De aprilbeweging' (Hoofdstuk IV in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*) deel X, *Liberaal getij 1840-1885*, Utrecht 1955, XX-458 blz., aldaar 96-112.

1957

'Middeleeuwse geschiedenis' (Hoofdstuk III) in: *Scientia. Handboek voor wetenschap, kunst en religie in 3 delen*, deel II, onder redactie van E.J. Dijksterhuis met medewerking van 33 specialisten uit Noord- en Zuid-Nederland, Zeist 1957 (2e druk), 358 blz., aldaar 50-70.

1958

RECENSIE:

A.J. Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen*, Utrecht 1954, 180 blz.; in: *TVG* 71 (1958) 110-111.

1960

KORTE AANKONDIGING:

T.S. Jansma, *Elburgs economisch verleden*, Amsterdam 1958; in: *TVG* 73 (1960) 152.